Вељко Ђурић Мишина

СРПСКИ НАРОД У НДХ

Нестајање под крижом, мањом и петокраком

Издавачи
Вељко Ђурић Мишина
Удружење „Мост“, Скелани–Сребреница

За издаваче
др Радомир Павловић

Рецензенти
проф. др Горан Латиновић
др Бојан Димитријевић
др Александар Стојановић

Лектура и коректура
Драгана Јовановић

Графички прелом
Дејан В. Ђурић

Графичко решење
Здравко Мирчета

Штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж
200

ISBN-978-86-904586-3-9
Copyright © 2025 by author

Вељко Ђурић Мишина

СРПСКИ НАРОД У НДХ

Нестајање под крижом, мађом и петокраком

Прва књига

УСТАШЕ

Београд, 2025.

Milovan Žanić, početak lipnja 1941, Nova Gradiška: „Ovo mora biti zemlja samo Hrvata i nikoga drugoga i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba, koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom."

(*Novi list*, 3. srpanj 1941)

Mladen Lorković, 27. srpanj 1941, Donji Miholjac: „Hrvatski narod mora se očistiti od svih stranih elemenata koji su za taj narod nesreća, koji su mu tuđi, koji u tom narodu rastvaraju njegove zdrave snage, koji su taj narod kroz desetlljeća i stoljeća gurali iz jednog zla u drugo. To su naši Srbi i Židovi"!

(*Hrvatski narod*, 28. srpanj 1941)

Пролегомена

Наслов ове студије није нимало случајно изабран: Срби у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године обрели су се у две унакрсне револуције (усташкој и комунистичкој) чији су се циљеви донекле допуњавали кад је реч о српском народу: први су спровели затирање ,а други то релативизовали и склонили у историју![1]

Усташка револуција решавала је српски проблем по својеврсном „светом тројству": побити, протерати и покатоличити!

Комунистичка револуција је искористила преостале Србе за свој поход на власт. Тако се догодило да су Срби са Баније, Кордуна, из Лике, Северне Далмације и Босанске Крајине у знатној мери допринели партизанском ратном успеху не схватајући трагичност победе!

Оно што је од Срба преостало после усташке и комунистичке Хрватске сведено је 1995. године на „зло сјећање". Историја је удесила да су Срби у те две Хрватске били тако распети на крижу, под маљом и петокраком да није било могуће васкрсење!

1 Један добар познавалац историје Римокатоличке цркве у Хрватској у 20. веку био је конкретан: „Kao odgovor na srpsku opresiju, među Hrvatima se javljaju političke organizacije koje zagovaraju revolucionarna rješenja. Najpoznatije su organizacije hrvatskih nacionalista (ustaše) i hrvatskih internacionalista (komunisti)." – Jure Krišto, *Katolička crkva u totalitarizmu 1945.–1990.*, Zagreb, 1997, str. 27.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ
Увод

1.1. Уводно слово или чему ова књига

„*Zločinačka država pada na pleća čitavog naroda.*“
Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, Beograd, 2009, 41.

Блез Паскал (1623–1662), француски математичар, физичар и филозоф, казао је да људи никада не чине зло са толико ентузијазма и доследности као када то раде из верских побуда и убеђења. Уосталом, вера је у историји била повод и предмет бројних сукоба који су се углавном завршавали крвавим ратовима са великим разарањима и многобројним жртвама.

Ернест Ренан (1823–1892), француски филозоф, историчар религије и хебрејиста, одржао је 11. марта 1882. године на Сорбони у Паризу предавање под насловом „Шта је нација?“.[1] Том приликом је, поред осталог, нагласио да је искривљавање слике о сопственој прошлости неизбежно у процесу формирања нације!

Арнолд Тојнби (1889–1975), енглески историчар и филозоф, оставио је дело *Проучавање историје* (Подгорица–Београд, 2002) у којем је дао бројна упутства како би требало проучавати прошлост.

Радован Самарџић (1922–1994), српски историчар, предао је у аманет многим генерацијама својих студената спис са инспиративним насловом: *Идеје за српску историју* (Београд, 1989).

Бранко Петрановић (1927–1994), југословенски и српски правник и историчар, понудио је лична размишљања о трагичном искуству са југословенством и Југославијом под насловом *Југословенско искуство српске националне интеграције* (Београд, 1993) и о односу према новијој историји у делу наслovљеном *Историчар и савремена епоха* (Београд, 1994).

Љубодраг Димић (1956), ученик и наследник Бранка Петрановића, сачинио је кратак пресек историје јужнословенске државе под насловом *Срби и Југославија* (Београд, 1998).

***

Савремена прошлост на просторима Балкана, у којој доми-

1 Текст на хрватски језик превео је Тврtко Ловрековић: Ernest Renan, „Šta je nacija“, *Pro tempore*, Časopis studenata povijesti, godina IV, broj 4, Zagreb, 2007, str. 61–67.

нирају хрватско-српски односи, још није довољно истражена нити разјашњена до краја. То важи и за три рата, вођена на просторима које насељавају јужнословенски народи (Велики 1914–1918, Други светски 1941–1945. и рат у време распада Југославије 1991–1999. године), то јест сукобе међу њиховим припадницима, додуше у различитом историјском контексту, јер нису добили своје место у историографији.[2] Много тога садржано је у тумачењима са обилним коришћењем стереотипа настали из првенствено политичких разлога – политика је била изнад историјске науке!

Историографија још није презентовала довољно чињеница које би у потпуности оправдале југословенски програм владе Краљевине Србије, коју је од 1912. до 1918. године предводио Никола Пашић, председник Народне радикалне странке, и пројекат престолонаследника Александра Карађорђевића. Управо су у јужнословенској држави српски народ задесиле велике трагедије од којих се никада неће опоравити. Будући свестан да то неће учинити школовани историчари, то је на специфичан начин покушао историчар књижевности Предраг Протић, у серији својих текстова објављених под насловом *Између самообмана и заблуда – Политички есеји* (Београд, 2003)!

***

Није спорна чињеница да је немачки Трећи рајх 1. септембра 1939. напао Пољску. После два дана Француска, Велика Британија и њихови самостални доминиони (некадашње колоније) објавили су рат Немачкој, нешто касније (17. септембра) Совјетски Савез (Савез Совјетских Социјалистичких Република – СССР) напао је Пољску, па је започео Други светски рат, који је у Европи окончан 9. маја 1945, док је Јапан капитулирао тек 2. септембра исте године.

2 „Jugoslavija je bila najneuspješnija europska država 20. stoljeća. Nema države u Europi koja je u sedamdesetak godina postojanja, od prosinca 1918. do siječnja 1992, dva puta nastala i dva se puta raspala u morima krvi svojih građana – u svjetskim, međudržavnim i građanskim ratovima svojih 'južnoslavenskih plemena' i svojih 'bratskih naroda i narodnosti'. Prva je Jugoslavija trajala nepune 22, a druga nepunih 47 godina – zajedno su opstale manje od prosječnoga životnog vijeka europskih građana. Isprobani su svi ekonomski i politički aranžmani da se ta država očuva: bila je kapitalistička i socijalistička, monarhijska i republikanska, unitaristička i federalistička, pluralistička i monistička, kraljeva desničarska i maršalova ljevičarska diktatura. Bila je na Zapadu i Istoku, neopredijeljena i nesvrstana. Ništa nije pomoglo." – Mirjana Kasapović, „Zbogom postjugoslavenstvu", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, br. 1, Zagreb, 2023, str. 265–284, 265.

Зачетник рата фирер Адолф Хитлер није дочекао војнички пораз своје државе – 30. априла 1945. извршио је самоубиство у Берлину!

Биланс рата никада није утврђен ни у ком сегменту – постоје бројне процене од којих су поједине служиле победницима првенствено ради наплате ратне штете од држава што су изгубиле рат. Ни Југославија није била изузетак у преувеличавању процена, али она није успела да добије значајнију ратну одштету!

***

После капитулације уследиле су окупација Трећег рајха и обнова предратне Аустрије. Победници су према пораженом немачком народу применили казну каква није забележена у историји: била је то вишеслојна и вишегодишња тотална денацификација!

Објашњење речи денацификација у дигиталној форми *Hrvatske enciklopedije* гласи:

„Denacifikacija (de- + nacizam), pravni i politički postupci koji su nakon II svjetskog rata u Njemačkoj provodile savezničke snage radi uklanjanja ostataka nacizma i kažnjavanja njegovih vodećih zagovornika. Temeljile su se na sporazumima postignutima 1945. na Krimskoj i Potsdamskoj konferenciji savezničkih sila. Vodeći pripadnici Nacionalsocijalističke stranke A. Hitlera izvedeni su pred Savezнички vojni sud u Nürnbergu, a postupak prema ostalim nacistima bio je prepušten njemačkim sudovima. Zakonom o likvidaciji nacizma i militarizma (5. III. 1946), u američkoj okupacijskoj zoni bili su određeni različiti stupnjevi odgovornosti pripadnika nacističkog pokreta (glavni krivci, aktivisti, manji krivci i suputnici), a svaki Nijemac stariji od 18 godina morao se podvrgnuti denacifikaciji. U britanskoj zoni suđeno je pripadnicima onih organizacija koje je vojni sud u Nürnbergu proglasio zločinačkima (vodeće tijelo Nacionalsocijalističke stranke, Gestapoa, SD, SS) a ostalima nacistima bavili su se odbori za denacifikaciju (slični propisi vrijedili su u francuskoj i sovjetskoj zoni).

„Denacifikacija je uglavnom nedosljedno provedena, mnogi su manji krivci osuđeni na teže kazne od većih, koji su jednim dijelom čak izbjegli odgovarajuće kazne. Oko 13,2 milijuna Nijemaca bilo je podvrgnuto denacifikaciji u američkoj zoni, optužnice su podignute za oko 3,4 milijuna osoba, od kojih je oko 2,5 milijuna amnestirano bez sudskog postupka. Pred njemačke sudove izvedeno je oko 950 000 osoba, a više

od 50% proglašeno je samu suputnicima, dok je za 33% suđenje smatrano nepotrebnim (glavnim krivcima proglašeno je 1635 osoba, aktivista je bio 21 965, manje krivih 106 200, suputnika 483 598, a oslobođenih od krivnje bilo je 18 386). U sovjetskoj okupacionoj zoni denacifikacija je okončana 1948 (s položaja je uklonjeno oko 520 000 bivših nacista), a u zonama zapadnim snagama završena je uglavnom 1949."[3]

***

Није спорно да је политичка идеја о Србима као о „страном телу" на хрватском животном простору била резултат политичког и верског деловања појединца, странака, одређеног система и већег дела хрватског друштва. Та идеја развијана је у дугом временском периоду у извесним срединама хрватског друштва и стицајем различитих околности, имала је прилично широку базу и дубоко се укоренила у свест многих генерација. Пројекат одстрањивања српског народа у знатној мери је остварен у Независној Држави Хрватској и то у форми затирања (геноцид) готово по плану који је 15. маја 1941. године у Госпићу обзнанио стари усташа и министар Миле Будак.[4]

До данас нису познате размере тог зла – постоје само бројне варијанте тумачења и процене о дубини и последицама, у већини случајева неутемељене. Још је поразнија чињеница што су се тиме најмање бавили школовани историчари! Стога и не треба да чуди што су на једној страни преувеличавани а на другој умањивани обим злочина и српске жртве. Нажалост, то траје и данас!

***

У годинама када је у Независној Држави Хрватској спрово-

3 „Denacifikacija", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

4 „Страдање Срба и православних (Цркве и народа) у НДХ уклапала су се у општеприхваћену дефиницију геноцида" – Драгољуб Р. Живојиновић, Ватикан, *Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, Београд, 1994, стр. 12 (у даљем тексту: Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*...).

„Геноцид представља усклађено и припремљено уништење националне, верске, расне или политичке групе разноврсним акцијама, путем разарања основних темеља живота те групе са циљем да она нестане у физичком и културном погледу" – Raphael Lemkin, *Axis Rule in Ocupied Europe*, Washington, 1944. Наведено према: Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 12;

Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992, стр. 21, 69–116.

ђена усташка револуција текла је још једна – комунистичка. Усташка револуција је требало да од Хрватске начини једнонационалну и једноверску државу. Комунистичка револуција је, поред осталог, зарад „братства и јединства", требало да сачува хрватски народ кроз релативизацију великог страдања српског народа! Хрватска сељачка странка, као трећи политички чинилац међу Хрватима, на специфичне начине подржала је део усташке и део комунистичке политике зарад једног циља, а то је била Хрватска!

Историја је тако удесила да су српски национални проблем у Хрватској франковци свели на ниво који би се могао описати речима о „злом сјећању" на Српство, а хрватски комунисти су све то покрили идеолошком мантром о злу што га је починила шачица усташа!

***

Анте Павелић, усташки поглавник и први човек Независне Државе Хрватске, 1945. године избегао је из Југославије, и преко Аустрије и Рима (Ватикана) доспео у Аргентину.[5] Умро је 28. децембра 1959. године у Шпанији!

Није спорна чињеница да је одмах после рата суђено и пресуђено извесном броју виших припадника усташког покрета који су водили Независну Државу Хрватску (међу њима били су војсковођа Славко Кватерник и министар Миле Будак). Крајем 20. века, у Загребу је суђено Андрији Артуковићу[6], министру и Динку Шакићу[7], једном од команданата концентрационог логора Јасеновац. До данас се не зна тачан број осуђених злочинаца, а један од разлога зашто је то тако треба потражити у чињеници да за ту проблематику није било интересовања ни међу правницима нити међу историчарима.

Није спорно то што комунистичка идеологија и југословенска власт нису дозвољавале национално именовање злочинаца. Јасно је да су у Независној Држави Хрватској злочинци углавном припадали хрватском, а жртве већином српском народу. Управо на

5 О пребацивању нациста, усташа и осталих припадника њихових савезничких војних формација из Европе у Јужну Америку видети у: Mark Aarons, John Loftus, *Pacovski kanali*, Beograd, 1991. О послератној судбини Анте Павелића видети у: Bogdan Krizman, *Pavelić u bjegstvu*, Zagreb, 1986.

6 Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću* 1986. godine, 1–4, Beograd, 1988.

7 Milan Bulajić, *Jasenovac na sudu: Suđenje Dinku Šakiću*, Beograd, 2001.

томе темељила се политика – злочинци су усташе – која је трајала нешто више од четири деценије, до краја комунистичке Југославије 1992. године, мада и на специфичан начин опстојава и данас, првенствено међу Србима!

***

Одавно је познато да је појединим народима и етничким групама неопходна хомогена прошлост јер захваљујући томе они могу да створе сопствени идентитет.[8] А хомогена прошлост заснива се на искривљавању слике којом се „стичу" права припајања нових територија! Искривљавање историјских чињеница користи се и у процесу формирања државе, у овом случају сваке Хрватске – Бановине Хрватске, Независне Државе Хрватске, Народне Републике Хрватске, Социјалистичке Републике Хрватске, Републике Хрватске, свеједно!!!

***

Постављање питања одговорности и кривице припадника хрватског народа због злочина почињеним над српским народом у Независној Држави Хрватској не значи оптуживање целокупног хрватског народа за геноцидност. Реч је о нечему другом како наглашава један антрополог: „Усташка грозница која је претходила и пратила геноцид над Србима у Хрватској и Босни и Херцеговини, није, дакле, болест народа, већ болест у народу, када су његови припадници исказали своју мржњу према члановима другог народа организујући и извршавајући њихова масовна и монструозна убиства".[9]

Први помен одговорности хрватског народа због злочина почињеног над српским народом налази се у порукама Јосипа Броза Тита упућиваних у јесен 1941. године руководству Комунистичке партије Хрватске. Вреди истаћи да Броз никада није помињао злочине које су чинили муслимани, званично тада део хрватског (политичког) народа!

Јосип Броз је на оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије 14. маја 1945. године растеретио Шиптаре одговорностиза злочине почињеним над припадницима српског народа, речима

8 Милорад Екмечић, „Црква и нација у Хрвата", *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 4, Београд, 1999, стр. 7–36.

9 Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016, стр. 78 (у даљем тексту: Б. Јовановић, *Антропологија зла....*).

које подсећају на римокатоличку опроштајницу грехова: „Ми знамо да сте ви пошли у немачку војску, да сте се борили против нас, али то не значи да ми сад позивамо вас на одговорност. Ми знамо да сте ви били заведени, да нисте сви кољачи и зликовци, да вас је 90% било заведено и да је сада на нама ред да вам помогнемо, да вам објаснимо шта ми хоћемо. Ми нећемо да Шиптари на Косову буду грађани друго или трећеразредни. Ми хоћемо да имате своја права, равноправност, да имате свој језик, своје учитеље, да се осјећате као у својој земљи...“[10]

Тешко је претпоставити да би Броз исте године или касније могао сличну поруку упутити Хрватима. Уосталом, и сам је био Хрват!

***

Први помен одговорности и кривице обзнанио је један Француз, геополитичар Жан Изар у књизи *Југославија 1939–1944. године*, штампаној 1945. у Швајцарској.[11]

Пре више од пола века, тачније 1972. године, у српској ратној емиграцији, појавила се правно-социолошка расправа др Лазе М. Костића под насловом *Ко је крив за злочине над Србима у „НДХ“*. Од тада до данашњег дана (почетак 2025) није објављен ниједан научноистраживачки рад на трагу онога што је назначио Костић.

Тешко је закључити на чијем је трагу био Богољуб Кочовић када је у другом допуњеном издању књиге *Nauka, nacionalizam i propaganda* (Paris, 1999, str. 123), написао: „U Drugom svetskom ratu genocid nije delo hrvatskog naroda, nego ustaškog fašističkog pokreta. Ali, kao što je slučaj sa nacistima, zločini koje su oni počinili pogađaju do izvesne mere i nemački narod. Tako i ustaški zločini pogađaju do izvesne mere i hrvatski narod.“

Скроман допринос за неку будућу студију о одговорности и кривици дао је Ђуро Затезало књигом *Radio sam svoj seljački i kovački posao – Svjedočanstva genocida* (Zagreb, 2005). Он је сабрао одређени број сведочења обичних Хрвата и Хрватица који су у време

10 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, XXVIII, Beograd, 1988, str. 33. Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 107.

11 Жан Изар, француски новинар, од септембра 1939. до 6. априла 1941. године био је у Београду, па избегао у Сплит и у њему боравио до пада Италије септембра 1943, потом је отишао у Италију и на крају у Швајцарску. – Жан Изар, *Југославија 1939–1944*, Чачак, 2022, стр. 234.

Независне Државе Хрватске починили (просте и/или монструозне) злочине над својим суседима Србима.

Допринос научноистраживачком пројекту и студији о одговорности и кривици припадника хрватског народа у затирању Српства може бити текст Милета Станића „Списак Хрвата и Муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини".[12] Реч је о аутентичној грађи коју су 1943. године сачинила двојица Хрвата. Они су саставили четири списка са личним подацима инспиратора и починилаца злочина и њихових помагача (укупно 574 злочинца) који су, од априла 1941. до марта 1943. године, извршили велика злодела над својим суседима Србима, не обраћајући пажњу на пол и године старости. Посебна вредност поменутих спискова јесте у чињеници да је уз персоналне податке апсолутне већине злочинаца наведено место порекла: анализа указује да је апсолутна већина злочинаца била родом из насеља у околини Мостара! У списковима је наведено да су инспиратори и организатори злодела били локални римокатолички свештеници и да је међу извршиоцима било и жена!

***

Посебан проблем у историографским научноистраживачким радовима о Независној Држави Хрватској представља употреба синтагми „усташка држава" и „усташки злочин". Прва синтагма личи на често употребљаване „нацистичка Немачка" и „фашистичка Италија", а друга на „фашистички злочин"! Не помиње се, међутим, „нацистички злочин"!

Није спорно да основу усташке идеологије чине учења Анте Старчевића и Јошуе Јосипа Франка, нарочито онај део о српском народу као реметилачком чиниоцу у развоју хрватства. Остварење усташке идеологије у Независној Држави Хрватској прихватила је већина хрватског народа!

Четворогодишње затирање српског народа спроводили су припадници хрватског народа, најчешће предвођени усташама. То даје за право онима који сматрају да треба одбацити термин усташки злочин и говорити о злочину хрватског народа. Тим пре што се жртва одређује национално, што подразумева исто именовање и у случају одређења злочинаца.

12 Миле Станић, „Списак Хрвата и Муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини", *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, Београд, 2012, стр. 383–399.

Питање кривице и одговорности једног народа за злочине над другим веома је комплексно, али се о томе расправљало, пример је Немачка после 1945. године, на почетку денацификације.

Питање коришћења синтагми „усташки злочини“ или „хрватски злочини“ није расправљано у Југославији. Разлог је врло прост: актуелна комунистичка политика „братства и јединства наших народа и народности“ уз релативизацију и избегавање правих квалификација злочина и страдања.

***

Имајући у виду десетине хиљада сведочења прогнаника и избеглица, из готово свих крајева Независне Државе Хрватске, у којима они говоре о злочинима које су видели или преживели, наводећи начин и места страдања, чињенице о злочинцима, може се закључити много тога што иде у прилог о националном, а не идеолошком одређењу починиоца.

Како је, међутим, од нестанка Независне Државе Хрватске прошло више од осам деценија, досадашње коришћење термина „усташки злочини“ постало је стереотип који је тешко изменити и прихватити нови – „хрватски злочин“! То би требало да буде лакше него што је била промена из „фашистички злочин“ у „усташки злочин“.

Стара мудрост каже да ће се прошлост лакше разјашњавати онда када „оду са овога света“ савременици одређених догађаја. То је управо време које долази: данас готово да и нема сведока великог злочина у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године!

***

Сведочења прогнаника и избеглица са одређених простора захваћеним ратом представљају један од извора за појашњење сазнања о прошлости. Требало би имати у виду да известан број страдалника из различитих разлога није казивао о оном шта је доживео и видео, напросто зато што нису били у прилици да то некоме кажу, или су међувремену преминули.

Прогнаници и избеглице детаљно су описивали неприлике и невоље које су доживели, наводили имена и презимена жртава и злочинаца, описивали врсте злочина, места и време страдања, гробишта, начине доласка у Србију...

Сведочења дају суморну слику страдања: апсолутну већину

злочинаца чинили су обични припадници хрватског народа, римокатоличке и муслиманске вере! У мањем броју злочињења предводници су били припадници усташких постројби.

Од завршетка рата у Југославији 1945. године до данас у историографији није темељно истражена архивска грађа (нити су сачињене одговарајуће студије о њој) која је настала у процесу сведочења невољника из Независне Државе Хрватске што су на разне начине доспели у Србију 1941–1944. године.[13]

Према извесним проценама на просторе војноокупационе територије Србија од априла 1941. до јесени 1944. године дошло је око 410.000 невољника, од тога око 300.000 из Независне Државе Хрватске. Када се упореди тај број и 7.563 сачуваних записника саслушања види се да је тек сваки четрдесети невољник казивао о оном што је видео и прошао. То, међутим, не умањује општу слику о ономе шта се српском народу догодило у Независној Држави Хрватској.

За протеклих осам деценија није сачињен комплетан списак жртава, нису побројане форме злочина, нису обележена стратишта и гробишта. У међувремену је у историографији прихваћена оцена да је у Независној Држави Хрватској извршен геноцид, да је то био злочин с предумишљајем то јест програмиран и на известан начин озакоњен. Није, међутим, било расправе о колективној психопатологији мада је учињен први значајан корак ка томе![14]

Историјска наука је заказала у детаљном разјашњењу поменутог геноцида, што се одразило и на друге научне дисциплине, на пример, психологију и психијатрију! Пример за те науке може бити и случај ритуалног сатанистичког злочина: у селу Машвина код Слуња 21. јула 1942. усташе су побиле по кућама и у збеговима више од 420 мештана. Потом су издвојиле тела 10 девојчица и 10 дечака у доби од пет до седам година и скинули их голе. Злочинци су на крају тела девојчица, положених на леђа и раширених ногу, поређали укруг и на њих поставили заклане дечаке![15]

13 Први озбиљнији посао обавио је аутор ове студије приредивши пет зборника сведочења са уводном студијом под заједничким насловом *Сведочења српских избеглица* (Бања Лука–Нови Сад, 2023).

14 Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016.

15 Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao – Svjedočanstva genocida*, Zagreb, 2005, str. 11; Милош Гаћеша, *Строј завичаја – Трећи део – Кордун 1942*, Београд, 2008. О зверствима локалних Хрвата и муслимана почињеним јула 1942. године у истом крају видети у: Драган Гргић, *Корана ко рана*, Источ-

И наука о језику је заказала јер још нису пронађене речи тумачења психопатолошке монструозности почињених злочина. Уосталом, не може се све подвести под појам злочин или геноцид!

Истраживање великих злочина који су се негативно одразили на будућност страдалог народа не треба квалификовати као некрофилску историју због тога што преиспитивањем прошлости подсећају на жртве и злочинце. Стога и не треба да чуди што препоруке да злочине треба предати прошлости, то јест забораву, долазе управо из народа из кога су потекли највећи злочинци![16]

***

Свестан значаја документарне вредности сведочења, приредио сам пет зборника саслушања невољника из Независне Државе Хрватске и сачинио уводну студију и то је штампано крајем 2023. године.

Анализом садржаја сачуваних и доступних 7.536 записника саслушања односно сведочења избеглица и прогнаника долази се до чињеница које могу допринети да историјска и правна наука дају нове квалификације, другачије од досадашњих о страдању српског народа. Реч је првенствено о одговорности и кривици хрватског народа коју су комунистичке и партизанске вође, укључујући и самог генералног секретара Комунистичке партије Југославије и врховног команданта Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије Јосипа Броза Тита, помињали већ крајем септембра 1941. а заборавили крајем септембра 1943. године!

***

Независна Држава Хрватска била је ратни савезник фашистичке Италије и нацистичког Трећег рајха. Нацистичка политика према припадницима јеврејског и словенских народа окончана је вишемилионским људским губицима и немерљивом привредно-економском штетом. Немачки народ је платио цену подршке и учешћа у нацистичкој политици кроз денацификацију.

Усташка државна политика према српском народу оставила је такве трагове и последице да се сСпство никада неће опо-

но Сарајево, 2023, стр. 335–347.

16 Бранко Петрановић, „Клеро-фашизам и геноцид“, *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 79.

равити. Исто то може да се каже и за судбину Жидова (Јевреја) и Цигана (Рома). Кад је реч о одговорности (и кажњавању то јест деусташизацији) хрватског народа, ствар је далеко комплекснија и другачија од денацификације што је спроведена над немачким народом! Потреба за деусташизацијом могла би се схватити после мултидисциплинарних научноистраживачких пројеката у којима би, поред социолошке и антрополошке науке, значајно место требало да припадне историографској студији заснованој на општим правилима струке, богатој проверљивим тврдњама и чињеницама.

Први и једини српски историчар који је поставио питање деусташизације хрватског народа јесте Момчило Диклић. Он, међутим, није дао довољно релевантних чињеница које би то поткрепиле и оправдале. Диклићу се не може спорити право на питање зашто су партизанске јединице маја 1945. године пре ушле у Трст него у Загреб и, у истом контексту, тврдња да је усташки поглавник Анте Павелић пуштен да оде из Хрватске.[17]

***

У Независној Држави Хрватској апсолутну власт имале су усташе. Нема трагова да је међу њима православних Срба било је (не рачунајући оне рођене у мешовитим браковима). Било је, додуше, неколицина Јевреја, Чеха и Словака.

Хрватско домобранство предводили су стари аустроугарски официри. Међу њима било је неколико десетина српског порекла (али не и српскоправославне вере). Православни Срби били су мобилисани у домобранске радне јединице, али нису учествовали у ратним операцијама – нису носили оружје! Нема трагова да је у оружништву (жандармерији) било Срба.

Нема такође трагова да је и у управама у државним институцијама, од владе до жупа, било Срба. Другачије казано: апсолутну већину у било ком сегменту у Независној Држави Хрватској чинили су Хрвати римокатоличке и муслиманске вере!

Комунистичка партија Хрватске руководила је партизанским покретом на већем делу територије Независне Државе Хрватске, а у тим јединицама су до краја 1943. године Срби чинили већину бораца. Иако је била део Комунистичке партије Југославије, у знатној мери водила је своју националну политику посредством

17 Momčilo Diklić, „Zašto u Hrvatskoj nije izvršen proces (denacifikacije) deustašizacije?“, *Srpski narod u Avnojevskoj Hrvatskoj – Kako je nestajao jedan narod*, Beograd, 2019, str. 352–355.

политичких комесара. Комунистима је најважнији противник био четнички покрет (Југословенска војска у Отаџбини) генерала Драгољуба Михаиловића, кога су готово непрестано поистовећивали са Србством. Тако је у борбама партизана против четника често страдало цивилно српско становништво због приклањања једној од тих страна.

Већина хрватског народа подржавала је политику Хрватске сељачке странке (која је у Независној Држави Хрватској била забрањена), мањину су чинили присталице усташке и комунистичке идеологије.

С обзиром на то да су све три политичке опције тежиле ка истом циљу – независна хрватска држава (додуше, постојале су нијансе у односу према српском народу), тврдња о одговорности и кривици због почињених злочина добија на значају. Обим њихових злочина, међутим, није у истој равни али свакако јесте злочин! При томе се мора имати у виду да су сви ти злочини били мотивисани одређеним политичко-идеолошким разлозима. А ти се разлози увелико разликују код усташа и комуниста.

***

Независна Држава Хрватска није забран резервисан само за историчаре – то је истовремено велика тема за политикологију, право, економију, психологију, психијатрију, антропологију, лингвистику и друге друштвене научне дисциплине.[18]

***

Историографија не треба да се сведе само на пуко набрајање чињеница и једноставно описивање догађаја: она не сме да се држи такозваних вечних истина. Историјска наука мора да понуди и нова сазнања и нова тумачења, јер би се у супротном укинула основна граница између лажног и истинитог.[19]

Досадашња историјска наука дошла је до одређеног степена знања о страдању српског народа, али је истовремено поистоветила злочинце са припадницима усташког покрета. Поједини историјски извори, корисни за разјашњење тог великог страдања, мислим на сведочења оних што су се на разне начине спасли и то оставили

18 Mirjana Kasapović, „Povijest, povijesni revizionizam i politika povijesti“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2019, str. 939–960.

19 Арнолд Тојнби, *Проучавање историје*, Београд–Подгорица, 2002.

за касније времена, и даље нису довољно искоришћена у научноистраживачким пројектима. Прогнаници, избеглице и страдалници из готово свих крајева Независне Државе Хрватске говорили су не само о појединцима, већ и о групама припадника хрватског народа као о починиоцима масовних злочина.

***

Период од седам деценија јужнословенске државе, монархије и комунистичке републике доживео је прекретницу у периоду Другог светског рата 1939–1945. године. Те ратне године искористила су два покрета, додуше сваки и свој начин: први, усташки, да затре српски народ на територији Независне Државе Хрватске, а други, комунистички, искористио је (мада има и тумачења да је и злоупотребио) српски отпор као основу за остварење своје револуције. Комунистички покрет је на крају револуције створио нову Југославију, свесно релативизовао српска страдања у име политике братства и јединства и на посебан начин амнестирао злочин! Та Југославија је готово у потпуности задовољила словеначки и хрватски народ, а српски раздвојила на седам административних области потискујући тему страдања у јавној свести.

Те последице послужиле су у трагању за узроцима и историјским контекстом: ова студије ће кроз идеологије и политике усташког и комунистичко-партизанског покрета и страдање српског народа покушати да укаже на дуготрајне процесе релативизације злочина и злочинаца и понудити ново виђење почињеног великог зла.

***

Ако би се тврдња угледног правника и историчара Бранка Петрановића да се „истина о револуцији може сазнати тек после њеног пораза“ применила на разјашњење судбине српског народа у обе Југославије, онда би се лако могло закључити да је распад комунистичке државе управо почетак тог времена![20]

***

Ова студија заснована је првенствено на објављеној архивској грађи и познатој литератури, што би могло навести на закључ-

20 Бранко Петрановић, „Старо и ново у историјској основи савремености“, *Историјски записи*, бр. 4, Подгорица, 1997, стр. 79.

чак да она не доноси ништа ново у односу на досадашња сазнања. То, међутим, није тачно! Наиме, студија је резултат двоструког процеса интерпретације и реинтерпретације који даје знатно другачије тумачење прошлости у односу на досадашња кроз нови мозаик сачињен од познатих и нових чињеница. У основи пројекта и студије су релативизација злочина и злочинаца – жртве су у другом плану!

Студија не манипулише нити кривотвори општепознате чињенице. Није сачињена због „политичке употребе прошлости" већ ради разјашњења такозваног процеса дугог трајања – у овом случају то је проблем хрватско-српских односа чији почетак сеже у последње деценије 19, продужава се у 20. и пренеосили и у 21. век!

Студија трага за одговором на питање ко су злочинци (појединци, групе, државни систем...), а ко су жртве. Истовремено она нуди и аргументе за закључак да је постојала одговорност и кривица знатног дела хрватског народа у великом злочину почињеном над српским народом у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године, а што је из више разлога, првенствено политичко-идеолошких, релативизовано и/или прећутано!

***

Прочитао сам и користио више стотина радова о историји обе јужнословенске државе. То ми даје за право да кажем да сам добар део своје намере испунио. Друга је ствар да ли сам успео у свом науму – то препуштам онима који ће макар прелистати од корица до корица ову студију.

Ова студија може се схватити и као прилог за расправу о колективној одговорности и кривици хрватског народа за трагичну судбину Срба (и Жидова и Цигана) у Независној Држави Хрватској у периоду од 10. априла 1941. до 15. маја 1945. године. Као инспирација за истраживачки пројекат и писање студије послужила је у првом реду студија немачког психолога и филозофа Карла Јасперса, *Pitanje krivice* из које је узет и мото ове студије!

1.2. Реинтерпретација или ревизионизам

„Treba da naučimo da razgovaramo jedni s drugima. To znači da ne treba samo da ponavljamo svoje mišljenje, već da čujemo i šta drugi misli. Ne treba samo da potvrđujemo, već i da razmišljamo u kontekstu, saslušamo razloge i budemo spremni na nove uvide. Treba da u sebi, probe radi, sagledamo nešto iz tuđeg ugla, štaviše – da tražimo sebi suprotstavljena stanovišta. Pronalaženje zajedničkog i suprotstavljenog važnije je od fiksiranja uzajamno isključivih stanovišta, čime se razgovor prekida kao beznadežan. Lako je zastupati emotivno intonirane konačne sudove; teško je sebi mirno nešto predočiti. Lako je prekidati komunikaciju prkosnim tvrdnjama; teško je neprestano, prevazilazeći tvrdnje, zalaziti u područje istine. Lako je prihvatiti mišljenje i čvrsto ga se držati, i time poštedeti sebe promišljanja; teško je napredovati korak po korak, i nikada se ne libiti daljeg preispitivanja."

Karl Jasper, *Pitanje krivice*, Beograd, 2009, str. 17.

Јосип Броз Тито казао је 28. децембра 1947. године на свечаној седници Југославенске академије знаности и умјетности шта мисли о историографији: „Да ли можемо тврдити да је наша историја аутентична? Да ли можемо тврдити, да у њој нема фалсификовања? То не можемо тврдити! Не можемо тврдити због тога што је историографија такође била под утицајем владајућих класа, појединих клика, па чак и појединих личности. (...) Неуморно морамо радити на томе да склонимо вео са наше историје, то јест да откријемо истину и уклонимо сваки фалсификат из историје јужних Словена. А фалсификата је било подоста."

Ако је Броз, с правом, тражио преиспитивање тумачења прошлости, онда се то исто мора применити и за период у коме је он био прва личност „свих наших народа и народности"![1]

***

Историја није мит, догма или идеологија. Историографија истражује прошлост, настоји да објасни њену сложеност ради рационалног суочавања са садашњошћу и реалног процењивања блиске будућности. Садашњост се гради на основу стварних пред-

1 Наведено према: Laslo Biro, „Partijske direktive i interpretacije prošlosti. Pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji", *Mađari i Srbi sa dve strane promenljive granice 1941–1948*, Zbornik radova, Mađarska akademija nauka – Filozofski istraživački centar, Budimpešta, 2016, str. 39–66.

става о прошлости – она је угрожена ако се прошлост злоупотребљава, ако се пређуткује, ако се свесно „заборавља", релативизује и банализује оно што је било и дописује оно чега није било. Тиме се ствара лажна визија садашњости, чије недоумице није лако сагледати нити решавати.[2]

Историја је наднационална: није могуће бавити се искључиво својим народом, јер се тако губи контакт с реалношћу и околином с којој се треба поредити. Друштвене групе, нације и државе настају, постоје и развијају се кроз међусобне контакте. Само у тој сложености и међузависности могу се разумети и прошлост и садашњост.

За прихватање сваке поуке историјске науке потребна су, пре свега, одговарајућа сазнања о прошлости која су заснована на бројним чињеницама и протумачена савременим методама. Сазнања морају што јасније и систематичније да дају синтетизовани увид у спорна тумачења. Сазнања и вредновање морају бити још и крајње објективни и научно поуздани, изнети непристрасно па и са одређеном дозом национализма, али без шовинизма.

Ни прошлост ни садашњост не могу се разумети ван историјског контекста, што се дешава када је пажња усмерени само на појединy уску тему и проблем.

***

Савремена историја нас учи да се, с времена на време, у јавности појављују ублажавања, заташкавања и измишљања којима је циљ да негирају неспорне чињенице о појединим историјским догађајима.[3]

Критичка историографија почива на тврдњи да нема једном и заувек утврђених коначних истина, непроменљивих и трајно важећих тумачења и оцена. Зато је процес испитивања и преиспитивања, односно вредновања и превредновања, односно интерпретације и реинтерпретације досадашњих сазнања о прошлости, једно од важнијих правила историјске науке.

У преиспитивању су пожељни примена нових методолошких правила и откривање нових историјских извора, првенстве-

2 Mirjana Kasapović, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2019, str. 939–960.

3 О проблему измишљања прошлости видети зборник радова: *Historijski mitovi na Balkanu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003; Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

но у државним архивама у којима се, протоком времена, скидају ознаке тајности (као што је документација обавештајних служби). Та архивска грађа даје најчешће другачију слику о прошлости, о одређеним догађајима и личностима, о којима је донедавно владало готово догматско мишљење.[4]

Преиспитивање одређених тумачења прошлости може бити иницирано и од других стручњака, не само историчара. Користан пример за ову тврдњу нуди филолог Петар Милосављевић (1937). Наиме, он се бавио проблемима сагледавања новије српске историје и спорио одређена досадашња тумачења из ближе прошлости. Од посебног значаја су анализе еволуције ставова појединих историчара од имена и звања а који су, на специфичан начин, имали утицаја на развој хрватско-српских односа у 20. веку. У Милосављевићевим анализама нарочито место имају вера, језик и југословенство што су због свесних (и несвесних) схватања утицајних појединаца довели до донекле погубних последица по српски народ. Милосављевић је закључио: „На крају овог кратког прегледа доминантних кретања у српској историографији, може се закључити да Срби имају разлога да буду незадовољни и својом историографијом, али и својим сналажењем у токовима савремене европске историје. Ово незадовољство се највише односи се на улогу које су проучаваоци српске прошлости одиграли у 20. веку. То је период у којем су Срби посебно много страдали, остали практично без државе за коју су се претходно вековима борили; дочекали да буду најцрње оцењивани у свету. Тај се период поклапа са владавином идеје југословенства. Историјска наука коју су Срби неговали у југословенском и постјугословенском периоду, није дошла до јасних одговора на питања: чија је југословенска идеја; какве је била природа те идеје; којим је пројекцијама послужила, и да ли су Срби у прошлости имали властите идеје које би требало обновити?“[5]

Милосављевић је у праву када замера историчарима што нису до краја разјаснили изворе и природу југословенства. Ту празнину донекле је попунио историчар књижевности Предраг Протић збирком текстова објављених под насловом *Између обмана и*

4 Mirjana Kasapović, „Povijest, povijesni revizionizam i politika povijesti“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2019, str. 950 (у даљем тексту: М. Касаповић, *Повијест*...)

5 Петар Милосављевић, *Историја, историографија, историологија – Проблеми сагледавања српске историје,* Београд–Грачаница–Бања Лука, 2020, стр. 86–87.

заблуда – Политички есеји. Цивилизацијску погубност јужнословенског уједињења Протић је објаснио следећим речима: „Сва српска лутања од 1. децембра 1918. до 6. априла 1941. била су очајнички покушаји да се негативне последице погрешне одлуке од. 1. децембра на известан начин, ако не отклоне, а оно бар умање. У Југославији су се срела два политичка менталитета. Један српски, који је дословно, узимао норме политичке демократије, која је после много мука и напора, извојевана 1903. године, и један други, хрватски, парничарски где се политика схватала као својеврсна судска парница. Формалистички и привидно легалистички став хрватских политичара негирао је, поред државе, српску највећу цивилизацијску тековину, а то је била политичка демократија."[6]

***

Супротно од процеса преиспитивања (реинтерпретације) стоји кривотворење (фалсификовање), то јест процес злоупотребе историјске науке ради намерног и тенденциозног искривљавања прихваћене слике о прошлости! У кривотворењу своје место имају манипулације што се спроводе кроз селективну употребу историјских извора уз обилато наглашавање пожељних и изостављање општепознатих и прихваћених чињеница, и уз измишљање непроверљивих тврдњи. Процес се завршава прављењем задате слике која ће бити прилагођена савременим, првенствено политичким потребама.[7]

У истом контексту треба посматрати и оглашавање савременика, потомства и следбеника охих поражених у ратовима које има за циљ да тумачење прошлости буде другачије то јест повољније за њих и њихове претке. У крајњем случају да жртва буде приказана као злочинац, а он – злочинац – ослобођен сваке кривице и одговорности!

Пример за ово могу бити тврдње Бенедикте Зелић-Бучан

6 Предраг Протић, *Између самообмана и заблуда – Политички есеји*, Србиње–Београд–Ваљево, 2003, стр. 25. У овом контексту користан је и следећи текст једног политиколога – Момчило Суботић, „Југословенство и југословенска држава: идеје и учинци једног геополитичког експеримента", *Национални интерес*, бр. 3, Београд, 2018, стр. 75–107.

7 Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX vijeka – motivi, metode odjeci", *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Sarajevo, 2007, str. 187–210, 199 (у даљем тексту: И. Голдштајн, Г. Хутинец, *Неки аспекти...*).

изнете у једном (проусташком) тексту: „Smrću vladara narodne krvi i dolaskom Kolomana Arpada na hrvatsko prijestolje nije prestala postojati hrvatska država. I pod vladarima tuđinske krvi, koji su često vladali uz Hrvatsku još nizom srednjeeuropskih zemalja, Hrvati su očuvali kontinuitet svoje državnosti, iako ponekad s ograničenim suverenitetom i na manjem državnom području. Svaki trag hrvatske državnosti zatrt je tek 1918. god. ulaskom Hrvata u zajednicu Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Jugoslaviju. Današnja naša Republika Hrvatska ne znači uspostavu hrvatske države nakon 9 stoljeća, kao što se često sasvim pogrešno naglašava, a niti prvi put nakon 1918. godine. Tijekom II. svjetskog rata bila je obnovljena hrvatska država pod nazivom Nezavisna Država Hrvatska (NDH) u trajanju od 10 travnja do 8 svibnja 1945. godine."[8]

Као други пример могле би да послуже поједине тврдње америчког историчара хрватског порекла Јере Јареба, истакнутог сарадника више ратних усташких гласила и послератног емигранта (и предавача на Универзитету Лорето у Пенсилванији, Сједињене Америчке Државе), публиковане под насловом *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945* (Buenos Aires, 1960; Zagreb, 1995). Јареб, наиме, оправдава Независну Државу Хрватску следећим речима: „Hrvatska ne može biti poistovjećena sa Pavelićem i ustaškim režimom, nego je se treba, u prvom redu, poistovjetiti s ogromnim brojem pripadnika hrvatskog naroda: seljaka, radnika, gradjana, činovnika, profesora, književnika i naučenjaka, koji su požrtvovno pregarali, stvarali, trpjeli i borili se za njeno održanje. Iako se nije slagala s politikom ustaškog režima, ogromna većina hrvatskog naroda instinktivno je osjećala, da joj je mjesto na strani njezine države, a ne na strani partizana i četnika".[9]

8 Benedikta Zelić-Bučan, „Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945)", *Zadarska smotra*, br. 4–5, Zadar, 1993, str. 189 (у даљем тексту: Б. Зелић-Бучан, *Независна Држава...*). Биографија ауторке је веома интересантна: почетком августа 1941. дошла је у Глину јер је добила посао наставнице историје и италијанског језика у гимназији; септембра исте године постала је усташка логорница, то јест предводница Женске усташке младежи. Занимљива је и њена библиографија са радовима који по садржају представљају класичан пример кривотворења општеприхваћених чињеница – Igor Mrkalj, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927.–1955", *Tragovi*, br. 1, Zagreb, 2018, str. 124–165. Упоредити њену биографију: „Zelić-Bučan, Benedikta", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje.

9 Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Buenos Aires, 1960 (Zagreb, 1995), str. 123–124 (у даљем тексту: Ј. Јареб, *Пола стољећа...*). О ставовима Јареба видети: И. Голдштајн, Г. Хутинец, *Неки аспекти...*, стр. 199.

Јареб сматра да је најважнија легитимацијска основа Независне Државе Хрватске била жеља хрватског народа за сопственом, националном државом. Он, међутим, свесно превиђа судбину припадника мањинског народа (Срби) и националних заједница (Жидови/Јевреји и Цигани/Роми) за које у таквој Хрватској није било места.

Још једно тврђење које Јареб непрестано потенцира у својим текстовима тиче се припадности Босне и Херцеговине групи хрватских историјских земаља, чиме наглашава своју посвећеност правашко-франковачкој идеологији.[10]

Трећи пример пружа рад савременог младог хрватског повјесничара Мислава Јежића, који, као и део његових колега, пишући о Независној Држави Хрватској, нуди сасвим нова, неутемељена и тенденциозна тумачења одбацујући досадашња општеприхваћена. Тако, на пример, он тврди да је су у тој држави главни актери били две екстремистичке странке – комунисти и усташе! Говорећи о почетку сукоба, Јежић наглашава: „Ustaše su se oštro suprostavili četničkim teroristima koji su djelovali u Hrvatskoj od tridesetih godina, ali su stradali i deseci tisuća drugih Srba"![11] Јежић само наставља оно што су већ 1945. године, додуше после пропасти Независне Државе Хрватске, започели римокатолички свештеник и усташа Драгутин Камбер и нешто касније Иво Ројница, усташки стожерник, чија је најважнија поставка била да су усташе у самоодбрани чинили спорадичне злочине.[12]

Злочини над српским народом широм Независне Државе Хрватске били су директан повод Србима да се бране и организују у устаничке формације. Усташка власт је, у оквирима унутрашње пропаганде и ширења своје „истине" међу савезницима, одговорила већ 1942. године публикацијом *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, штампаном на више језика у којој је наглашено да је српска побуна узрок свега, укључујући и злочине над њима! Публикација је обогаћена илустрацијама са кривотвореним легендама у којима су поједини хрватски злочини приписани Србима.

---

10 Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 120. О овом ставу нису расправљали И. Голдштајн и Г. Хутинец – *Неки аспекти*...

11 Mislav Ježić, „Hrvatska – kratak pregled povijesti", *Hrvatska u srcu Europe*, Zagreb, 2020, str. 25.

12 И. Голдштајн, Г. Хутинец, *Неки аспекти*.., стр. 204.

Тешко је утврдити да ли је у том послу имао икакву улогу Филип Лукас, последњи председник Матице хрватске у Краљевини Југославији који је тај посао обављао и у Независној Држави Хрватској. Зна се, међутим, да је 1961. године, непосредно пред смрт, оставио тестаментарну поруку Хрватима, ма где они били, да у својој историји нису имали већих непријатеља од Срба и да то не треба да забораве![13]

***

Политички контекст који је изнедрио мотиве за кривотворење прошлости допринео је да се синтагма „историјски ревизионизам" помиње искључиво у негативном контексту. Посебан удео у томе имали су и поједини школовани историчари који су својим интерпретацијама покушавали да допринесу и рехабилитацији губитничких страна правдајући њихово ангажовање у одређеним околностима. Поменута синтагма погрешно се користи због непознавања процеса научноистраживачког рада у историографији или у функцији свесног кршења принципа.

Познато је да процеси научне методологије и интерпретације одређених чињеница могу бити различити, јер зависе од перспективе из које се посматрају. То не значи да се прошлост сме релативизовати, али подразумева да је њена интерпретација подручје расправе где се морају узети у обзир битне чињенице и супротна мишљења, без прикривања података што се не уклапају у политички пожељну слику.[14]

Политички ревизионизам у историографији може се спречавати у више равни: историчари треба да се држе научних стандарда и примењују научне методе, посебно кад су у питању осетљиве и контроверзне теме из прошлости. То практично значи и да не прихватају злоупотребе на које их наводе политичари зарад уских, дневнополитичких циљева. Као и свака наука, историографија може да напредује само ако су истраживања слободна од било каквих политичких, идеолошких, верских или економских притисака. Не би требало да буде подобних и неподобних историчара (као што се дешавало у комунистичкој Југославији)!

Историографија не треба превише да се бави разјашњењем

13 Филип Лукас, Дубровчанин, у младости је био задојен идејом о хрватско-српском јединству да би се потом претворио у великог Хрвата и завршио као усташки идеолог. – П. Протић, *Између самообмана и заблуда...,* стр. 44–45.

14 М. Касаповић, *Повијест*..., стр. 954.

ко и због чега иницира промену слике о прошлости – то је посао за политикологе, социологе и психологе! Они би требало да одговоре не неколика питања: који су то друштвени чиниоци способни да мењају колективно памћење, колико су ти напори легитимни, каква је сазнајна вредност нових тумачења прошлости, како се то уклапа у међунационалне односе на одређеној територији и тако даље.

Историчари могу да споре научне вредности нових тумачења заснованих на фикцији, митовима и легендама. Критичка историографија налаже да треба одбацити свако ново тумачење догађаја, личности и процеса у прошлости које није научно, рационално и засновано на проверљивим изворима. Као пример за ову констатацију може бити однос припадника младе генерације историчара из Хрватске према јужнословенском уједињењу 1. децембра 1918. године: „Južnoslavenskim političarima s juga Austro-Ugarske Monarhije, okupljenima u NV SHS, kratkotrajna je Država SHS poslužila kao most za siguran izlazak iz srednjoeuropskoga uljudbenog kruga i brzi ulazak u balkanski geopolitički prostor, sa svim njegovim zamkama!“[15]

Наведена реченица указује на намерни заборав чињенице да хрватске државе нема после 1102. године, као и на неутемељене тврдње да хрватски народ припада централноевропској култури а не балканској!

***

Хрватска професорка политикологије Мирјана Касаповић била је недвосмислена у оцени извесног дела продукције хрватске историографије о Независној Држави Хрватској: „Iznimno važni koraci u revidiranju povijesti NDH dogodili su se prije nastanka suvremene Hrvatske 1992. kada su se počele skidati debele ideološke i mitološke naslage s interpretacija koncentracijskoga logora u Jasenovcu kao mjesta gdje je, kako se dotad tvrdilo, stradalo najmanje 700.000 ljudi, uglavnom Srba. To je bio pozitivan primjer historijskoga revizionizma. A s kojim smo se bitnim činjenicama i nalazima o NDH suočili otada? U kojim su to respektabilnim djelima hrvatske historiografije poslije 1992. oni izloženi i prikazani da bi iziskivali legitimnu reviziju povijesti NDH?... Ne reducira se samo broj žrtava u Jasenovcu do te mjere da se potpuno mijenja njegov karakter kao koncentracijskoga logora i logora

15 Zlatko Matijević, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu – Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)“, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, br. 1, Zagreb, 2008, str. 35–66, 66.

smrti, nego se nasilje desrbizira i dejudeizira, a ono nad Romima uglavnom ignorira, da bi se pretvorilo u ʾanonimnoʿ nasilje koje je represivni aparat legitimno koristio samo protiv ʾopćihʿ političkih neprijatelja države. Time se NDH interpretacijski transformira iz rasističke, nacionalističke i zločinačke tvorevine u jednu od ʾobičnihʿ autokratskih država kakvih je Europa bila puna tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća. A to jest historijski revizionizam u negativnom značenju pojma."[16]

***

Да ли је преиспитивање и исправљање вишедеценијских погрешних, првенствено политичких, интерпретација одређених догађаја који су оставили дубоког трага у потоњим деценијама, као што је страдање српског народа у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године, ревизионизам или је нешто друго у питању?[17] Уосталом, шта значи реч ревизионизам? Тај појам, не припада историографији, он потиче из политикологије.[18]

Иван Клајн и Милан Шипка у *Великом речнику страних речи и израза* (Прометеј, Нови Сад, 2006, стр. 1038) за реч „ревизија" дају следеће објашњење: „[лат. revisio, према revidere прегледати, поново гледати] 1. контрола, провера рада 2. преиспитивање (закона, учења, закључака и сл... Непотребно изостављено – прим. аутора). За појам „ревизионизам" дају следеће објашњење: „1. став оних који организовано раде на ревидирању, преобликовању основних поставки неке идеологије, доктрине, програма и сл..."

***

Синтагма „политичка употреба прошлости" одвећ је јасна па нема потребе објашњавати њен смисао. Наиме, добро је познато да мешање политике у историографију углавном има негативне последице. Најречитији пример може бити мешање политике у

16 М. Касаповић, *Повијест*..., стр. 950.

17 Користан текст о негативном преиспитивању страдања у Независној Држави Хрватској објавила је Мирјана Касаповић: „Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina", *Politička misao*, br. 1, Zagreb, 2018, str. 7–33.

18 Супротно мишљење има група историчара у својим текстовима сабраним у зборницима: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Sarajevo, 2007; *Politička upotreba prošlosti – O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskim prostorima*, Novi Sad, 2013. Историчар Иво Голдштајн често користи термин „ревизионизам" без потребе – Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo. Hrvatska 1989.–2022*, Zaprešić, 2023.

тумачење прошлости на мировним конференцијама и конгресима што се организују после великих ратова. Тада прво страда истина о ратним жртвама, јер победници намећу своју политику која се темељи, поред осталог, и на преувеличавању жртава сопственог народа!

Други пример може бити тумачење југословенства као наднационалне идеологије. На српској страни то је присутно у радовима Василија Ђ. Крестића о српско-хрватским односима и југословенству.[19] Пажљивим читањем и упоређивањем лако се уочавају мене и промене ауторових ставова који прате савремену актуелну политичку линију. Сасвим супротан, конкретан политиколошки став имала је Јелена Вукоичић у раду „Национално и наднационално – Слабости и заблуде југословенске идеологије", *Политиеа*, бр. 7, Бања Лука, 2014, стр. 81–91.

***

За проучавање историје једне вишецивилизацијске, вишенационалне, вишеверске државе каква је била Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославија 1918–1941. године нема превише корисних методолошких узорака. За протеклих стотинак година проблем методологије истраживања био је, због политичког утицаја, скрајнут на маргине историографије.

Још у току рата у Југославији 1941–1945. године Хрвати су најпре одбацили југословенски оквир и у међувремену формирали и форсирали своју историографију са националним у средишту свих интересовања, додуше у југословенским оквирима у мери која је унапред била задата. Тако нешто, као што је познато, међу Србима није било ни на видику! То је, на посебан начин, помињао знаменити књижевник и дипломата Милош Црњански у кратком есеју о српском становишту![20]

Полувековно служење југословенству и комунистичкој идеологији, креираној на западним странама Југославије, првенствено у Љубљани а мање у Загребу, довело је до свесног „заборава" вели-

19 Vasilije Đ. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja*, Beograd, 1983. Корисно је упоредити његове радове: *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860–1873. godine*, Beograd, 1983; *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, 1988.

20 Нешто више о томе видети у: Зоран Аврамовић, „Српско становишта Милоша Црњанског", *Црњански –Политичке и друге асоцијације*, Београд, 2023, стр. 107–124.

ких трагедија српског народа уз непрекидно форсирање некакве његове међуратне кривице за опште стање у краљевини. То је била једна од основних поставки правашко-франковачке идеологије на коју се наставила и комунистичка, што ју је наметнула Комунистичка интернационала са седиштем у Москви а спроводила првенствено Комунистичка партија Хрватске.

Распадање комунистичке Југославије допринело је, осим осталог, и злоупотребама историјске науке: то су почели политичари, медији, интересне групе, а укључили су се и поједини школовани историчари. Политички ревизионизам користи се да би се одржавали стари и стварали нови митови, јачали стереотипи, развијале предрасуде и мржња према другима. У том контексту, „ми“ смо жртве, „други“ су за све криви, то јест они су злочинци. Аутовиктимизација утиче на јављање и ширење параноидне свест о историји која жртву ослобађа свих моралних обзира и подстиче жељу за осветом. На самосажаљењу се уједињује нација! Тако се ствара историјски контекст где се улога жртве окамењује у прошлости као догма или мит и тиме се спречавају научноистраживачки пројекат који би могао да допринесе разјашњењу разлога, повода, размера, начина и места страдања.

***

Заговорници мита о безгрешности комунистичке револуције свесно су прикрили бројне тамне мрље. Заборавили су и оно што су пре педесет година помињали први марксистички историчари („лева скретања“) – реч је првенствено о злочинима почињеним у обрачуну са устаничким вођама и њиховим присталицама у Црној Гори, Херцеговини, Босанској Крајини који су сметали комунистичкој револуцији.

Истовремено, на хрватској страни процес преиспитивања кад је реч о усташкој револуцији је увелико одмакао а притом је прикривен геноцид над Србима, Циганима и Жидовима.

1.3. О изворима и литератури

А. О историјским изворима и архивској грађи

Из периода рата у Југославији 1941–1945. године, а нарочито из Независне Државе Хрватске, сачувано је небројено докумената разних провенијенција: немачке, италијанске, хрватске, комунистичко-партизанске, четничке. Послератна политичка идеологија одразила се и на подељеност поменуте архивске грађе па се може наћи у великим архивима: Војни архив и Архив Југославије у Београду, Хрватски државни архив у Загребу и бројни локални широм Хрватске, Босне и Херцеговине и Срема, то јест на територијама које су биле у саставу Независне Државе Хрватске. У немачким архивима, као што су примера ради Војни архив у Фрајбургу и Архив Министарства иностраних послова у Берлину, могуће је пронаћи известан део корисне грађе. Има основа за претпоставку да италијански архиви, нарочито Војни архив у Риму, имају корисну архивску грађу али их српски историчари нису довољно прегледали. (Изузетак донекле представља Мила Михајловић и њена књига *Jugoslavija april 1941–septembar 1943*, Beograd 2020, јер је заснована првенствено на италијанској грађи. Недостатак представља чињеница да је у том делу далеко више простора посвећено Далмацији и Лици него другим територијама где су се налазиле италијанске формације.)

Познато је да је после 1945. године више пута било прочишћавања архивских фондова, као и то да је део архивске грађе још није доступан, а налази се у фондовима обавештајних служби (Служба државне безбедности, Војнообавештајна служба) и у приватним архивама!

Кад је реч о архивским фондовима у Ватикану, средишту Римокатоличке цркве, може се казати да је посреди хронична неприступачност, па преостаје коришћење оне документације што је објављена (*Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale – Акта и документа Свете Столице који се односе на други светски рат*, Ватикан, 1967–1975).

***

За разумевање политичких и других прилика у јужносло-

венској краљевини корисно је листати зборнике извештаја британских и немачких дипломатских представника у Београду: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1938*, 1–2, Beograd–Zagreb, 1986; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, Beograd, 1996; Živko Avramovski, *Nemci o Kraljevini Jugoslaviji. Izveštaji nemačkih diplomatskih predstavnika 1920–1941*, tom I, 1920–1929, Beograd, 2020.[1]

***

Историчарима је од користи око 180 зборника сврстаних у 14 томова објављених под именом *Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату југословенских народа / Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* и 21 књига под насловом *Izvori za istoriju SKJ, NOR i revolucije (1941–1945)*, Beograd, 1985–1987. У том контексту треба навести и 30 томова *Sabranih djela* Јосипа Броза Тита (мај 1926 – август 1946). Мада су приређивачи зборника знали шта се може а шта не треба објавити, та архивска грађа представља користан извор у истраживачким пројектима као што је ова студија. За разлику од тих дела, Брозова *Autobiografska kazivanja* (1–2, Beograd, 1982) не заслужују превише пажње из простог разлога што су непоуздана и богата бројним нетачним тврдњама и намерним прећуткивањем битних догађаја у његовом животопису.

***

Посебну форму објављивања аутентичне и оригиналне архивско-музејске грађе одрадио је Драго Његован када је приредио нарочиту публикацију у којој је сабрао десетине оригиналних летака и плаката и објавио их у дигиталној форми: *Плакатирање геноцида – Каталог немачких и хрватских нацистичко-усташких плаката и летака у Срему за време Другог светског рата (1941–1945)*, Београд, 2014.

Сличан посао започели су Маријана Мраовић и Петар Ђур-

1 Занимљиво је запажање правника и историчара Бранка Петрановића у приказу садржаја двотомне књиге Живка Аврамовског: Британце је занимало хрватско питање а никако питање Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији – „Британски извори о унутрашњем уређењу Краљевине Југославије 1920–1938“, *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 155–180. Аврамовски је накнадно објавио и трећи део поменутог зборника извештаја за период 1939–1941 (Београд, 1986).

ђев трима књигама под заједничким насловом *Зборник одабраних докумената „Злочини Независне Државе хрватске 1941–1945. године“*. Прва књига обухвата период 1941–1942 (Нови Сад, 2020) и друга 1943–1945. године (Нови Сад, 2021). Трећи зборник носи наслов *Комесаријат за избеглице и пресељенике Владе народног спаса 1941–1944. године* (Нови Сад, 2022). Реч је о објављивању дигитализоване оригиналне, аутентичне и веродостојне архивске грађе која се чува у Војном архиву у Београду.

***

Истраживачима су од користи и комунистичко-партизанска штампа (*Proleter*) и други видови пропаганде из ратних година.

Поменути извори били су повод и инспирација историчару Веселину Ђуретићу да сачини прегледно штиво о манипулацијама и (зло)употреби историјске повезаности руског и српског народа, то јест да покаже антисрпску политику коју је нешто више од две деценије спроводила Комунистичка интернационала преко своје послушничке филијале Комунистичке партије Југославије и њеног дела Комунистичке партије Хрватске. (Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада – Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997).

***

Значајно место у истраживању српског страдања припада законској регулативи Независне Државе Хрватске. Мада није објављена у великом тиражу у класичној форми, лако је све сегменте пронаћи на глобалној мрежи где се „чува“ у посебној, дигиталној форми, која је због тога веома захвална за коришћење. На глобалној мрежи може се тако пронаћи богата документација коју у тој форми поједине архивске установе нуде на увид заинтересованим истраживачима. Исто то важи и за литературу!

***

Истраживање односа Југословенске краљевске владе према збивањима у Југославији у знатној је мери олакшано захваљујући томе што су готово сви записници седница објављени: прво су их приредили Богдан Кризман (*Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Beograd–Zagreb, 1981) и Бранко Петрановић (*Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Beograd–Zagreb, 1981), потом су

то учинили Комнен Пијевац и Душан Јончић (*Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 2004).

Сам наслов зборника који је приредио Кризман одредио је да први записник буде са прве седнице владе одржане 17. априла у Атини, то јест у избеглиштву. Осим записника са седница, Кризман и Петрановић су објавили и документацију (на пример, преписку министара и дипломатских службеника) која је због садржаја била у одређеној вези са активностима владе.

Пијевац и Јончић су приредили искључиво записнике. Њихов број је већи од оних које су приредили Кризман и Петрановић јер су, у међувремену, на разне начине и из више архивских фондова, комплетирали записнике, укључујући и оне са седница од 27. марта до 16. априла 1941. године, то јест док се влада налазила на територији Краљевине Југославије.

Формирање слике о збивањима у Независној Држави Хрватској олакшано је збирком извештаја које су састављали поједини Хрвати и слали Југословенској краљевској влади у Лондон, а приредио их је Љубо Бобан: *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985.

Саслушања српских избеглица

Велика страдања српског народа у Независној Држави Хрватској нису истражена јер то никада није била тема одређеног великог научноистраживачког пројекта. Идеја Владимира Дедијера о формирању нарочитог одбора и изради планова за неколико научноистраживачких пројеката реализована је у Српској академији наука и уметности 5. јула 1984. године.[2] Није, међутим, до краја урађена оквирна методологија истраживања.[3] Пројекат је остварен само у два сегмента. Реч је о делима историчара уметности Динка Давидова (*Огрешења*, Шабац, 1986) и Владимира Дедијера и Антуна Милетића (*Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, Beograd, 1989)!

Вредност и корист сведочења схватио је етнолог и антрополог Миленко Филиповић, један од чланова комисије Светог архи-

2 *Циркуларно писмо*, Одбор за истраживање геноцида над српским народом и другим народима Југославије у XX велу, Српска академија наука и уметности, Београд, 1986.

3 "Циркуларно писмо Одбора за истраживање геноцида над српским народом и другимнародимаЈугославије у XX веку", Београд, 1986.

јерејског синода Српске православне цркве, када је архијерејима 31. јула 1942. године предлагао шта би све требало истраживати у документацији која настаје у патријаршијској Комисији и Комесаријату за пресељенике и избеглице Владе народног спаса Милана Недића: стварање картотеке за податке о судбинама архијереја, свештенства, монаштва, манастира, цркава, црквене имовине, матица црквених, гробаља, старина, библиотека, културних и хуманитарних установа, о прогонству, страдањима, пресељењима, пљачкањима, мучењима, покатоличавању и мноштво других рубрика. Да би се то одрадило Филиповић је предлагао стварање тима стручњака који би чинили статистичари, историчари, полицијски експерти, судија, књижевник, публициста, канониста и аграрни инжињер. Тај посао је започет али никада није завршен.[4]

***

Комесаријат за пресељенике и избеглице, који је деловао под окриљем Савета комесара и владе Милана Недића, уз известан надзор одређених припадника структура немачке војноокупационе управе у Србији, имао је много обавеза. Међу њима посебно место заузимала су добро организована саслушања прогнаника и избеглица. Сличан посао радила је и нарочита комисија Синода Српске православне цркве.

Српска патријаршија предала је Комесаријату за пресељенике и избеглице 4.504, а добила 3.032 записника о саслушању невољника. То значи да је сачињено 7.536 записника! Лако је утврдити ко је и колико поменутих записника објавио, али се поуздано зна да је то само мали део. На хрватској страни није објављен ни један једини записник!

Мада историјска наука такве изворе сматра изворима другога реда, они, међутим, дају драгоцене бројне податке о контексту злочина, о починиоцима, начину и местима извршења, стратиштима и гробиштима, бројевима страдалих...

***

Драгослав Страњаковић, школовани историчар и професор Богословског факултета, користио је поменуте записнике и при-

4 Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог архијерејског синода Српске православне цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, Београд, 2020. Видети и предлог Миленка Филиповића – Архив Југославије, 110, Инв. бр. 16.390

премао рукопис о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској, али га није објавио.[5] Четврт века касније рукопис је приредио за штампу Јеремија Д. Митровић под насловом *Највећи злочини садашњице: Патња и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945,* Горњи Милановац–Приштина, 1991.

***

Пре нешто више од три деценије, то јест у време кад сам почео истраживања за докторску дисертацију, користио сам готово све што је објављено трагајући за релевантним подацима о судбини Српске православне цркве 1941–1945. године. Једна од књига која је била другачија од многих носи наслов *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva* (Beograd, 1989), а објавили су је Владимир Дедијер и Антун Милетић. После уводне студије (17–58) следе четири поглавља (61–920) у којима су дата 227 сведочења избеглица и прогнаника са територија Независне Државе Хрватске и 16 са Косова и Метохије. Приређивачи су изостављали првих неколико реченица у којима су наведени били персонални подаци и последњу реченицу са именима службеника који су постављали питања и записивали исказе, али то не умањује вредност сведочења.[6]

Антун Милетић користио је оне записнике саслушања који су се односили на концентрациони логор Јасеновац: *Koncentracioni logor Jasenovac*, 1–3, Beograd, 1986.

Здравко Антонић приредио је зборник архивске грађе под насловом *Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини*

5 Рођен 1901. у Ужицу, (Краљевина Србија), умро је 1966. године у Београду (СФР Југославија). Основну школу и гимназију завршио је у родном граду. Завршио је студије историје и одбранио докторат на Филозофском факултету у Београду. У своје време словио је као одличан познавалац српске историје 19. века. На истом факултету прошао је пут од асистента до ванредног професора. Пензионисан је 1945. године као политички непожељан. Хапшен је 1957. године због веза са Равногорским покретом генерала Драгољуба Драже Михаиловића. Од 1955. године предавао је на Богословском факултету у Београду. – Радош Љушић, „Страњаковић, Драгослав", *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997, стр. 660.

6 Вредност не умањују ни погрешна датирања два саслушања (од 227 записника) па су она поновљена. Реч је о сведочењима Наталије Николић (саслушања су датирана 25. јануара 1943, стране. и 25. јануара 1944. године, стране 219–223 и 650–654) и свештеника Новака Станојевића (саслушање од 18. јуна 1943, стране 470–473, и саслушање од 18. јула 1943, стране 496–499).

од априла до августа 1941. Први део (41–143) чине кратки елаборати припремљени за Земаљску комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Анализом садржаја уочава се да текстови елабората не покривају целокупну територију Босне и Херцеговине. Мада нису сачињени по одговарајућој методологији и уз замерку да има много уопштених реченица са заокруженим и непоузданим бројевима жртава, ипак могу бити од извесне користи.[7]

***

Из познатих и доступних 7.536 записника сведочења у ратним годинама (1941–1944) издвојен је 241 исказ и они су сабрани у зборнике: *Јасеновачки логор*, *Лобор Град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушање српских избеглица*, *Акција римокатоличке цркве – Саслушање српских избеглица*, *Акција фрањеваца – Саслушање српских избеглица*, *Босна и Херцеговина – Саслушање српских избеглица* и *Хрватска–Славонија–Срем – Саслушање Срба*.[8] Да би се добила потпунија слика о страдању српског народа сачинио сам 2023. године зборник сведочења под насловом *Далмација – Саслушања Срба*, који је уклопљен у постојећи *Хрватска–Славонија–Срем* па је настао нови *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* (101 записник, 199 особа)![9]

7 Здравко Антонић, *Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941*, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001.

8 Објављивање поменутих зборника започео сам 2021. године у оквиру издавачког плана Музеја жртава геноцида: *Јасеновачки логор* (2020), *Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица* (2021). Пројекат сам наставио после смене са функције директора: *Лобор Град – Хрватски логор српске жене и деце – Саслушања српских избеглица* (2022), *Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица* (2022), *Хрватска–Славонија–Срем – Саслушања српских избеглица* (2022).

Радован Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве, приредио је зборник *Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица из Другог светског рата* (Бања Лука, 2022). После кратког увода „Документовање српског страдања у Независној Држави Хрватској (1941–1945)", стране 7–10, навео је 54 сведочења поделивши их у три поглавља: Херцеговина (13–61), Источна Босна (63–145) и Западна Босна (147–229). Упоређивањем садржаја оригиналног зборника (55 сведочења) и овог који је приредио Пилиповић (54) види се да недостаје сведочење Софије Шакоте.

9 Крајем 2022. године договорили смо ја, Бојан Стојнић, директор Архива Републике Српске, Душан Поповић, председник Удружења архивских радника Републике Српске и Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине, да напишем уводну студију („Саслушања српских избеглица – Историјски кон-

Наслов зборника	Број изјава	Број избеглица	Пол мушки	Пол женски
Јасеновачки логор	17	41	41	-
Акција Римокатоличке цркве	37	58	42	16
Акција фрањеваца	12	12	8	4
Лобор Град	19	87	2	85
Босна и Херцеговина	55	73	59	14
Хрватска–Славонија–Срем	76	173	148	25
Далмација	25	26	22	4
УКУПНО	**241**	**470**	**322**	**148**

***

Од сачињених 7.536 записника саслушања прогнаних и избеглих из разних крајева распарчане Краљевине Југославије у Србију око 5.900 записника је настало на основу исказа избеглица из Независне Државе Хрватске.[10]

У записницима сачињеним у Комесаријату за пресељенике и избеглице наведени су најважнији лични подаци: презиме и име, занимање, место боравка, општина, срез, старост, име оце и мајке и њено девојачко презиме, брачно стање, адреса становања у Београду односно Србији и број избегличке легитимације. То правило је прекршено само у неколико случајева када су ти подаци изостављени пошто су се невољници бојали за судбине својих најближих који су остали у Независној Сржави Хрватској.[11]

текст и анализа сведочења") и приредим све зборнике. Посао смо окончали средином новембра 2023. године!

10 Поменути број се добија када се одбију они записници који се односе на епархије изван територије Независне Државе Хрватске – „Српска црква у другом светском рату", (приредио Епископ Банатски Атанасије), *Сербиа и коментари*, Београд, 1990/91, стр. 101.

Записници се чувају у више фондова у Државном архиву Србије, Архиву Југославије и Војном архиву.

11 Такав је случај једног Србина из Далматинске загоре (околина Врлике): *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем – Саслушања српских избеглица*, V-1; Бања Лука, 2023, стр. 220–233.

***

Апсолутна већина прогнаника и избеглица је припадала српском православном народу, нешто мало је било Хрвата римокатолика и муслимана. Није било Рома и Јевреја из разлога посебне усташке и нацистичке политике према припадницима поменутих заједница. Долазили су из свих крајева Независне Државе Хрватске.

Невољници су били оба пола: мушкарци су били нешто бројнији; били су различитих животних доби мада је број малолетних (испод 16 година) био знатно мањи у односу на пунолетне (било их је и у деветој деценији живота). Припадали су свим слојевима друштва: већину су чинили земљорадници, мањину ученици, студенти, занатлије, некадашњи припадници разних државних установа (полиције, жандармерије, судова, државних предузећа, школа...). Готово сви су били писмени, а само је неколико исказа потписано латиницом.

***

Искази прогнаника и избеглица бележени су непосредно по доласку у Србију и по одређеном правилу које је усаглашено између представника Комесаријата за пресељенике и избеглице и Синода Српске православне цркве. Најпотпуније исказе о приликама, богате детаљима, давали су невољници са високом школском спремом – било их је неколико десетина (адвокати, судски службеници, управници, директори).

Сећања су била веома свежа, богата појединостима о тортури што су је лично претрпели, злочинима које су видели или за њих чули од рођака или комшија. Наведена имена и презимена жртава и злочинаца могу се зато прихватити као веродостојна осим у десетак случајева због грешке у куцању исказа. Слично је и са временским одредницама појединих догађаја: даваоци исказа их памте најчешће по православним празницима (о Ђурђевдану, Видовдану, Светом Илији, Васкрсу, Божићу...). И описи злочина у приличној мери могу се сматрати аутентичним.

***

Нема сведочења а да се не помињу појединачни злочини, бројна су и она где су детаљно описана масовна зверства над Србима. Извесни подаци каткада намећу закључак да је на разним местима Независне Државе Хрватске у том периоду укупно стра-

дало више Срба него што их је усмрћено у самом концентрационом логору Јасеновац. Уосталом, у зборнику *Јасеновачки логор* постоје сведочења појединаца који су одређено време провели у Јасеновцу и у Старој Градишки. Њихови искази понекад дају другачију слику од оне која је већ постала општеприхваћена и митска.

Током читања сведочења намеће се питање: Колико треба веровати избеглицама и прогнаницима кад је реч о бројевима које помињу када говоре о масовним злочинима, о броју ухапшеника и заточеника у затворима и логорима.... То питање, међутим, остаје без конкретног одговора. Но, то не значи да сведочења треба због тога одбацити. Напротив, треба их узимати као полазну основу комплексног научноистраживачког пројекта!

***

Сведочења су захвална за различите анализе – почевши од тога да је много података у исказима веродостојно, нарочито описи, места и врсте злочина, изузимајући можда тврдње о бројевима страдалника, поготову кад је реч о масовним злочинима. Наиме, те наводе ваља прихватати с дозом критичности јер је добро познато да нико није у стању да, на основу личног виђења злочина или сазнања од других, изнесе тачан број страдалника. У прилог овој тврдњи говоре, примера ради, навођења заокружених бројева жртава. Готово у свим сведочењима основна тема је страдање – појединачно, групно или масовно. У исказима има детаљних описа злочина што их је страдалник или онај који сведочи лично доживео или видео. Слично је и што се тиче сведочења о ономе што је онај који даје исказ чуо од других невољника.

***

После читања саслушања невољника могу се извести одређени закључци о томе шта су све били приморани да прођу током заточеништва у тридесетак сабирних и концентрационих логора широм Независне Државе Хрватске.

Саслушања омогућавају рад на студиозној анализи, налик на предлоге што их је сачинио етнолог и антрополог др Миленко Филиповић за потребе Синода Српске православне цркве.[12]

Анализа би могла да обухвати следеће теме: вредност сведо-

12 Архив Синода, III/10/1943 и Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947. О истом видети у саслушању Миленка Филиповића 30. јануара 1945. године – Архив Југославије, фонд 110, Инв. бр. 16.390.

чења, личност избеглица, злочинци, римокатолички свештеници међу усташама, жртве, места злочина, врсте злочина, стратишта и гробишта, судбине српских цркава, српске цркве као стратишта, пљачка као део геноцида, римокатоличење, унијаћење, исламизација, Хрватска православна црква, број страдалих, начини доласка у Србију, спасавање од злочина...

Поменуте теме потврђују чињенице да је геноцид као средство високе политике помињан давно пре рата, да је у великој мери остварен у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године са последицама по српски народ од којих се никада неће опоравити. Истовремено, теме ће послужити као основа за специфичне форме културе сећања на велику трагедију али и својеврсно упозорење будућим политичким елитама да добро размисле пред обзнањивање својих планова о било каквим, првенствено географским и политичким, заједницама са другим народима што су у прошлости спроводили затирање.

***

У саслушањима наилазимо и на извесне чињенице што на специфичан начин „ремете“ досадашње бројне оцене. Због тога завређују да буду поменуте:

– невољницима су помагали и спасавали их немачки војници[13];

– припадници италијанских јединица у Далмацији и Херцеговини имали су посебан однос према Србима[14];

– један Србин је, настојећи да заштити своју породицу и себе, на препоруку локалног римокатоличког свештеника, стигао до Андрије Артуковића, министра унутрашњих послова Независне Државе Хрватске[15];

– један Србин је, покушавајући да уз (знатну новчану) помоћ познаника Хрвата спаси супругу и ћерку, тражио их у кон-

13 Припадници немачких јединица спасавали су поједине жртве из више разлога; посебно се издваја њихова згроженост према зверском начину на који су усташе чиниле злочине; забележена су гдегод и стрељања злочинаца – Сведочење Саве Ћирића из Ирига налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*, 5–II, стр. 13–142.

14 О томе има више сведочење која се налазе у поглављу Далмација у зборнику Хрватска–*Далмација–Славонија–Срем*, разне стране.

15 Сведочење Мирка Ковачевића из Грабовца код Слуња налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*, 5-I, стр. 87–93.

центрационим логорима у Старој Градишки и Сиску;[16]

– једна Српкиња је, у настојањима да пронађе своје троје отете деце, дала значајну суму новца познанику Хрвату како би јој у томе помогао; овај је то у извесној мери и остварио и пронашао само двоје, што је поменутој жени омогућило да по доласку у Србију, замоли другог, београдског Хрвата, да јој доведе пронађену децу у Србију, што је он и урадио.[17]

***

О српској наивности сведочи неколико десетина сведочења: реч је о веровању у реч усташа или представника хрватске власти да нико неће страдати ако прихвате оно што се од њих тражи!

***

У сведочењима се описују и примери које је данас, у најмању руку, тешко разумети, па би неке од њих требало посматрати у комплекснијем контексту: било је неколико случајева да је само један члан српске породице пуким случајем остао у животу како би, по хришћанском веровању, могао да сведочи о великом злу!

***

Истраживање злочина, поред сведочења избеглица и прогнаника то јест жртава и страдалника, подразумева и коришћење сведочанстава друге стране, то јест злочинаца. Тога, међутим, у југословенској, хрватској и српској историографији напросто није било све до појаве књиге *Radio sam svoj seljački i kovački posao* историчара Ђуре Затезала (Загреб, 2005)! Анализа сведочења злочинаца показује да су они до проглашења Независне Државе Хрватске углавном били у коректним (пријатељским, понекад и родбинским) односима са својим суседима Србима, да су у извршењу злодела били свесни онога шта и коме чине, да су после свега тога живели као да се у међувремену ништа није десило.

Б. Литература

Хрватска историографија започела је, додуше прикривено и

16 Сведочење Јанка Сузића из Батињана код Пакраца налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*, 5-II, стр. 36–42.

17 Сведочење Кате Паланчанин из Равног Рашћа код Глине налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*, 5–I, стр. 127–131.

увијено у шири историјски контекст, већ од нестанка Независне Државе Хрватске да разјашњава историју Краљевине Југославије и рат 1941–1945. године из националног угла. Велика прекретница у науци код Хрвата уследила је после 1991. године, то јест проглашења независности Републике Хрватске.

Није спорно да се Независна Држава Хрватска посматра само као део националне историје који треба до детаља разјаснити. Зато и не треба да чуди када се види да је списку литературе коришћене у овој студији (више од 400 наслова) већи део радова објављен у Хрватској!

***

Истраживање и разјашњавање појединих догађаја дугог трајања који су обележили историју јужнословенске државе (1918–1991) посматрани са српског националног становишта нису били пожељни. То се одразило на бројност синтетичких историографских радова. Први користан рад објавио је историчар и правник Бранко Петрановић, професор на предмету Историја Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду: *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993. На трагу поменуте књиге јесте рад историчара Косте Николића: *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Београд, 2017. Садржаји те две књиге могу помоћи у размишљању о припреми и реализацији мултидисциплинарног научноистраживачког пројекта о историји једне државе која је настала као последица Првог светског рата 1914–1918. и растурена у грађанском рату 1991–1995. године.

***

О историји српског народа у Хрватској у међуратном периоду, у досадашњој историографији није писано у форми већих научних радова, а и број кратких прилога у вези с том тематиком је невелик.

Знатижеља истраживача била је више усмерена на раздобље физичког уништења Срба у годинама Другог светског рата, што је наводило на конкретан закључак да је извршен геноцид.[18] За расве-

18 Јеремија Д. Митровић, *Србофобија и њени извори*, Београд, 1991; Лазар Марковић, *Срби и Хрвати 1914–1944*, Београд, 1993; *Геноцид над Србима у II светском рату* (приредио Милан Булајић), Београд, 1995; Василије Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Нови Сад–Београд, 1998; Милан Булајић, *„Јасеновачки мит“ Фрање Туђмана: Геноцид над Србима, Јеврејима и Циганима*, Бео-

тљавање тог периода од помоћи су значајне синтезе и монографије из историје југословенске државе.[19]

***

Библиографије радова, макар се идеолошко одређење рефлектовало кроз садржај, о појединим темама знатно олакшавају посао истраживачима на самом почетку пројекта.[20]

Библиографија радова објављених у комунистичкој Југославији о рату на територији Краљевине Југославије 1941–1945. године је обимна. То се, међутим, не може казати за историју Независне Државе Хрватске. Постоји, додуше, корисна студија под насловом „Геноцид Независне Државе Хрватске над српским народом у истраживањима Војноисторијског института" коју је написала Татјана Милошевић: *Други светски рат 75 година касније*, том 2, Београд, 2021, стр. 365–382.

Кад је реч о концентрационом логору Јасеновац подаци су конкретни: Јован Мирковић, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Laktaši–Beograd, 2000.[21] Нажалост, није сачињена и

град, 1997; Milan Bulajić, *Jasenovac: ustaški logori smrti: srpski mit? Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 1999; Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: izabrana dokumenta*, Beograd, 1998; Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији: 1941–1945, 1991...*, књ. 1–2, Београд 2008; Antun Miletić, *NDH – Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945: genocid, holokaust i ratni zločin*, Beograd, 2010.

19 Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd, 1988; Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књ. III, Нови Сад, 2001.

20 Нешто налик на библиографију представља следећи рад: Milica Bodrožić, „Osvrt na izvore i literaturu o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu", *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Zbornik radova, Međunarodni naučni skup Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, (priredio Milan Bulajić), Muzej žrtava genocida i Srpska književna zadruga, Beograd, 1995, str. 501–518. Основна замерка овом осврту јесте истицање радова приређивача зборника (правника Милана Булајића), без обзира на њихову историографску вредност.

21 Мада је прошло више од две деценије од појаве књиге Јована Мирковића о радовима посвећеним Јасеновцу, није сачињена библиографија дела која су објављена од тада до данас (2024). Из личног искуства, то јест из времена рада у Музеју жртава геноцида, знам да је било покушаја настављања рада на библиографији (као и рада на пројекту „Енциклопедија геноцида у Независној Држави Хрватској"), али је све стало због финансирања за које Министарство

библиографија радова објављених у наредних четврт века.

Објављена је и (делимична) библиографија радова о страдању српског народа: Јово Бајић, *Прва библиографија радова о геноциду над српским народом у двадесетом веку*, Београд, 2021.

Душан Р. Бајагић и Александар Стојановић дали су кратке оцене о радовима који су се бавили конкретним темама: „Југословенске кризе (1918–1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој историографији", *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2014, стр. 559–631. Посебну вредност имају делови о хрватском питању јер доносе наслове радова који се баве том проблематиком.

***

Најважнији виновник планирања, припрема и извршења великих злочина над српским народом у Независној Држави Хрватској била је усташка организација. Два најпотпунија рада о тој теми су објављена у размаку од 28 година: Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978; Mario Jareb, *Ustaško domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2006! Вредност Јаребова дела уочава се и у чињеници да је користио архивске фондове који су у међувремену отворени за јавност и бројну литературу објављену после штампања Кризманове књиге.

За историју усташког покрета корисна су и уводна поглавља следећих радова: Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd, 1973, str. 9–82; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb, 1977, str. 11–57.

***

У југословенској историографији на тему Другог светског рата посебно место имали су Хрвати (мада нису сви били школовани историчари). Тако је историчарка Фикрета Јелић-Бутић објавила текст „Novi prilozi o ustašama i NDH" (*Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1974, str. 141–151) који је донео њене оцене нових издања о Независној Држави Хрватској. Поменула је радове двојице школованих правника: Ферда Чулиновића (*Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970) и два текста Богдана Кризмана о признању Независне Државе Хрватске и њеним границама („Pitanje priznanja ustaške države 1941. godine", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2,

---

културе и информисања није показало разумевање!

Beograd, 1970, str. 99–121; „Razgraničenje ustaške države“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, Beograd, 1971, str. 107–144)[22] и још десетак чланака и монографија. Вредно је нагласити да ни у једном од радова које је Фикрета Јелић-Бутић помињала нема ширег разматрања теме затирања српског народа сем уопштених реченица.

Познато је да међу истраживачима историје Независне Државе Хрватске има Руса, Немаца, Италијана. Посебно место заслужио је Роберт В. Макормик (Robert B. McCormick) својом студијом: *Croatia under Ante Pavelic – America and Ustaše and Croatian Genocide in World War II*, I. B. Tauris, London–New York, 2014. Ово је први научни рад који нуди нови поглед на геноцид. Уосталом, сам поднаслов то наглашава. Реч је о теми о којој se није знало готово ништа. Као што се није знало ни о политичким струјањима у хрватском емиграцији у државама обе Америке до 1941. године до студије Марија Јареба *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2006.

***

Вишегодишњи стрпљиви рад на припреми серије зборника саслушања прогнаника и избеглица из Независне Државе Хрватске, а изнад свега безброј чињеница о злочинима и злочинцима, инспирисали су ме за пројекат писања студије о одговорности и кривици.[23]

Припрема рукописа ове студије подразумевала је трагање за литературом која би могла бити од користи. У том контексту искористио сам текст „Povijest NDH kao predmet istraživanja“ Наде Кисић-Колановић (дипломирала право, одбранила магистарски рад и докторат из области правних наука).[24] Сам наслов програмског текста довољно је инспиративан и за оне школоване историчаре који у својим текстовима поштују и примењују методологију научноистраживачког рада.

Нада Кисић-Колановић наглашава да се историја Независне Државе Хрватске мора изучавати у контексту суочавања с властитом прошлошћу: „Shvatiti NDH kao dio hrvatskog naslijeđa, znači u

22 Богдан Кризман је поменуте чланке уклопио у велику студију *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978!

23 Видети фусноту 6!

24 Nada Kisić-Kolanović, „Povijest NDH kao predmet istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2002, str. 679–712 (у даљем тексту: Н. Кисић-Колановић, *Повијест НДХ*...).

historiografsku refleksiju unijeti valjane parametre. U pokušaju stvaranja hrvatske države 1941. ustaški pokret nije mogao posegnuti za nečim drugim nego što je nacionalno samoodređenje. Pojam nacije vjerojatno ostaje trajna odrednica analize, no ta odrednica ne smije zatvoriti druge prizive, pri čemu mislimo na pogubni etnocentrizam NDH."[25] Мада ауторка није конкретније објаснила шта подразумева под еуфемистичном синтагмом „pogubni etnocentrizam", може se претпоставити да је реч о уништењу нехрватског становништва. У том контексту треба истакнути да је у њеном програмском тексту са упутствима из методологије на 33 стране, судбина нехрватског становништва, првенствено Срба, Жидова (Јевреја) и Цигана (Рома), била само једном поменута! После свега је закључила да је проблематика Независне Државе Хрватске ушла у главни ток историографије, што и не треба да буде спорно.[26] С обзиром на то да она закључује како су се после изласка Хрватске из Југославије 1991. године стекли услови на другачије гледање на прошлост, остаје отворена сумња да ли то обухвата и истраживање великих злочина почињених на готово сваком делу Независне Државе Хрватске и национално одређење злочинаца а не идеолошко – Хрвати а не усташе?

Сумња бива појачана када се, на пример, помене број страдалих у концлогору Јасеновац: Нада Кисић Колановић сугерише да хрватска страна треба да прихвати процене које је својевремено изнео економиста Владимир Жерјавић! Да би на неки начин направио равнотежу, односно симетрију, Жерјавић је писао и о поратном злочину, то јест уништењу припадника формација ратних губитника маја 1945. године у околини аустријског града Блајбурга.[27]

Нада Кисић-Колановић помиње британског историчара Нормана Дејвиса и његову књигу *Europe, A History* (Oxford, 1996) као припадника оних историчара који критикују ауторе и присталице такозване матрице „победничке историје": „Ona se testira preko demonizacije Nijemaca kao dva puta potučenih neprijatelja, ili

25 Н. Кисић-Колановић, *Повијест НДХ*..., стр. 681.

26 Н. Кисић-Колановић, *Повијест НДХ*..., стр. 693. У овом контексту видети дипломски рад Луке Ласиновића „Nezavisna Država Hrvatska (NDH) u političko-memoarskoj prozi", одбрањен на Филозофском факултету у Загребу 2023. године.

27 Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1992.

primjerice preko Hrvata i Slovaka koji zbog kolaboracije s Nijemcima u europskom mnijenju nisu percipirani kao slobodoljubivi narodi kao primjerice Česi i Srbi. Budući da je historiografija Drugoga svjetskog rata simpatizirala pobjednike, ratni gubitnici nisu dobili pravo da ispričaju svoju povijesnu priču. Istraživačima je uglavnom bila nedostupna dokumentacija koja bi otkrila naličje povijesne zbilje", закључила је Нада Кисић-Колановић.[28] Њен закључак даје за право да се постави питања: Зашто није било више радова о колаборационизму и злочинима припадника хрватског народа над осталим становницима Независне Државе Хрватске до 1991. године, то јест док је Хрватска била у Југославији, поготово што то представља мање познату страну „povijesne zbiljnosti"?

Наглашавање да и губитничка страна треба да има право да исприча своју верзију трагичне прошлости може се видети и кроз теме истраживачких радова о појединим усташким главарима објављених у последње три деценије. На пример: Ivica Hrastović, „Ante Moškov – Uloga u stvaranju i propasti NDH", *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 1999, str. 127–150; Mario Jareb, „Ustaški pukovnik i general Tomislav Sertić", *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb, 2000, str. 271–315; Željko Karaula, „Prilozi za biografiju zapovjednika ustaške Crne legije Jure Francetića (1902.–1942.)", *Prilozi*, 42, Sarajevo, 2013, str. 103–132.

Сугестија Наде Кисић-Колановић о „другој страни" остварена је у Загребу штампањем мемоара Еугена Диде Кватерника (*Sjećanja i zapažanja 1925.–1945.: Prilozi za hrvatsku povijest* (priredio Jere Jareb), Zagreb, 1995) и више верзија сећања Анте Павелића (*Doživljaji*, Zagreb, 2015). Поређењем поменутих сећања лако се уочавају рефлексије личних односа и сукоба који су се одразили и на судбину Независне Државе Хрватске. Кватерник знатно мање истиче своју улогу што се за Павелића никако не може рећи. Без обзира на то, историчарима су и таква дела корисна у разјашњењу бројних недоумица.

***

На трагу Наде Кисић-Колановић о проучавању Независне Државе Хрватске јесте Марио Јареб са текстом „Problematika Nezavisne Države Hrvatske u novijoj literaturi od 1990. do 1995", *Časopis za suvremenu povijest*, 1-2, Zagreb, 1999, str. 199–217. Јареб је анали-

28 Н. Кисић-Колановић, *Повијест НДХ*..., стр. 682.

зирао нове радове, не правећи разлику међу ауторима, а било их је припадника усташке организације (на пример Иво Омрчанин и други симпатизери) до историчара у независној Хрватској после 1990. године (на пример Хрвоје Матковић).

***

Међу припадницима српске поратне емиграције није било много високообразованих личности вичних писању историографских радова, као што је то био случај са усташком, што се и одразило на објављена дела. И оно што је публиковано углавном није од велике користи. Текстови су занимљиви али без научне апаратуре па је лако пронаћи произвољне тврдње без доказа, што их сврстава у публицистику. Добар пример за ово мишљење јесте рад Вукашина Р. Перовића *Енциклопедијски коментар геносида – Прва четничка енциклопедија*, 1–3, Минхен, 1964, 1969. и 1973.

Часопис *Гласник* Српског културно-историјског друштва Његош, штампан је у Сједињеним Америчким Државама: објављено је око 90 бројева, међу прилозима посебно место имали су они о Другом светском рату у Југославији. Југословенска (комунистичка) историографија није користила прилоге савременика великих ратних збивања који су објављивани у поменутом часопису. То ни у ком случају не значи да знатан део тих прилога није био квалитетан и користан у разјашњавању трагичне прошлости првенствено српског народа.

У часопису су објављени прилози Драгише Ј. Цветковића, некадашњег председника Југословенске краљевске владе, као и неколицине личности који су службовали у вишим структурама власти и дипломатије (Коста Ст. Павловић, Часлав Никитовић, Радоје Вукчевић, Милорад М. Драшковић), као и личности из покрета који је предводио генерал Драгољуб Михаиловић, нарочито оног дела што је опстојао на територији Независне Државе Хрватске (Мане Пешут, Недјељко Плећаш, Милан Цвјетићанин).

***

Једна од честих форми квалификовања зарађених страна у Независној Држави Хрватској јесте симетрија Хрвати–Срби и усташе–четници. Очигледан пример представљају књиге (приближног обима) Фикрете Јелић-Бутић *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.* и *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*.

Анализа прве књиге показује да се реч Хрвати помиње 82, усташе 322, Срби 25 и четници 82 пута.

Анализа друге књиге показује да се реч Хрвати помиње 73, усташе 82, Срби 56 и четници 428 пута.

***

Положај хрватског народа у јужнословенској краљевини 1918–1941. године и Независна Држава Хрватска 1941–1945. биле су тема неколицини историчара из појединих европских држава. Међу њима посебно место има Сабрина П. Рамет (Сабрина Педро Рамет) са неколико својих радова међу којима се издвајају следећи: „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2011, str. 137–154; „Nezavisna Država Hrvatska – Uvod", *Nezavisne Država Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb, 2009, str. 7–20. Заједничко овим радовима јесте да обилују бројним произвољним и кривотвореним тумачењима одређених догађаја. Ову тврдњу доказујемо са два примера:

1. „Povijest prve jugoslavenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno od 1929. Kraljevine Jugoslavije, u nekim se slučajevima opisuje kao postojanje legitimnog sustava, štoviše kao parlamentarna država u kojoj je postojala vladavina prava. No, takvo je viđenje u potpunosti netočno. Ta je država zapravo uspostavljena nasilnim putem... Uspostava jugoslavenske države provedena je bez obaziranja na pravne pojedinosti i želje pojedinih dijelova njezina stanovništva. Srbija je u svoj sastav silom uključila Kosovo i Makedoniju ne obazirući se na želje većinskoga stanovništva tih područja da se priključe Albaniji odnosno Bugarskoj. Zato je na tim područjima nekoliko godina trajao oružani otpor vlastima. Crna Gora uključena je u novu kraljevinu stvaranjem Velike narodne skupštine. No, ona nije imala pravnog utemeljenja te je uspostavljena u sklopu srbijanske okupacije i sa zadatkom da zaobiđe legitimnu vladu i skupštinu Crne Gore. Zato se u Crnoj Gori sve do 1924. nastavio oštar otpor srpskoj aneksiji."[29]

2. „Prema znanstvenom istraživanju koje je proveo demograf Vladimir Žerjavić, u Jugoslaviji je tijekom Drugoga svjetskoga rata živote izgubilo oko 1,027.000 ljudi svih nacionalnih grupa. Od toga je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj stradalo 623.000 ljudi. Neki su preminuli u koncentracijskim logorima pod ustaškom upravom, drugi su stradali kao žrtve

29 Sabrina P. Ramet, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2011, str. 138.

istrebljenja koje su provodili ustaše, četnici, partizani ili pak okupacijske snage Njemačke i njezinih saveznica, dok su treći poginuli u bitkama".[30]

Када се овакве тврдње појаве у тексту који има много проверљивих и општеприхваћених чињеница, онда се неминовно намеће питање колико поверења треба поклонити комплетном садржају! У прилог ове запитаности иду следеће неспорне речи: „Dakle, kako je istrebljenje i istjerivanje ljudi ostalih nacionalnih grupa bilo u samoj srži programa NDH, on mora biti ocijenjen kao genocidan."[31] Можда је аутор(ка) имао(ла) другачије намере које спадају у домен кривотворења?

***

Нема потребе превише трагати за одговором зашто су хрватски историчари (и правници) избегавали да подробније истражују и пишу о кривици због злочина почињених над припадницима српског народа и жидовске (јеврејске) и циганске (ромске) заједнице у Независној Држави Хрватској: требало је говорити о колективној одговорности и кривици хрватског народа из којег су потекли злочинци.

Први рад на трагу одговорности и кривици написао је Србин емигрант Лазо М. Костић и објавио га 1972. године: *Ко је крив за злочине над Србима у „НДХ – Правна и социолошка расправа"*! То није једина Костићева књига о Независној Држави Хрватској – има их десетак.[32] Од појаве поменуте књиге, штампане у емиграцији што се одразило и на њено читање у наредне три деценије, није било нити једног рада на тему коју је Костић отворио!

***

О судбини српског народа у Независној Држави Хрватској објављено је на стотине радова различитих обима и квалитета.

30 Sabrina P. Ramet, „Nezavisna Država Hrvatska – Uvod", *Nezavisne Država Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb, 2009, str. 7.

31 *Исто*, стр. 13.

32 „Сав бес у свом писању Костић је усмерио према Хрватима. Своју есенцијализацију усташког геноцида над Србима и потребу примене принципа колективне одговорности за цео хрватски народ је образлагао у више својих дела, спајајући дешавања у НДХ са неким политичким цртама развоја хрватског национализма пре рата и даље у прошлости." – Милан Игрутиновић, „Лазар М. Костић као историчар", *Лазо М. Костић: Наука, идентитет, родољубље*, Београд, 2020, стр. 94–120.

Нема, међутим, добре студије о односу руководства југословенских и нарочито хрватских комуниста према партизанским јединицама које чине припадници српског порекла. Рад који је начео ту тему, додуше на посебан начин – кроз југословенску призму – јесте студија Косте Николића *Мит о партизанском југословенству* (Београд, 2015), нарочито део о хрватској у у поглављу „Националне револуције" (стр. 265–296)!

***

Проблем именовања злочинаца и њихова национална припадност разрешила је комунистичка власт политичком одлуком: злочинци су фашисти и њихови помагачи!

Први је Лазо М. Костић поставио питање кривице за злочине почињене над припадницима српског народа. Онда је готово пола века прошло док проблем именовања криваца није поменуо социолог Слободан Антонић, професор Филозофског факултета у Београду, текстом „Ко је направио Јасеновац – фашисти или Хрвати" који је објављен у два дела.[33] Антонић је отворио питање у тексту писаном за интернет портал, што је добро јер садржај може да прочита шири круг читалаца. Може се очекивати да ће он или неко други наставити писање на исту тему у коме ће још више бити социологије или психологије. Биће још корисније ако се до танчина разјасни зашто уместо речи усташе (анонимне личности) треба ставити реч Хрвати (националност).

Антонић је својевремено, пишући о концентрационом логору Јасеновац, запао у „игру бројевима", то јест о броју жртава поменутог концлогора, што му није требало. Исту грешку направио је и Бојан Јовановић![34] Јован Мирић посветио се само истраживању зла и злочина у оквирима психолошке науке и за сада је једини.[35]

***

Злочини у Независној Држави Хрватској нису били препоручљиви као тема ни у књижевности, мада је почело већ у рату песмама Ивана Горана Ковачића *Јама* и Владимира Назора *Мајка*

33 Слободан Антонић, „Ко је направио Јасеновац – фашисти или Хрвати?", постављено 23. и 25. децембра 2019. године на порталу sveosrpskoj.rs!

34 Бојан Јовановић, „Хрватска створена на геноциду који су Хрвати извршили над Србима", објављено 1. децембра 2023. у београдском недељнику *Печат* а потом истога дана постављено на порталу stanjestvari.rs!

35 Јован Мирић, *Разгледнице моралне свести*, Београд, 1996.

православна.[36] Петнаестак година иза рата, Миливоје Марковић је после читања есеја Марка Ристића „Jedan detalj iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa" записао да је трагао за другом литературом о усташким злочинима и дошао до романа Миле Будака *Ognjišta* који је штампан први пут 1938, а у потоњим годинама доживео више издања. „Tada sam došao na ideju da makar i u suženom obliku predočim javnosti kako je naša književnost interpretirala ustašku istoriju i filozofiju genocida."[37]

Марковић није ни могао да сачини дужи списак књижевних радова о усташким злоделима. Написали су их књижевници родом из Босне и Херцеговине и понеки из Србије: Младен Ољача (*Козара*), Бранко Ћопић (*Пролом*), Ћамил Сијарић (*Ослобођени Јасеновац*), Милан Мучибабић (*Камен и пепео*), Љубо Јандрић (*Јасеновац*)... Роман *Корана ко рана* Драгана Гргића, партизанског првоборца из Босанске Крајине, штампан је 60 година после најаве (Ново Сарајево, 2023). Садржај романа је био довољан разлог за забрану објављивања: појединачни и масовни злочини локалних Хрвата и муслимана над српским становништвом!

***

Кад је реч о сећањима комунистичких и партизанских вођа треба имати на уму да су они добро знали шта треба и шта могу да објаве. Користан пример за ову тврдњу су биографије Јосипа Броза Тита које је објавио Владимир Дедијер за његова живота (*Biografija Josipa Broza Tita*) и после смрти (*Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*)! Други пример могу бити сећања Милована Ђиласа објављена у Сједињеним Америчким Државама и у Југославији: у првим (*Memoir of revolutionary*, 1973) објављене су бројне чињенице о ратним збивањима, које је тек 2024. године за српско издање приредио његов син Алекса (*Ideal i profesija Uspomene revolucionara*, 2024)!

36 Владимир Назор написао је оду „Poglavnik" Анти Павелићу и објавио је у Загребу, 14. јуна 1944. године. Касније је објавио и оду Јосипу Брозу „Titov naprijed"!

37 Milivoje Marković, *Sami protiv sebe – Ustaštvo u književnosti*", Gornji Milanovac, 1991, str.195–197.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ
Историјски контекст

2.1. Историјски контекст

А. Корени хрватског антисрпства

Проблем хрватско-српских сукоба, који се појавио од средине 19. века, приметан је у хрватској и српској историографији, додуше у српској знатно мање. Сукоб је утицао на оба народа на различите начине, траје и данас и, по свему судећи, наставиће се у будућности.

Период од појаве хрватског народа на историјско-политичкој сцени Европе средином друге половине 19. века до данашњих дана обележен је односом према српском становништву које је вековима живело на простору западно од реке Дрине. Значајна карактеристика хрватских политичких предводника огледа се у прецењивању свог историјског значаја и политичке снаге.[1] У том контексту треба посматрати и склоност да своју историју замене митом историје. Посебно место у томе имају неаргументована и пропагандистичка оптужбе о такозваном великосрпском хегемонизму који деценијама омета њихов развој.[2]

Код Срба, тај проблем је знатно мање изражен, а и однос према Хрватству је далеко умеренији у односу на то како друга страна говори и политички делује против Српства.[3]

Интереси хрватства били су у оквирима универзалног римокатоличанства па је своје границе пројектовао тамо где их је видела геополитика Ватикана и папске Курије.[4] Притом није било битно ни то што је на тим територијама постојао српски етнички простор формиран најпре приликом доласка Срба на Балканско полуострво, а касније на простору некадашње аустријске Војне крајине насељене од 15. до 17. века. Српски народ живео је у ком-

1 Јеремија Д. Митровић, *Великохрватска помама*, Београд, 1998.

2 Упоредити: Љубомир Тадић, *О „великосрпском хегемонизму“*, Београд, 1992; *Велика Србија – Истине, заблуде, злоупотребе* (зборник радова), Београд, 2003; Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni programi – Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007.

3 Јеремија Д. Митровић, *Народносна свест у Срба, Београд, 1989.*

4 Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 4, Београд, 1999, стр. 7–36 (у даљем тексту: М. Екмечић, *Црква и...*).

пактној маси у дугачком луку од Земуна, преко Срема, Славоније, Баније, Кордуна, Лике до јужне Далмације. Тај простор је стицајем историјских околности формиран ненасилним насељавањем Срба, тамо где су они били апсолутна већина у националној структури укупног становништва (50%) и то у континуираном периоду од бар десет генерација.[5]

***

Један од митова историје односи се на политички програм Илије Гарашанина познат под именом „Начертаније" из 1844. године.[6] Основа поменутог програма јесте план настао у разговорима британских политичара са Пољаком Адамом Чарторискима, а тицао се контроле будућности Кнежевине Србије и Грчке које су 1830. године добиле аутономију од турског султана.

Чартористи је утицао на Гарашанина који је прихватио готово све идеје осим оне о сарадњи са вођством хрватског националног покрета (јер је сумњао у њихову зависност од кнеза Клеменса Венцела фон Метерниха, аустријског министра иностраних послова). То одбијање послужило је појединим хрватским политичарима да оптуже Гарашанина за агресију на околне земље и ширење српске хегемоније. Та оптужба без покрића израсла је у мит.[7]

***

У околностима револуција у Европи 1848. представници српског народа у Угарској маја те године прогласили су Српску Војводину која би обухватала Срем с Граничом, Барању, Банат с Бечејским диштриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Граничом и Диштриктом кикиндским. По плану, Војводина би ступила у политички савез са Хрватском, Славонијом и Далмацијом. Идеју је прихватио и Хрватски сабор, али је инсистирао да Сремска жупанија чини део троједне краљевине. То је значило да ће се око мале територије спорити Хрвати и Срби до данашњих дана!

Цар Франц Јозеф, 18. новембра 1849. године, као својеврсну

5 Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд, 2008; Софија Божић, *Срби у Хрватској – хегемонисти или потлачени*, Београд, 2019.

6 Радош Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије*, Београд, 1993.

7 Први је то казао аустроугарски генерал Стјепан Саркотић, бивши гувернер Босне и Херцеговине и освајач Црне Горе 1915. године (па је због тога добио и баронско звање von Lovcen – М. Екмечић, *Црква и...*, стр. 16.

награду српском народу за лојалност у борби против Угарске, прогласио је Војводство Србије и Тамишког Баната које је обухватало Бачку без Шајкашког батаљона, Банат без тамошњег војног подручја (из састава Војне крајине), а од Срема само Илочки и Румски срез; преостали део Срема припао је Тројединици, то јест Славонији. То се већим делом уклапало у залагања бискупа ђаковачког Јосипа Јурја Штросмајера.

Војводство је нестало 27. децембра 1860. године, такође царевим декретом: велики део је припојен Угарској док је Срем спојен са покрајином Славонијом.[8]

***

Преуређење аустријске царевине спроведено је 1867. нагодбом о стварању две државне целине – Аустрије и Угарске. Следеће године уследило је и преуређење угарског дела кроз угарско-хрватску нагодбу. Тим актом покрајине Хрватска, Славонија и Далмација добиле су одређени степен унутрашњих права.[9]

Поменута нагодба била је унутрашњи правни акт који није имао ма какву међународну важност, па њиме није могла бити створена хрватска држава са класичним атрибутима. Хрвати су пет година касније (1873) успели да промене извесне делове нагодбе у своју корист. Промене су се осетиле и у положају припадника српског народа!

Срби су по тадашњим хрватским тумачењима нестали јер је у Хрватској био само један политички народ – хрватски. Било је то проста копија идеја Јожефа Етвеша о једном, мађарском, народу. Тада се појављује и тврдња да су Срби у ствари Хрвати православне вере!

Тих година положај Срба у Хрватској и Славонији мењао се у разним формама: 1881. укинута је Војна крајина, аустроугарски цар је 1887. године признао слободу употребе ћирилице и право на слободно исповедање православне вере. Укључивање поједи-

8 Славко Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века“, *Историја српског народа*, V–2, Београд, стр. 60–99.

9 У хрватској публицистици, историографији и политици није поменут прави наслов: „Државно-правна угарско-хрватска нагодба“! Другачији наслов користио је у свим својим радовима и српски историчар Василије Ђ. Крестић почевши од доктората „Хрватско-угарска нагодба 1968. године“! Видети: „Hrvatsko-ugarska nagodba“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

них Срба у друштвени живот одразило се и на њихов економски напредак и формирање грађанског слоја који је био свестан своје верске и националне припадности.[10]

***

Обновом страначких слобода у аустријском царству 1860. године, бискуп ђаковачки Јосип Јурај Штросмајер (Немац по крви) и каноник Фрањо Рачки формирали су Народну странку и поставили темеље идеологије о јединственом јужнословенском народу (Словенци, Хрвати, Срби и Бугари). Према њиховој замисли, основу будуће државе представљала би хрватска култура а политичко и уставно уређење било би српско. Штросмајер је предлагао српском кнезу Михаилу Обреновићу да Србија припоји Босну и Херцеговину сматрајући да ће то привући кнеза југословенској политици.[11]

Појавом Странке права на челу са Еугеном Кватерником[12] (похрваћени Чех по крви) заснована је нова политика о великохрватству које је почивало на некаквом историјском праву на територије које насељавају други народи. Та политика добила је замах иступањем Анте Старчевића[13] (рођен у покатоличеној личкој српскоправославној породици) и промовисањем расистичке теорије по којој су Срби једина сметња развоју хрватског народа који је,

10 Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, I–II, Београд, 1991.

11 М. Екмечић, *Црква и*..., стр. 17.

12 „Kvaternik, Eugen", *Hrvatska enciklopedija i Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje. Видети и: Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja – Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd, 1990, стр. 153–154 (у даљем тексту: А. Ђилас, *Оспоравана земља*...)

13 „Starčević, Ante", *Hrvatska enciklopedija* и *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje. Биографија је објављена и у: Ante Starčević, *Misli i pogledi – Pojedinac–Hrvatska–Svijet*, Zagreb, 1971. Видети и: А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., str. 149–153. Комуниста Сима Марковић сматрао је Старчевића за творца хрватског национализма – Sima Marković, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji", *Tragizam malih naroda*, Beograd, 1985, str. 77.

Јован Цвијић је Личане окарактерисао као затворене, неповерљиве, упорне и круте личности. „Најбољи представник ових особина у личанском карактеру је познати хрватски родољуб Анте Старчевић, оснивач сувог и крутог хрватског национализма са доста снажних идеја, за које се борио с упорношћу и потпуно војничком логиком; с друге стране Старчевић је због своје искрености био заслужан човек и од великог утицаја." Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, 1–2, Београд, 1986, стр. 404.

како је говорио, расно супериоран над српским.[14] На трагу Кватерника и Старчевића био је и Јерко Павелић који је сматрао да се за кратко време од Срба могу направити православни Хрвати![15]

Основа идеологије коју је формулисао Анте Старчевић а наставио Џошуа Јосип Франк[16] (похрваћени Јеврејин) после 1896. године, са својим следбеницима правашима односно франковцима, јесте измишљено историјско право Хрвата на знатан део Балканског полуострва.[17] Гласно противљење тој идеологији исказао је Сава Бјелановић, вођа далматинских Срба 1892. године у Далматинском сабору.[18]

Зачетником идеје о простору који насељавају Хрвати сматра се Богослав Шулек (Словак по роду)[19], који је 1883. године обја-

14 О праваштву и франковачкој Странци права видети у: Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895.–1903.*, Zagreb, 2001; Tomislav Jonjić, „Neprolazne vrijednosti Starčevićanske ideologije" – U povodu zbornika radova „Pravaška misao i politika", *Pilar*, Zagreb, 2008, str. 107–113; Zlatko Matijević, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.), *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2008, str. 105–118.

Видети и: Василије Ђ. Крестић, „О генези геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској", *Књижевне новине*, Београд, 15. 9. 1986, стр. 1, 4–5; Петар Павловић, „Анте Старчевић и хрватска геноцидна мисао", *Гласник* СИКД Његош, бр. 67, Чикаго, јун 1992, стр. 43–53; Петар Павловић, „Анте Старчевић и хрватска геноцидна мисао", *Гласник* СИКД Његош, бр. 68, Чикаго, децембар 1992, стр. 52–63.

15 Mirjana Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Zagreb, 1960, str. 146.

16 „Frank, Josip", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje; „Frank, Josip", *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje.

17 Једну од највећих историјских измишљотина у хрватској националној политици предстаављају наводи о некаквом хрватском историјском и државном праву из времена тамног средњег века. Реч је тврдњама да је непостојећа Краљевина Хрватска и Славонија после војног пораза 1102. године ушла у персоналну унију са Угарском, као и да је некакав хрватски Сабор у Цетинграду 1527. изабрао немачког принца Фердинанда Хабзбурга за краља „Краљевине Хрватске". Да би се схватила неутемељеност те тврдње требало би је упоредити са неким догађајем из српске историје: рецимо да су Срби после Косовске битке 1389. године ушли у персоналну унију са Османским султанатом! Видети и: Ante Pavelić, *Doživljaji – Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2015, str. 146.

18 Сава Бјелановић, *О хрватском државном праву*, Београд, 2009. Било је и учених Срба који су некритички прихватали хрватско тумачење о историјском праву – А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 149–151.

19 „Šulek, Bogoslav (Bohuslav)", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje.

вио карту „хрватских земаља“. Проширење „хрватских земаља“ обелодањено је на Свехрватском католичком конгресу одржаном 1900. године у Загребу: источне границе протезале су се Дрином и Савом до Београда, јужна код Котора.[20]

***

Прве велике демонстрације против Срба догодиле су се 15. октобра 1895. године у Загребу у данима боравка аустроугарског цара Франца Јозефа. Повод за протесте била је застава на српскоправославној цркви и црквеној општини. Истом приликом руља је напала и на зграду Српске банке (на којој је име било исписано и ћирилицом). Следеће демонстрације уследиле су јуна 1899. године поводом прославе пола века књижевног рада Јована Јовановића Змаја (који је, иначе, од 1893. живео у Загребу). Нови рушилачки протести уследили су првих дана септембра 1902. године када су страдали црквени објекти и зграде богатијих трговаца Срба. Јавну подршку и правдање кизрекао је Јосип Франк. Уз франковце било је и римокатоличких свештеника. Аустроугарско-српски сукоб 1908. године (такозвани Царински рат) имао је једну специфичну епизоду: у Загребу је формирана Хрватска добровољачка легија коју су чинили углавном франковци и праваши.[21]

У међувремену дошло је до хрватско-српског политичког зближавања на страначкој сцени: децембра 1905. године формирана је Хрватско-српска коалиција коју су предводили прво Франо Супило (до 1909) а касније Светозар Прибићевић.[22]

Током Анексионе кризе 1909. године у кругу око надбискупа врхбосанског Јосипа Стадлера (Иво Пилар, Исо Кршњави, Никола Мандић) расправљало се о осујећењу припрема српске акције у Босни, радило се на нацрту за формацију названу Црна легија и први пут у историји појавио се и израз „Хрватске народне усташе“. Отворено се одобравало чишћење етничког простора од реке Дрине до Пуле, искорењивање Срба, Јевреја и Цигана, а затим меша-

20 М. Екмечић, *Црква и*..., стр. 17–18.

21 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 154; Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Београд, 2002, стр. 73–83. Милорад Екмечић тврди да је те године настао и назив „Хрватске народне усташе“ – „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 4, Београд, 1999, стр. 7–35, 25!

22 Биографије Фране Супила и Светозара Прибићевића видети у: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Прибићевићеву обимнију биографију видети у: *Српска енциклопедија*, мрежно издање.

ње римокатоличког становништва како би се створила хрватска нација. Народ на том простору још није имао изграђену хрватску етничку свест нити је победило име Хрват.[23]

У антисрпским демонстрацијама 1912. полиција је ухапсила студенте Анту Павелића и Милу Будака (будућег поглавника и доглавника Независне Државе Хрватске прокламоване под италијанско-немачким окриљем 10. априла 1941. године).[24]

Стјепан Радић је одобравао анексију Босне и Херцеговине сматрајући да та територија треба да буде у саставу Хрватске. Радићево расположење поводом атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву на Видовдан 1914. године и објаве рата Аустроугарске Србији било је веома запажено међу Загрепчанима.[25] Хрвати су своје антисрпство исказали у наредним недељама, до одласка војника на фронт уз реку Дрину.[26]

Демонизација Срба је подстицана неколико деценија, а најупечатљивије трагове оставила је у злочинима припадника аустроугарске војске у Подрињу односно западној Србији 1914. године.[27]

---

23 Иво Пилар је међу првима уствrдио да су Срби у Босну и Херцеговину дошли знатно касније од Хрвата. О томе је 1914. године писао аустријском гувернеру те покрајине а потом знатно опширније у књизи објављеној под псеудонимом: Sudland, *Die Südslawische Frage und Weltkrige* (Wien, 1918) – М. Екмечић, *Црква и...*, стр. 24–25.

24 М. Екмечић, *Црква и...*, стр. 25.

25 „Radić, Stjepan", *Hrvatska enciklopedija i Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje; .Лазо М. Костић, *Стјепан Радић (Према Српству)*, Мелбурн/Аустралија, 1976, стр. 39 и 53 (у даљем тексту: Л. М. Костић, *Стјепан Радић...*); Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi – Medaljoni 56 umrlih savremenika*, Beograd, 1973, стр. 321–330 (у даљем тексту: Д. Јовановић, *Људи, људи...*); Александар Вадимович Городњански, „Стјепан Радић (1871–1928)", *Заробљеници националне идеје – Политички портрети лидера Југоисточне Европе*, Београд, 1996, стр. 191–204 и напомене 213–214 (у даљем тексту: А. В. Городњански, *Стјепан Радић...*); Никола Жутић, „Србофобија и антијугословенство Стјепана Радића", *Срби римокатолици такозвани Хрвати*, Београд, 2006, стр. 239–285; Јован Дучић, „Стјепан Радић, политичар", *Спорна питања Краљевине Југославије*, Београд, 1990, стр. 142–166. Вукашин Зорић, „Од комичног хапшења до скупштинске трагедије: Слика Стјепана Радића у београдској грађанској штампи", *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, Београд, 2022, стр. 32–46.

26 Миленко Патковић, „Антисрпски и антијугословенски погроми у лето 1914. године", *Зборник о Србима у Хрватској*, 2, Београд, 1991, стр. 281–307. Свој допринос ратном расположењу дао је у форми прогласа надбискуп загребачки Антун Бауер – Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1986, str. 23.

27 Када је Родолф Арчибалд Рајс после Церске битке обишао те крајеве

Злочине су починили војници 13. загребачког корпуса и његове 42. такозване Вражје дивизије, састављене већином од припадника хрватског народа, међу њима су били Јосип Броз[28], касније комунистички вођа, Владимир Владко Мачек[29], касније вођа Хрватске сељачке странке, Иван Шубашић, касније бан Бановине Хрватске и председник Југословенске краљевске владе, Миле Будак[30], касније усташки доглавник, и многи потоњи усташки официри.[31] Поједини истраживачи сматрају да су губици те формације у борбама са српском војском, а посебно са четничким одредом, у Церској бици 1914. године, оставили дубоког трага међу преживелим који су своје трауме на различите начине исказивали и превазилазили.[32]

***

Током прве ратне године (1914) аустроугарске војне и цивилне

сачинио је извештај о злочинима и предао га Николи Пашићу. Он га је проследио Милану Гавриловићу затраживши његово мишљење. Када је Гавриловић поменуо да су злочинци Хрвати, Пашић је одлучио да се извештај не објави – Милан Гавриловић, „Срби и Југославија", *Гласник* СИКД Његош, бр. 46, Чикаго/САД, јун 1981, стр. 37–70, 49. Пашић је после Нишке декларације затражио од Гавриловића да убеди Рајса да избаци имена злочинаца! – *Исто*, стр. 56–57.

28 Александар С. Јовановић, *Броз и Хрвати*, Ветерник, 19999 (у даљем тексту: А: С: Јовановић, *Броз и...*); Александар С. Јовановић, *Подофицир Вражје дивизије. Броз и Хрвати у Србији 1914–1941*, Београд, 2010 (у даљем тексту: А: С: Јовановић, *Подофицир вражје дивизије...*).

29 Maček, Vladko", *Hrvatski biografski leksikon*, digitalno izdanje. Мачек није био Хрват – његов отац био је Словенац а мајка Немица из Аустрије – Vladimir Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992, str. 39 (у даљем тексту: В. Мачек, *Мемоари*). Тај податак није навео Љубо Бобан – *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke* 1928–1941, I, Zagreb 1974, стр. 3 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Мачек и...*).

У Мачековим сећањима могуће је видети више његових политичких и других ставова: као аустроугарски војник учествовао је у нападу на Србију 1914. године и био одликован; био је присталица очувања Аустроугарске; исказао је радост због војног пораза Србије 1915. године; оправдавао је на посебан начин усташке злочине тврдњом да су они проузроковани међуратном српском доминацијом; оптужио је четнике да су први напали хрватска села у Херцеговини 1941; изједначавао је усташе и четнике; као и франковци и усташки главари проглашавао је Србе у Хрватској за Влахе.

30 „Budak, Mile", *Hrvatski biografski leksikon*, digitalno izdanje.

31 Slavko Pavičić, *Hrvatska ratna i vojna povijest*, Zagreb, 1944. Упоредити: Александар С. Јовановић, *Броз и...;* А. С. Јовановић, *Подофицир вражје дивизије...*

32 Mile Budak, *Ognjišta*, Zagreb, 1942; Видети и: А. С. Јовановић, *Подофицир вражје дивизије...*

власти су, под изговором сузбијања устанка српског становништва, почеле са применом сурових репресивних мера према цивилима, посебно у пограничним крајевима према Србији – Срему, Банату и Босни и Херцеговини – који су били уједно и зоне непосредних ратних припрема и извођења офанзивних операција против Србије. Те мере према српском народу биле су на границе геноцида. На подручју царевине у крајевима где је већинско становништво било словенско организовано је око 20 концентрационих логора. Тако је тежња за војним поразом Србије била подржана пропагандом, репресијом и интернирањем припадника српског народа у концентрационе логоре, првенствено национално свесних и образованих људи, а у циљу слома самоодбрамбеног механизма српске нације у целини и онемогућавања реализације уједињења свих Срба. Аустроугарска пропаганда распиривала је мржње и непријатељства према Србима што је, на посебан начин, погодовало властима у спровођењу репресије која је попримила до тада још невиђене облике.

Б. Пут ка уједињењу Словенаца, Хрвата и Срба

Велики проблем савремене српске историографије огледа се у чињеници да се историчари нису до краја изјаснили о карактеру уједињења јужнословенских народа Словенаца, Хрвата и Срба 1. децембра 1918. године и његовом значају на потоњу српску историју, а нарочито о индиректним последицама, као што су страдање у Другом светском рату и распад Југославије 1991–1999. године.[33] Просто је избегавано да се тај чин објашњава са српског националног становишта.[34] У истом контексту избегавано је истраживање политичких ставова српских странака у Аустроугарској, наро-

33 *Стварање југословенске државе 1918. године* (зборник радова), Београд, 1989; Љубодраг Димић, *Срби и Југославија*, Београд, 1998 (у даљем тексту: Љ. Димић, *Срби и*...); Đorđe Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 2009; *Крај рата, Срби и стварање Југославије* (зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29–30. новембра 2018), САНУ, Београд, 2021. Упоредити ставове историчара из периода краљевине Станоја Станојевића и Владимира Ћоровића у уједињењу – обојица су заступници интегралног југословенства!

34 Радован Самарџић, *Идеје за српску историју*, Београд, 1989 (у даљем тексту: Р. Самарџић, *Идеје за*...); Слободан Јовановић, *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, Чачак, 2017 (у даљем тексту: С. Јовановић, *Једна прилог за*...); Љубодраг Димић, „Српска историографија о завршетку Великог рата и формирању југословенске државе (1918–1941)“, *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Београд, 2021, стр. 43–71.

чито према српском и јужнословенском уједињењу.[35]

Историчар Милорад Екмечић указивао је на унутрашњу поцепаност српског друштва, оличену и у стремљењима његове политичке и интелектуалне елите кад је реч о питањима спољнополитичке оријентације 1914. године. Тежње политичке елите за модерном државом изграђеном по западноевропским моделима и блиско савезништво с Русијом биле су противречне што се најбоље видело у обзнањеним ратним циљевима: „Све док се у рату одржавала офанзивна и оптимистичка расположења Русије, и док је постојала свијест да ће она из ратног разрачунавања изићи као побједник над Њемачком, те су обавезе могле лако да угрозе основу српске политике и да радикално измијене српске ратне циљеве. Тако је Србија и године 1914. показивала основну слабост своје модерне историје. Њено словенство и православље везали су њен брод за Русију, њени стратешки и дугорочни државни интереси, усмјереност њене културе и структура друштва, вукли су је на Запад."[36]

Уместо разјашњења јужнословенске идеје престолонаследника Александра Карађорђевића[37] и улоге радикала Николе Пашића[38], председника владе Краљевине Србије од 1912. до краја 1918. године, поједини историчари „беже" у оптуживање српског народа навођењем његових колективних особина. Тако је, на пример, историчар Василије Ђ. Крестић тврдио да је дисконтинуитет последи-

35 Мали изузетак представљају радови: Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, 1–2, Београд, 1992–1994; Ранка Гашић „Pogledi srpske političke elite oko zagrebačkog Srbobrana na probleme spoljne politike (1903–1914)", *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 4, Zagreb, 2001, str. 293–308; Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд, 2008.

36 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1979, стр. 202.

37 Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 1–3, Београд, 2010 (у даљем тексту: Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*...); Владимир Владимирович Зелењин, „Краљ Александар Карађорђевић (1888–1934)", *Заробљеници националне идеје – Политички портрети лидера Источне Европе*, Београд, 1996, стр. 136–159, напомене 210–211 (у даљем тексту: В. В. Зелењин, *Краљ Александар*...).

38 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1–2, Београд, 1995; Андреј Леонидович Шемјакин, „Никола Пашић (1845–1926)", *Заробљеници националне идеје – Политички портрети лидера Источне Европе,* Београд, 1996, стр. 160–190, напомене 212–213 (у даљем тексту: А. Л. Шемјакин, *Никола Пашић*...). Шемјакин сматра да је Пашић до краја живота остао привржeник идеја анархисте Михаила Александровича Бакуњина – *Исто*, стр. 163.

ца ропства под разним господарима, што је само донекле тачно. Када помиње југословенство он избегава да каже имена зачетника те идеје и оних који су је прокламовали.[39] Реч је о престолонаследнику и председнику српске владе који су то, просто речено, одрадили: Никола Пашић кроз Нишку декларацију и регент Александар Карађорђевић кроз прводецембарску прокламацију![40]

Крестић „наступа са ставом да је идеја југословенства била добра, али да је изневерена".[41] То и не треба да чуди када се зна да је он у великој мери наследник и следбеник Васе Чубриловића за кога Петар Милосављевић наглашава: „Ништа без Југославије, поручивао је кад год је могао Васо Чубриловић".[42]

Проблем уједињења расплутио је историчаре о чему говоре следећи цитати:

„У историјском медитирању и историографским прилазима све више наилазимо да је 1918. била историјска девијација, погрешна процена водећих људи Србије, нека врста историјске заблуде због које данас испаштамо. Једноставно, догађај који није историјски припремљен; показало се, без историјске основе. За једне историчаре, 1918. нису постојале објективне историјске претпоставке за уједињење, а за друге Југославија је била резултат борбе југословенских народа од краја XVIII века."[43]

---

39 Василије Ђ. Крестић, „Духовни проблеми српског народа – О узроцима наших раздора" у: *Српски духовни простор*, Бања Лука–Српско Сарајево, 1999. За књиге Василија Ђ. Крестића *Геноцидом до велике Хрватске* (Београд, 1998) и Милорада Екмечића *Дуго путовање између орања и клања* (Београд, 2007), Петар Милосављевић наглашава: „Ниједна од ових књига, међутим, не ставља у фокус разматрања саму идеју југословенства, иако оне не прећуткују трагичне последице југословенског периода". – Петар Милосављевић, *Историја, историографија и историологија (Проблеми сагледавања српске историје)*, Београд–Грачаница–Бања Лука, 2020, стр. 61 (у даљем тексту: П. Милосављевић, *Историја*...).

40 Коста Николић, „Срби и стварање Југославије", *Историја 20. века*, Београд, 2008, стр. 11–22 (у даљем тексту: К. Николић, *Срби и*...); Драган Бакић, „Регент Александар и стварање Југославије", *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Београд, 2021, стр. 449–468 (у даљем тексту: Д. Бакић, *Регент Александар*...).

41 П. Милосављевић, *Историја*..., стр. 62.

42 П. Милосављевић, *Историја*..., стр. 100.

43 Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 27 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Југословенско искуство*...). Видети и: Љ. Димић, *Срби и*..., стр. 17–38.

„Zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca značila je ostvarenje svih onih ideja jugoslovenskih intelektualaca u čijim temeljima su se velikim delom našla vekovna duhovna stremljenja srpskog naroda. A kad je država stvorena, sem većine Srba i ljudi istinskog jugoslovenskog opredeljena, svi drugi s prezirom su počeli odbacivati idejne osnove ratnih napora i žrtve naroda koji je u tim naporima izginuo.“[44]

Поред поменутих мишљења постоји и историјска реалност о којој је писао један Рус: „У маратонској партији Србија–Аустроугарска настала је завршница. При том је била смртоносна за обе стране. Године 1918. нестала је Аустроугарска али је са карте света ишчезла и Србија, Србију је заменила Југославија. Истина, погубност ове трансформације за Србију постала је очигледна тек много касније.“[45]

***

Уједињење јужнословенских народа било је прокламовани циљ Народне скупштине Краљевине Србије исказан 7. децембра 1915. године у тексту такозване Нишке декларације.[46] Иницијативу за резолуцију изнео је Никола Пашић, други дан по формирању коалиционе владе (Народна радикална и Самостална радикална странка). Тих дана вођене су велике борбе на фронту уз Дрину чији је исход по Србију био повољан због успешне контраофанзиве (Колубарска битка) под вођством генерала Живојина Мишића. Следеће године Србија се нашла у катастрофалној ситуацији што је довело до повлачења чланова владе, Народне скупштине, краља и регента на Крф, грчко острво у Јонском мору.

***

Лондонски пакт (16. април 1915), који су потписали високи представници чланица Антанте са Италијом ради њеног сврста-

44 Radovan Samardžić, „Istorijski karakter Srba“, *Srpsko pitanje* (urednik Aleksa Đilas), Beograd, 1991, str. 25.

45 А. Л. Шемјакин, *Никола Пашић*..., стр. 181.

46 Никола Пашић је то објаснио следећим речима: „Ми смо одмах, чим смо нападнути, видели да се ради о томе или да останемо живи, и онда ако останемо живи, да морамо ту прилику искористити да ослободимо своју браћу Хрвате и Словенце, или ћемо сви пропасти. Ми смо стали на гледиште и имали смо такву прилику да овај рат водимо или за опстанак и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца или ћемо пропасти.“ – Branislav Gligorijević, „Političke stranke i državno uređenje Jugoslavije“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd, 1991, str. 3 i 79.

вања на њихову страну, имао је неколико клаузула а најважнија је била обећање да ће Италији после рата припасти велике територије аустроугарске царевине. То је разлог окупљања емиграната са јужнословенских простора и настанка идеје о формирању народног одбора који би радио на ослобођењу и уједињењу јужнословенских народа. Конституисање Југославенског одбора је завршено 30. маја 1915. године у Паризу. За председника је изабран Анте Трумбић, политичар из Далмације, а за седиште је договорено да буде у Лондону, уз одборе у Женеви, Петрограду и Вашингтону.[47]

Југословенски одбор био је под утицајем неколицине британских геополитичара (Роберт Вилијам Ситон-Вотсон и Хенри Викем Стид). У потоњим расправама са представницима српске владе, Британци су подржавали супротну страну. Своје опредељење исказали су и у суретима са регентом Александром Карађорђевићем у данима његове посете Лондону. Један од најважнијих личности у организовању те посете био је јеромонах Николај Велимировић.[48]

***

У такозваној Мајској декларацији (30. мај 1917), коју су потписала 33 посланика са јужнословенских територија Аустроугарске, тражено је уједињење покрајина у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у посебну, трећу заједницу под жезлом аустријског цара.[49]

***

Програм Југословенског одбора о уједињењу подразумевао је рушење Аутроугарске па је било проблема са Британцима и Италијанима. Одбор је уживао (и финансијску) подршку владе Краљевине Србије. Између владе и одбора постојале су разлике у програму уједињења: чланови одбора су тражили федерално уређење у коме ће Хрватска имати политичку и националну самобит-

47 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, стр. 243 (у даљем тексту: А. Митровић, *Србија у*...). Југословенски одбор исказивао је 1915–1919. године своје ставове у часопису *Bulletin Yugoslave*; престао је са радом марта 1919. године. Видети и: Јован Дучић, „Анте Трумбић, дипломат", *Верујем у Бога и Српство*, Београд, 1991, стр. 167–182.

48 Д. Бакић, *Регент Александар*..., стр. 455–456. Аутор је грешио када је написао да је јеромонах Николај Велимировић тада био у епископском чину!

49 А. Митровић, *Србија у*..., стр. 519–520.

ност. Историјске прилике довеле су до договора, па је 20. јула 1917. године потписана такозвана Крфска декларација, која је у великој мери приближила ставове обе стране. Био је то значајан корак нове политике на Балкану.[50] У Крфској декларацији није било помена хрватског историјског и државног права!

Нема трагова о утицају регента Александра Карађорђевића на декларацију па остаје претпоставка да је то дело Николе Пашића.[51]

***

Српске ратне циљеве одбациле су све велике силе, без обзира на то да ли су биле пријатељске или непријатељске. Русија није подржавала програм јужнословенског уједињења, сумњајући у његову остварљивост и будућност православља у држави са толиким бројем католика.[52] Британци су одбацили Крфску декларацију из простог разлога што су подржавали очување Аустроугарске као велике силе у Средњој Европи и на делу Балкана.

***

Британски војни врх противио се отварању новог фронта у грчкој покрајини Македонији (касније званог Македонски односно Солунски фронт) који су заговарали Французи и Срби. После извесног времена Британци су послали своје јединице у Солун. Британци и Италијани били су против француског плана о офанзиви, али су касније прихватили због могућих војних успеха Француза и Срба.[53]

Пробој Солунског фронта договорили су представници француске и српске војске и он је почео 14. септембра 1918. године. Скопље је ослобођено 24. септембра, а следећег дана Бугарска је капитулирала у Солуну. До краткотрајног застоја офанзиве дошло је пред Нишом, али је напредовање настављено захваљујући одлучности војног врха српске војске, првенствено генерала Петра

50 А. Митровић, *Србија у...*, стр. 504–511. Видети и: Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990, str. 37 i 39 (у даљем тексту: С. Прибићевић, *Диктатура...*).

51 Д. Бакић, *Регент Александар...*, стр. 458.

52 А. Л. Шемјакин, *Никола Пашић...*, стр. 184–185.

53 Драгољуб Р. Живојиновић, „Велике силе о отварању Солунског фронта 1914–1915“, *Надмени савезник и занемарено Српство – Британско-српски односи (1875–1941)*, Београд, 2011, стр. 369–390 (у даљем тексту: Д. Р. Живојиновић, *Надмени савезник и...*).

Бојовића, команданта Друге армије, да форсира продор ка северу.

***

На састанку Николе Пашића и Викема Стида, утицајног британског политичара, 8. октобра 1918, Енглез је тражио да Југословенски одбор буде признат као ратујућа страна. Предлог су одбиле владе савезничких држава.[54]

У Загребу је 5. октобра формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба, које је покривало Словенију, Хрватску, Славонију, Далмацију, Војводину и Босну и Херцеговину – најбројнији чланови припадали су Хрватско-српској коалицији.[55]

Народно вијеће одбило је понуду цара Карла I да учествују у новој подели монархије. Хрватски сабор је 29. октобра прогласио раскид свих односа са Аустроугарском и признао врховну власт Народног вијећа.[56]

Закључци хрватског Сабора о раскиду свих односа са краљевином Угарском и царевином Аустроугарском били су једнострани. Био је то акт самопроглашења нове државе под именом Држава Словенаца, Хрвата и Срба! У хрватској историографији још није рашчишћен датум проглашења нове државе – 29. октобар или неки други дан.[57]

Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба није се бавило хрватским државним правом!

***

Самопрокламована Држава Словенаца, Хрвата и Срба није уживала подршку победничких држава мада их је влада Краљевине Србије сматрала себи равном у преговорима (фактички је признала ту самопроглашену државу). Тако је од 6. до 9. новембра 1918. године у Женеви било разговора о уједињењу на основама Крфске декларације. На једној страни били су представници Југославен-

54 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд, 1919, стр. 369–370 (у даљем тексту: М. Екмечић, *Дуго кретање*...).

55 Zlatko Matijević, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba", *Fontes*, br. 1, Zagreb, 2008, str. 35–66 (у даљем тексту: З. Матијевић, *Народно вијеће*...).

56 З. Матијевић, *Народно вијеће*..., стр. 52; Branislav Gligorijević, „Jugoslovenstvo između dva rata", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4, Beograd, 1986, str. 71–97 (у даљем тексту: Б. Глигоријевић, *Југословенство*...).

57 Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb, 1992, str. 11 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Хрватске границе*...).

ског одбора и Народног вијећа Државе Словенаца, Хрвата и Срба. На српској страни осим Николе Пашића били су и представници опозиције. То је резултирало знатним разликовањем ставова кад је реч о форми уједињења што је довело до тога да је опозиција подржала другу страну – против Пашића!

На конференцији је договорено на нова држава треба да буде федеративног типа, као што је то било после угарско-хрватске нагодбе из 1868. године. Мада је Пашић потписао договор, остали чланови српске владе су одбили да га признају па су поднели оставке. Женевски договор није прихваћен у Загребу, одбацили су га престолонаследник Александар Карађорђевић и влада.[58] Декларација није прихваћена од владе Краљевине Србије из простог разлога што две стране нису могле да буду равноправне пошто је једна страна имала све а друга ништа!

***

Српска војска ослободила је Београд 1. новембра.

Бугарска је капитулирала 29, септембра, Аустроугарска 3, Немачка 11. а Угарска 13. новембра.[59]

До краја новембра 1918. године српске трупе биле су распоређене на територијама јужнословенских покрајина које су донедавно биле у саставу аустроугарске царевине (Банат, Бачка, Срем, део Славоније, Босна и Херцеговина и део Далмације).[60]

По договору са командом француских трупа војне операције су настављене на територији аустроугарске царевине: јединице српске војске стигле су у Сарајево (6. новембра), у Загреб (14. новембра, јединица под командом пуковника Душана Симовића[61]) и у Сплит (20. новембра, јединица под командом мајора Стојана Трнокоповића). На североистоку су допрли до Темишвара, на севе-

58 А. Митровић, *Србија у*..., стр. 557–559; Д. Бакић, *Регент Александар*..., стр. 462.

59 Угарска је капитулирала 13. новембра у Београду пред војводом Живојином Мишићем и француским генералом Полом Проспером Анријем.

60 Петар Опачић, „Пробој Солунског фронта и утицај на исход Првог светског рата и стварање Југославије", *Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд, 1989, стр. 409–423.

61 Поводом доласка српских официра и војника у Загреб организован је свечани пријем – Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989, str. 337–338 (у даљем тексту: Б. Кризман, *Хрватска у*...).

ру до Печуја, на северозападу до Клагенфурта у другој половини новембра.

Регент и врховни командант Александар Карађорђевић вратио се после три године у Београд – 9. новембра 1918. године.[62]

***

Формално, уједињење са Краљевином Србијом тражили су представници Државе Словенаца, Хрвата и Срба![63] Та, условно речено, држава била је без легитимитета, атрибута државности и непризната од других држава. То је бираним речима објаснио Анте Павелић (зубар), првак Странке права коју је основао Анте Старчевић: „Тко погледа географску карту видјет ће да је териториј на који могу рачунати Хрвати, неподесан за снажну државу. Срби, који би у тој хрватској држави били, а којих има 20 посто, зацијело би, и то с правом, тражили и надаље сједињење са Србијом. Талијани би тражили испуњење Лондонског уговора и тако би дошли међу Талијане и Србију која заиста онда би имала разлога да се ради нас излаже италијанском непријатељству. Стајали смо пред дилемом: или да прихватимо самосталну републику која би обухватала четири жупаније, или да прионемо уз Србију."[64]

„Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих словенских народа у Банату, Бачкој и Барањи" у Новом Саду прогласила је 25. новембра присаједињење те три покрајине Србији. С обзиром на то да је Срем био у саставу Славоније, одлучено је да се у случају оклевања у Загребу сам Срем уједини са Србијом. Слично је закључено и у Далмацији, као и у неколико градова Босне и Херцеговине.

62 О Александру Карађорђевићу написано је и објављено сијасет текстова различитог квалитета и обима. Мало ко се од тих аутора позабавио његовим карактером, психолошким профилом и опхођењем према подређеним личностима како из цивилног живота (углавном политичарима), тако и према официрима. Као узор за студију може послужити следећи рад: Владимир Адамовић, *Три диктатора. Психополитичка паралела*, Београд, 2020. Разјашњења лика и дела Александра Карађорђевића може допринети схватању његових преких одлука које су утицале на историјски ток и проузроковале тешке последице. Један прилог који може да послужи као основа за такво разматрање личности другог краља Срба, Хрвата и Словенаца јесу сећања његовог ађутанта Јеврема Јеше Дамјановића – „Мојој деци успомене на службовање њиховог оца на Двору и код краља Александра Карађорђевића (од августа 1917. до јануара 1927)".

63 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb, 1961, str. 141 (у даљем тексту: Ф. Чулиновић, *Југославија између*...).

64 А. Митровић, *Србија у*..., стр. 433–434.

„Велика народна скупштина српског народа Црне Горе“ у Подгорици 26. новембра прогласила је безусловно уједињење са Србијом.[65]

Све то приморало је Народно вијеће да 25. новембра прихвати уједињење „цијелог непрекидног југославенског подручја бивше аустро-угарске монархије“ са Србијом и Црном Гором и изабере специјалну делегацију која ће 27. новембра отпутовати у Београд ради проглашења уједињења. У тој делегацији требало је да буде и Стјепан Радић, али је он одбио да путује. Делегација је преноћила у Земуну, а сутрадан лађом допловила на другу страну, у престоницу Србију.[66]

Процес је завршен 18. новембра/1. децембра 1918. године када је престолонаследник и регент Александар Карађорђевић, у име свога оца краља Петра, прогласио Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.[67]

Тај чин Иво Андрић је описао као завршетак „оне кобне линије српске хисторије што се без престанка креће између клања и орања“.[68]

Историчар Радован Самарџић је нагласио: „Али, чим је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1918), која је проглашена земљом једног народа састављеног од три племена, па се на тој основи, касније, и име државе промењено у назив Краљевина Југославија (1929), Срби су оглашени кривим, а нова државна творевина осуђена на растурање“.[69]

Пет дана после проглашења уједињења, у Загребу су 5. децембра избиле демонстрације омладине која је тражила проглашење републике. Посебну улогу у збивањима тога дана имали су припадници неколико војних формација састављених од некадашњих аустроугарских постројби. Мада је обавештен о могућим немирима Срђан Будисављевић, повереник за унутрашње послове, није

65 А. Митровић, *Србија у*..., стр. 562.

66 Б. Кризман, *Хрватска у*..., стр. 346, 353–354.

67 Б. Кризман, *Хрватска у*..., стр. 356–361. То званично име је важило до 15. јула 1920. године када је одлуком Привременог народног представништва званичан назив постао Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 35 (у даљем тексту: Љ. Димић, *Историја српске државности*...). То је име било званично до 4. октобра 1929. године, када је промењено у Краљевина Југославија – *Исто*, стр. 139-140.

68 М. Екмечић, *Дуго кретање*..., стр. 371.

69 Р. Самарџић, *Идеје за*..., стр. 257.

ништа предузео. То је учинио Будисав Анђелиновић, повереник за јавни ред и мир, затраживши од пуковника Душана Симовића да интервенише како би помогао његовим морнарима и соколима. Убрзо је дошло до оружаног сукоба демонстраната и јединица лојалних Анђелиновићу, па су пале и прве жртве: 13 демонстраната је погинуло и један српски војник који се случајно затекао у близини.[70] Била је то најава тешких (и крвавих) догађаја који ће обележити наредне две деценије прве јужнословенске државе.

***

Мада је јужнословенско краљевство за ратне савезнике Србије било прихватљиво у контексту Нове Европе која је настајала на рушевинама четири царевине, оклевали су да је признају. Прво признање је дошло из Норвешке (26. јануара), потом Сједињених Америчких Држава (7. фебруара) и Грчке – фебруара 1919, Велика Британија и Француска су то учиниле после мировног конгреса у Версају.[71]

Делегација Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца на Мировној конференцији у Паризу морала је да буде акредитована као делегација Краљевине Србије.[72]

Председник француске владе Жорж Бенжамин Клемансо уместо честитке краљу Петру Карађорђевићу и регенту Александру упутио је неку врсту саучешћа.[73]

Ватикан, то јест држава у којој је средиште Римокатоличке цркве, признао је јужнословенско краљевство тек марта 1920. године.[74] Без обзира на тај чин, Ватикан није заборавио римокатоличку Аустроугарску и планове о стварању трећег дела који би окупио словенско становништво са римокатоличком већином. С обзиром на то да су у новој држави на Балкану православни ста-

70 Б. Кризман, *Хрватска у*..., стр. 364–366.

71 А. Митровић, *Србија у*..., стр. 562; Љ. Димић, *Историја српске државности*..., стр. 45; Dejan Djokić, „Vek Jugoslavije: Kako i zašto su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili zajedničku državu", *Tragovi*, *Časopis za srpske i hrvatske teme*, br. 1, Zagreb, 2018, str. 25–51, 30 (у даљем тексту: Д. Ђокић, *Век Југославије*...).

72 Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, стр. 103 (у даљем тексту: М-Ж. Чалић, *Историја Југославије*...)

73 Радослав Гаћиновић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – држава без правног темеља", *Национални интерес*, бр. 3, Београд, 2018, стр. 109–126, 115.

74 Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1918–1920*, друго издање, Београд, 1995, стр. 246–265.

новници били већинско становништво, у Ватикану је покренута нова политика која се очитовала две деценије касније – у стварању Независне Државе Хрватске![75]

Процес разграничења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца са околним државама трајао је до краја децембра 1920. године.[76]

В. Проблеми јужнословенског краљевства

У прокламацији о уједињењу закључено је да предстоји стварање привремених државних органа (владе и скупштине) уз задржавање дотадашњих органа управе на територијама бивше аустроугарске царевине.[77]

У преговорима представника Народног вијећа и српске владе договорено је да председник буде Никола Пашић. Регент Александар Карађорђевић је одбио да потпише указ о постављењу па је одлучено да председник буде Стојан Протић.[78] Тако је 20. децембра 1918. године именована прва влада Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Два дана касније влада је прихватила име државе, грб и заставу.[79]

Скупштина Краљевине Србије прихватила је проглас о уједињењу тек 29. децембра!

***

У прву јужнословенску државу Срби су ушли са своје две међународно признате националне државе (Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора). Хрвати и Словенци су до тада били део становништва Аустроугарске, с тим што су Хрвати имали нешто повољнији статус који се темељио на угарско-хрватској нагодби из 1868. године.[80]

75 Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd, 1986, str. 105–524.

76 Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb, 1992, str. 17–20 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Границе Хрватске*...).

77 Б. Глигоријевић, *Југословенство*..., стр. 73–74.

78 Познате су тврдње појединих историчара да је регент то учинио пошто се није слагао са учинком Пашића на Женевској конференцији – Д. Бакић, *Регент Александар*..., стр. 462–463. Упоредити: С. Прибићевић, *Диктатура*..., стр. 89–92.

79 *Službene novine*, br. 2, 28. januar 1919.

80 Bosiljka Janjatović, „Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u

У првој јужнословенској држави нашли су се готово сви Срби (остало их је нешто мало у далматинском делу Италије, Албанији, Румунији и Мађарској). Изван граница остало је око 600.000 Словенаца и Хрвата.[81]

У Великом рату 1914–1918. године Србија је катастрофално страдала у сваком погледу. Нису ни приближно утврђени људски губици: постоје процене у распону од око 700.000 до око 1.270.000 становника.[82] Знатан део цивилних жртава, нарочито у Подрињу, пострадао је 1914. године од војника по злу спомињане 42. дивизије, под командом генерала Стјепана Саркотића, коју су сачињавали махом Хрвати.[83]

Србија и Црна Гора су биле на страни ратних победника. Хрвати и Словенци су припадали губитничком табору.

Ратна разарања Србије у сваком погледу била су далеко већа од страдања територија Државе Словенаца, Хрвата и Срба.

Економија Србије била је испод нивоа привреде на територијама некадашње Аустроугарске које су прогласиле независност.

***

Јужнословенско краљевство било је територија која је обухватала више цивилизација, нација, вера и култура.

Према првом званичном попису становништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (мада држава није имала све међународно признате границе) окончаном 31. јануара 1921. године, на површини од 247.542 км^2 живело је 11.984.911 становника.[84] Срби

Kraljevstvu (Kraljevini) SHS", *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 1995, str. 55–76 (у даљем тексту: Б. Јањатовић, *Карађорђевићевска...*).

81 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1918.–1991. od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006, str. 23 (у даљем тексту: З. Раделић, *Хрватска у...*)

82 Вељко Ђурић Мишина, Милић Милићевић, „Ратне жртве и страдали Краљевине Србије у Великом рату 1914–1918", *Гласник*, Историјски архив Ваљево, Ваљево, 2022, стр. 23–42.

83 У оквиру мировног процеса у Паризу радила је и Комисија за ратну штету. Мада је Краљевина Србија, као припадница победничке стране, могла да наплати ратну штету од Хрватске и Словеније (које су биле у саставу Аустроугарске), вољом престолонаследника Александра Карађорђевића то им је било опроштено. Престолонаследник је одбацио и могућност стављања појединих Словенаца и Хрвата на листе ратних злочинаца – Милисав Секулић „Однос српске стране према злочинима и геноциду на Србима од 1914. до 2017. године", *О идентитету Срба Крајишника*, Београд, 2018, стр. 141–155, 147.

84 Због накнадних корекција државних граница које су уследиле после

су били најбројнији народ. Први попис није спроведен по националној већ по језичкој одредници. То указује да је престолонаследник Александар Карађорђевић већ тада избацио српско национално име.[85]

Док су готово сви Хрвати били плебисцитарно једногласни за Хрватску пучку сељачку странку (касније Хрватску републиканску сељачку странку и на крају Хрватску сељачку странку), Срби су наставили партијске поделе по основама из предратних година.[86]

Избори у јужнословенској држави исти су били за све покрајине. Бирачко право гласа било је опште, према тадашњим стандардима у већини европских држава. Хрватско сељаштво се као политички фактор у Аустроугарској није ни примећивало услед дотадашњих политичких односа који су владали и у Бечу и

Мировне конференције у Паризу и билатералних међународних споразума и мировних уговора површина државне Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца је смањена са 248.987 км^2 на 247.542 км^2 (минус 1.445), што се одразило и на смањење укупног броја становника са 12.017.323 на 11.984.911 (минус 32.412) – Светлана Радовановић, „Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике Југословенства", *Демографија*, књига IV, Београд, 2007, стр. 133. Упоредити: *Jugoslavija 1918–1988 Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 16.

Бранко Петрановић је навео други број за површину: 248.666 км^2 – *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 1, Beograd, 1988, str. 31 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Историја*...). Исти број навео је и Љубодраг Димић у у две студије: *Срби и*..., стр. 39; *Историја српске државности*..., стр. 39.

Кад је реч о броју становника, Петрановић се позива на дело Бранислава Глигоријевића *Parlament i političke prilike u Jugoslaviji (1918–1929*, Beograd, 197): 12.055.715 – *Исто*, стр. 32. Исте податке наводи и Коста Николић у *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Београд, 2017, стр. 21 (у даљем тексту: К. Николић, *Једна изгубљена историја*...). Николић у другом тексту наводи другачије бројеве кад је реч о броју становништва (око 12 милиона) и површини (248.666) – *Срби и*..., стр. 21!

Упоредити и податке објављене у: Ivo Banac (*Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, str. 64 (у даљем тексту: И. Банац, *Национално питање у Југославији*...); Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд, 2004, стр. 377.

85 С. Јовановић, *Један прилог за*..., стр. 25. Бранко Петрановић наводи податке Министарства вера да је православних било 5.529.261, римокатолика 4.473.877, гркокатолика 41.168, муслимана 1.379.687, евангелика 216.719, Јевреја 64.098, других конфесија 17.351, док су 2.024 становника била неопредељена – *Историја Југославије*..., 1, стр. 41.

86 Б. Петрановић, *Југословенско искуство*..., стр. 47 и 53. Видети и: Љ. Димић, *Срби и*..., стр. 117–121.

у Пешти. Уосталом, број гласача међу сељацима око 1910. године износио је око 45.000 особа од око 2.600.000 становника колико су имале Славонија и Хрватска. Број гласача после 1920. године износио је више од 600.000! Тако је сељаштво постало утицајно у политичком животу, изнад свега захваљујући својим способним вођама као што је био Стјепан Радић.[87]

***

Опште (поратне) прилике у првој јужнословенској држави Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца довеле су до великих проблема готово истога дана по њеном проглашењу 1. децембра 1918. године. На самом почетку дошло је до сукоба концепција будућег уређења без обзира на раније договоре из Нишке и Крфске декларације. На политичкој сцени се појављују три гледишта што се тиче уређења јужнословенске државе: прво, заједничка држава мора да се уреди; друго, да држава буде федерација у којој ће Хрвати имати сопствену самоуправу у свим пределима које насељавају; треће, за Хрвате је неприхватљива заједничка држава, јер они морају да имају само своју државу у којој ће бити једини политички суверен народ.

Заступници првог гледишта сматрали су да је могуће заједничко учешће у владавини државом и настојали да се разлике између Срба и Хрвата не изроде у изворе супротности и непријатељства.

Федерализам се допадао већини Хрвата. Отуд Хрватска пучка сељачка странка, борац за националну самоуправу, стиче преимућство у свом народу у односу на друге странке. Више у отпору него у садејству са главним политичким чиниоцима међу Србима, та странка се понекада прилагођавала, чак учествовала у влади, али ни тада није одустајала од свог наума да Хрватима буде обезбеђена самоуправа на високом нивоу.

Противници заједничке државе су се стално и све више ангажовали у својим настојањима и активностима залажући се за одвајање Хрвата што српска политичка елита никако није схватала.[88]

У трагању за разјашњењем политичке наивности Нико-

87 Милан Грол, *Искушење демократије*, Београд, 205, стр. 63–74.

88 С. Јовановић, *Један прилог за...*, стр. 22–26; Слободан М. Драшковић, *Српски народ и српска политика*, Чикаго, 1974 (у даљем тексту: С. М. Драшковић, *Српски народ и...*).

ле Пашића, једног од најважнијих заговорника уједињења, један историчар је закључио: „Његова главна погрешка била је у томе што је хрватску опозицију сматрао за обичну парламентарну опозицију, која се може победити путем комбинација унутар фракција и рутинским скупштинским прегласавањем. Опозиција хрватских политичара у односу на унитаризам, одражавала је покрет читавог народа, против чега обична парламентарна тактизирања, по правилу не дају резултате. Сам живот спремио је ударац теорији 'три имена'."[89]

***

Митска представа у Србији као ослободитељици и ујединитељици била је јака у политичким елитама. У том контексту пробудила се и идеја о националном јединству свих народа што су се нашли у јужнословенској држави. Идеологија јединства подразумевала је стварање једне нације од мноштва националних и етничких група. Као основа за ту нову нацију понуђено је прихватање и ширење такозване видовданске етике, што је наглашавало њен српски карактер.[90]

У новој држави нашли су се људи који су претходно припадали зараћеним странама, ујединили су се делови старе католичке аустроугарске монархије која је била вишенационална држава с ограниченим изборним правом и рецидивима феудализма, са православним краљевинама Србијом и Црном Гором, које су током своје кратке нововековне историје изграђиване као националне и демократске државе. На једној страни стајао је клерикално-језуитски дух римокатоличког становништва Словеније и Хрватске, а на другој стајаше либерална грађанска идеологија.

Југословенско уједињење су подржали српски интелектуалци који су се школовали у западној Европи. За југословенско, а не „свесрпско" уједињење, противно вољи већине народа, залагали су се и српски интелектуалци у Босни и Херцеговини и Хрватској. Сви они истицали су да је југословенство „пут ка човечанству", нешто „савршено" у односу на „племе" или народност – југословенство је требало да поништи сваки дотадашњи национализам.[91]

89 А. Л. Шемјакин, *Никола Пашић*..., стр. 189.

90 К. Николић, *Једна изгубљена историја*..., стр. 43.

91 На позицијама комунистичког поимања југословенства настале су следеће књиге: Vasilije Đ. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja*, Beograd,

***

Јужнословенска држава изграђена је на српским темељима, извојевана је ратним напорима Србије, па је носила и многа њена политичка обележја (облик владавине, унутрашње уређење, војска, престоница, заједничка монета). Српски официри, државни чиновници и многи политичари поистоветили су се са новом државом. И већина Срба прихватила је нову државу схватајући је пре свега као српску творевину, са српском монархијом на челу, државу у којој су Срби коначно уједињени.[92]

Већина Хрвата није се, међутим, поистоветила са новом државом и све важније политичке групе одмах су почеле да захтевају аутономију или независност. Степен радикалности у захтевима највише је зависио од процене колико је Београд у стању да им се одупре.[93]

***

Српски политичари сматрали су да је српско национално питање решено уједињењем: јужнословенска држава била је по форми и карактеру уједињења, по облику владавине и унутрашњем уређењу својеврсни вид некадашње Србије. Политичка елита се приклонила савременом тумачењу појма једног троименог народа, па је сматрала да српско питање неће постојати.[94] Та велика заблуда произвела је две последице: ширење хрватског сепаратизма због

1983; Б. Глигоријевић, *Југословенство*..., стр. 71–73; К. Николић, *Једна изгубљена историја*..., стр. 45; Д. Бакић, *Регент Александар*..., стр. 450–451. Упоредити: Јелена Вукоичић, „Национално и наднационално – Слабости и заблуде југословенске идеологије“, *Политиеа*, бр. 7, Бања Лука, 2014, стр. 81–91; Гордана Илић Марковић, „Формирање државног идентитета у међуратном периоду у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Републици Аустрији“, *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Београд, 2021, стр. 233–248.

92 Б. Петрановић, *Југословенско искуство...,* стр. 23.

93 „Са хрватске стране је неуморно, почев од фамозног меморандума од фебруара 1919, објашњавано и доказивано, кроз књиге, кроз хумор, кроз песму, кроз говоре, кроз позориште и оперету, у приватним разговорима, у Скупштини и по кафанама, да нисмо један народ, да се Хрвати осећају превареним и заробљеним у Југославији, да они државу не признају ако се не ’удовољи оправданим захтјевима Хрвата‘.“ – С. М. Драшковић, *Српски народ и...*, стр. 26–27.

94 „Срби нису били заинтересовани за питање српске националне интеграције у Југославију у ужем смислу гледано, сматрајући да би то повукло отварање свих других питања у држави: националних, политичких, традиционално државних, мањинских итд.“ – Б. Петрановић, *Југословенско искуство*..., стр. 32.

наводне опасности од „српског централизма“ и пасиван однос Срба према промени међународних односа, уз несхватљиво и непрекидно попуштање захтевима других народа, првенствено Хрвата.

Док су Срби политичари наглашавали историјски значај уједињења, не схватајући или превиђајући да је ту реч о различитим цивилизацијама, традицијама, религијама, менталитету, Хрвати нису прихватали нову државу и на разне начине су је поткопавали. Инсистирали су на некаквом „повијесном државном праву“ (које је измислио Анте Старчевић а „разрадили“ његови сарадници), опструирали и бојкотовали разне одлуке, тражили на страни подршку за своје планове.[95]

Угледни филолог и политичар академик Љубомир Стојановић је оцењујући однос Хрвата према јужнословенској држави и српском народу истакао да Хрвати жале пропаст Аустроугарске и да не могу да схвате да су слободни, да су у својој држави и да су православни, то јест шизматици како их је ватиканска терминологија називала, равноправни са римокатолицима. Закључио је да тај народ пати од мегаломаније сврставајући себе у европске оквире, а Србе у некултивисани Балкан.[96]

Српска политичка елита провела је прве године јужнословенске државе у несналажењу и уплитању у проблеме које су стварали хрватски политичари, не схватајући да је најважнији национални проблем управо српско питање![97]

Србијански опозициони политичари су због ускостраначких интереса подржавали предлоге и захтеве који су стизали из Загреба и тако исказивали своју недораслост времену и националној политици.[98]

95 Б. Петрановић, *Југословенско искуство*..., стр. 33.

96 Љубомир Стојановић, „Хрватска аустријанштина“, *Српски књижевни гласник*, бр. 5, књ. XXVIII, Београд, 1926, стр. 360–362.

97 Једна озбиљна аналитичка студија о краткој историји јужнословенске државе може да покаже бројне проблеме: различити валутни и царински системи, различити нивои развијености, различити културни стандарди, верска подељеност и нетолерантност, противљење Ватикана јужнословенском уједињењу, непрекидне чарке на границама, притисци ратних савезника за ревизију Тријанонског уговора, италијанске акције на дестабилизацији... За све то време понављане су сталне и лажне оптужбе од стране Хрвата да су депривилеговани. Српска политичка елита је на све пристајала верујући наивно да ће се прилике поправити – К. Николић, *Једна изгубљена историја*..., разне стране.

98 Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада – Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997, стр. 45.

Политичку доминацију Срба из Србије (такозване претку-мановске) у јужнословенској краљевини не треба доводити у питање. Политички савези, међутим, налажу да се мора преиспитивати превише поједностављена слика по којој су Срби само владали а остали били непрестано у опозицији.[99]

***

Прва јужнословенска држава није прихваћена од бројних политичких странака и странчица пошто су оне желеле нешто сасвим друго. То је најбоље објаснио Иво Франк[100], син Јосипа, један од челника франковаца: „Rat ovaj imao je biti katastrofa, slom hrvatstva, ali dogodilo se protivno. Hrvatstvo još uvijek imade svoju staru otpornu snagu, a silni sukobi, ogorčeni nasrtaji između Hrvata i Srba u ovom ratu dokazuju najjače neosnovanost ideje jedinstva u Hrvatskoj; a dokazuje još i to, da ideja hrvatstva mora pobijediti u ovoj borbi, a to radi toga, jer je ideja hrvatstva realna ideja, koja počiva na historičkoj bazi, na dugom kulturnom narodnom razvoju, dok je jugoslavenstvo tek jedan geografski pojam, jedan artefakt. Znam, da to nije zadnja borba između hrvatstva i jugoslavenstva, znam, da nam pretstoje još mnogi, veliki i žestoki sukobi, ali bezuvjetno držim, da ta borba mora svršiti potpunom pobjedom hrvatskih ideja, a porazom jugoslavenske ideje.“[101]

Биле су то пророчанске речи о времену што ће уследити већ од 1. децембра 1918. године.

И Странка права, коју је својевремено основао Анте Старчевић, као и већина осталих политичких партија, прихватила је прводецембарско уједињење. Касније су поједини хрватски политичари уједињење тумачили као да је српска војска извршила удар на Државу Срба, Хрвата и Словенаца (односно Хрватску).[102] Исти-

99 Д. Ђокић, *Век Југославије*..., стр. 26.

100 „Frank, Ivo“, *Židovski biografski leksikon*, mrežno izdanje.

101 Zlatko Matijević, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2008, str. 1105–1118. Иво Франк емигрирао је крајем 1918. године – Ivo Goldstein, „Granica na Drini – značenje i stvarnost mitologema“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, str. 109–137. Дрина није помињана у првој верзији песма (касније химне) „Lijepa naša domovino“. Миле Будак је уз Драву и Саву додао Дрину – *Исто*, стр. 120.

102 Ante Pavelić, *Doživljaji*, Zagreb, 1996, str. 453; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, str. 64–67 (у даљем тексту: Д. Биланџић, *Хрватска модерна*...); На истим позицијама стајала је и Сабрина П. Рамет објавив-

на је сасвим другачија: српска војска је имала легитимно право да пређе границе своје државе и ступи на непријатељску територију Аустроугарске, која је још постојала као држава без обзира на то што је на тим истим просторима проглашена нова држава (Држава Словенаца, Хрвата и Срба). Српску војску у Загреб формално је позвало Народно вијеће па је њен батаљон ушао у Загреб 14. новембра 1918. године![103]

Стјепан Радић је крајем Великог рата, на састанку чешких и хрватских политичара, одбацио своју дотадашњу аустрофилску политику и прешао на страну оних у Загребу који су се залагали за јужнословенско уједињење додајући да то треба бити „на основу пуне и реалне равноправности у духу хрватске државности".[104] Следећа промена његовог става уследила је већ почетком 1919. године када је критиковао централистичко уређење тражећи другачији положај хрватског народа.[105]

Тако је после нешто више од месец дана по проглашењу јужнословенске државе отворено такозвано хрватско питање.[106]

***

Хрват Аугуст Цесарец, један од водећих комунистичких

ши десетине произвољних и кривотворених тврдњи у чланку „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2011, str. 137–154.

103 Андреј Митровић, *Србија у*..., стр. 561; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 1, Beograd, 1988, str. 22 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Историја Југославије*...). Упоредити: *Naša domovina, I, Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1943, str. 212 (у даљем тексту: *Наша домовина*...).

104 А. В. Городњански, *Стјепан Радић*..., стр. 196.

105 Веома занимљиву психобиографију Стјепана Радића коју је написао искусан психолог видети у – Ђорђе Станковић, „Психоаналитичка студија Михајла Банковића о Стјепану Радићу", *Изазов нове историје*, Београд, 1992, стр. 163–178 (у даљем тексту: Ђ. Станковић, *Психоаналитичка студија*...). Видети и: С. Јовановић, *Један прилог за*..., стр. 20–22. Стјепан Радић је хапшен осам пута у Аустроугарској и три пута у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца – А. В. Городњански, *Стјепан Радић*..., стр. 203; Видети и: Bosiljka Janjatović, „Stjepan Radić: progoni, suđenja i ubojstvo 1919.–1928. godine", *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1996, str. 217–236.

106 И. Банац, *Национално питање у Југославији*..., стр. 216–255; Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 1, стр. 123–124; М-Ж. Чалић, *Историја Југославије*..., стр. 111–114; Бранко Петрановић, „Британски извори о унутрашњем уређењу Краљевине Југославије 1920–1938", *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 155–151.

интелектуалаца, сматрао је да је јужнословенска држава настала „националном револуцијом“ – било је то јединствено мишљење међу комунистима. Он је, међутим, процењивао да би најбоље решење била држава у форми централизоване републике.[107]

Сима Марковић, један од комунистичких првака, тврдио је да је јужнословенска краљевина настала као узгредни продукт претходног Великог рата.[108]

Ни потоњи комунистички првак Јосип Броз Тито није имао лепе речи на рачун стварања јужнословенске државе јер је о њој, између осталог, средином децембра у Босанском Петровцу 1942. године написао: „Рођена на Крфу, у Лондону и Паризу, версајска Југославија је постала најтипичнија земља националног угњетавања у Европи. Хрвати, Словенци и Црногорци били су потчињени народи, неравноправни држављани Југославије. Македонци, Арнаути и други били су поробљени и подвргнути истребљењу. Муслимани, немачка и мађарска национална мањина служили су као монета за поткусуривање или као инструмент у борби против Хрвата и других народа Југославије. Упорно и глупо брбљање хегемонистичке клике да су Срби, Хрвати Словенци племена једног те истог народа, имало је за циљ србизацију Хрвата и Словенаца. Југославија је била само маска за ту србизацију.“[109]

Јосип Броз као младић био је одан аустроугарској државној идеји, у каснијим годинама није до краја прихватио идеју о југословенском јединству, нити је упознао културу и историју народа у Југославији. То и не треба да чуди кад се зна да је до 1941. више времена провео изван Краљевине Југославије (рачунајући и године проведене на робији) него на њеној територији.[110]

107 Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Београд, 1983, стр. 34.

108 Дискусија др Симе Марковића у начелној дебати о нацрту Устава у Уставном одбору Уставотворне скупштине 8. фебруара 1921. године – *Стенографске белешке Пете седнице Уставног одбора Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 8. фебруар 1921. године*, стр. 37–43. Објављено у: Sima Marković, *Tragizam malih naro*da – Spisi o nacionalnom pitanju, Beograd, 1985, str. 15–20 (у даљем тексту: С: Марковић, *Трагизам малих народа*...).

109 Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji“, *Proleter*, decembar 1942, str. 2–4, 3. Текст је објављен као књижица 1945. године у Загребу. Видети и: Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, 13, стр. 95–101.

110 Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству*, Београд, 2015, стр. 258 (у даљем тексту: К. Николић, *Мит о*...). Видети и: Marino Badurina, „Josip Broz Tito u (a)historijskom ogledalu“, *Pred izazovima revizionističke historio-*

Мирослав Крлежа, аустроугарски војник и књижевник, неколико година по завршетку рата објавио је своје белешке о протеклим догађајима. Тако је, на пример, 1919. године написао текст „Smjena na Jasenovačkoj stanici" у коме је писало: „Već gladuje. Austrije nama. Rulja je zavladala svijetom, rat su dobili balkanski cigani. Kakva li sramota.... A tko nas je pobijedio? Ovi ušljivi balkanski cigani koji čitava dana žvaću luk i pljuckaju po apsanama, ova nepismena bagra za vješala. Toj danas Europa vjeruje i dala joj je u ruke nekakve barjake."[111]

Хрвати су своје нагодбењачко искуство у Аустроугарској и Угарској наставили и у оквирима новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, коју су сматрали пролазном творевином: тражећи себично и безобзирно разне уступке, све с циљем да стекну што веће погодности у изградњи самосталне државе. Тако се дошло у ситуацију да је краљевина у извесном смислу била у служби незајажљивих апетита Хрвата. То је увидео и Милан Прибићевић, један од српских политичара из Хрватске, уствrдивши да свако задовољење хрватских захтева мора да обезбеди и српска права: „Oni koji stvaraju hrvatsku Irsku u Jugoslaviji treba da znaju da stvaraju srpsku Irsku u Hrvatskoj".[112]

grafije: marginalni kontekst, Sarajevo, 2020, str. 185–193.

111 Поменути Крлежин текст објављен је 1954. године у загребачким новинама *Republika*. На њега је реаговао предратни официр пуковник Антоније Тодоровић (Призрен, 1880 – Београд, 1971) писмом које је било умножено у више примерака. Тодоровић је бранио част српских војника питајући Крлежу да ли је тешке речи написао као лично осећање или је то слушао у својој средини. Ускоро је због отвореног писма Тодоровић ухапшен и без суђења утамничен у Сремској Митровици. Годину дана од објављивања, 30. марта 1955, на пленуму Удружења писаца Србије, глумац Милан Пузић прочитао је Крлежин запис. Том приликом Милан Богдановић је казао да је Тодоровићево писмо пример шовинизма а потом је наводио примере у којима Крлежа позитивно говори о Србима и Београду. Очито да је и овом приликом одлука о судбини пуковника Тодоровића била донета на највишем државном нивоу, јер се радило о заштити Крлеже – Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd, 2012, str. 83–84–91. Интегрална верзија Тодоровићевог писма објављена је у тексту „Писмо које се од јавности крило шест деценија", постављеном на неколико интернет портала, на пример „svetosavlje.org" (2012), „iskra.rs" (2023) итд! Упоредити: „Krležijana – Polemike", Leksikografski zavod Miroslav Krleža, mrežno izdanje. Видети и: Биљана Вучетић, „Прилог за биографију Антонија Тодоровића (1880–1971)", *Историјски часопис*, бр. 2, Београд, 2007, стр. 265–277, 276.

112 Б. Глигоријевић, *Југословенство*..., стр. 79. Поређење Хрватске у Југославији и протестантског Алстера у Ирској у Великој Британији поменуто

***

Однос према јужнословенској држави уочава се и у радовима знатног дела хрватских историчара: „U ubrzanom procesu centralizacije i unitarizacije koji je provodila vladajuća (veliko)srpska politička elita, Hrvatska je brzo gubila i ograničenu političku autonomiju kakva je postojala pod Austro-Ugarskom Monarhijom (Zemaljska vlada u Zagrebu, Hrvatski sabor). Raznim zakonskim i nezakonskim sredstvima Hrvatska je razbijena kao politička, gospodarska i teritorijalna cjelina te je izgubila pravo isticati svoju nacionalnu posebnost. U novoj su se državi pojavile različite represije i teror protiv onih koji su iskazivali protivljenje tim procesima ili su izražavali nezadovoljstvo. Cilj takve politike bio je zadržati premoć Srbije i srpskog naroda nad ostalim narodima nove države, pri čemu su u 'ime narodnog jedinstva' žandarmeriji i vojsci dane otvorene ruke u obračunu s protivnicima novog poretka."[113]

***

Непосредно након уједињења, у Словенији, а посебно у Хрватској, продужила се стара, нешто мало измењена, антисрпска пропагандна реторика словеначких клерикалаца, хрватских праваша и припадника Хрватске републиканске сељачке странке. Та пропаганда је почела пре Великог рата, настављена је током ратних година и трајала до краја прве јужнословенске државе. Главне тврдње су биле: Београд и Србија су хегемонистички, Срби су Власи. Мржња је ширена преко гласила под контролом Римокатоличке цркве и странке Стјепана Радића.[114] У текстовима је наглашавано наводно пљачкање Хрватске, Србима је пређено протеривањем, уз сталну употребу тешких речи на њихов рачун. Хрватски и словеначки припадници националних странака и клерикалци, комунисти и усташе, свакодневно су истицали да их поробљавају и искоришћавају „српска угњетачка нација" и „великосрпска буржоазија".[115]

је 1934. године у разговору Милана Ћурчина и Хуберта Батлера, британског новинара – Hubert Butler, *Balkanski eseji*, Zaprešić (Hrvatska), 2016, str. 218.

113 Željko Karaula, *HANAO (Hrvatska nacionalna omladina) Teroristička organizacija mladih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921–1925*, Zagreb, 2011, str. 235–236 (у даљем тексту: Ж. Караула, *ХАНАО*...).

114 Браћа Стјепан и Павле Радић 1904. године основали су Хрватску пучку сељачку странку (која је 1920. променила име у Хрватска републиканска сељачка странка, а од 1925. се звала Хрватска сељачка странка).

115 Слободан Вуковић, „'Стратегија' лажног мира у кући", *Социолошки*

***

Указом регента Александра Карађорђевића од 20. децембра 1918. године именован је Министарски савет Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца са председником Стојаном Протићем, прваком Народне радикалне странке. Тог момента престале су активности Народног вијећа и Југословенског одбора.

Министарски савет чинили су представници „све три вере", „сва три племена" и „из готово свих покрајина".[116]

Указом регента Александра Карађорђевића од 24. фебруара 1919. сазвано је Привремено народно представништво.

Административна подела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца спроведена је 2. априла 1922. године образовањем 33 области.

Нова подела обављена је 3. октобра 1929. године стварањем девет бановина. „Заснована на илузији да је након десет година заједничког живота могуће декретима и законима, у тачно испланираним роковима, формирати нову југословенску нацију, та намера режима је потврђења доношењем Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја. Закон је променио службени назив Краљевине СХС у Краљевина Југославија..."[117]

Последња административна подела обављена је 26. августа 1939. године стварањем Бановине Хрватске.

***

Први страначки избори за Народну то јест Уставотворну скупштину спроведени су (по пропорционалном систему) 28. новембра 1920. године. Учествовале су 22 политичке странке и партије, а 16 их је освојило мандате.[118] Потом је сазвана Народна

преглед, бр. 4, Београд, 2005, стр. 461–496. Мирослав Крлежа је у правдању хрватског геноцида над српским народом писао да је „у овој блесавој ројалистичкој, династичкој најезди из Београда" Хрват био избатинан и опљачкан. – *Исто*, стр. 490.

116 Стојан Протић председник, министри Антон Корошец – потпредседник, Светозар Прибићевић – унутрашњи послови, Анте Трумбић – спољни послови, Љубомир Љуба Давидовић – просвета, Витомир Корач – социјална политика, Стојан Рибарац – трговина и индустрија, Момчило Нинчић – финансије, генерал Михаило Рашић – војска и морнарица, Мехмед Спахо – шуме и рудници: *Službene novine*, br. 2, 28. januar 1919.

117 Љ. Димић, *Историја српске државности*..., стр. 139–140.

118 *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 30. Видети и: Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр. 118–119; Љ. Димић, *Историја српске државности*..., стр. 71.

скупштина која је требало да припреми први устав. Први неспоразум међу странкама избио је по питању каква већина је потребна за усвајање устава – проста (210 од 419 посланика) или квалификована: одлучено је да се прихвати прва варијанта. Посланици Хрватске републиканске сељачке странке су бојкотовали наставак рада Скупштине. У расправама око нацрта првог устава посланици Комунистичке партије Југославије били су против свих предлога.[119] Устав је проглашен на Видовдан 1921. године („Видовдански устав"): гласало је 258 посланика, за предложени текст су била 223 посланика, против је било 35, а остали су били уздржани или нису присуствовали гласању.[120] Устав је озаконио начело поделе власти на законодавну, извршну и судску. Законодавну власт врше краљ и Народна скупштина, извршну краљ преко министара, а судску судови који суде „у име краља и на основу закона". Устав је потврдио име државе: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.[121]

***

На изборима одржаним 1923. године највише гласова добиле су Народна радикална странка Николе Пашића и Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића.[122] Радић је наредне године путовао у више европских градова (Беч, Париз, Лондон, Москва) тражећи помоћ. У Москву га је позвао министар Георгиј В. Чичерин.[123] Када је та странка 1. јула 1924. године приступила Сељачкој интернационали у Москви, уследило је проширење Закона о заштити државе на њу: јануара 1925. ухапшена су петорица првака странке (Владимир Мачек, Јурај Крњевић, Јосип Предавец,

119 Више о томе у: С. Марковић, *Трагизам малих народа*..., разне стране.

120 Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр. 119–131; Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд, 2003, стр. 111–135 (у даљем тексту: Н. А. Поповић, *Слободан Јовановић*...). „Видовдански устав у Београду јача хегемонисте, у Загребу сепаратисте, у Љубљани опортунисте – готове да се за учешће у власти удружују са екстремистима на једној и другој страни." – Милан Грол, *Искушења демократије*, Београд, 2005, стр. 49–50.

121 Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр.121–131.

122 Јере Јареб тврди да је Стјепан Радић са својом странком добио „većinu glasova katoličkih Hrvata u svim hrvatskim pokrajinama" – *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Zagreb, 1995, str. 27 (у даљем тексту: Ј. Јареб, *Пола стољећа*...).

123 Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945 – Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010, str. 22 (у даљем тексту: Ј. Томашевић, *Рат и револуција*...).

Август и Стјепан Кошутић), али не и Стјепан Радић.[124] После избора одржаних јула 1925. године Радић је дошао у Београд и прихватио учешће своје странке у влади![125] Убрзо је променио име странке тако што је избацио реч републиканска!

Власт две најјаче српске и хрватске странке, међутим, није дуго трајала – до нових скупштинских избора 1927. године.

***

На изборима 11. септембра 1927. године Хрватска сељачка странка добила је нешто мање гласова у односу на претходне (1925) и знатно мање посланичких мандата. То је навело Стјепана Радића да учини још један заокрет у својој политици: 10. новембра 1927. потписао је коалициони споразум са Самосталном демократском странком Светозара Прибићевића па је формирана Сељачко-демократска коалиција. Намера партнера је била да покрену темељну реконструкцију државне власти.[126]

***

Срби у Хрватској и Славонији постали су једна од суштинских ставки у хрватско-српском спору, који се у историјској литератури до сада најчешће погрешно третирао као „хрватско питање", тј. као постављање политичких захтева Хрвата за „равноправнији" положај у заједничкој јужнословенској држави. Захтеви хрватских политичара имали су за циљ територијално одређење и остваривање повластица само за хрватски народ како би остварили свој основни политички циљ – посебну националну државу, у што већим границама.[127] У састав те посебне националне државе

124 Како је на политичке активности Стјепана Радића гледао један генерал, који је неколико година служио у Загребу као командант Коњичке дивизије, видети у: Mile Bjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike – Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Beograd–Kruševac, 1997, str. 128–141 (у даљем тексту: М. Бјелајац, П. Трифуновић, *Између војске и политике*...).

125 Почетком 1925. године Анте Павелић намеравао је да формира Хрватску радикалну станку. Радић је наводно у томе видео опасност, па је склопио договор са Николом Пашићем и прихватио министарско место у влади – Hrvoje Matković, „Ante Pavelić, *Doživljaji* II, Zagreb, 1998", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1999, str. 650–653.

126 Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр. 145–146.

127 Никола Жутић, *Римокатоличка црква и хрватство од илирске идеје до великохрватске реализације: 1453–1941*, Београд, 1997; Никола Жутић, *Срби римокатолици такозвани Хрвати: „Срби сви и свуда": хрватске земље*

требало је да уђе и српски етнички простор. Током борбе за остваривање свог националног циља хрватски политичари показали су презрив однос према српском народу. Бескомпромисност Хрвата и инсистирање на територијалном одређењу пратила је њихова готово стална опструкција државног живота све до Априлског рата 1941. године.[128]

***

Хрватска национална интеграција стварана је и на негативном односу према српском народу као извору свих тешкоћа. Богдан Радица је то објаснио овим речима: „Sredina iz koje sam ja izrastao, voljela je Srbe, i ja sam ih, prema tome, volio, ali danas sam anti-Srbin. Zašto? Zbog toga što svaki Hrvat u dodiru sa Srbima kao da se osjeća pripadnikom naroda trećeg reda!“[129]

Србофобија је присутна и код вођа Хрватске републиканске сељачке странке касније Хрватске сељачке странке Стјепана Радића и Владимира Мачека. Срби су, према Радићу, не православци већ шизматици, културно примитиван народ. Омаловажавао их је до граница неукуса, нападао Српску православну цркву понављајући одавно познате тврдње некадашње аустроугарске пропаганде о православном и примитивном народу. Радић се никада није изјаснио о положају Срба у Босни, Херцеговини, Далмацији, Славонији и Хрватској.[130] Ни Владимир Мачек није био ништа блажи према Србима јер је показивао приличну подозривост и потпомагао распиривање националне и верске нетрпељивости.[131]

После усвајања устава на Видовдан 1921. године, новине *Slobodni dom*, гласило странке Стјепана Радића, објављивале су бројна писма читалаца у којима су доминирали мржња према српском народу и претње протеривањем из хрватских крајева.[132]

без Хрвата, Београд, 2006.

128 С. М. Драшковић, *Српски народ и...*, стр. 7–52.

129 *Hrvatski razgovori o slobodi*, uredio Vinko Nikolić, ? 1972, str. 316.

130 Ђ. Станковић, *Психоаналитичка студија...*, стр. 170.

131 Драгољуб Јовановић, *Људи, људи*, II, Београд, 1975, стр. 59–79; Јован Дучић, „Влатко Мачек и Југославија“, *Верујем у Бога и Српство*, Београд, 1991, стр. 55–76.

132 Ђорђе Станковић, „Стјепан Радић и прва уставна криза у Југославији“, *Изазов нове историје*, Београд, 1992, стр. 141–162 (у даљем тексту: Ђ. Станковић, *Стјепан Радић и...*).

***

Према резултатима првог пописа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године, у Далмацији Срба је било 17,0% а у Хрватској и Славонији 24,1% Срба. Без обзира на бројност, држава уопште није имала програм који би се посебно односио на српски етнички простор поменутих покрајина. Имајући у виду састав влада, у којима су Срби непрестано имали превласт, знатан део кривице за то сносе политичке вође српског народа.[133]

Деловање странака у политичком систему Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца почивало је на општем изборном праву. У таквим околностима Срби су своје партије и странке образовали као општејугословенске и грађанске политичке организације, на различитим социјалним и политичким програмима, често се супротстављајући међусобно. Национални наступ Срба слабила је подељеност бирача између две политичке опције, Демократске (од 1925. године Самосталне демократске) странке и Радикалне странке. Све то је утицало на општи развој српског народа у Далмацији, Хрватској и Славонији.

Хрвати су искористили бирачко право, које им је у време Аустроугарске било ускраћено, ослонивши се на сељаштво. То је допринело стварању масовног националног покрета, при чему је кроатизацији тих слојева знатно припомогла и Римокатоличка црква. Тако је код Хрвата несметано текао процес националног окупљања, у којем су се они хомогенизовали на једном свехрватском национално-државном програму.

Хрватска политика онемогућавала је пројекат државног и народног јединства и једнакости Срба и Хрвата.

Пропагандистичке оптужбе против српске превласти нису имале основа. У неколико историографских радова, кроз научна истраживања, оспорена је теза о Србима као „хегемонистима" који су имали политичку, економску, војну и сваку другу превласт у држави, и врло уверљиво је разобличен појам „великосрпске хегемоније".[134]

133 С. М. Драшковић, *Српски народ и*..., стр. 7–53.

134 Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд, 2008. Тешко је утврдити ко је први употребио синтагму „српска хегемонија". Зна се, међутим, да је Сима Марковић, високи комунистички функционер, у својим текстовима 1923. године користио израз „српски хегемонистички централизам" – С. Марковић, *Трагизам малих народа*..., стр. 98.

***

После избора за Народну скупштину 18. марта 1923. године вође Хрватске републиканске сељачке странке прогласиле су изабране страначке посланике за „хрватско народно заступство“ и о томе обавестили јавност: самопрокламовали су се за јединог чиниоца по питању хрватских политичких програма кад је реч о о стварању државе најављујући коришћење свих дозвољених средстава. Тиме је Стјепан Радић показао моћ своје странке и утицај у хрватском народу. Истовремено, то је била јасна порука државним властима шта је крајњи циљ хрватске политичке елите.[135]

***

Најзначајније банкарске институције налазиле су се у Загребу. Национални доходак у словеначким крајевима био је вишеструко већи у односу на друге.

Већина предузећа, рудника, банака, осигуравајућих друштава и других врста предузећа било је у власништву странаца, нарочито на територији некадашње аустроугарске царевине. Национализацијом је држава постала власник знатног дела индустријских објеката.[136]

Држава је финансирала све просветне и културне установе, музеје, позоришта, издавачка предузећа и друге, без обзира на то где су се налазили, у Љубљани, Загребу или Београду.

***

Војни буџет Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца износио је свега од пет до седам процената националног дохотка. Војни рок су служили сви способни младићи без обзира на националну припадност. Удео Срба у броју становника одразио се и на војнике – Срби су били најбројнији! То се рефлектовало и на састав официрског кадра. У прве три године постојања југословенске војске, поред официра некадашњих држава Србије (око 3.500) и Црне Горе (469), примљено је око 2.590 аустроугарских официра, 12 из војске царске Русије и двојица из војске Албанца Есад-паше Топтанија. У морнарици је био сасвим другачији национални састав: апсолутну већину официра чинили су Хрвати, ниједан Србин из

135 Ђ. Станковић, *Стјепан Радић и...*, стр. 145–146.

136 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. godine*, Zagreb, 1979, str. 31 (у даљем тексту: Ј. Томашевић, *Четници у...*).

Србије.[137] (Национални састав официрског кора био је повремено предмет расправа у Народној скупштини, а у хрватској штампи је био чешћа тема са много нетачних и лажних података.[138])

Колико је политика помирења краља Александра Карађорђевића била искрена показују два примера: у војску је примљен и некадашњи аустроугарски генерал Јохан Салис-Севис (похрваћени Швајцарац)[139], од 1915. године ратни заповедник окупиране Краљевине Србије, који је запамћен по речима да има довољно вешала за целу Србију!

И у жандармерији су служили Срби, Хрвати и Словенци. Министарство унутрашњих послова слало их је у све крајеве државе. Финансирање жандармерије је било обухваћено државним буџетом.

Државни врх јужнословенске краљевине преузео је административни апарат из времена Аустроугарске на територијама Словеније, Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине, значи и полицију. Стога и не чуди да се још дуго времена судило по законима из доба апсолутистичке владавине Александера Баха, аустријског министра унутрашњих послова 1852–1859; пресуда је изрицана „u ime Njegovog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva". На упозорења централних државних органа из Београда одговарано је да је то напад на хрватска права. Србија је окривљавана и за наплаћивање пореза по Хрватској према аустроугарским законима што је народу тумачено као још један покушај Србије да узме новац Хрватима! Замерано је и то што су укинути знакови бивше државе. Спорно је и било и коришћење ћирилице у државној управи мада је много тога договорено у Крфској декларацији. Отпор према било којој одлуци државних власти брањен је тврдњама да је то напад на Хрвате!

137 *Vojna enciklopedija*, sveska 4, Beograd, 1961, str. 236; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921*, Beograd, 1988; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1922–1935*, Beograd, 1994; Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd, 1999; Mile Bjelajac, *Admirali i generali vojske Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 2004; Hrvoje Capo, „Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2008, str. 1087–1103. Видети и: Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд, 2004, стр. 378 (у даљем тексту: С. К. Павловић, *Историја Балкана*...); Џон Пол Њумен, *Југославија у сенци рата – Ратни ветерани и стварање нове државе 1903–1945*, Београд, 2018, стр. 182–186 (у даљем тексту: Џ. П. Њумен, *Југославија у сенци рата*...).

138 М. Бјелајац, П. Трифуновић, *Између војске и политике*..., стр. 174–180.

139 А. С. Јовановић, *Подофицир вражје дивизије*..., стр. 108–109.

Мада се знало за бројчане податке и национални састав војника, официра и жандармерије, за чуђење су бројне тенденциозне тврдње као што је следећа: „... poput svih porobljenih naroda Hrvati su primorani izdržavati i održavati srpsku policiju, vojsku i činovništvo, svoju bolnu neslobodu“.[140]

***

Политика помирења у првој јужнословенској држави, коју је утемељио краљ Александар Карађорђевић, и поред свих уступака чињених према припадницима народа што су у претходном рату били на супротној страни, оној која је ратовала против Срба, није довело ни до каквих позитивних помака у смиривању првенствено политичких прилика у држави.[141] Ослобођење, стварање југословенске државе и национално помирење пратило је политичко лицемерство испод кога су тињали провинцијализам свести, клерикализам и ирационални шовинизам према Србима. Учинак таквог духовног стања показаће се као погубан за југословенску државну заједницу.[142]

На деструктивност те политике указивао је и Рудолф Арчибалд Рајс, искрени пријатељ Срба. Судећи по потоњим збивањима, није имао ко да га чује и схвати његове упозоравајуће речи.[143]

Трагичност поменуте политике исказаће се у погубном виду на просторима Независне Државе Хрватске 1941–1945. године!

***

Тешко је утврдити који је део хрватског народа прихватио

140 Bruno Bušić, „Misli prigodom 10. travnja“, *Republika Hrvatska*, br. 118, Buenos Aires, 1979, str. 25.

141 Примера ради, у војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца примљени су бројни дотадашњи аустроугарски официри, добивши по чин више. Знатан број тих официра (око 3.600) априла 1941. сврстао са под заставу Независне Државе Хрватске: 31 генерал, 228 пуковника, 245 потпуковника, 254 мајора, 1.005 капетана и 417 поручника. Упоредити: Бојан Б. Димитријевић, *Усташка војска Независне Државе Хрватске 1941–1945*, Београд, 2016. О понашању групе некадашњих аустроугарских официра после изласка из војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославије и њиховим активностима против државе и робијању у затворима видети у: Milovan Đilas, *Ideal i profesija Uspomene revolucionara*, Beograd, 2024, str. 212–215.

142 Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, 2, Београд, 1992, стр. 602.

143 Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд, 1928; Рудолф Арчибалд Рајс, *Чујте, Срби*, Београд, 1998.

уједињење и проглашење јужнословенске краљевине 1. децембра 1918. године. Познато је да су се противници огласили већ на први дан нове државе.

Националистичке омладинске организације формиране су уз потпору руководстава владајућих странака: Народне радикалне странке Николе Пашића (СРНАО – Српска национална организација) и Демократске странке Љубе Давидовића (ОРЈУНА – Организација југословенских националиста).

Посебно место у политичком животу Хрвата припадало је омладинским организацијама, међу којима се издвајала ХАНАО – Хрватска национална омладина, која је постојала у периоду од 1922. до 1925. године.[144] Било је то време бојкота Народне скупштине и других органа државне власти који је спроводила Хрватска републиканска сељачка странка на челу са Стјепаном Радићем.

Прве групе ХАНАО-а формиране су у Вуковару 1922. године под окриљем Хрватског блока (у коме је главну реч водио Стјепан Радић).

ХАНАО се може сматрати и противтежом југословенској и српској омладинској организацији. Хрватска омладинска организација сматрала је да постојеће политичке странке нису у стању да мирним путем реше хрватско питање, па се упустила и у терористичке активности уперене против представника државних органа власти.[145]

„Osnovan pod okriljem Hrvatskog bloka u Vukovaru 1922. godine HANAO se brzo proširio u ostale dijelove Hrvatske i Bosne i Hercegovine te je pokrenuo mnoge obračune s režimom i njegovom politikom, služeći se istim terorističkim sredstvima i držeći se slogana 'oko za oko, zub za zub'. Smatrajući osnivanje nove države 'političkom i državničkom katastrofom', HANAO je izvodio atentate na pristaše Orjune i SRNAO-a, službenike vlasti i 'narodne izdajice', služeći se olovnim palicama i revolverima, napadao je i redakcije njihovih novina te se sukobljavao sa žandarmerijom i pripadnicima kraljevske vojske na ulicama mnogih hrvatskih gradova."[146]

ХАНАО је испољавао антисемитизам на разне начине: од

144 Тих година постојала је још једна омладинска организација истог имена која је деловала од 1921. године у академским круговима Загребачког свеучилишта и чија је политика била дијаметрално супротна.

145 Ж. Караула, *ХАНАО*..., стр. 236.

146 Ж. Караула, *ХАНАО*..., стр. 236.

вербалних оптужби за искоришћавање хрватског народа у договору са властима у Београду до физичких напада на поједине Јевреје.

Тероризам је био основни разлог због ког су странка Стјепана Радића и неке мање политичке организације, окупљене у такозваном Хрватском блоку, прекинуле сваку сарадњу са хрватском омладинском организацијом. Тај прекид утицао је на лагано гашење ХАНАО-а и прелазак знатног дела њеног чланства у Хрватску странку права (претечу усташке организације).

Уочљива је сличност у реторици италијанских фашиста Бенита Мусолинија и ХАНАО-а. Омладински предводници мењали су своје ставове – неки су се у свему томе изгубили, известан део је отишао у крајност усвајајући усташку идеологију. Један од тих био је Виктор Гутић: најпре секретар Хрватске републиканске сељачке странке, потом вођа локалне жупе ХАНАО-а и на крају високи усташки главар. У ХАНАО-у политички ангажман је започео и Керубин Шегвић, касније римокатолички свештеник, аутор теорије о готском пореклу Хрвата.

Хрватски историчар Жељко Караула је нагласио: „Na temelju svega navedenog može se zaključiti da je HANAO u svom djelovanju tijekom prve polovice 20. stoljeća ispoljavao neke ideologeme ekstremističkih obrazaca koje će kasnije, u drugim političkim i društvenim uvjetima, preuzeti ustaški pokret. Ti ideologemi, dakle, dijelom najavljuju ustaštvo kao ideologiju i praksu. Najvažniji elementi toga bili su protusrpstvo, protujugoslavenstvo, priželjkivana nacionalna revolucija i oružani otpor ugnjetavaču. Elementi protofašističke ideologije, antisemitizma i rasizma, koji su kod HANAO-a bili samo naznačeni, dobili su svoj konkretni izraz i sadržaj 1930-ih godina u ideologiji ustaškog pokreta“.[147]

Г. Лична владавина краља Александра Карађорђевића

Политичке неприлике и општа криза исказале су се и у Народној скупштини. Кулминирало је 20. јуна 1928. године пуцњавом из пиштоља у Народној скупштини са трагичним последицама – двојица посланика су убијена (Павле Радић и Ђуро Басаричек) и тројица рањена, сви су били Хрвати. Међу рањеним био је Стјепан Радић који је, 45 дана касније, услед компликација и преминуо.[148]

147 Ж. Караула, *ХАНАО...*, стр. 233.

148 Јере Јареб пише да није тачна тврдња да је Радић боловао од такозва-

Хрватска сељачка странка одбила је државну сахрану, влада је дала оставку.

Истога дана после вести о пуцњави у Народној скупштини група омладинаца Хрватске сељачке странке организовала је демонстрације у Загребу које су трајале три дана. Један од омладинаца Хрвата убио је српског новинара, потом су убијена тројица младића демонстраната.[149]

Према тврдњама Светозара Прибићевића, почетком јула, пре него што је рањени Радић пребачен из болнице у Београду у Загреб, краљ Александар Карађорђевић казао је пред њим (Прибићевићем) и једним Словенцем да ће, због немогућности сарадње са Хрватима, дозволити Словенцима и Хрватима да формирају своје државе. То је значило просту ампутацију западних делова државе, али је тај предлог Сељачко-демократска коалиција одбила![150]

***

Велике антидржавне демонстрације у Загребу избиле су 1. децембра 1928. године поводом годишњице уједињења – председник владе био је Словенац Антун Корошец. За новог жупана у Загребу постављен је пуковник Божа Максимовић. Краљ је позвао Владимира Мачека и Светозара Прибићевића на разговор 4. јануара 1929. године.[151] Мачек је превише тражио за Хрватску, Прибићевић га је подржао: савез држава (Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Војводина, Србија, Македонија и Црна Гора).[152] Мада је краљ и наредног дана примио Мачека, ништа није договорено јер

не шећерне болести – *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Zagreb, 1995, str. 34–35. Позната су тврђења да је и сам Стјепан Радић предлагао краљу Александру да уведе диктатуру, то јест да између народа и краља не буде посредника – Милан Гавриловић, „Срби и Југославија", *Гласник* СИКД Његош, бр. 46, САД, јун 1981, стр. 37–70, 49.

149 Jere Jareb, „Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941–1945", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 1995, str. 403–423, 404 (у даљем тексту: Ј. Јареб, *Хрватски народ у...*).

150 С. Прибићевић, *Диктатура...*, стр. 71–73, 83–89; Ф. Чулиновић, *Југославија између...*, I, стр. 535.

151 Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, 1, Zagreb, 1974, str. 41–43 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Мачек и...*).

152 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 83–85. Упоредити: Ј. Јареб, *Пола стољећа...*, 44–45. Покрајине које је набројао Мачек поменуте су и у прогласу Комунистичке партије Југославије од 15. априла 1941. године – *Зборник НОР-а*, II-1, стр. 5–7.

је гост остао при својим захтевима.[153] После свега, краљ је позвао Слободана Јовановића и од њега добио правно мишљење: Мачек у име Хрвата тражи политички систем какав је постојао у Аустроугарској.[154]

Криза је пресечена 6. јануара 1929. када је краљ прогласио личну власт, укинувши Народну скупштину и све политичке партије и странке и сва удружења и организације који су имали национални предзнак.[155]

Државни удар остварен кроз краљеву диктатуру требало је да брани унитаристичко устројство.[156] Наредне године су показале да су нарасле националистичке и сепаратистичке идеје и деловања који су слабили краљевину. Краљ је у намери да покаже другачију политику српске војничке заставе из ратова 1912–1918. године склонио у музеј не обазирући како ће на тај чин реаговати Шумадија!

***

После пресуде Анти Павелићу августа 1929. године, вођи Хрватске сељачке странке одлучили су да Јурај Крњевић, потпредседник странке, и Аугуст Кошутић, генерални секретар странке, као њихови представници оду у емиграцију и тамо наставе борбу за крајњи циљ. Они су то и учинили илегално следећег месеца.[157] Тако су се у емиграцији, поред усташа, нашли и представници другог крила хрватске политике!

---

153 О том разговору писао је и Јован Дучић – *Верујем у Бога и Српство*, Београд, 1991, стр. 59!

154 Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., 2, стр. 348–351; Видети и: В. Мачек, *Мемоари*, стр. 83–85; С. Прибићевић, *Диктатура*..., стр. 84–86.

155 Иако је деценијама та владавина именована као монархо-фашистичка, војно-фашистичка и генералско-фашистичка, она то у својој суштини није била – Бранко Петрановић, „Историографске расправе о Југославији", *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 263–282, 265. Упоредити: Б. Петрановић, *Историја*..., стр. 176; С. К. Павловић, *Историја Балкана*..., стр. 376–389; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., 2, стр. 359–360.

156 Нема никаквих основа за тврдњу Јере Јареба да краљ није смео да заведе диктатуру за живота Николе Пашића – *Пола стољећа*..., стр. 37. Упоредити: Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд, 1997, стр. 258–262.

157 Владимир Мачек помиње да су поменута двојица отишла у емиграцију августа и септембра 1929. године – *Мемоари*, стр. 88 и 92; Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 47.

Ни промена имена државе (3. октобра 1929) у Краљевина Југославија није променила тројаку опредељеност међу Хрватима. Присталице јединствене државе, иако учествују у влади, нису постале ни јаче ни утицајније у хрватском народу. Хрватска сељачка странка одбацује југословенство као појам о заједничкој народности Срба, Хрвата и Словенаца, троименог народа; она се веома одлучно изјашњава да ће радити да се држава реорганизује у федерацију у којој ће се све територије настањене Хрватима објединити и обликовати као управна област. Сепаратисти постају још жешћи непријатељи Југославије.[158]

Прилике у држави нису се побољшале ни после краљеве одлуке да промени систем проглашењем устава септембра 1931. године („Октроисани устав"). Мада је повраћена уставност, диктатура није радикално ублажена чак ни после избора спроведених те године.[159]

***

Омиљена поштапалица хрватских политичара била је синтагма „београдски режим". Та синтагма, у својој суштини, била је оптужба без основа јер је добро познато да је у владама било и Хрвата – потпредседници су били Стјепан Радић и Владимир Мачек!

Једна од честих и омиљених тема међу хрватским политичарима односила се на тврдњу да је прва јужнословенска држава била, у ствари, само проширена Краљевина Србија, односно Велика Србија. То је могло да буде и основа за бројне негативне квалификације о јужнословенској држави. Намерно је изостављано име државе. Говорило се најчешће да је то великосрпска или версајска Југославија и у прилог томе наводило да су Срби имали апсолутну превласт у сваком погледу.

Анте Павелић, поглавник усташке организације и челник Независне Државе Хрватске, писао је: „Naziv države 'Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca' a kasnije 'Jugoslavija', nije na stvari ništa mienjao, jer ta 'nova' država nije bila ni po čemu nova: ostao je isti kralj, ista vojska, isti zakoni, isti službeni jezik, ista uprava, ista korupcija, i ista politika, sve isto, što je bilo u predratnoj Kraljevini Srbiji".[160]

158 Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., III, стр. 167–209.

159 Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр. 201.

160 Ante Pavelić, *Doživljaji*, Zagreb 1996, str. 453 (у даљем тексту: А. Паве-

У истом стилу писали су поједини хрватски савремени политичари, на пример Анте Трумбић: „Dvor je srpski, srpska je i diplomacija, srpski je oficirski kor i komanda i u žandarmeriji i u vojsci, u kojoj su naši vojnici 'ljudski materijal'."[161]

Историја југословенске краљевине даје другачију слику од оне коју су пропагандистички ширили политичари међу хрватским народом!

Српска влада и Југословенски одбор договорили су на Крфу (такозвана Крфска декларација), 20. јула 1917. године, да владари буду из српске династије Карађорђевића. Према истој декларацији, договорена је равноправна употреба српског, хрватског и словеначког језика, ћирилице и латинице итд.[162] Словенци и Хрвати нису прихватили ћирилицу онако како су Срби користили латиницу! Сва државна документа била су штампана на два писма и тројезично.

Према Уставу, римокатолицизам, православље и ислам били су равноправни. Није могуће пронаћи ма какве чињенице о томе да је Српска православна црква била у бољем положају од Римокатоличке. Патријарх српски биран је на Сабору, скупштини свих архијереја, али избор је бивао пуноважан тек када би краљ, на предлог министра вера, потврдио изабраника. Поглавар Римокатоличке цркве столовао је у Ватикану, у другој држави! Уосталом, да је држава имала контролу над Српском православном црквом потврђује и постојање специјалног Закона о Српској православној цркви. Нечег сличног није било у односу државе и Римокатоличке цркве.[163]

Један хрватски (римокатолички) правник је тврдио: „Osnutak Kraljevine SHS episkopat Katoličke crkve u zemlji prihvatio je ne samo kao političku nuždu nego i kao mogućnost rimokatoličkog prodora na Istok". Када се уместо две последње речи у наводу „na Istok" промени „u pravoslavlje", добије се ватикански прозелитизам! Та политика имала је успеха у крајевима са православним становништвом – у историјској Старој Србији тј. Маћедонији где је и реализовано

лић, *Doživljaji*...).

161 Елаборат Анте Трумбића од 3. новембра 1932. године – Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1987, str. 16–35, 19.

162 *Naša domovina, I, Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1943, str. 212.

163 Ivan Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, Split, 1978, str. 27–32 (у даљем тексту: И. Мужић, *Католичка*...).

унијаћење. У међувремену, то је правдано и оваквим речима: „Srpska pravoslavna crkva, do tada državna vjera u Kraljevini Srbiji, u smislu službene teorije o jednom troplemenom narodu shvatila je novu državu i kao sredstvo popravoslavljenja katolika, zamišljajući narodno jedinstvo preko crkvenog stapanja katolicizma i pravoslavlja u svetosavlje“.[164]

У наведеним речима могуће је помислити на случај становника села Вис на истоименом острву у Јадранском мору. Међутим, ту није било прозелитизма јер је прихватање православља и организације Српске православне цркве било колективно и добровољно а окончано је грађењем храма посвећеног Светим Ћирилу и Методију. У истом времену спроведено је сврставање Срба римокатоличке вере, који су живели у приморју од Котора до Задра, у хрватски национални корпус и то према плану сачињеном на седницама Свехрватског римокатоличког конгреса одржаног 1900. године у Загребу.[165]

Било је и оваквих тврдњи: „Presudan utjecaj na razvijanje srpske nacionalne svijesti među svim Srbima pa tako i među Srbima u Hrvatskoj, imala su dva dokumenta koja su definirala koncepciju Velike Srbije. Radi se o djelu Vuka Stefanovića Karadžića i Ilije Garašanina.“[166]

Нетачна је тврдња да су поједини делови јужнословенске државе припадали западноевропској а други византијској цивилизацији, као и да су једни раније имали претежно деспотску а други демократску владавину. Тврдња је бесмислена, јер није могуће доказати да су аустроугарски цареви били демократе, а међу официрима било је и припадника муслиманске вере!

Србе су оквалификовани као припадници инфериорне „византијске цивилизације“. Подела цивилизација на инфериорне и супериорне изродила се у тумачењу напретка, а настала је на основу поделе на источноевропске и западноевропске цивилизације. Та подела није имала никакве историјске основе него само религијске. Сврставање српске цивилизације у инфериорне, према истим тумачењима – значи ниже и источне, то јест византијске, значи православне – почело је у аустроугарском Генералштабу 1914, наставило се у немачком Генералштабу 1941. године.

164 И. Мужић, *Католичка...,* стр. 202.

165 Вељко Ђ. Ђурић, „Политичке и друге активности Хрватске сељачке странке у Дубровачком срезу у процесу кроатизације“, *Српска слободарска мисао*, бр. 25, Београд, 2004, стр. 98–110; Никола Жутић, *Римокатоличка црква и Хрватство*, Београд, 1997.

166 Д. Биланџић, *Хрватска модерна...*, стр. 29.

***

На територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославије није било концентрационих логора.

Страдале Хрвате у тој држави могуће је пописати то јест пребројати. Међутим, никако их не треба сматрати, како су на хрватској страни непрестано истицали, жртвама Срба нити српске државе! Ове две врсте жртава озбиљни истраживачи прошлости никако не би смели доводити у било какву узрочно-последичну везу или стављати у исту раван.

У југословенској, српској и хрватској историографији нема много научноистраживачких радова о антидржавном деловању припадника хрватског народа, предвођених њиховим политичким вођама, у периоду од проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. до растурања Краљевине Југославије после Априлског рата 1941. године. Није истражено ни какав су терор починили према припадницима српског народа, нарочито после убиства краља Александра Карађорђевића, посебно у време Бановине Хрватске од 26. августа 1939. године.[167]

Постоји, додуше, усташки пропагандни памфлети „Nasilja"[168] и „Svemoćni dželati Karagjeorgjevića na krvavom poslu"[169] са обиљем измишљених и тенденциозних тврдњи и бројним оптужбама против Срба и Србије, који су настали пре краљевог убиства у Марсељу. У памфлетима је све што се односило на државу приписивано Србима као да су једини они били у органима власти у жандармерији и војсци. Наиме, усташка организација прикупљала је податке о убијеним Хрватима, које је најчешће називала „hrvatskim mučenicima" и сматрала их жртвама „velikosrpske Jugoslavije, ... odvratne tvorevine Versaillesa", који су страдали од „srpskih oružnika, četnika, orjunaša, i raznih drugih tipova". Према списку, објављеном за раздобље 1918–1937. године у дневним новинама *Hrvatski Narod* априла 1941. године, страдало је укупно 129 „hrvatskih mučenika" наведених пуним именом и презименом, као и места њихове погибије, и још 59 за које нису установљени пода-

167 Вељко Ђ. Ђурић, „Хрвати као жртве у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији 1918–1941. године (Неки спорни проблеми)", *Dijalog istoričara/povjesničara*, knjiga 3, Zagreb, 2001, str. 507–524; Вељко Ђ. Ђурић, „Прилози за историју Срба у Бановини Хрватској 1939–1941. године", *Dijalog istoričara/povjesničara,* knjiga 7, Zagreb, 2003, str. 229–246.

168 ВА, П-17, 290-13/4.

169 ВА, П-17, 290-13/2.

ци. Вредно је помена да се на том списку налазе и пет муслимана и два Црногорца!

Жртве из хрватског народа биле су, најчешће, жртве државних органа углавном због антидржавних активности! Убиства се могу подвести под термине „политичка убиства“ или убиства „антидржавних елемената“, а жртве су били чланови или симпатизери усташког покрета, Хрватске сељачке странке, тачније најчешће њени милитантни „заштитари“ и (Хрвати) комунисти.

Државна власт Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославије није никада утврдила тачне податке о убијеним чиновницима за период 1918–1941. године. Према проверљивим подацима, само до 1926. страдала су 783 припадника жандармерије, око стотину војника и официра и један генерал![170] Тешко је, међутим, утврдити колико их је страдало у разним врстама локалних сукоба са припадницима хрватског народа!

***

Јужнословенска краљевина нашла се од 1928. године у компликованим спољним и унутрашњим приликама. Те године Италија је припремила план напада како би уништила препреке за ширење своје политике на Балкану и у Средњој Европи. На унутрашњој политичкој сцени деловале се организације ОРЈУНА то јест Организација југословенских националиста (настала у Далмацији), СРНАО (Српска национална организација) и ХАНАО (Хрватска национална омладина), док је своје активности појачала Народна одбрана. Удружење четника за слободу и част отаџбине, створено 1921, поделило се после три године на два дела: Удружење српских четника за Краља и Отаџбину и Удружење српских четника „Петар Мркоњић“. Четничка удружења била су помоћне полувојне формације што су се могле употребити за обрачуне са онима који су непријатељски деловали против режима.[171]

Краљ Александар Карађорђевић са сарадницима није формирао странку или покрет који би га подржавао као што је то у Италији било у случају дучеа Бенита Мусолинија, а касније у Немачкој фирера Адолфа Хитлера. Милитаристички чинилац је незаобилазан у анализи карактера система у Краљевини Југославији од 1929.

170 Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, II, Београд 1994, стр. 167–168.

171 Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 1, стр. 161–162.

године до њене пропасти – није постојала партијска војска![172]

Д. Федерализација државе ради решавања хрватског питања

Почетком новембра 1932. године у Загребу су се састали вође Сељачко-демократске коалиције (Владимир Мачек, Душан Дуда Бошковић, прота Душан Кецмановић, Сава Косановић, Хинко Кризман, Јосип Предавец, Јурај Шутеј, Вјећеслав Вилдер, Анте Трумбић и Миле Будак као националиста и десничар), и обзнанили своје планове о устројству државе: треба се вратити на оно што је претходило 1. децембру 1918. године уз рушење српске превласти под изговором да у будућности ниједан народ не сме бити изнад других.[173]

Опозиционе грађанске партије сматрале су да је дотадашњи централистичко-унитаристички систем пропао, па би требало тражити боље решење. Војвођани су тражили равноправан статус, Словенци и муслимани су тражили своје посебне јединице у држави – Словенију и Босну и Херцеговину.

Вође Демократске странке су сматрале да државу треба поделити на четири целине окупљене око Београда, Загреба, Љубљане и Сарајева. Земљорадничка странка је предлагала три целине са широком аутономијом општина и срезова.[174]

И комунистичко гласило *Proleter* објавио је коментар на проглас Сељачко-демократске коалиције нагласивши, између осталог, да он треба да буде део процеса остваривања права хрватског народа на самоопредељење до отцепљења од државе у којој влада „српска хегемонија".[175]

Један од учесника састанака Сељачко-демократске коалиције био је и Миле Будак. Он је био изричит у ставу да нема потребе

---

172 Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 1, стр. 196–197.

173 С. Прибићевић, *Диктатура*..., стр. 125–126; В. Мачек, *Мемоари*, стр. 95–98; Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, 1, Zagreb, 1974, str. 87–97. Текст резолуције Сељачко-демократске коалиције (такозване Загребачке пунктације) од 7. новембра 1932. године објављен је у: Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijest Jugoslavije*, Zagreb, 1987, str. 34–35.

174 Писмо Љубе Давидовића присталицама Демократске странке објављено је и у: Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijest Jugoslavije*, Zagreb, 1987, str. 50–54.

175 „Punktacija i borba za pravo samoodredjenja hrvatskog naroda", *Proleter*, januar 1933, str. 2–3.

размишљати о било каквом другом решењу осим издвајања Хрватске.[176]

У партијским предлозима, закључцима и резолуцијама бројних странака износило се да је режим проглашен 6. јануара 1929. године био промашен, да је идеологија југословенства нестварна, централизам омражен и окривљен за главног узрочника стања у друштву. Једина корист била је у томе што је идеја једнонационалног југословенства покопана код свих политичара, идеалиста и занесењака.[177]

***

Према мишљењима већине историчара, такозвано хрватско питање представљало је један од кључних проблема јужнословенске државе од њеног стварања до пропасти. Додуше, има и озбиљних историчара који мисле унеколико другачије.[178]

Под оштрином међунационалних спорова, који су обележили политичку сцену у другој половини тридесетих година, прваци српских политичких странака деловали су збуњено и немоћно пред тежином проблема што су их стварали хрватски представници упорно инсистирајући на хрватском питању. Прваци србијанских странака стално су тражили одређене моделе државног уређења којима би се избегло поновно отварање српског националног питања, што је по њима било решено 1. децембра 1918. и потврђено на Видовдан 1921. године. Идеја грађанске државе, засноване на поштовању демократских начела, за коју су веровали да може ублажити, па и одстранити српско-хрватска и не само њихова неслагања, била је неприхватљива Хрватима, који су тек у Југославији завршавали своју националну интеграцију, све отвореније показујући тежњу за што самосталнијом Хрватском.[179]

***

Хрватска пучка сељачка странка, односно Хрватска репу-

176 Став Миле Будака о Загребачким пунктацијама објављен је и у: Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijest Jugoslavije*, Zagreb, 1987, str. 65–66.

177 Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 1, стр. 208–211.

178 Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Минхен, 1964, стр. 213–220 (у даљем тексту: Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у*...).

179 С. М. Драшковић, *Српски народ и*..., стр. 28–33; Б. Петрановић, *Југословенско искуство*..., стр. 37–40; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 28–29 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Србија у*...).

бликанска сељачка странка, односно Хрватска сељачка странка била је најважнија политичка организација код Хрвата од 1918. до 1941. године, најпре под вођством Стјепана Радића, а потом Владимира Мачека. Мачек је 8. маја 1939. на скупштини свих посланика Хрвата именован за легитимног представника хрватског народа.[180]

Тврдње понављане од самог проглашења јужнословенске државе да је она, у ствари, била проширена Краљевина Србија немају чврсте основе. Готово у свим радовима у хрватској историографији (без обзира на то да ли је хаесесовска, франковачка, усташка или комунистичка), за државни режим Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, обавезно се писало „београдски режим", за државни суд највишег ранга „београдски суд" итд. Суштина је била у томе да се држава поистовети с Београдом, престоницом Србије, па да се тако посредно Србија, односно Срби оптуже за све што се догађа у држави. То је био само наставак оног писања које је почело још 1918. године, одмах по проглашењу јужнословенске државе.[181]

Тих година и у усташкој пропаганди појављивало се неколико стереотипа: краљевска влада је била београдска влада, краљевска војска била је српска војска, Срби израбљују Хрвате... Сваки одговор на хрватску антидржавну провокацију означаван је као злочин...

У архивској грађи из времена прве јужнословенске државе насталој у обавештајним службама сачувано је довољно пропагандистичке документације која је имала само један циљ – непреста-

180 Најпотпунији рад о Владимиру Мачеку и Хрватској сељачкој странци је: Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, 1–2, Zagreb, 1974 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Мачек у*...). Овај рад је послужио као основа за друге текстове, на пример: Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, 1983 (у даљем тексту: Ф. Јелић-Бутић, *Хрватска*...).

181 У новијој хрватској историографији уместо, на пример, „јужнословенска држава", користи се синтагма „карађорђевићевска држава". Видети: Bosiljka Janjatović, „Položaj Hrvatske i Hrvata u karađorevićevskoj Jugoslaviji u svjetlu tadašnjeg tiska", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2000, str. 497–505. Поједине реченице из више текстова ове ауторке одвећ подсећају на усташку пропаганду – „Prilog o progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske diktature", *Radovi*, 26./1993., str. 161–176; „Stjepan Radić i kraljevski panduri; odjeci Borongajske skupštine 1923.", *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1994, 277–297; „Hrvatska 1928.–1934.: vrijeme organiziranih političkih ubojstava", *Povijesni prilozi*, 13/1994, str. 219–244; „Radićevi sukobi s režimima Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije", *Radovi*, 32./33., 1999/2000., str. 241–249.

но оптуживање државе за лош однос према припадницима хрватског народа. У тим документима има и истинитих чињеница, али су оне тако постављене у одређеном контексту да крију суштину. Илустративан пример је памфлет: „Svemoćni dželati Karagjorgjevića na krvavom poslu".[182]

Усташка пропаганда је непрестано нападала државу избегавајући да је назове правим именом – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославија. Често су користили синтагму „српска хегемонија".

Нападали су краља али никада нису написали његово звање – краљ. Уз Aleksandar Karagjorgjević писали су негативне придеве.

***

Једна од често понављаних лажи била је да је некаква Хрватска ушла у састав јужнословенске државе Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, али да то власт проглашена 1. децембра 1918. године није прихватила па је Хрвате ставила у неравноправан положај у сваком погледу (националном, политичком, привредном, културном и тако даље).

Када би се поменула реч власт уз њу би ишло „великосрпска"! За зачетника унитаризације и централизације државе сматран је престолонаследник и краљ Александар Карађорђевић који је имао подршку војске, Светозара Прибићевића, Народне радикалне странке и Николе Пашића.

Кад је реч о официрском саставу, често се истицало да су Срби били најбројнији и да су се у новим крајевима понашали као окупатори, то јест као војска Краљевине Србије. Замерано је и на томе што у се војни закони Краљевине Србије протегли на све нове крајеве. То се може схватити и као жал за прошлим временима, па је можда требало да остану закони Аустроугарске! Замерки је било и на то што су укинути знакови и симболи црно-жуте монархије.

Отпор према било којој одлуци државних власти брањен је тврдњама да је ту реч о нападу на Хрвате – било да се тицало увреде краља или било ког државног чиновника.

Отпор хрватских политичких странака према новој држави довео је до забране појединих активности. Тако је вођству Хрватске странке права било забрањено издавање партијског гласила, а потом су неки челници хапшени.

182 ВА, НДХ, 290-13/1-8.

***

Краљ Александар Карађорђевић кренуо је у посету Француској. Нема довољно аргумената за поузданију тврдњу о правим разлозима посете, мада постоје бројне претпоставке. Пут је започео бродом из Боке Которске и стигао до Марсеља 9. октобра 1934. године. Током вожње аутомобилом ка управи града, из гомиле знатижељника издвојио се један човек са букетом цвећа (Бугарин Величко Георгиев Керин алиас Владо Черноземски). Приближио се аутомобилу и пуцао на краља и његове пратиоце, француског министра иностраних послова Луја Бартуа и генерала Жозефа Жоржа. Краљ је после неколико минута преминуо, министар је умро у градској префектури. Атентатор је убијен поред аутомобила.[183]

Краљево тело је сахрањено 15. октобра у очевој задужбини на Опленцу. На сахрани је био немачки фелдмаршал Херман Геринг, у име Италије војвода од Сполета, а у име Енглеске војвода од Кента. Није дошао бугарски краљ!

Краљ Александар оставио је тестамент којим је одредио намеснике што би владали Краљевином Југославијом до пунолетства малолетног краљевића Петра (11. септембар 1941).[184] Први је био брат од стрица кнез Павле Карађорђевић, и Раденко Станковић (лекар) и Иво Перовић (покатоличени Арбанас, бан Савске бановине).

Време које је следило дало је за право једном историчару књижевности да закључи: „Одласком краља Александра Карађор-

183 Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић – У европској политици*, Београд, 2010, стр. 296–307. Видети и: Иван Субботић, „О завери против живота краља Александра (Марсејски атентат)“, *Гласник* СИКД „Његош“, бр. 14, Чикаго, 1964, стр. 44–68; Владета Н. Милићевић, *USTAŠA Hrvatska revolucionarna organizacija*, Београд, 2018, стр. 85–89. (Ја сам приређивач и аутор првог предговора а други је написао Радован Пилиповић. У књизи је сабрано 12 извештаја Владете Н. Милићевића, високог службеника Министарства унутрашњих послова, његовим надлежним који се односе на усташку емиграцију а настали су у периоду од јануара 1938. до јула 1941. године. Међу тим извештајима највреднији је „Реферат о хрватској емиграцији и припремама др Анте Павелић заједно са Италијом за напад на нашу земљу“, упућен председнику Југословенска краљевске владе генералу Душану Симовићу 15. јула 1941. године. Реферат је објавио и Богдан Кризман у књизи *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1983, str. 377–394.)

184 Нил Балфур, Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић – Једна закаснела биографија*, Београд, 1990, стр. 60–61.

ђевића у историју отпочео је завршни део трагедије која је почела 1918. године".[185]

***

Историја показује да је у првој југословенској држави српски народ почео да страда, било да је реч о физичким нападима или наношењу разних врста материјалне штете, од хрватског народа и да је све то био само увод у оно што ће уследити у Бановини Хрватској (1939–1941) и у Независној Држави Хрватској (1941–1945).

Активности хрватских сепаратиста и других противника југословенске државе постале су интензивније после 9. октобра 1934. године. Прилично поуздане и документоване чињенице о томе могу се пронаћи у архивској грађи Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба Југословенске краљевске војске.[186]

Због бројних непријатности које су доживљавали од комшија Хрвата, неколико становника села Јасеновац код Новске, упутило је 17. маја 1935. године писмо кнезу Павлу Карађорђевићу и министру правде Драгутину Ј. Којићу: проблеми су настали после убиства краља у Марсељу и настављали су се из дана у дан.[187]

Неколико дана пре 28. фебруара 1936. године када је требало да се у Загребу одржи помен Анти Старчевићу поводом 40-огодишњице смрти, почело је растурање летака којим се Хрвати позивају да му одају дужно признање. После помена у катедрали, поворка грађана је кренула улицама. Путем су на неколико кућа полупали прозоре у знак протеста што на њима нису биле истакнуте хрватске заставе. Разбили су стакла на редакцији листа *Novosti*, као и неколико великих излога на „Југоштампи", на Београдској задрузи, на згради Савеза српских земљорадничких задруга, на српској штампарији и на згради у којој је столовао митрополит загребачки

185 Предраг Протић, *Између самообмана и заблуда – Политички есеји*, Србиње–Београд–Ваљево, 2003, стр. 32. Упоредити: Драгољуб Р. Живојиновић, „Кнез Павле Карађорђевић између Лондона и Берлина", *Надмени савезник и занемарено српство*, Београд, 2011, стр. 495–515 (у даљем тексту: Д. Р. Живојиновић, „Кнез Павле Карађорђевић...).

186 Поменута архивска грађа чува се у Војном архиву (некада Архив Војноисторијског института) у Београду. Користио сам део при истраживању за рукопис који сам објавио под насловом *Злочин је почео раније – Прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд, 2004 (у даљем тексту: В. Ђурић Мишина, *Злочин*...).

187 В. Ђурић Мишина, *Злочин*..., стр. 24.

Доситеј Васић. Све време скандирало се Анти Старчевићу, Стјепану Радићу, Анти Павелићу и атентаторима из Марсеља, зазивана је слободна Хрватска! До највеће гужве дошло је пред Свеучилиштем када се испољила мржња према свему што је српско и београдско.[188] Организатори немира и нереда били су франковци и присталице Хрватске сељачке странке. По војним извештајима, Владимир Мачек формирао је посебан одбор за инсценирање изгреда.[189] Подршку већини тих акција обећали су и комунисти: за крај априла 1936. године припремали су разне демонстрације у Загребу и другим местима.[190]

У местима где су већину чинили Хрвати одржавани се разни зборови под свакојаким изговорима, и том приликом се говорило против власти, захтевана је самостална Хрватска: „На тим зборовима масе су харангиране дотле, да су разуздане руље почеле то испољавати на сваком кораку, вређајући све што је државотворно, владу, Србију, Србство, Њ.В. Краља и војску".[191]

***

Незапамћена трагедија десила се 16. априла 1936, у старом дворцу некадашњег бана Антуна Михаловића у селу Ракитју код Керестинца, недалеко од Загреба, убијено је десеторо људи (већина Срба): осам мушкараца, једна жена и једна девојчица. Масакрирали су их сељаци из тог краја, под оптужбом да су „четници". У масакру је учествовало неколико хиљада Хрвата које су подстакли истакнути чланови Хрватске сељачке странке примитивном демагогијом. Оптужене за убиства бранила су 23 врхунска адвоката предвођена Владимиром Мачеком, Антом Трумбићем, Ивом Политеом и другим из врха Хрватске сељачке странке. Судски процес је окончан

188 Писмо бана Марка Костренчића, Лично Стр. пов. Ђ. Об. Бр. 102/36 од 8. марта 1936, министру војном генералу Петру Р. Живковићу – ВА, П-17, 95-5/8.

189 Извештај обавештајног официра Главног Ђенералштаба у Сплиту, Пов. Об. Бр. 145 од 14. августа 1936. године, начелнику Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба – ВА, П-17, 95–14/1.

190 Извештај војног изасланика у Прагу/Чехословачка, Пов. бр. 4277 од 27. марта 1936, министру војске и морнарице и министру унутрашњих послова – ВА, П-17, 89–52/1.

191 Извештај Штаба IV Дивизијске области, Стр. пов. Ђ. Об. Бр. 108 од 11. маја 1936, начелнику Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба – ВА, П-17, 95–30/1.

ослобађањем неколицине оптужених услед „недостатка доказа“.[192]

Ситуација у Савској бановини постала је сложенија. Немир у једном делу становништва изазвале су организације чија су имена била: Усташа, Хрватски домобран, Оштар нож, Слога итд.[193] Чланови тих удружења стално су у покрету, држе зборове и говоре против државе и оних који су се раније изјаснили у југословенском духу или припадају организацијама које нису хрватске (Соко, Народна одбрана). „Нарочито су огорчени напади на све што је српско.“[194]

У тим временима десили су се и злочини над припадницима српског народа. Тешко је те злочине правдати као некакву освету због страдања Хрвата у Керестинцу. Зна се да је у селима поред Бјеловара почињено више ритуалних и морбидних убистава: 1936. године заклан је Томо Пиале из села Цуговац; Васо Предраговић из Шуменчана убијен је у заседи коју су му поставиле комшије; Љубомир Горановић из Хабјановца задављен је код села Скрињара; Божо Кесић из Кабла заклан је косом; један члан породице Цвијановић из Шуменчана извршио је самоубиство да не падне у руке комшијама који су га напали; у околини Чазме избодена је ножем Анка Миљанац и то у свом дворишту; Ђуро Смртић из Војног Крижа убијен је у шуми тупим предметом; Миле Косановић убијен је у свом дворишту... Мада су државне власти биле извештаване о злочинима, нису предузимале ништа у њиховом расветљавању.[195]

Поводом четрдесете годишњице смрти Анте Старчевића, 25. и 26. јула 1936. године у Оточцу у Лици приређена је свечаност на којој су се окупили становници околних села. После помена, пред римокатоличком црквом говорио је жупник Грга Старчевић наглашавши да они не признају нити воле Србе назвавши их балканским циганима и цинцарима.[196]

---

192 Горан Милорадовић, „Хрватски ’Рашомон‘: Југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2020, стр. 11–46 /у даљем тексту:Г. Милорадовић, *Хрватски ’Рашомон‘*...).

193 Извештај Штаба IV дивизијске области, Стр. пов. Ђ. Об. Бр. 87 од 18. априла 1936, начелнику Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба – ВА, П-17, 95-15/5. Видети и: Г. Милорадовић, *Хрватски ’Рашомон‘*..., стр. 11–46.

194 Извештај начелника Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба, Стр. пов. Ђ. Об. Бр. 376 и Пов. Ђ. Об. Бр. 11500 од 18. августа 1936, ђенералу Љубомиру Марићу, министру војске и морнарице – ВА, П-17, 89–52/1.

195 Miladin Vujinović, „Prvi ustaški masovni zločin“, *Srpski glasnik* – organ Srpske narodne odbrane u Australiji, Adelaide, 10. maj 1970.

196 Извештај начелника Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба,

У месечним извештајима Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба истиче се погоршање прилика у мешовитим срединама и појачавање страха у српском народу.[197]

Овакви и многи други по садржају слични извештаји навели су поједине више официре из дивизијских области у бановинама Савској и Приморској да констатују да је то време латентне хрватске револуције.[198] Најчешћи закључци су следећи: „У Славонији и Хрватској, искоришћава се и најбезначајнији повод, да се створи не само нерасположење, већ чак и мржња према свему што носи назив Југословенски, а камоли Српски".[199]

***

Тумачење трагедије у Сењу првих дана маја 1937. године, када је група омладинаца прва запуцала на жандарме а ови узвратили и убили неколицину, на хрватској страни било је превише пропагандистичко и са више нетачних тврдњи.[200] С обзиром на контекст и накнадна тумачења, што је постало нека врста шаблона, навођење више детаља може само користити.

Сећања Ивана Мештровића под насловом *Uspomene na političke ljude i događaje* објављивана су више пута.[201] Пажљивим упоређивањем садржаја уочава се да је прво издање (Буенос Аирес, 1961) касније (Загреб, 1969. и 1993) скраћивано по вољи комунистичких цензора у Загребу. Мештровић је помињао трагични сукоб жандарма и групе хрватских омладинаца 9. маја 1937. године у околи-

Стр. Пов. Ђ. Об. Бр. 376 и Пов. Ђ. Об. Бр. 11500 од 18. августа 1936, ђенералу Љубомиру Марићу, министру војске и морнарице – ВА, П-17, 89-52/1.

197 Извештај Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба, Лично Стр. пов. Бр. 210/36 од 13. маја 1936, за месец април 1936. године – ВА, П-17, 89-30/1.

198 Извештај Штаба IV дивизијске области, Стр. Пов. Ђ. Об. Бр. 132 од 3. јуна 1936, начелнику Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба – ВА, П-17, 95-39/1.

199 Извештај Штаба IV дивизијске области, Стр. Пов. Ђ. Об. Бр. 132 од 3. јуна 1936, начелнику Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба – ВА, П-17, 95-39/1.

200 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 123–124. О поменутом случају видети и: Вељко Ђ. Ђурић, „Хрвати као жртве у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији 1918–1941. – Неки спорни проблеми", *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 3, Zagreb, 2001, str. 507–524.

201 Приказ Мештровићеве књиге написао је Драгиша Цветковић – „Једна неуљудна и клеветничка књига", *Гласник* СКИД Његош, св. 9, Чикаго, 1962, стр. 103–116.

ни Сења. О том догађају разговарао је са Слободаном Јовановићем у Београду и забележио, осим осталог, и ове речи: „U Senju pobiše žandari ljude kao zečeve, pa nikom ništa“.[202]

Тај догађај су поједини припадници хрватске политичке (усташке) емиграције користили за блаћење ондашњих власти и жандарма оптужујући их за смрт омладинаца. Тако је извесни Давор Антолковић објавио 18. априла 1973. у новинама *Hrvatski glas* текст у коме је напао личности из српске историје. Поменуо је и Милана Стојадиновића, председника Југословенске краљевске владе: „Nije li u njegovo vrijeme srpska fašistička policija i žandarmerija izvršila niz krvavih zločina protiv hrvatskog naroda? Dosta je spomenuti samo masovni pokolj hrvatske mladeži u Senju, godine 1937., usrijed bijelog dana? Ta je mladež bila goloruka i bilo je to vrijeme mira, a ne svetskog ili građanskog rata, ili jednog ili drugog kao na primer 1941–1945.“[203]

Уредник поменутих новина Винко Николић уз Антолковићев текст додао је своје појашњење: „Prilikom koncerta hrvatskog pjevačkog društva 'Trebević' iz Sarajeva, 9. 5. 1937. u Senju, iz zasjede su srpski žandarmi pucali na hrvatske omladince iz Gospića i s dumdum metcima ubili šest omladinaca i jednu djevojku (Katicu Tonković, T. Nikšić, N. Bevadić, M. Smolčić, F. Jelača, I. Milković, i P. Perković). Osim mrtvih bilo je i ranjenih.“[204]

На Антолковићев текст реаговао је Спаса Шараба, некадашњи припадник жандармерије, текстом „Одговор Хрватском Гласу“ објављеном 17. октобра 1973. у новинама *Амерички Србобран*. Шараба је препричао извештај команданта Савског жандармеријског пута из Загреба од 3. октобра 1937. о стављању под кривичну истрагу жандарма наредника Антона Хилтнера (Хрват или похрваћени Немац), Фрање Хермана (Хрват или похрваћени Немац), поднаредника Фрање Цара (Хрват), капларе Алојзија Винка (Словенац) и Јерка Рукавине (Хрват) и приправног жандарма Рудолфа Брадарића (Хрват). У том акту, поред осталог, пише да су омладинци певали антидржавне песме и када су угледали жандарме почели су да извикују пароле против жандарма и власти. Када је

202 Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires, 1961, str. 298. Видети и издање штампано у Загребу 1989, стр. 257!

203 Лазо М. Костић, *Иван Мештровић и његови мемоари*, Мелбурн, Аустралија, 1976, стр. 91 (у даљем тексту: Л. М. Костић, *Иван Мештровић и...*).

204 Л. М. Костић, *Иван Мештровић и...*, стр. 92. Видети и: „Саопштење агенције Авала о догађајима у Сењу“, *Политика*, 11. мај 1937.

патрола знаком наложила шоферу да стане, из камиона је отворена пушчана ватра на жандарме и том приликом су рањени Херман и Рукавина. Потом је вођа патроле Антон Хилтнер[205] наредио употребу ватреног оружја па је убијено шесторо протестаната а двоје рањено. Камион је онеспособљен, а коловође сукоба су побегле. На лице места пристигао је инспектор жандармеријски потпуковник Крешимир Павелић (Хрват, помоћник бана Савске бановине) у својству специјалног изасланика команданта Савског жандармеријског пука. Инспектор је, позивајући се на Закон о жандармерији, оправдао употребу оружја.[206]

***

У новој хрватској историографији, која настаје после 1991. године, то јест после одласка Хрватске из Југославије, уочава се заобилажење страдања припадника српског народа. Уместо тога приметно је форсирано набрајање примера стварних страдања припадника хрватског народа у намери да се, на посебан начин, оправда оно што је уследило после 10. априла 1941. године. Притом се свесно прескаче да је једно напад на установе и припаднике државног система, а нешто сасвим друго реакција на то.[207]

***

Пуцање Пунише Рачића на Хрвате посланике у Народној скупштини 26. јуна 1928. за хрватске политичаре означило је почетак нове фазе борбе за независну државу.[208] Током следеће деценије објављено је неколико књига угледних Хрвата које су на специфичан начин поставе темеље те политике.

205 Антон Хилтнер је унапређен у виши чин од поглавника Анте Павелића, и ускоро га послао у посебну мисију у Срем – *Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1941.* (приредио Драго Његован), Нови Сад, 2010.

206 Лазо М. Костић, *Иван Мештровић и његови мемоари*, Мелбурн, Аустралија, 1976, стр. 91–93.

207 М. Јареб, *Усташко-домобрански...*, стр. 456–481.

208 „Тако се једна лична драма претворила у националну катастрофу, којом се хрватска политичка десница и националистичка историографија користе до данас." – Ђ. Станковић, *Психоаналитичка студија...*, стр. 176. Пуниша Рачић је убијен по доласку партизана у Београд крајем октобра 1944. године. Нема, међутим, објашњења да ли је то учињено због његовог пуцања у Народној скупштини или је постојао неки други разлог – Вукашин Р. Перовић, *Енциклопедијски и политички коментар „геносида" – Прва четничка енциклопедија*, Минхен, 1969, стр. 112.

Један од тадашњих хрватских геополитичара Иво Пилар обзнанио је 17. октобра 1928. године своје виђење хрватског питања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Он је сматрао да се Хрвати нису опоравили од ратног слома и да су Срби и даље јаки. Додао је да тадашње покрајине Хрватска, Славонија и Далмација не представљају одрживу заједницу без проширења на целу Босну и Херцеговину, већи део Срема, Црну Гору са Боком Которском као и на Мачву. За велики обрачун са Србима Пилар препоручује време када Италија буде забављена својим проблемима и отклоном од Хрватске.[209]

Историчар Милан Шуфлај (Milan Šufflay)[210], некадашњи члан Хрватске странке права и један од зачетника Хрватске народне радикалне странке, дао је допринос Пиларевим геополитичким границама будуће Хрватске тврдњом да је Дрина вековима била граница православља и римокатоличанства. Шуфлај је границу напросто измислио јер она ни као појам нити као стварност није постојала.[211]

Пројекат ширења будуће Хрватске на територије које никада нису биле у њеном саставу подржао је и римокатолички свештеник Крунослав Драгановић у форми докторске дисертације одбрањене 1937. године у Ватикану. Драгановићева основна теза била је тврдња да се протеклих векова, за време турске владавином Балканом, одвијао непрекидни процес поправослављења хрватских територија. Та тврдња послужила је као основа за реваншизам у каснијим годинама (у времену Независне Државе Хрватске) и спровођење римокатоличења православних Срба.[212] Драгановић је 1939. године објавио у Сарајеву *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*.

---

209 Ivo Pilar, „Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S.H.S.“, *Pilar*: časopis za društvene i humanističke studije, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, br. 9, Zagreb, 2010, str. 104–105.

210 „Šufflay (Šuf'laj), Milan“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje.

211 Ivo Goldstein, „Granica na Drini – značenje i stvarnost mitologema“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, str. 109–137

212 Докторска дисертација Крунослава Драгановића је насловљена „Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenschaft“ („Масовни прелазак католика на православље у хрватским говорним подручјима за вријеме турске владавине“). Докторат је најпре објављен у Риму 1937. године. Видети и: Krunoslav Draganović, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 1991.

Исте године у Загребу су објављене књиге Младена Лорковића *Narod i zemlje Hrvata* (1939)[213] и друго издање књиге Рудолфа Бићанића *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*[214] (прво је објављено 1938. и било забрањено). Ватрослав Мурвар је написао политички памфлет *Na izvorima srpskih neistina* (1941).

У том контексту треба посматрати и стварање посебног хрватског језика, што је иницирало друштво Pokret za hrvatski jezik. Друштво је 1940. године штампало рукопис Крунослава Крстића и Петра Губерине под насловом *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika*.[215]

Тако је хрватско питање добило подлогу у више научних и псеудонаучних дисциплина.

Ђ. Бановина Хрватска 1939–1941. године

Укупне политичке околности у којима је деловала влада Милана Стојадиновића отежала је подела унутар српског политичког корпуса. Његовој политици супротстављала се Удружена опозиција, која је окупљала поборнике демократије из редова старих србијанских политичких странака. Разлика између политичког блока Милана Стојадиновића (његовог српског дела у ужем смислу) и Удружене опозиције била је у ставу према хрватско-српском спору: док се Удружена опозиција залагала за сарадњу са Хрватима, Милан Стојадиновић је био присталица „тврдог курса“ према њима у циљу очувања државног јединства.[216]

213 Критички осврт на књигу Младена Лорковића написао је Божидар Јововић: „Срби у погледима хрватских научника и високих црквених делатника – Хрватска империја Младена Лорковића“, *Зборник о Србима у Хрватској*, 9, Београд, 2015, стр. 151–162.

214 О књизи Рудолфа Бићанића одржан је 16. јануара 2023. године округли сто и објављен зборник радова: *Истина о економској подлози хрватског питања* Рудолфа Бићанића (приредио Бошко Мијатовић), Академска књига, Београд, 2023. Рудолф Бићанић био је вицегувернер Народне банке при Југословенској краљевској влади 1941–1944, определио се за Народноослободилачки покрет 1943. године, после рата вратио се у нову Југославију – „Bićanić, Rudolf“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje.

215 Крстић и Губерина наставили су свој посао и у наредним годинама у Независној Држави Хрватској – Krunoslav Krstić, „Čistoća i preporod jezika“, *Hrvatski narod*, 22. 5. 1941. Поједини делови текста представљају пример језичког шовинизма.

216 С. М. Драшковић, *Српски народ и*..., стр. 26–38.

У сложену ситуацију по питању хрватско-српског спора 1936. године укључила се Велика Британија, која је инсистирала на сређивању политичко-националне ситуације. Став Велике Британије је био да се до стабилности у Југославији може доћи успостављањем хрватско-српске равнотеже.[217] Почетак процеса унутрашњег преуређења земље утицао је на то да Краљевина Југославија примицање Другог светског рата својим границама дочека знатно ослабљена.

Британци су подстицали унутрашње преуређење Краљевине Југославије на федеративној основи. Желели су решавање хрватског питања процењујући да долазе комплексна времена. Главни протагониста британске политике био је Роберт Ситон Вотсон, добар познавалац балканских проблема („југословенски пријатељ" из Првог светског рата). Вотсон је изнео британски предлог решења југословенске кризе у форми нарочитог меморандума.[218]

***

После неуспеха разговора са Миланом Стојадиновићем средином јануара 1937. у Брежицама, Владимир Мачек је покушао да појача везе са Удруженом опозицијом. Резултат дужих преговарања 8. октобра исте године био је усвајање нацрта споразума о даљем деловању. Базични текст је представљао предлог Земљорадничке странке уз извесне корекције осталих партија. Споразум је био основа за стварање Блока народног споразума (БНС).

Споразум је предвиђао стварање концентрационе владе од странака утицајних у народу и она је требало у сагласности са намесницима да прогласи закон којим ће устав бити укинут, али уз прокламовање новог изборног закона и расписивање избора за Уставотворну скупштину. Нови устав је требало да буде донет само пристанком већине Словенаца, већине Хрвата и већине Срба у Уставотворној скупштини.[219] Спровођење споразума зависило је од кнеза Павла Карађорђевића. А први намесник био је од самог

217 Историчар Јакоб Б. Хоптнер не помиње утицај британске политике на збивање у Југославији у мери како то чини кад је реч о немачком чиниоцу – *Југославија у...*, стр. 194–238. Упоредити: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, 3, Beograd, 1996.

218 Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 44.

219 Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, str. 25–26.

почетка против захтева! Спровођењу су се противили Милан Стојадиновић, Антун Корошец и Мехмед Спахо. На састанку кнеза и Мачека јуна 1938. године Мачек је поново захтевао расписивање избора за Уставотворну скупштину. Кнез је одбио захтеве с образложењем да одлуку треба да донесу сва тројица намесника, да је влада Милана Стојадиновића стабилна.[220]

***

Унутарњи развитак у Југославији, отежаван одразима растућег притиска Немачке и Италије на целокупно стање у Европи, погодовао је федералистима међу Хрватима, а сепаратистима још и више. Директно је преуређење Краљевине Југославије по хрватским жељама поменуто на састанку кнеза Павла Карађорђевића и Владимира Мачека 21. јуна 1935. године: Мачек је тражио распуштање Народне скупштине, образовање чиновничке владе, ревизију устава... заједничка министарства иностраних послова, одбране и финансија. Другачије речено предлагао је федерализацију.[221]

Владимир Мачек сазвао је 15. јануара 1939. састанак свих Хрвата изабраних за посланике Народне скупштине на изборима 11. децембра 1938. године. На састанку је усвојена резолуција којом траже од великих европских сила да интервенишу у Југославији у корист Хрвата. Резолуција је имала запажен одјек, нарочито у дипломатским контактима Италије и Немачке.[222]

***

Резолуција хрватских политичара убрзала је потребу српског окупљања. У контексту бриге са судбину српског народа формирано је и једно друштво. Оснивачка скупштина „Крајине" – Удружења за културно и привредно уздизање народа – одржана је 10. фебруара 1939. године, а удружење је регистровано шест дана касније у управи Савске бановине. Чланови друштва били су са територија Савске и Приморске бановине. Поједини хрватски историчари су тврдили да је „Крајина" под плаштом лажног југословенства промовисало великосрпску идеологију: „Zalagala se za stvaranje nove političko-teritorijalne jedinice srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji, koja bi se nazivala 'Krajina', a u svojim bi granicama

220 Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, str. 26–27.

221 Ј. Јареб, *Хрватски народ у*..., стр. 407.

222 Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у*..., стр. 194–195.

obuhvaćala 25 kotareva iz Savske, Primorske i Vrbaske banovine".[223]

Оснивање друштва „Крајина" и објављивање његове политичке платформа у књижици „Крајина – Срби у сјеверозападним покрајинама", загребачка штампа је дочекала „на нож"! Ипак, најтеже речи противљења и оптужби су објављене у *Новој ријечи*, гласилу Самосталне демократске странке, у текстовима Саве Н. Косановића![224]

***

Међу српским угледницима посебно место имали су појединци, окупљени око часописа *Напред*, који су били против Милана Стојадиновића и његове форме владавине. ЈМеђу њима је био Михаило Илић, професор Правног факултета у Београду, иначе један од оснивача Југословенске републиканске странке. *Илић* је у неколико краћих расправа инсистирао на решењу хрватског питања и о томе писао у поменутим новинама током 1938. и 1939. године.[225]

После изнуђене оставке Милана Стојадиновића, поднете 4. фебруара првом намеснику кнезу Павлу Карађорђевићу, 6. фебруара 1939. године образована је нова влада под председништвом Драгише Цветковића.[226]

***

Немачке трупе ушле су у Чехословачку 15. марта 1939. године и та држава је ускоро престала да постоји; италијанске трупе ушле су у Албанију 7. априла! Кнез Павле Карађорђевић посетио је Рим у мају, Берлин у јуну и Лондон у јулу исте године.

---

223 Vlatka Dugački, Krešimir Regan, „Smjernice srpske ideologije u Banovini Hrvatskoj", *Zbornik Drage Roksandića*, Zagreb, 2019, str. 782–787 (у даљем тексту: В. Дугачки, К. Реган, *Смјернице српске*...).

224 В. Дугачки, К. Реган, *Смјернице српске*..., стр. 785.

225 Александар А. Миљковић, „Професор Михаило Илић о хрватском питању и српско-хрватским споровима уочи пропасти Краљевине Југославије", *Зборник о Србима у Хрватској*, књига 5, Београд, 2004, стр. 189–234.

226 Срђа Трифковић, „*Милан Стојадиновић, Италија и хрватско питање*", *Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова* (приредио Миша Ђурковић), Београд, 2013, стр. 83–84. О утицају Британаца на стварање Бановине Хрватске видети у: Д. Р. Живојиновић, „Кнез Павле Карађорђевић између Лондона и Берлина", *Надмени савезник*..., стр. 495–515. Упоредити: Ljubo Boban, „Britanija, Hrvatska i Hrvatska seljačka stranka 1939–1945", *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1987, str. 151–163.

***

Најважнији циљ владе Драгише Цветковића био је споразум с Хрватском сељачком странком, то јест са Хрватима. Он је то нагласио у свом говору у Народној скупштини 10. марта.[227]

„Српске интересе имала је да заступа једна група случајних министара, који су у преговорима с Мачеком били већ стога у слабијем положају, што нису имали онакву подршку код Срба какву он код Хрвата."[228]

Нарочиту улогу у припреми споразума имали су професори београдског Правног факултета Михаило Илић, Михаило Константиновић[229] и Ђорђе Тасић, који су о томе више пута разговарали и са кнезом Павлом Карађорђевићем. У директним преговорима на хрватској страни били су Иван Шубашић, Јурај Шутеј и Иво Крбек. Поменута шесторица били су високопозиционирани чланови масонске организације која је била по директном контролом британског Великог оријента, то јест Велике Британије. „Potpisivanju sporazuma prethodila je intenzivna aktivnost u kojoj je znatnog udela imala posrednička uloga engleske masonerije, 'jer je težište evropske masonerije bilo prešlo neosetno, ali konačno sa Pariza na London... Velika Britanija je svoju politiku hegemonije u Evropi sprovodila vršenjem merodavnog uticaja na najvažnije ličnosti u pojedinim zemljama, na ključne figure u njihovoj politici, njihovim finansijama i njihovom društvenom životu'."[230]

У разговорима Мачек је остајао при своме, па је на крају и добио готово колико је и тражио – пристао је на формирање нове владе у којој ће Цветковић бити председник а Мачек потпредседник! Два дана после формирања владе, проглашен је закон о оснивању Бановине Хрватске. Тај договор познат под именом Споразум Цветковић–Мачек, потписан је 26. августа 1939. између председника Југословенске краљевске владе (Драгиша Цветковић) и вође

227 Познате су претпоставке да је иза свега стајала Велика Британија, али није понуђен ниједан валидан доказ. Зна се само да су разговори обављани у најстрожој тајности – Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 68. Видети и: Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у*..., стр. 208–220; Љ. Бобан, *Мачек и*..., 2, стр. 29–284.

228 С. Јовановић, *Један прилог за*..., стр. 25.

229 Занимљиве коментаре о мемоарима Михаила Константиновића видети у: Мило Ломпар, „Титоизам и хрватска културна политика – Хабзбуршка константа", *Дух самопорицања*, Нови Сад, 2012, стр. 107–134.

230 Zoran D. Nenezić, „Sporazum Cvetković–Maček i slobodni zidari", *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd, 1987, str. 430–435.

Хрватске сељачке странке (Владимир Мачек).[231]

Два дана пре поменутог договора, тачније у ноћи с 23. на 24. август, потписан је споразум о ненападању између Совјетског Савеза и Немачке, познат као Споразум Рибентроп–Молотов; потписници су били министри иностраних послова .

***

Бановина Хрватска обухватала је две дотадашње бановине, Савску и Приморску, и неколико срезова западне Херцеговине, северне Босне и Дубровник. За првог (и јединог) бана именован је Иван Шубашић.

Загреб је престоницом, застава је била тробојка (црвено-бело-плаво) у средини је био грб са 25 белих и црвених поља.

Површина нове политичко-територијалне јединице износила је око 65.500 квадратних километара (око 26,44% од укупне територије Краљевине Југославије). Била је подељена на градове (25), котаре (99) и општине. Хрвати су били апсолутна већина у 75 и релативна у пет котара (Бугојно, Травник, Столац, Брчко и Градачац), Срби апсолутно у 13 котара (уз границу Хрватске и Босне и у Срему) а муслимани у котару Коњиц.[232]

На територији Бановине Хрватске живело је према попису из 1931. године око 4.007.227 грађана: 3.021.016 римокатолика (75,38%, 774.397 православних (19,32%), 143.880 муслимана (3,59%) и око 240.000 осталих националних мањина и вероисповести (2,71%). Поменути подаци и пројектовани прираштај дају основу за закључак да је крајем 1939. године ту било око 4.334.000–4.400.000 становника. У Бановини Хрватској живело је око 87% свих југословенских Хрвата.[233]

---

231 Неисправно је споразум називати српско-хрватски споразум као што то чине поједини историчари (Мари-Жанин Чалић, „Српско-хрватски споразум“, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, стр. 163–164) и бројни аутори разних професија (А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 181–188).

232 Krešimir Regan, „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2008, str. 398 (у даљем тексту: К. Реган, *Српски културни*...).

233 К. Реган, *Српски културни*..., стр. 399–400. По хрватским проценама, почетком септембра 1939. године Бановина Хрватска имала је 4.423.000 становника: 75% римокатолика, 20% православних, четири процента муслимана, 0,5 евангелика и 0,5 одсто Јевреја – *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, 27. 8. 1939.

***

Развој хрватског питања и стварање Бановине Хрватске може се сагледати и кроз речи једног савременика: „Хрватско питање смо решавали постепеном, па све бржом и потпунијом, капитулацијом пред нашим највећим непријатељима међу Хрватима, при чему, истине ради, ваља рећи да се њима не може пребацити да су своје намере прикривали. Они су отворено исказивали своју мржњу према свему што је српско, према српском имену, према српској застави, према српској војсци, према српској униформи, према Видовданском Уставу, према српским светињама, према српској књижевности и српском језику, према српским обичајима и српском животу. И то најпре уздржано и као кроз зубе, па онда све отвореније и све циничније, као да су хтели да виде докле иде српско стрпљење. Они нису знали да је стрпљење српских политичких претставника било бескрајно кад је било у питању да се начини 'споразум' са Радићем или Мачеком. Зато су нас Трумбић, Радић, Пернар, Мачек, Павелић и толики други годинама вређали и псовали како само ништак може да вређа народ потпуно другог кова и потпуно друкчије историје. С наше стране политичког одговора није било, сем једног: стално обмањивање српског народа како су Мачек и др.[уги] за ову државу, за јединство, за демократију, за Краља, како уствари хоће исто што и ми, само ми нећемо да их разумемо, – и стална, неуморна и неограничена капитулација пред Мачеком да би се умилостивио да најзад потпише некакав 'споразум' са Србима. Било какав, било колико штетан по српске интересе, свеједно, главно да на истом акту буду потписи и Мачека и српских политичара."[234]

***

Споразумом је почело федерализовање Краљевине Југославије. У Хрватској сељачкој странци су сматрали да уговором није сасвим испуњено њихово инсистирање на националној самоуправи. Стога Хрватска сељачка странка тражи за Бановину Хрватску самоуправу на вишем степену од добијене, и територијално проширење на крајеве које називају хрватским повијесним земљама.[235]

234 С. М. Драшковић, *Српски народ и*..., стр. 26–27.

235 Драгиша Ј. Цветковић, „Смисао, значај и последице српско-хрватског споразума", *Гласник* СИКД Његош, св. 10, Чикаго, децембар 1962, стр. 8–27; Часлав М. Никитовић, „Споразум Цветковић–Мачек", *Гласник* СИКД Његош, св. 18, Чикаго, децембар 1966, стр. 113–119; Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd, 1965; В. Мачек, *Мемоари*, стр. 122–134; Kosta Čavoški, „Jugosla-

То време погодовало је усташком покрету који у незадовољству види повољну прилику за остварење својих циљева што су им у аманет оставили Еуген Кватерник и Анте Старчевић.[236]

Руководство Комунистичке партије Југославије подржало је договор Цветковића и Мачека сматрајући да је стварање нове бановине део борбе за другачије уређење Краљевине Југославије.[237]

***

Реакција на стварање Бановине Хрватске било је и у Љубљани. Словеначка страна је са горчином истицала да су Хрвати били против државе а добили су све што су тражили, док Словенци, као државнотворни, нису добили ништа. Словенска људска странка, као најутицајнији политички чинилац, затражила је разговоре и припрему преноса разних надлежности на Савску бановину то јест на словеначку јединицу. Догађаји у Европи нису погодовали конкретизацији словеначког захтева.[238]

***

Бановина Хрватска тешко се могла сврстати у оквир познатих и уобичајених правно-теоретских модела јер је имала карактеристике аутономне области, али са специфичним обележјима.[239]

Један правни историчар је закључио: „Sporazumom Cvetković–Maček Hrvati su se konstituisali ne samo kao corpus separatum, što im nije bilo dopušteno i pod Ugarskom i pod Austrijom odnosno Austro-Ugarskom, već i kao istinska federalna jedinica sa autonomnim delokrugom vlasti i odgovarajućim jemstvima da im ta autonomija neće biti narušena“.[240]

Оснивање Бановине Хрватске темељено је на члану 116. Устава Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. године који је предвиђао да у случају угрожених јавних интереса владар може

---

vija i srpsko pitanje“, *Srpsko pitanje* (urednik Aleksa Đilas, Beograd, 2011, str. 97–105 (у даљем тексту: К. Чавошки, *Југославија и*...). О границама Бановине Хрватске видети у: Љ. Бобан, *Хрватске границе*..., стр. 39–42.

236 Д. Биланџић, *Хрватска модерна*..., стр. 99.

237 *Proleter*, br. 12, novembar 1939; Љ. Бобан, *Мачек и*..., 2, стр. 258–261; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 197.

238 Љ. Димић, *Историја српске државности*..., стр. 206.

239 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb, 1961, str. 152.

240 К. Чавошки, *Југославија и*..., стр. 101.

указом наредити предузимање ванредних мера у целој краљевини или у једном њеном делу. У наставку текста поменутог члана било је одређено да се све уведене мере морају поднети Народној скупштини ради добијања сагласности. (То је значило да скупштина може и да поништи све ванредне мере!)[241]

Истога дана када је проглашена уредба о оснивању нове бановине, 26. августа, на изричити Мачеков захтев распуштена је Народна скупштина изабрана 11. децембра 1938. године. Указом о распуштању назначено је да ће дан избора нових посланика бити накнадно одређен посебним актом. Истога дана укинут је Закон о избору народних посланика и распуштен Сенат. Тако је створена ситуација да нико није могао расправљати о споразуму. Истовремено, Мачек је сазвао Хрватско народно заступство ради ратификације договора и добио апсолутну сагласност.[242]

***

У окружници, коју је као строго поверљиви материјал означило само вођство Хрватске сељачке странке, а ширеној по нижим организацијама, у првом ставу је стајало: „Slomljena je državna zajednica. Država je razdijeljena na dva područja. Bit će zadatak hrvatskog narodnog vodjstva da ovu razdiobu sve više i jače razvija. Zato u svima našim izjavama, govorima i člancima, kao i razgovorima nećemo nikad upotrebiti ime Jugoslavija nego državna zajednica. Ovim hoćemo kazati i naglasiti, da je država sastavljena od više dijelova. Govorit ćemo i pisati o narodima državne zajednice, čime hoćemo naglasiti da ima više naroda, time naglašujemo posebnost hrvatskog naroda.“[243]

Вођство Хрватске сељачке странке проценило је да се може ићи још даље у преговорима. То се видело и у тачки 11. поменуте окружнице у којој је писало: „Treba uvijek isticati da je stanje sporazuma samo prvi stupanj, prvi korak, za postignuće daljih ciljeva. Zato uvijek treba spominjati slobodnu i nezavisnu Hrvatsku, samostalnu Hrvatsku itd.“[244]

241 Ј. Јареб, *Хрватски народ у...*, стр. 408.

242 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 134.

243 Цитирано према примерку који се налази у Историјском музеју Србије, Инв. бр. 5218. Окружница је објављена у: Ф. Чулиновић, *Југославија између...*, стр. 160–165; Velimir Terzić, *Slom stare Jugoslavije*, I, Beograd, 1982, str. 566–572; Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд, 1989, стр. 27–31. Нешто више података око окружнице видети у: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Zagreb, 1964, str. 290-303.

244 *Исто*.

Да се стање није смирило стварањем Бановине Хрватске, показују и месечни извештаји Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба министру војске и морнарице и првом краљевом ађутанту. Тако, на пример, у извештају за октобар 1939. године, између осталог, има више информација о проблемима у народу.[245]

Римокатоличка црква је поучавала Хрвате да поистовећују веру и народност; свештеници су проповедали верницима о преимућству Срба у заједничкој држави као о насиљу над Хрватима. Клер је усмеравао Хрвате да се прилагођавају европским приликама из којих могу настати и повољне околности за осамостаљење у засебну државу. Биле су то пророчанске речи које су остварене после непуне две године!

***

Федерализација Краљевине Југославије, спроведена кроз формирање Бановине Хрватске 26. августа 1939. године (Споразум Драгише Цветковића и Владимира Мачека), одразила се и у исказивању бојазни за будућност српског народа у новој јединици. У том контексту појавиле су се и идеје о потреби стварања српског националног покрета („Срби на окуп“).[246]

Срби су сматрали да је Бановина Хрватска добила део српског етничког простора и страховали су од нових захтева Хрвата, који су непрестано изјављивали да је то само минимум наговештавајући тиме да ће тражити и друге крајеве. Да су Срби предосетили лошу будућност у новој бановини, говоре и подаци да су у неколико крајева тражили ревизију граница. Тих дана објављено је и неколико брошура с подацима из којих се види да су Срби чинили већину у 25 срезова, међу њима у Книнском, Костајничком, Вргинмоштанском, Бенковачком и другим.[247]

Стеван Мољевић, један од првака Српског културног клуба Босанске Крајине сматрао је да је споразум о новој бановини налик споразуму из Минхена којим је запечаћена судбина Чехословачке. За Мољевића је Крајина представљала бедем према загребачком

245 Извештај за октобар 1939. године Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба, лично строго поверљиво од 18. новембра 1939, министру војске и морнарице – ВА, П-17, 6-28/1.

246 В. Дугачки, К. Реган, *Смјернице српске*..., стр. 771–794.

247 Б. Петрановић, *Србија у*..., стр. 40; Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, Крагујевац, 1996, стр. 611. Другачији податак (15 котара са апсолутном српском већином) видети у: К. Реган, *Српски културни*..., стр. 400.

хрватству и сарајевском бошњалуку. На његове ставове реаговали су челници Самосталне демократске странке, углавном Срби који су годинама сарађивали са Владимиром Мачеком, оптуживши Мољевића за екстремизам![248]

У лето и јесен 1940. године Срби су одржали масовне зборове у неколико места северне Далмације. Прикупљали су потписе за петицију да се Бенковачки и Кнински срез припоје Врбаској бановини.[249]

Посебан проблем била је источна граница нове бановине: Хрвати су говорили да је Срем део троједне Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације и позивали се на некаква историјска и државна права, која су имала основе у разним нагодбама, погодбама и уговорима с угарском државом од 1204. године. У Бановину Хрватску ушло је пет сремских срезова: Винковачки, Вуковарски, Жупањски, Шидски и Илочки, при чему су Хрвати били бројнији само у Винковачком и Илочком срезу, а мањина у остала три. Стога је српско незадовољство имало основа. На прве вести о могућем припајању Срема Бановини Хрватској стигле су критике, упозорења и приговори с разних страна.[250]

Од српских институција које су се бавиле проблемом Срема, истакнуту улогу имао је „Српски културни клуб", формиран у Београду на празник посвећен Светом Сави, под председништвом угледног правника Слободана Јовановића.[251] Његове активности

248 Б. Петрановић, *Србија у*..., стр. 35.

249 О односу Срба према Бановини Хрватској видети у: Krešimir Regan, *Sporazum ili nesporazum? Srpsko pitanje u Banovini Hrvatskoj (1939–1941)*, Zagreb, 2019.

250 Mira Radojević, „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941", *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 1996, str. 39–61. Радојевићева је објавила и текст „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918–1941. godine", *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 1994, str. 7–41. Поређењем текстова Василија Ђ. Крестића „Претензије на Војводину" и „Претензије на Босну и Херцеговину", објављених (на српском и енглеском језику) у књижици под заједничким насловом *Великохрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину* (Београд, 2017), лако је уочити да је реч о примеру класичног плагијата!

251 Н. А. Поповић, *Слободан Јовановић*..., стр. 211–232; Видети и: Милун Стијовић, *Српски глас*, Сремски Карловци – Нови Сад, 2004; Љубодраг Димић, „Српски културни клуб између културе и политике", *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I, Београд, 1996, стр. 506–561; К. Реган, *Српски културни*..., стр. 397–424.

готово сви хрватски историчари подводили су под некакво великосрпство. Тако је, на пример, један историчар писао: „Strastvena propaganda velikosrpskih i šovinističkih pozicija, koju je poveo Srpski kulturni klub pod parolom da su Srbi u opasnosti, te da spas treba tražiti u stvaranju pokreta 'Srbi na okup!' imala je pandan u žestokoj političkoj propagandi iz ustaških krugova."[252]

У одбрану Срема јавиле су готово све српске странке. Међутим, од тога није било ништа. На све српске делатности, вођство Хрватске сељачке странке није одговарало. Уместо њега, то су чинили локални руководиоци партијских организација.[253]

Проблем Срема привремено је решен априла 1941. године стварањем Независне Државе Хрватске.

***

Међу високим официрима српске националности било је приметно незадовољство због стварања Бановине Хрватске. Официри нису могли да опросте кнезу Павлу Карађорђевићу капитулантску политику. То нерасположење појачавало је замисао о војном удару.[254]

***

Један од вођа Српског културног клуба, правник Слободан Јовановић, схватао је далекосежност стварања Бановине Хрватске па је у јануару 1940. писао: „Кад су обележена хрватска етничка целина, онда се неминовно мора обележити и српска етничка целина. Чим се отворило хрватско питање, отворило се и српско и Срби морају уједињеним снагама бранити оно што је њихово."[255]

Прве вести о неприликама којима су били изложени Срби у Бановини Хрватској утицале су на окупљање ради пројекта званог „Српске земље". Зна се да је 24. новембра 1939. група образованијих Срба и припадника политичких партија започела писање текста. Предлог Уредбе о организацији Српске земље настао је током 1940. године. Није обзнањен нити се нашао на

252 Ф. Јелић-Бутић, *Хрватска*..., стр. 17.

253 Љ. Бобан, „Držanje srbijanskih stranaka nakon sporazuma od 26. kolovoza 1939", *Мачек и*..., 2, стр. 285–301.

254 Далибор Денда, „Британци и војни пуч 27. марта 1941. године", *Војноисторијски гласник* – посебно издање, Београд, 2022, стр. 54–78 (у даљем тексту: Д. Денда, *Британци и*...).

255 Slobodan Jovanović, „Jugoslovenska misao", *Srpski glas*, br. 8, Beograd, 1940.

дневном реду Министарског савета.[256]

***

Вођство Хрватске сељачке странке, у намери да реализује своје страначке интересе и програм, стварало је две специјалне полувојне формације, Хрватску сељачку и Хрватску грађанску заштиту.[257] Први врховни заповедник по Мачековом избору био је Ђуро Ђука Кемфеља. Нешто касније Мачек је именовао Звонка Ковачевића за посебног заповедника.

Хрватска сељачка заштита организована је по котарима. По мањим котарима и градовима подразумевала је батаљоне, сатније, водове и ројеве.[258]

У месечним извештајима Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба састављаним после после стварања Бановине Хрватске најчешће су набрајани случајеви када су припадници Хрватске сељачке заштите хапсили, мучили и злостављали Србе и државне чиновнике. Тако је, на пример, у извештају за децембар 1939. године за територију Четврте армијске области писало како су у једном селу поред Загреба мештани мучили ватром и вешањем петорицу Цигана под оптужбом да су крали Хрватима разне ствари, које после истраге нису пронађене мада су они признали кривицу.[259]

У делу тог извештаја што се односио на територију Осечке дивизијске области писало је о злостављању једног Србина из села Стари Глог који је успео да побегне „заштитарима" па су они припуцали за њим.[260]

256 Љ. Димић, *Историја српске државности*..., стр. 208–209.

257 Код појединих аутора уочавају се у истом тексту сасвим супротна тумачења о разлозима формирања страначке паравојне формације: „Osnivanje spomenute organizacije znakovito je u smislu da je ukazivalo na opći neuspjeh beogradskih vlasti da uspostave javni red i mir i izgrade legitimnu državu uspostavljenu na vladavini prava"; „No, kako su se pojačavale suprotnosti između Pavelića i Mačeka za prevlast među Hrvatima, i Maček je bio prisiljen posegnuti za eventualnom upotrebom sile, što je podrazumijevalo i osnivanje vlastitih poluvojnih snaga". – Sabrina P. Ramet, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2011, str. 141 i 144.

258 Željko Karaula, „Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", doktorski rad odbranjen 2014. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

259 Месечни извештај за децембар 1939. Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба, лично строго поверљиво од 13. јануара 1940, министру војске и морнарице - ВА, П-17, 6-48/1.

260 Месечни извештај за децембар 1939. године Обавештајног одељења

***

Бановина Хрватска организовала је своје општинске изборе маја 1940. године. Према коначним резултатима, Хрватска сељачка странка задобила је апсолутну власт!

По речима неколицине руководилаца Хрватске сељачке странке, Срби су постали национална мањина. Почела је да се спроводи дискриминација у сваком погледу, одузимањем права на рад и додатним пореским оптерећењем пошто је Србима разрезиван већи порез, а забрањено им је било свако окупљање и истицање српских застава. У новим школским уџбеницима губио се готово сваки траг о Србима и њиховој историји. Исто тако било је и с Југославијом.

Малтене сутрадан после објаве да је створена нова бановина, у деловима Врбаске бановине (у њој су римокатолици чинили око 16,6 одсто од укупног броја становника) почело је ново препресапоређивање државних чиновника тако што су дотадашњи премештани из нове бановине, а на њихова места су довођени Хрвати.

Државна цензура није дозвољавала објављивање текстова о страдању Срба. Такве информације могле су се прочитати само у новинама као што су *Српски глас*, *Српско огњиште* и *Народна одбрана*. *Билтен,* гласило Југословенског народног покрета „Збор", који је предводио Димитрије Љотић, писало је у готово сваком броју о страдању угледних Срба и појединих Хрвата оданих југословенству.[261]

Истовремено, хрватска штампа, на пример *Hrvatski list*, *Hrvatski dnevnik*, *Hrvatska straža* и *Zagrebački list*, није се либила да објаве и овакву реченицу: „Hrvatska neće moći držati na svome području stanoviti broj pojedinaca koji su se orijentisali nepovjerenjem prema hrvatskom narodu, a neće im moći ni plaćati mirovine".[262]

Главног Ђенералштаба, Лично строго поверљиво од 13. јануара 1940, министру војске и морнарице – ВА, П-17, 6-48/1.

261 *Билтен* Југословенског народног покрета Збор објавио је у периоду од 11. септембра 1939. до 5. октобра 1940. године више од 20 прилога о страдању Срба. Видети у: Василије Драгосављевић, „Штампана гласила ЈНП Збор о политичко-безбедносној ситуацији у Бановини Хрватској (1939–1940)", *Лесковачки зборник*, бр. 62, Лесковац, 2022, стр. 231–245 (у даљем тексту: В. Драгосављевић, *Штампана гласила ЈНП Збор*...).

262 *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, 28. 8. 1939.

***

Хрватска сељачка странка била је заокупљена хрватским народом и Хрватском – Краљевину Југославију прихватала је само као политичку реалност коју би требало мењати. Југославија није била њихова држава али је нису као усташе сматрали непријатељском. Већина чланова веровала је да ће се потпуна независност остварити па стога и нису били заинтересовани за Југославију. Такав однос исказао је и сам Владимир Мачек када је напустио Удружену опозицију ради склапања договора са Драгишом Цветковићем. Мачек, међутим, није био загрижени сепаратиста, али је југословенско јединство подржавао само у мери у којој се оно уклапало у његове планове: одлазио је у Београд само да брани хрватске интересе, али не и југословенске. Та политика и снажно националистичко осећање имали су за последицу да Мачек није превише жудео за тим да буде у некој од влада после 1935. године. Тек је споразум са Цветковићем учинио њега и странку водећим политичким чиниоцем у држави. С друге стране, Југословенска радикална заједница, што је подржавала Драгишу Цветковића и давала већину министара, није била класична партија, већ је пре личила на организацију која ради за владу и зависи од ње и представља инструмент аутократског режима. Зато и није имала широку подршку међу Србима нити је уживала поштовање од других српских партија.[263]

***

Политичко вођство Бановине Хрватске прилагођавало је своју политику приликама у Европи, нарочито према нацизму и фашизму. У том контексту треба посматрати веома оштре мере према комунистима и њиховим симпатизерима (хапшења и слања у затворе), док су истовремено исказивали знатну толеранцију према усташама и другим десничарским националистичким групама. Приметно је било и форсирање ширења публикација и других форми штампе у којима се са симпатијама писало о Немачкој и Италији. О Немачкој се извештавало као и здравој земљи с јаким вођством која је поштовала свој народ.

***

Хрватско питање оптерећивало је Краљевину од дана про-

263 А. Ђилас, *Оспоравана земља*, стр. 189.

глашења до њеног слома мада је било покушаја да се путем разних уступака Хрватима оно на известан начин превазиђе.[264] У том контексту треба гледати и на одлуку владе Милана Стојадиновића (после склапања економско-политичког споразума са Италијом 25. марта 1937. године), да се омогући повратак у Југославију усташама који то желе под условом да нису осуђивани. Усташки покрет тиме задобија нови замах ширећи свој утицај међу хрватским народом. Покрет јача још више после стварања Бановине Хрватске, стичући нове и нове присталице уз отворену подршку римокатоличког клера, нарочито фрањеваца.[265] Франковци и усташе неколико пута су демонстрирали у Загребу против Мачека. Поводи су им били разни, на пример, покушај хапшења Миле Будака и Стјепана Буђа децембра 1940. године.[266]

Утицај франковаца и усташа на припаднике Хрватске заштите видео се и кроз бројне физичке нападе на неистомишљенике, терористичке акције (убили су 10. априла 1940. у Загребу Здравка Ленца, кума и истакнутог припадника покрета Димитрија Љотића) и пљачке државне имовине. То је неколико пута натерало бана Ивана Шубашића и Владимира Мачека да затраже интервенцију југословенске жандармерије.[267]

Усташка идеологија била је, уз италијански фашизам и немачки националсоцијализам, посебна врста отрова који је нашао веома плодно тло у хрватском народу.[268]

Напад Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године припадници усташког покрета и њихови бројни симпатизери су уз опструкцију одбране, дезертерство и отворену издају, искористили за проглашење Независне Државе Хрватске – творевине којој су немачки официри припомогли у постављању темеља, форме и пројеката у унутрашњој политици,

264 Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније – Прилози за историју страдања Срба у бановинама Савској и Приморској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, Београд, 2004.

265 Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983 (у даљем тексту: Б. Кризман, *Анте Павелић*...). Још није разјашњено колики је био утицај Велике Британије на поједине главаре усташког покрета (Анту Павелића и Андрију Артуковића) у склопу њихове балканске (антисрпске) политике.

266 В. Драгосављевић, *Штампана гласила ЈНП Збор*..., стр. 238.

267 В. Драгосављевић, *Штампана гласила ЈНП Збор*..., стр. 241–243.

268 Милан Грол, „Хрватски национализам", *Искушења демократије*, Београд, 2005, стр. 63–74.

осим кад је реч о политици према националним мањинама (Србима).[269]

***

Један од најчешћих коментара хрватских политичара и других личности односио се на интерпретацију четништва у српској историји и нање настављаче у јужнословенској краљевини, а те су замерке биле пропраћене бројним, најчешће неоправданим али пропагандистичким, оптужбама на рачун њихових активности.

Хајдуци, ускоци и стари четници били су српски национални борци што су пружали отпор окупатору (турској и млетачкој власти) и војевали за слободу. Четници су настали на размеђу 19. и 20. века уочи разрешења такозваног Источног питања у коме је Турска у рату 1912–1913. године прогнана са Балкана.

Традиција четништва форсирана је у првој јужнословенској држави с очекивањем да је осим Срба могу прихватити и други народи. Стварност је била другачија јер су те планове Хрвати напросто одбацивали, осим ретких изузетака. Основна замерка са њихове стране била је тврдња да су та удружења у служби репресије над Хрватима а никако нису форма зближавања.[270]

Четничких удружења било је углавном у крајевима са благом српском већином (Северна Далмација. Лика, Банија, Кордун, Босанска Крајина). Пропагандистичко форсирање хрватског питања на посебан начин видело се кроз оптуживање четника да шире антихрватство употребљавајући силу и терор, не презајући ни од злочина. Други вид оптужби тицао се тврдње да су четници дали повода јачања франковаца односно праваша и њиховом заоштравању реторике против Срба уопште.

Бановинске власти Савске бановине су маја 1935. године

269 Говори Анте Павелића преко радио-станице Главног усташког стана од 6. до 9. априла 1941. године – М. Бзик, *Усташка побједа*..., стр. 72–86.

270 Đuro Stanisavljević, „Pojava i razvoj četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941–1942. godine", *Istorija XX veka Zbornik radova IV*, Beograd, 1962, str. 5–137; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979; Fikreta Jelić-Butić, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj – Prilog građi o četničkim udruženjima u Banovini savskoj 1934–1936", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1988, str. 145–232; Zdravko Dizdar, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije", *Scrinia slavonica*, br. 2, Slavonski Brod, 2002, str. 75–116. Мишљење једног странца о четничким удружењима може се видети у: Ц. П. Њумен, *Југославија у сенци рата...*, стр. 122–132.

забраниле деловање четничких удружења на територији под њеном управом и то је окончано у наредних годину дана. Тако је основна замисао пропала и била злоупотребљена у политичкој борби хрватског народа за самосталну националну државу изван Краљевине Југославије.

Е. Уочи пропасти Краљевине Југославије

Једна од карактеристика јужнословенске краљевине односила се на састав Министарских савета. Познато је да је регент а касније краљ Александар Карађорђевић имао великог удела у подношењу оставки.

У периоду од 20. децембра 1918. до 6. јануара 1929. године промењене су 24 владе; у периоду од 9. јануара 1929. до 8. октобра 1934. промењено је осам влада и у периоду од 9. октобра 1934. до 27. марта 1941. године шест влада – укупно 38! Председници Министарског савета били су Срби из Србије – 37, први и једини који који је дошао из друге покрајине био је Словенац Антун Корошец (27. јули 1928–6. јануар 1929). На председничком месту највише пута био је Никола Пашић – седам пута од. 1. јануара 1921. до 21. маја 1924, и три пута од 6. новембра 1924. до 8. априла 1926)! Најдуже је трајала влада под председништвом Милана Стојадиновића – од 21. јуна 1935. до 21. децембра 1938. године![271]

***

У извештају немачке обавештајне службе од 24. октобра 1940. године о политичким приликама у Краљевини Југославији наведено је и следеће: „Пропаганда Коминтерне је у појединим деловима Југославије различита; што се тиче Хрватске ситуација је следећа: политичка анархија, мржња против Срба, јачање сепаратистичког духа... Франковачка група, која је безначајна, огромно се повећава. Једном речју Хрватска је сада на путу тоталне анархије која раздире њено политичко и социјално биће и која има све шансе да се погорша. Супротно Србима, Хрвати немају у себи ни један здрав елемент који би могао разбудити њихов анационална осећања или их ујединити за једну заједничку акцију, изузев мржње према Србима, која им је заједничка. Уза све то треба додати да је

271 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb, 1961, str. 287–310 (у даљем тексту: Ф. Чулиновић, *Југославија између*..., II,).

економска криза у Хрватској очитија него у Србији захваљујући расулу и административној анархији.“[272]

***

Почетак остварења немачких планова о Новој Европи кренуо је припајањем Аустрије 13. марта 1938, настављен растурањем Чехословачке и припајањем Судетске области 1. октобра исте године (што је потврђено такозваним Минхенским споразумом Немачке, Италије, Велике Британије и Француске 29. септембра). Следећа етапа почела је 1. септембра 1939. године нападом на Пољску. Тај напад био је повод Великој Британији да објави рат Немачкој; потом су то учиниле још неке државе па је започео Други светски рат.

Немачка спољна политика од јесени 1940. до 25. марта 1941. године била је усмерена у правцу везивања економија држава југоисточне Европе из више разлога међу којима је најважнији био да је на тим територијама било довољно природних богатстава корисних немачкој привреди и економији. Посебно место у тој политици заузимао је наум да се са Балкана истисне утицај Велике Британије. Постојао је још један чинилац: немачка жеља да се Балкан осигура у предстојећој великој офанзиви на Совјетски Савез, планираној за пролеће 1941. године, што је потиснуло у други план рат против Југославије (који је у међувремену био припреман).

Румунија и Мађарска приступиле су Тројном пакту новембра 1940, док је Бугарска то учинила марта 1941. године.[273] Тако се Југославија крајем 1940. нашла потпуно окружена Италијом, Немачком и њиховим савезницима. Изузетак је била Грчка која се опирала притисцима док и она није била нападнута од Италије.

У тој, условно речено, балканској политици, треба посматрати и немачка настојања да за своје планове придобију и Краљевину Југославију. Како се рат ширио по европским државама и довео до тога да су готово на свим границама Југославије биле непријатељске силе, кнез Павле Карађорђевић покушао је да обезбеди помоћ код Велике Британије, некадашњег савезника из Првог светског рата, али безуспешно, док је Француска у међувремену била пора-

272 Наведено према: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 439–440.

273 Претеча тог савеза био је споразум Немачке и Јапана из 1936. познат као Антикоминтерна пакт, њему је 1937. приступила Италија. Тројни пакт су склопиле Немачка, Италија и Јапан, а потписан је септембра 1940. године у Берлину – пакт је нагласио да сваки народ у свету треба да добије простор на који има право уз успостављање новог поретка у Европи и источној Азији.

жена од Немачке. Свесни свих неповољних околности по државу, кнез, Крунски савет и влада сматрали су да би прихватање понуде немачког вође Адолфа Хитлера о приступању Југославије државама Тројног пакта представљало мање зло од рата. На седници владе, која је уследила истога дана када и седница тројице намесника – 23. марта 1941. године, Владимир Мачек недвосмислено је подржао приступање Тројном акту.[274]

Приступање је потписано 25. марта 1941. у Бечу, у аустријском царском дворцу Белведере. Тај чин проузроковао је талас масовних демонстрација широм Југославије, изузев у чисто хрватским срединама.[275]

Мада је одранније било гласина о могућем државном превратy, у ноћи с 26. на 27. март извршен је војни пуч који је предводио генерал Боривоје Мирковић.[276] Уследило је смењивање дотадашње владе Драгише Цветковића и Владимира Мачека и формирање нове под председништвом генерала Душана Симовића; намесници су били принуђени на оставке а власт је преузео краљ Петар II Карађорђевић који је у међувремену проглашен пунолетним. Кнез Павле Карађорђевић је око поноћи с 27. на 28. марта предат Британцима (као што се то десило и Милану Стојадиновићу, некадашњем председнику владе десетак дана раније, тачније 18. марта).[277]

На другој седници нове владе 27. марта (у 22 часа), поред

274 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 147. Видети и: Љ. Бобан, *Мачек и*..., 2, стр. 364–385; Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958, str. 132–137 (у даљем тексту: Ф. Чулиновић, *Слом*...,); Б. Петрановић, *Историја*..., стр. 360–384; Branko Petranović, Nikola Žutić, *27. mart 1941*, Beograd, 1990. Текст протокола о приступању Југославије Тројном пакту видети у: Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у*..., стр. 415.

275 Приступање Тројном пакту у име Краљевине Југославији потписали су Драгиша Цветковић, председник владе, и Александар Цинцар-Марковић, министар иностраних послова. Са друге стране, то су учинили Јоаким Рибентроп, немачки министар иностраних послова, Галеацо Ћано, италијански министар иностраних послова и генерал Хироши Ошима, јапански амбасадор у Берлину. Занимљиво је да је потписана само верзија на немачком језику! – Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, 1, Beograd, 1982, str. 418 (у даљем тексту: В. Терзић, *Слом Краљевине*...). Видети и: Бранко Петрановић, „Велике силе и политичка криза у Југославији 25–27. март 1941“, *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 403–419. Видети и: Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2018, str. 213–214 (у даљем тексту: Х. Нојбахер, *Специјални задатак*...).

276 Драган Бакић, „Слепа амбиција или британска субверзија? Југословенски официри, британске обавештајне службе и државни удар од 27. марта 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, Београд, 2021, стр. 53–83.

277 Д. Денда, *Британци и*..., 54–78.

осталог расправљало се и о статусу Бановине Хрватске. Симовић је нагласио да она остаје у дотадашњој форми, са баном и са свим договореним правима и обавезама. Мачек је тражио да се полицијске снаге у Хрватској ставе под контролу бана и да он, бан, буде одговоран за спровођење нових закона. [278]

Нова влада је, свесна ситуације, покушала на разне начине да убеди Немачку да Југославија остаје при потпису то јест у чланству Тројног пакта, што је подразумевало наставак одржавања пријатељских односа и то да се у југословенској спољној политици ништа неће променити.[279]

Владимир Мачек је предлагао да он отпутује у Берлин да тамо покуша одобровољити немачки врх. Међу свим министрима био је најречитији да треба још једном потврдити приступање Тројном пакту и учинити још неке уступке, на пример, дозволити прелаз војске и војног материјала кроз Југославију.[280]

О неким другим Мачековим плановима говори следећи случај. Наиме, он је исказивао личну наклоност према нацистичкој идеологији радећи то, додуше, из практичних и тактичних разлога. Тако је у разговору са дипломатама, непосредно пред напад на Југославију 6. априла 1941. године, истакао да ће Адолф Хитлер постати славан ако победи Совјетски Савез и тако спаси Европу од комунизма.[281]

***

По пристизању проверених информација из Београда, 27. марта после 14 часова, Адолф Хитлер је, на састанку са највишим војним и политичким званичницима одржаном у канцеларији владе, наредио бруталан напад на Југославију („Операција 25“ или „Казна“) и њено растурање. Хитлер је том приликом, описујући ситуацију у Југославији после државног удара, закључио да неће

278 *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945* (приредили Комнен Пијевац и Душан Јончић), Београд, 2004, стр. 1–2 (у даљем тексту: *Записници са седница*...). Мада је одавно познат садржај записника те седнице, међу појединим хрватским историчарима и даље је распрострањено мишљење да је пуч изведен како би се поништио договор о стварању Бановине Хрватске – З. Раделић, *Хрватска у*..., стр. 25.

279 Dušan Biber, „Knez Pavle u britanskoj konfinaciji“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2–3, Zagreb, 1976, str. 19–46.

280 Слободан Јовановић, *Записи о проблемима и људима*, Лондон, 1976, стр. 12.

281 Љ. Бобан, *Мачек и*..., 2, стр. 404.

бити никаквих ултиматума и да ће се сва уверавања нове владе у Београду само примити к знању али им се неће веровати. На крају је нагласио да ће напад отпочети чим за то буду спремне војска и техника.[282]

Одлука да се Југославија раскомада и њене територије доделе Италији, Мађарској и Бугарској донета је на истој седници у Берлину.[283] Најважнији разлог да се територија Југославије раздели савезницима Немачке био је да се обезбеди њихово партнерство и ојачају мотиви за учешће у предстојећем нападу на Совјетски Савез. Најбољи начин за то био је да се удовољи територијалним захтевима који су остали и као кључно спорно питање још од склапања мировних уговора после Првог светског рата.

Адолф Хитлер је обавестио о намери да нападне Југославију Бенита Мусолинија који му је одговорио да у том нападу „треба рачунати са сепаратистичким тенденцијама у Хрвата које представља др Павелић". Затим је Анте Павелић, уз сагласност Мусолинија, позвао све усташе широм Италије да се окупе у сабирном логору у Пистоји. С тим у вези Јоаким фон Рибентроп, немачки министар спољних послова, априла 1941. упутио је у Загреб свог представника Едмунда Фезенмајера[284] ради повезивања са Славком Кватерником[285], водећим усташким прваком, и Владимиром Мачеком, тада

282 Записник са седнице на којој је донета одлука о нападу на Југославију и њено растурање – *Aprilski rat 1941, knjiga 1, Beograd, 1969,* str. 343 (у даљем тексту: *Априлски рат...); Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata – tom I Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 1993, str. 1–5 (у даљем тексту: *Злочини НДХ*); Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 87–91. Видети и: Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у...,* стр. 369. Херман Нојбахер је сматрао да Адолф Хитлер није првобитно планирао напад на Југославију због јаких привредно-економских веза – Х. Нојбахер, *Специјални задатак...*, стр. 212–216.

283 Закључци са саветовања у Берлину 27. марта 1941. године – *Априлски рат*, стр. 342–343.

284 „Weesenmayer Edmund", *Tko je tko u NDH 1941.–1945.*, Zagreb, 1997, str. 425 (у даљем тексту: *Tko je tko u...*); Видети и: *Немачка обавештајна служба*, V, Београд, 1958, стр. 14–15 и 90.

285 Славко Кватерник (рођен у чешко-јеврејској породици) био је школовани аустроугарски официр, учесник Првог светског рата – служио је на разним функцијама и на више ратишта. После слома Аустроугарске 1918. године, ставио се у службу Народног вијећа у Загребу. Он није био примљен у војну службу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, већ је 1921. пензионисан у истом чину. Као припадник Странке права подржао је Анту Павелића и 1932. у Бреши у Италији договорио активности на ширењу усташке организације

потпредседником југословенске владе, како би припремили проглашење Независне Државе Хрватске.[286]

Наредних дана немачка дипломатија се увелико активирала. Тако су Валтер Малетке и Едмунд Фезенмајер, специјални опуномоћеници министра Јоакима фон Рибентропа, покушали да убеде Владимира Мачека да не улази у владу генерала Душана Симовића, где је био предвиђен за потпредседника. Притисци нису уродили плодом јер је он одбацио сваку понуду о стварању независне Велике Хрватске и 4. априла стигао у Београд где се придружио влади.[287]

Фран Куловец и Миха Крек, двојица Словенаца министара, у Посленству Словачке у Београду 5. априла понудили су политичком врху Трећег рајха издвајање Словеније из Југославије и затражили гаранције за територијални интегритет.[288]

После неуспеха са Мачеком, Немци су се окренули ка усташама и њима наменили улогу разбијања Краљевине Југославије кроз стварање хрватске државе.[289]

***

Краљевина Југославија и Совјетски Савез потписали су 5. априла нарочити споразум, чему су медији у Москви дали значајан публицитет.[290] Немачка је кренула у напад исте ноћи.

Совјетски Савез је 9. маја 1941. обавестио Норвешку и Белгију да су њихове владе изгубиле државне територије па преста-

---

у Загребу – „Kvaternik, Slavko", *Tko je tko u*..., str. 226–227; „Kvaternik, Slavko", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje; Nada Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1996, str. 379–398: Нада Кисић-Колановић и још неки хрватски историчари преиспитују Кватерникову службу од 26. фебруара 1916. до јануара 1918. године!

286 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1978, str. 59–96 (у даљем тексту: Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*...); Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 377–418. Едмунд Фезенмајер је имао искуство на том послу јер га је претходно одрадио у Словачкој – Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo*, Beograd, 2019, str. 370.

287 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 153–154; Ф. Јелић Бутић, *Усташе и*..., стр. 64.

288 Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 137–138 (у даљем тексту: Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела*...).

289 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 65.

290 Б. Петрановић, *Историја Југославије*, 1, стр. 383. Видети и: Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935–1941*, Beograd, 2017; Александар Животић, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941*, Београд, 2021.

је потреба дипломатских мисија у Москви. Два дана касније, исто је речено и Милану Гавриловићу, југословенском посланику у Москви. Те одлуке о протеривању три дипломатске мисије Совјети никада нису јавно саопштили!

***

Немачки напад није се могао избећи јер је Хитлер био одвећ јасан у намери да растури Југославију и то у што је могуће краћем року. Рат против Југославије почео је у ноћи с 5. на 6. април у Ђердапу, а наставио је у рану зору нападом из ваздуха на Београд. Ваздушни напад имао је за циљ да опустоши град и обезглави локално становништво. Потом су дошли напади на војну инфраструктуру.

У нападу на Југославију учествовале су укупно 52 дивизије: 24 немачке са око 458.000 војника и 1.500 авиона, 23 италијанске дивизије са око 340.000 војника и 670 авиона и пет мађарских дивизија са око 80.000 војника.[291]

У објави напада Хитлер је оптужио Србе као главне кривце за рат. У том контексту начелник немачке Врховне команде генерал Вилхелм Кајтел је 28. марта у „Смерницама за пропаганду против Југославије", својеврсној директиви о растурању Југославије, нагласио да је српска влада, не осврћући се на далекосежне уступке и значајне гаранције, кренула у рат против Немачке.[292]

Услед бројних разлога Југославија је врло брзо војнички поражена.[293] Тих дана југословенска краљевска влада била је

291 JJozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, str. 71. Здравко Диздар наводи да су у нападу учествовале 22 италијанске дивизије – „Brojidbeni pokazatelji vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br.1–2, Zagreb, 1996, str. 163.

292 *Априлски рат 1941*, стр. 346–351.

293 *Априлски рат 1941*, стр. 797; Слободан Ђукић, „Југословенска војска у Априлском рату 1941. године", *Војноисторијски гласник*, посебно издање, Београд, 2022, стр. 79–98.

Јере Јареб писао је као великохрватски националиста јер је, као и апсолутна већина хрватске политичке елите, размишљао о реализацији хрватских планова о независној држави. Кад је реч о Србима, ту је био у праву: „U razdoblju od 1934. do 1941. srpske političke stranke, okupljene u vojsci, političkim strankama, Pravoslavnoj Crkvi i kraljevskom dvoru, uzajamno su se neutralizirale i križale, dok je država neminovno išla u propast. Na srpskoj strani nije bilo autoriteta, koji bi ih složio i poveo, koji bi mogao provesti preuredjenje države i pokušati ozdravljenje unutrašnjih prilika. Tko je medju Srbima u tom razdoblju vidio bit problema, koji

обезглављена. У војсци је владало расуло које се одразило на слаб отпор, осим у спорадичним случајевима. Рат је трајао кратко (6–17. април) и окончан је војном капитулацијом 17. априла у Београду.[294] Са југословенске стране потпис су ставили Александар Цинцар–Марковић, министар иностраних послова и генерал Милорад Јанковић, док је са немачке стране то учинио генерал-пуковник Максимилијан фон Вајкс, командант Друге немачке армије.[295]

Најважнија последица краткотрајног рата била је брисање Југославије са географске и политичке карте Европе јер је у међувремену спровођено распарчавање њених територија. Наиме, Немачка је платила за лојалност ревизионистичких суседних држава – Италија, Бугарска, Мађарска и Албанија добиле су по део некадашње Краљевине Југославије.[296]

Истовремено је отпочела пропаганда која је рат представила сасвим другачије: за рат је крива Југославија пошто је њена политика била несигурна што је угрозило интересе Трећег рајха и његових савезника па су они морали да изведу превентивне нападе на основама међународног ратног права.[297]

***

После одбијања Владимира Мачека да прихвати понуде немачких дипломата и договора са усташким вођама у Загребу, уследило је проглашење Независне Државе Хрватске одмах по уласку немачких трупа у Загреб, без присуства усташког поглавника

---

je ugrožavao ne samo opstanak države nego i političku budućnost srpskog naroda?" – J. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 52.

294 Млади хрватски историчари војни пораз Краљевине Југославије тумаче и овако: „Unutrašnji srpski sukobi napokon su raznijeli Jugoslaviju i ona je kapitulirala pred silama Osovine u travnju 1941. nakon deset dana rata." – Mislav Ježić, „Hrvatska – Kratak pregled povijesti", *Hrvatska u srcu Europe*, Zagreb, 2020, str. 24.

295 Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у*..., стр. 403; Ф. Чулиновић, *Слом*..., стр. 287–307.

296 Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела*...; Кад је реч о судбини Баната корисно је видети сведочење Хермана Нојбахера о његовом разговору са румунским маршалом Јоном Виктором Антоанескуом – Х. Нојбахер, *Специјални задатак*..., стр. 207–208.

297 Позната су бројна тумачења о томе ко је крив за слом Југославије. Једно од њих гласи: „Хрватско антисрпство је било основни разлог за распад Југославије". – Жан Изар, *Југославија 1939–1944*. године, Чачак, 2022, стр. 236.

Анте Павелића и главне усташке групације.[298]

Независну Државу Хрватску прогласио је 10. априла, преко таласа Радио Загреба, усташки доглавник Славко Кватерник и том приликом истакао: „Božija providnost i volja našega saveznika, te mukotrpne stoljetne borbe hrvatskog naroda.., odredili su da danas pred dan uskrsnuća sina božjega uskrsne i naša domovina, Hrvatska država.“[299] Организатори и реализатори тог чина били су, у ствари, Немци – један од најважнијих био је СС-пуковник Едмунд Фезенмајер.

Кватерников проглас био је знак за преузимање власти у свим областима што су је обављали дотадашњи припадници органа Бановине Хрватске уз активну подршку паравојних формација Хрватске заштите, што је често завршавано на појединачним убиствима.[300] Истога дана објављено и и Мачеково саопштење у којем позива припаднике Хрватске сељачке странке да прихвате нову државу.[301]

Проглашење хрватске државе надбискуп загребачки Алојзије Степинац доживео је као велику прекретницу у животу хрватског народа, пошто је држао да се Југославија распала на делове и да је Хрватска тиме постала независна држава.[302] Два дана после проглашења нове творевине, надбискуп је благословио војсковођу Славка Кватерника а 14. априла поздравио и усташког поглавника Анту Павелића и његове саборце који су у Загреб стигли из Италије.[303]

---

298 Није познато ко је и када први поменуо име Независна Држава Хрватска. Зна се да је Миле Будак уредио годишњак *Независна Хрватска Држава* за 1934. годину. Група од 66 Хрвата окупљена под именом Комитет града Загреба, Горње Хрватске, Лике, Славоније, Далмације и Босне и Херцеговине упутила је апел италијанском дучеу Бениту Мусолинију за помоћ у стварању нове државе то јест Независне Државе Хрватске – В. Терзић, *Слом Краљевине*..., 1, стр. 574–575.

299 Фердо Чулиновић је разјаснио непознанице око проглашења – *Окупаторска подела*..., стр. 191–209; *Hrvatski narod*, Zagreb, 10. 4. 1941; *Narodne novine*, Zagreb, 11. 4. 1941.

300 Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925–1945. Prilozi za hrvatsku povijest* (uredio dr. Jere Jareb), Zagreb, 1995, str. 13 (у даљем тексту: Е. Д. Кватерник, *Сјећања и*...). Видети и: Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 74–83.

301 Владимир Мачек не помиње свој проглас – *Мемоари*, стр. 157–159.

302 Alojzije Stepinac, *Dnevnik*, 10. 4. 1941. Вести о сусретима надбискупа Степинца и војсковође Кватерника и поглавника Павелића видети у: Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 107–111.

303 Тврдња да је са Антом Павелићем из Италије стигло 195 усташа, коју

Едмунд Фезенмајер, кога су иначе звали „бабицом усташке државе“, известио је 16. априла министра Јоакима фон Рибентропа да га је Анте Павелић обавестио о својој намери да формира владу.[304]

Хрватска влада предвођена поглавником Павелићем положила је заклетву истога дана (16. априла) пред римокатоличким свештеником Вилимом Цецељом, муфтијом загребачким Исметом Муфтићем и евангелистичким бискупским викаром Мајклом Бекером. Заклињали су се на књижици *Ustaška načela*, док је текст „присеге“, истовремено, читао усташки доглавник Миле Будак.[305]

***

Проглашење хрватске државе пропагандно је тумачено као најсудбоноснији догађај у хрватској историји. У истом контексту појавиле су се две групе питања које је требало разрешити: питање хрватске државности и улоге усташког покрета у вези с тим, и питање изградње новог друштвеног поретка у држави. Предлоге за разрешења тих дилема нудили су разни теоретичари са тврдњама о слободном народу, славној прошлости, разликама од Срба... Срби су сматрани реметилачким фактором у хрватској историји. Чак су цитиране и Павелићеве речи које је, наводно казао, 13. априла 1941, приликом прелаза италијанско-југословенске границе на путу ка Загребу – да Хрвати никад нису имали никакве везе са Србима, да се од њих разликују по религији и по физичком изгледу, да Хрвати нису Словени. Био је то путоказ будућој расистичкој политици према српском народу. Ускоро се та политика проширила и на при-

потенцира известан број аутора, понављана је када су се хтели оправдати усташки злочини. У исте сврхе коришћени су и неодређени подаци о „два-три камиона усташа“. Том игром речи хтело се заправо доказати да толико људи није могло побити много Срба – М. Бзик, *Усташка побједа*, стр. 103–110; Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 403.

Тешко је проверити тврдње генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа да је поглавник Анте Павелић у Загреб стигао окружен комунистима: „Kada se vratio u Hrvatsku, pratilo ga je oko pet stotina naoružanih pristalica. Delom su to bili ljudi koji su se sa njim vratili iz italijanske emigracije, a delom je bila reč o hrvatskim rudarima koji su bili zaposleni u Belgiji, ali i hrvatski radnici iz drugih zemalja. Ovi radnici su uglavnom bili komunisti koji su se preko noći preobratili u radikalne hrvatske nacionaliste.“ – Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd–Novi Sad, 2013, str. 526.

304 Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 441.

305 *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. 4. 1941.

паднике жидовске (јеврејске) и циганске (ромске) мањине, а све у циљу стварања „чистог хрватског простора и хрватске нације“.[306]

306 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 139.

2.2. Усташа – Хрватска револуционарна организација

Своје незадовољство због проглашења јужнословенске државе 1. децембра 1918. године, а не независне Хрватске, мала група Хрвата, сачињена од некадашњих аустроугарских официра и релативно анонимних политичара, исказала је напуштањем територије нове државе и насељавањем у Аустрији и Мађарској. Њихова прва политичка организација, названа „Hrvatski odbor", основана је маја 1919. године са седиштем у Грацу, потом се преселила у Беч, а касније у Будимпешту. Позната је као „група Саркотић", по имену аустроугарског генерала Стјепана Саркотића[1]. Извесно време поменути одбор је имао и своје паравојну групу, такозвану Hrvatsku legiju, формирану с намером да упадну у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца у случају напада или избијања револуције.[2]

Одбор се ускоро разишао у више група, а основни разлог представљала су средства која би била коришћена и крајњи циљ. Једну од група водио је Ивица Иво Франк, син Џошуе Јосипа Франка. Син је од оца наследио антисрпство. Сматрао је да Хрвати у остварењу својих планова треба да затраже помоћ од Италије.[3]

Контакте са емигрантима имао је универзитетски професор Милан Шуфлај, утемељивач албанологије, па је био ухапшен и осуђен на двогодишњу робију и губитак права да држи наставу, што га је после затвора натерало да оде у иностранство и тамо проведе извесно време. После повратка у Загреб, покушао је 1927. године да са Антом Павелићем формира Хрватску народну радикалну странку.[4]

***

У Хрватској 1928. године формирају се грађанска омладин-

1 Џ. П. Њумен, *Југославија у сенци рата*..., стр. 182–186.

2 Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do trav*nja 1941. godine, Zagreb, 2007, str. 42 (у даљем тексту: М. Јареб, *Усташко-домобрански*...); Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 16; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, prva knjiga, Beograd, 1988, str. 186 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Историја*..., 1).

3 Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 17–18.

4 Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 18.

ска удружења. На загребачком Свеучилишту деловало је удружење „Еуген Кватерник".

Парламентарна криза Краљевине била је последица недостатка политичке културе код партија и странака и неслоге око најважнијих државних питања.[5] Излаз из таквог стања могла је понудити, сматрао је краљ Александар Карађорђевић, његова лична власт. Он је то и прогласио 6. јануара 1929. године. Према Владимиру Мачеку то је била прекретница у историји хрватског народа, односно почетак стварања слободне Хрватске.[6]

***

Многи чланови Хрватске странке права нису се обазирали на забране политичког деловања после проглашења личне владавине краља Александра Карађорђевића, па су наставили своје активности у илегали. Због тога су појединци били хапшени и осуђивани на разне затворске или смртне казне. За три године – од проглашења диктатуре до краја 1932. године одржано је 12 судских процеса против праваша: од 53 оптуженика 43 су осуђена на временске казне, петорица на смрт у одсутности, двојица на доживотну робију, а тројица су била обешена.[7]

Милан Шуфлај, један од правашких идеолога, нападнут је на улици у Загребу увече 18. фебруара 1931. године. Умро је у болници исте вечери од задобијених рана.[8]

***

Октобра 1928. године у Загребу се окупила група хрватских политичара и формирала нову организацију „Hrvatski domobran" чији је крајњи циљ био рушење Југославије и стварање независне Хрватске. Најзначајнији међу њима били су протагонисти правашко--франковачке идеологије Бранимир Јелић (вођа правашке омладине), Густав Перчец и Анте Павелић, челници Хрватске странке права).[9]

5 Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945. godine*, Zagreb, 1979, str. 23 (у даљем тексту: Ј. Томашевић, *Четници у*...).

6 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 84–85.

7 Bosiljka Janjatović, „Hrvatska 1928.–1934.: vrijeme organiziranih političkih ubojstava", *Povijesni prilozi*, br. 13, Zagreb, 1994, str. 233.

8 Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983, str. 78 (у даљем тексту: Б. Кризман, *Анте Павелић и*...).

9 Објављено је више верзија о датуму састанка (7, 10. и 12. јануара 1929) –

Први јавни наступ организације *Hrvatski domobran* забележен је 1. децембра 1928, поводом 10-годишњице уједињења. Тога дана организоване су велике антидржавне демонстрације. У сукобу демонстраната и полиције било је рањених и мртвих. Три дана касније коловође Перчец и Јелић беже у иностранство, то јест у емиграцију.[10]

Дан после проглашења личне владавине краља Александра Карађорђевића, Анте Павелић се састао са најближим истомишљеницима и том приликом им изнео своје планове о претварању Hrvatskog domobrana у Ustašku hrvatsku revolucionarnu organizaciju.[11] На опроштајном састанку у центру Загреба, Павелић је наводно казао: „Zbogom. Vraćam se ili u slobodnu državu Hrvatsku ili nikada!"[12]

Историчар Хрвоје Матковић је истакао да датум оснивања усташке организације није утврђен. Он пише да се према једној тврдњи то догодило 7. јануара 1929. године, то јест пре одласка Анте Павелића у емиграцију, а према другој да је то било наредне године. Нема поузданих доказа о томе како је названа усташка организација. Тако, на пример, поменути Матковић тврди да је то име гласило: *Усташа – Хрватски ослободилачки покрет*.[13] То су прихватили историчари Фикрета Јелић-Бутић и Срђа Трифковић.[14]

Ј.Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 42. Упоредити: М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 65–66; Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 51; Ф. Чулиновић, *Окупаторска*..., стр. 181; Nikola Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd, 1989, str. 55. Позната је још једна тврдња о датуму састанка која се знатно разликује од поменутих тврдњи већине аутора. Наиме, Младен Цолић је написао да је састанак одржан крајем 1928. године и да је том приликом Анте Павелић предложио покретање часописа „Hrvatski domobran" и стварање истоимене политичке организације. Цолићеве тврдње о датуму, међутим, нису тачне – *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, Beograd, 1973, str. 19–20 (у даљем тексту: М. Цолић, *Такозвана Независна*...).

10 Mijo Bzik, *Ustaška borba*, Zagreb, 1942, str. 98–105, 122–127 (у даљем тексту: М. Бзик, *Усташка борба*).

11 М. Бзик, *Усташка борба*, стр. 126. Упоредити: Ц. П. Њумен, *Југославија у сенци рата*..., стр. 203–210.

12 М. Бзик, *Усташка борба*, стр. 127.

13 Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002, str. 36.

14 Fikreta Jeić-Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–2, Zagreb, 1969, str. 61; Срђа Трифковић, *Усташе Балканско срце таме на европској политичкој сцени*, Београд, 1999, стр. 35–36.

***

Изразита терористичка усмереност довела је усташе у сукоб са актуелном влашћу Краљевине Југославије, па челници покрета напуштају земљу и одлазе у Беч. Један од њих био је Анте Павелић, који је у другој половини јануара 1929. године преко Сушака (граница између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Италије) и Венеције дошао у аустријску престоницу.[15] На станици га је дочекао Иван Перчевић, близак сарадник генерала Стјепана Саркотића. Сусрет је видео и Владета Н. Милићевић, високи чиновник југословенскогМинистарства унутрашњих послова.[16]

Ускоро се састао са старим емигрантом аустроугарским генералом Саркотићем. Захваљујући Саркотићу, упознао је и пуковника Максимилијана Ронгеа (Maximilian Ronge), шефа аустријске војнообавештајне службе.[17]

Павелић је 19. априла са Густавом Перчецем из Беча отпутовао преко Будимпеште у Софију ради разговора са руководиоцима сепаратистичко-терористичке ВМРО. Том приликом срели су и Ивана Ванчу Михајлова.[18] Разговарали су о координацији терористичких акција против Краљевине Југославије. Павелић је из Софије отпутовао за Турска а одатле у Италију пошто није смео да се врати у Аустрију.[19]

15 Мијо Бзик тврди да је Павелић напустио Загреб 17. јануара 1929. године – *Усташка борба*, стр. 122 и 127. Датуми одласка у емиграцију Анте Павелића су различити код историчара: Младен Цолић наводи два датума (20. и 27. јануар) – *Такозвана Независна*..., стр. 20 и 22; Фикрета Јелић Бутић наводи 19/20. јануар – *Усташе и НДХ*..., стр. 18; Исти датум помиње и Б. Кризман – *Анте Павелић и*..., стр. 51; Павелићев долазак у Беч, како тврди Владета Н. Милићевић, збио се 14. јануара, дочекали су га генерал Стјепан Саркотић и потпуковник Иван фон Перчевић – М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 74. Јареб се позива на Владету Милићевића (*Ubistvo kralja u Marselju*, Beograd, 2000, str. 19) и тврди да је он погрешио. Видети и: Matko Globačnik, „Između časnog egzila i ostracizma – Unutarnje i vanjskopolitičke prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca – Kontekst odlaska Ante Pavelića u inozemstvo u siječnju 1929. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 61, Zadar, 2019, str. 455–490.

16 Б. Кризман, Анте *Павелић и*..., стр. 53.

17 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 55. Познанство са генералом Ругеом не помињу ни Ф. Јелић-Бутић, Б. Кризман нити М. Јареб! Цолић је навео погрешно презиме и војни чин: пуковник Ронге!

18 Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 54–55; М. Јареб, *Усташко-омобрански*..., стр. 79–86.

19 Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 59; М. Јареб, *Усташко-омобрански*..., стр. 85.

Павелић је у Италији боравио све до 10. априла 1941. године. Тамо је нашао уточиште и подршку за своје идеје и планове. Тадашња фашистичка власт у Италији подржала је његов програм, па му је доделила и финансијску помоћ, како би покрет окупио снаге, организовао их и изводио терористичке активности на територији Краљевине Југославије.[20]

Априла 1930. у месту Баден код Беча уприличен је састанак Анте Павелића (дошао из Италије), Густава Перчеца (дошао из Мађарске), Јураја Кошутића (дошао из Швајцарске и Јураја Крњевића (дошао из Енглеске). Основна тема била је политичка ситуација у Европи и однос појединих држава према хрватском питању. Нема поузданих трагова о томе да ли су тада разговарали о сарадњи.[21]

***

У наредним годинама, управо под окриљем (према Југославији дволичне) Италије, Анте Павелић је успео да у организацијском смислу учврсти организацију и назове је Хрватски ослободилачки покрет „Ustaša", а затим и да донесе основне организацијско-програмске документе – „Ustav Ustaše Hrvatske revolucionarne organizacije" (1932) и „Načela Hrvatskog ustaškog pokreta" (1933)[22], у којима су разрађени програм, организациона структура и идеологија покрета. Парола покрета била је „nož, revolver, bomba, pakleni stroj kao sredstvo oslobodilačkog pokreta", што је типично за сваку револуционарну организацију.

Покрет је имао и своје гласило – *Ustaša Vijesnik hrvatskih revolucionaraca*!

---

20 Анте Павелић је за име своје организације узео српски израз „усташ" (устаник) из времена босанскохерцеговачких устанака из друге половине 19. века.

21 Вукашин Л. Перовић, *Енциклопедијски и политички коментар „геносида" – Прва четничка енциклопедија*, I/1, Минхен, 1964, стр. 183–184. Састанак не спомињу Богдан Кризман ни Марио Јареб у својим радовима!

22 М. Јареб, *Усташко-домобрански...*, стр. 101–163; Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 51; Ф. Чулиновић, *Окупаторска...*, стр. 181. Препис интегралног текста „Načela Hrvatskog ustaškog revolucionarnog pokreta" сачуван је у Војном архиву, фонд НДХ, 85ф–7/6-1 и 290-2/3-1. Објављена су у: Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 117–119; *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd, 1991, str. 367–369. Петар Пожар пише да је Павелић устав написао 7. јануара 1929. године – *Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu* (priredio Petar Požar), Zagreb, 1995, str. 45.

Анте Павелић је саставио и почетни концепт устава усташког покрета, који је, поред осталог, предвиђао да се покрет структурно организује на територијалном принципу. За релативно кратко време (1929–1931) организација успева да формира више центара у иностранству, поред осталих: у Италији, у Бовењу код Бреше[23], са испоставама у Милану и Лугану; у Бечу је још одраније постојао центар за подручје Аустрије, а у Будимпешти за подручје Мађарске; затим, центар у Берлину за подручје Немачке; у Серену за подручје Белгије и Холандије, док је у Буенос Аиресу формиран центар за подручје Јужне Америке; за подручје САД усташки центар је формиран у Питсбургу.[24]

Преко центара у иностранству ширена је усташка пропаганда и мобилисане су присталице за усташке војне логоре који су се налазили у Италији и Мађарској. У њима је спровођена терористичка обука усташа. Наредних година терористи су у групама убацивани у Југославију ради извођења атентата, диверзија и других оружаних акција.

***

Идеологија усташке организације своје корене вуче директно из мачела Странке права Анте Старчевића и Чисте странке права Јосипа (Јошуе) Франка. Циљеви, начин организовања и извођења њених активности показују њен терористички карактер.[25]

Усташки покрет није настао као одговор на завођење личне владавине краља Александра Карађорђевића, како су то тврдили поједини хрватски историчари.[26] Он је само последица хрватске политике немирења са јужнословенском државом и свим оним шта је она значила.

Усташки покрет подржао је одређени део хрватског наро-

23 Mijo Bzik, *Ustaška pobjeda*, Zagreb, 1942, str. 22 (у даљем тексту: М. Бзик, *Усташка побједа*).

24 М. Јареб, *Усташко-домобрански...*, разне стране; М. Бзик, *Усташка побједа*, стр. 20.

25 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977, str. 414 (у даљем тексту: Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и...*); Јован Мирковић, „Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске 1941", *Срби и рат у Југославији 1941*, Београд, 2013, стр. 365–383 (у даљем тексту: Ј. Мирковић, *Идеолошка основа...*).

26 Fikreta Jelić Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941", *Časopis za suvremenu povijest*, 1–2, Zagreb, 1969, str. 55–91, 56.

да, поготову припадника богатијег дела становништва, римокатоличког свештенства, клерофашистички усмерене универзитетске омладине и других слојева што су у разбијању Краљевине Југославије видели будућност за коју се треба борити чак и терористичким методама и средствима.

Анте Павелић је намеравао да своју организацију прошири и у обе Америке јер је тамошња дијаспора била добро организована, углавном око Римокатоличке цркве. Посао ширења поверио је Бранимиру Јелићу. Хрватска дијаспора није одвећ лако прихватала илегалну терористичку организацију, па је Јелић пред државним органима у Сједињеним Америчким Државама легализовао „Hrvatski domobran", организацију налик оној што је створена 1928. године у Загребу. Нова организација имала је два своја гласила: *Hrvatski domobran*, штампан у Буенос Аиресу (Аргентина) и *Nezavisnu Državu Hrvatsku*, штампану у Питсбургу.[27]

После повратка из Америке 1932. године, Бранимир Јелић је извесно време провео у Бечу али је, због безбедности, морао отићи у Берлин. Мада је надлежно министарство Краљевине Југославије тражило од немачких власти да осујете рад Јелића и његових сарадника, није предузето готово ништа осим забране штампања новина и другог пропагандног материјала јануара 1934. године. У међувремену, војна обавештајна служба (Абвер) и службеници Националсоцијалистичке партијске су се заинтересовали за усташки покрет.[28]

***

Усташка организација је извела само две значајније терористичке акције: прва самостална била је такозвани Лички устанак и друга је, уз знатну подршку Италије и Француске (можда и Немачке и Велике Британије), била убиство краља Александра Карађорђевића 9. септембра 1934. године у Марсељу.[29]

Такозвани Лички устанак, то јест напад на жандармеријску станицу у Брушанима код Госпића, који су 6–7. септембра 1932. извеле усташе пристигле из Италије уз помоћ домаћих пристали-

27 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 28–29; М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 344–414.

28 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 29; М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 184–343.

29 М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 214–245.

ца, окончан је неуспехом.[30] Поменути оружани напад на државну институцију комунистичко гласило *Proleter* здушно је подржало![31]

Усташе су планирале атентат на краља Александра у Загребу приликом његове посету том граду децембра 1933. године. Атентатор је требало да буде Петар Ореб, који је прошао обуку у усташком логору Борготаро код Парме у Италији. Ту га је посетио и поглавник Павелић, обећавши му велику награду ако задатак изврши успешно. Ореб се умешао у народ на загребачкој улици 16. децембра, али није урадио ништа под изговором да би по пуцњави и он страдао од народа. Планирао је да то учини сутрадан пре уласка краља у загребачку римокатоличку катедралу, али је пре тога ухапшен са својим сарадницима.[32]

План о атентату приликом краљеве посете Софији 27. септембра одбачен је под изговором да би у пуцњави могао да страда и бугарски краљ Борис Кобург.

С обзиром на то да је била позната оквирна маршрута предстојеће краљеве посете Француској, започеле су припреме за атентат. Најпре је коцком одређена група атентатора у логору Нађ Кањижа у Мађарској: били су то Звонимир Поспишил, Иван Рајић и Мијо Краљ, искусни терористи. На путу ка Француској у Цириху они су се састали са Еугеном Дидом Кватерником, потом су продужили у Лозану и Париз. Кватерник је тако помно припремио атентат да краљ није имао готово никакве шансе да га избегне и преживи: атентатори су добро проучили маршруту и договорили се да се распореде на неколико кључних места.

30 Ante Pavelić, „Lički ustanak", *Doživljaji*, Zagreb, 2015, str. 504–507; Ivica Abramović, „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima" (priredili Ljubo Boban i Vlado Oštrić), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–2, Zagreb, 1990, str. 187–207; Todor Stojkov, „O takozvanom Ličkom ustanku", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 1970, str. 167–180; М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 35–38; Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 95–98; Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр. 186; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., стр. 281–282; М. Јареб, *Усташко-дмобрански*..., стр. 281–298; *Velebitski ustanak* (priredili Ante Bežen i Ivan Brlić), Zagreb, 2023.

31 „Ustaški pokret u hrvatskim krajevima", *Proleter*, decembar 1932, str. 2–3; Ljubo Boban, „Prilog proučavanju odnosa KPJ prema ustašama u vrijeme šestojanuarske diktature", *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2, Zagreb, 1989, str. 202–226.

32 Владета Н. Милићевић, *USTAŠA Hrvatska revolucionarna organizacija*, Београд, 2018, стр. 74–118 (у даљем тексту: В. Н. Милићевић, *Усташа*...); М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 39; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., 3, стр. 282–283.

Атентатор је био Бугарин Величко Георгиев Керин, који је користио више псеудонима, један је био Владо Черноземски. Георгиев је прошао одређену обуку са усташама у Италији (о чему сведочи неколико фотографија објављених у усташкој штампи).

Краљ Александар Карађорђевић је убијен 9. октобра око 16.15 часова у аутомобилу у Марсељу, после стотинак метара пређеног пута по изласку са брода. Том приликом рањени су Луј Барту, министар иностраних послова Француске (који је нешто касније и преминуо не дочекавши лекарску помоћ) и генерал Жозеф Жорж.[33]

***

Коментар усташа на вести о атентату у Марсељу исказује невиђену мржњу: „Nu, to veliko i strpljivo ustaško srce zato tim više skače od radosti, kad tjedan dana nakon Duićeve smrti pada i njegov ubojica, zlotvor hrvatskog naroda, krivac za sva strašna zlodjela u Hrvatskoj. Pada Aleksandar Karađorđević od ustaške ruke, koja izvršuje osudu cijeloga hrvatskoga naroda u domovini i izvan nje.“[34]

***

После убиства краља Александра италијанска фашистичка влада формално је забранила деловање усташких организација, иако их је и даље фактички помагала. Биле су то „године шутње“, тај период од октобра 1934. до априла 1937. године.

Италијани су 18. октобра ухапсили Анту Павелића и Еугена Диду Кватерника и интернирали их у Торину (одакле су отпуштени крајем марта 1936). Три месеца касније, Павелић је именовао Милу Будака за свог заменика (усташког доглавника) са задатком да води усташке логоре организоване на медитеранском острву Липари код Сицилије.[35] Мањи део усташа и даље је боравио у

33 О вономе што је претходило и о времену атентата у Марсељу видети у: А. Павелић, *Доживљаји – Како сам стварао*..., стр. 26–43; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., 3, стр. 289–307; М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 39–46; М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 303–330. Упоредити и текст „Kratki životopis Eugena Dide Kvaternika“ што га је написао Јере Јареб и који га је, као приређивач, објавио у књизи: Е. Д. Кватерник, *Сјећања и*..., стр. 263–304; Усташка пропаганда имала је своје тумачење краљевог убиства: „Svemoćni dželati Karagjeorgjevića na krvavom poslu“ – ВА, НДХ, 290-13/2 (1-8); „Nasilja“ – ВА, НДХ, 290-15/4 (1-42).

34 М. Бзик, *Усташка пбједа*, стр. 30.

35 Tomislav Jonjić, Stjepan Matković, „Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2008,

Мађарској, на пример Вјекослав Макс Лубурић. Та група, међутим, није готово ништа радила: Лубурић је трговао сеном! Трећа група остала је у Немачкој, међу њима су најпознатији били Младен Лорковић, Андрија Артуковић и Бранимир Јелић. Ни они нису дуго били слободни, јер су их Немци на извесно време интернирали у Алпима.[36]

Политичке прилике у Краљевини Југославији су се промениле, почело је оживљавање активности Хрватске сељачке странке и слободније деловање проусташких појединаца и група.[37] До 1941. године, усташке активности у иностранству биле су мање битне од оних у Југославији.

***

После завођења диктатуре пооштрене је и политика према противницима, па се у затворима нашло на стотине осуђеника. Већину политичких робијаша чинили су франковци и усташе, а за њима су били комунисти. Разлози затварања били су различити, а главни је био припадност комунистичкој партији. Најбројнији су били Срби и Хрвати, мада се национална припадност међу њима није истицала.[38]

Већина робијаша усташа били су сељаци из брдско-планин-

str. 432 (у даљем тексту: Т. Јоњић, С. Матковић, *Нови прилози за*...); J. Јареб, *Хрватски народ у*..., стр. 406; М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 415–418. На Липарима је организовано више курсева за интерниране усташе. Тако је Миле Будак организовао курсеве описмењавања. После успостављања Независне Државе полазницима је тај течај признат као да су завршили четири разреда основне школе – *Narodne novine*, 5. 5. 1941.

36 М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 416–428; В. Н. Милићевић, *Усташа*..., стр. 85–89.

37 „Ustaški pokret poprimio je sve veću važnost u domovini. Naš oslobodilački pokret nije više bio samo stvar naše organizacije, same po sebi čvrste i snažne, nego i stvar čitavog hrvatskog naroda, koji je smatrao taj pokret jedinom narodnom organizacijom za oslobođenje te je upirao oči u njegovo vodstvo, koje se nalazilo u inozemstvu, čekajući od njega znak za opći i konačni ustanak.“ – Ante Pavelić, *Doživljaji – Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2015, str. 84 (у даљем тексту: А. Павелић, *Доживљаји – Како сам основао*...).

38 О југословенским затворима и усташко-комунистичкој сарадњи видети у: Nikola Rubčić, *Robija – zapisci hrvatskih narodnih boraca*, Zagreb, 1936 (у даљем тексту: Н. Рубчић, *Робија*...). Рубчић је робијао 1934–1936. године, по изласку из затвора штампао је поменуту књижицу. Помогли су му Шиме Бален и Павле Грегорић. Књига је на француском језику објављена у Паризу с предговором Андре Жида, истакнутог књижевника и комунисте.

ских крајева Далмације, Лике и Херцеговине. Њихове побуне и протести избијали су због пореза, корупције на нижим државним нивоима. Њихова политичка свест није била идеолошки изграђена као код комуниста: били су неповерљиви према свакој државној функцији на којој су се налазили Срби и уопште показивали су мржњу према српском народу. Мржњу су наследили од предака, нарочито у мешовитим крајевима са изразитим верским разликама.

Издржавање затворске казне приморало је усташе и комунисте да се упознају а потом и да искажу солидарност у односу према управи у заједничким настојањима да обезбеде боље услове.

Комунисти су покушавали да преваспитају млађе усташе, али су то успели само у неколико случајева, Шиме Бален, на пример.[39] Комунисти су били организованији и дисциплинованији од усташа а били су и образованији. Неки од комуниста били су веома вешти у убеђивању и пропаганди. У покушајима придобијања нису били превише успешни, посебно због усташког уверења да им је главни противник српски народ. Старије усташе лакше су прихватале сарадњу са комунистима.[40]

Државни систем није имао превише проблема са те две политичке групације: чести прогони и хапшења су натерали њихове припаднике на међусобну сарадњу у борби против заједничког непријатеља, а то је била југословенска држава. Солидарност је била видљива у затворима. Раст усташког покрета одразио се на слабљење солидарности и сарадње. Други разлог међусобног удаљавања била је промена односа комуниста према очувању Југославије. Већ тада усташе почињу да оптужују комунисте да нису били искрени и привржени хрватској независној држави.[41]

Удаљавање и прекид сарадње нису довели до оружаних сукоба. Било је, међутим, жестоких вербалних конфронтација нарочито у Загребу на Свеучилишту, међу студентима. Крајем четврте деценије могло се наслутити да ће у догледно време наступити бескомпромисни сукоби два идеолошка покрета. Међутим, поједини догађаји из ратних година показали су да је, уз сукобе, било

39 Н. Рубчић, *Робија*..., разне стране.

40 Н. Рубчић, *Робија*..., разне стране. Видети и: Milovan Đilas, *Ideal i profesija Uspomene revolucionara*, Beograd, 2024, str. 202–212 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Идеал и професија*...).

41 М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 202–212.

и сарадње у различитим формама од обостране користи, а против треће (српске) стране.[42]

***

Антикомунизам постаје значајан елемент усташке идеологије. Она је била зачета на сепаратизму, антисрпству и стварању хрватске независне државе што је било у дубокој супротности са марксистичко-лењинистичком односно бољшевичком идеологијом. Усташки антикомунизам био је увелико преузет од европских фашистичких покрета, па су усташе комунизам сматрали производом азијатског и јеврејског „духа" и његове жеље за освајањем и уништењем европских нација. Усташе су тадашњу европску ситуацију посматрале као борбу за опстанак – између нација и између идеологија. Проглашавајући себе за једине истинске представнике хрватског народа, својом светом дужношћу су сматрали сопствено ангажовање у тој борби. Нацију су схватали као индивидуални организам, а борбу против комунизма доживљавали су као пробу снаге и способности нације у целини. Усташе су и агресивни карактер свога покрета тумачили као израз снаге и воље нације, а насиље и тероризам проглашавали за једини начин борбе за опстанак Хрвата.[43]

За усташе је бољшевизам био непријатељ природног друштвеног поретка. По њиховом тумачењу, друштвени поредак у Хрватској требало би да почива на поштовању ситног сељака поседника земље, на чувању традиције, римокатоличанства, патријархалних породичних вредности и одупирању насилној индустријализацији и урбанизацији.

Усташе су истовремено били противници корумпиране парламентарне демократије и бољшевичког мешања у породични живот и организовање привреде. Сматрали су да хрватска власт треба да буде у рукама усташа, у суштини јака и ауторитарна.

Усташе су у више погледа били недоречени настављачи италијанског фашизма и немачког националсоцијализма – нису успели да створе сопствену идеолошку доктрину. Деловали су истовремено и као модерна тоталитарна и као терористичка организација, а чланови су им били конзервативни традиционалисти, римокато-

42 Томе је посвећено посебно поглавље ове студије!

43 Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd, 1990, str. 160–162 (у даљем тексту: А. Ђилас, *Оспоравана земља*...).

лички клерикалци (који су се борили против српског православља, Јевреја и комунистичких атеиста), као и и примитивни побуњеници. Њихова идеологија беше мешавина различитих схватања, на пример, псеудоромантичног народњаштва (популизма) и социјалдарвнистичких идеја, расизма и национализма, поштовања Римокатоличке цркве и величања оружане борбе, освете и тероризма.[44] Они су уједно уздизали породични живот и ситне поседнике и величали систем корпоративне фашистичке државе. Марксистичком материјализму противстављали су духовне вредности, традиционални морал и религију, а ипак је њихов агресивни, милитантни језик врвео од биологистичких (а самим тим и материјалистичких) појмова, попут речи „крв", „раса", „инстинкт".[45]

Због својих специфичности, усташки покрет никада није постао стварно фашистички. Пре се може казати да је налковао покрету Гвоздена гарда односно Легија Архангела Михаила који је створио и водио Корнелије Кодреану (рођен у породици Зелински). Наиме, и Кодреану је наступао екстремно националистички, мистично везан за одређене догађаје из далеке националне прошлости, окренут сељаштву у коме је стекао утицај, нарочито у сиромашним сеоским областима с мешовитим становништвом.[46]

Усташе су сељаштво сматрале извором бројних врлина као што су морал и патриотизам. С обзиром на то да је сељак везан за земљу, наглашавали су да они представљају једини природни покрет. Из тога је следило да човек има одређена природна права, попут права на приватно власништво и поседовање ситних средстава за производњу ван државне контроле.[47]

Усташе нису били баш пуки лицемери кад су нападали совјетски тоталитаризам због потпуног подређивања појединаца држави. Премда су били дубоко антилибералан покрет, који се није осврtao на слободу појединца и његова права, диктатура што су желели да је успоставе, макар и насилнија од совјетског тоталитаризма, ипак је била далеко од тоталне, будући да је појединцу

44 Има основа тврдња да су усташе гледале на Римокатоличку цркву као традиционалну, националну, породичну, социјалну и сељачку вредност, јер се као таква уклапала у њихово виђење будуће Хрватске. – А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 161.

45 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 161–162.

46 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 162.

47 Видети: „Načela ustaškog pokreta" – B. Krizman, *Ante Pavelić*..., str. 117–119.

донекле остављала извесне просторе приватности.[48]

***

Анте Павелић је фебруара 1937. године разрешио Милу Будака са места команданта логора у Италији и поставио Еугена Диду Кватерника. Био је то последњи састанак поглавника и доглавника у емиграцији.[49]

Потписивањем споразума 25. марта 1937. године у Београду између влада Југославије (Милан Стојадиновић, председник владе) и Италије (Галеацо Ћано, министар иностраних послова) дозвољен је повратак делу усташа у земљу за које се сматрало да нису у сукобу са законом.[50] Најпознатији међу њима био је доглавник Миле Будак. Он је добио дозволу по захтеву Милана Стојадиновића (с којим се састао у данима посете председника југословенске владе Бениту Мусолинију и Галеацу Ћану).[51] Будак се вратио у Загреб почетком 6. јула 1938. године. Од тада почиње ширење усташке организације.[52]

Део усташа повратника 1939. године организовао је усташки центар у Загребу. Својим активностима успевали су да остваре јачи утицај у појединим организацијама и у хрватском друштву у целини (Domagoj, Uzdanica, Ustaški sveučilišni centar, Križari и други). Њиховим доласком и деловањем умногоме је нарастао број искусних усташа у Хрватској и Босни и Херцеговини, мада су у организацијском смислу и даље остали на нивоу илегалне терористичке организације.[53]

---

48 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 162.

49 Т. Јоњић, С. Матковић, *Нови прилози за*..., стр. 432.

50 Срђа Трифковић, „Милан Стојадиновић, Италија и хрватско питање“, *Милан Стојадиновић: Политика у време глобалних ломова*, Београд, 2013, стр. 78 и 80 (у даљем тексту: С. Трифковић, *Милан Стојадиновић*...). Тешко је утврдити колико се усташа вратило а колико остало у емиграцији. Најчешће се помиње да их се вратило око 260 а остало 355 – Т. Јоњић, С. Матковић, *Нови прилози за*..., стр. 434–435.

51 Миле Будак се најпре састао са Владетом Милићевићем 10. марта 1938. а потом са Миланом Стојадиновићем – В. Н. Милићевић, *Усташа*..., стр. 40–65; Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 301–310; М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 439–442.

52 Т. Јоњић, С. Матковић, *Нови прилози за*..., стр. 434; Ј. Јареб, *Хрватски народ у*..., стр. 406.

53 В. Н. Милићевић, *Усташа*..., стр. 74–118.

Пад владе Милана Стојадиновића знатно је успорило репатријацију усташа. Престанак процеса уследио је после споразума Драгише Цветковића и Владимира Мачека од 26. августа 1939. године о стварању Бановине Хрватске. Споразум је послужио Павелићу као повод за нападе на Мачека као издајника хрватске политике.[54]

***

Анте Павелић није смео да се врати у Југославију, јер је судском пресудом био осуђен у одсуству на смрт.[55] Планирао је одлазак у Швајцарску, али није успео да то оствари. У међувремену, 1936. године састао се са Франом Супилом. Потом је понудио сарадњу Немцима доставивши им књигу *Хрватско питање* (*Die kroatische Frage*). Немци нису прихватили понуду![56]

Убрзо по повратку у Загреб, Миле Будак се три пута састао са Владимиром Мачеком. Према сведочењима њихових сарадника, Будак је замерио Мачеку што се спрема за споразум са југословенском владом. Будак је путовао по разним местима. Тако је био у Мостару, боравио међу богословима, марта 1939. године посетио је Бачку и Суботицу, сваки пут је говорио у усташком стилу. Почетком 1939. иницирао је покретање дневних новина – први број *Hrvatskog naroda* изишао је 9. фебруара 1939. године.[57]

***

Након споразума Драгише Цветковића и Владимира Мачека усташки покрет је појачао своју делатност. Преко својих центара развио је широку активност, нарочито у Хрватској сељачкој странци и њеним паравојним формацијама „Хрватској сељачкој заштити“ и „Хрватској градској заштити“, као и у војсци и морнарици.

У Загребу је деловала организована група усташа које је предводио Миле Будак, ту су били Милован Жанић, Славко Ква-

54 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 53. Према италијанским евиденцијама, почетком септембра 1939. у Италији је било 248 усташа емиграната – М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 442–443.

55 Има тврдњи да је Анте Павелић долазио у Југославију, тачније на далматинска острва Корчулу и Хвар и накратко боравио у тамошњим фрањевачким самостанима – Ђуро Виловић, *Крвава црква – Хрватски попови и фратри у распаду Југославије и у покољима Срба*, Београд, 2009, стр. 76–77.

56 Т. Јоњић, С. Матковић, *Нови прилози за*..., стр. 437.

57 Т. Јоњић, С. Матковић, *Нови прилози за*..., стр. 442–443.

терник, Младен Лорковић, Божидар Церовски, Адолф Сабљак. Будак и Жанић су радили на пропаганди и ширењу организације, Сабљак је повезивао официре Хрвате и организовао обавештајну мрежу у војсци. [58]

У јесен 1939. године у Мађарску, а потом у Италију пребегла је група Хрвата предвођена официром Томиславом Сертићем. Крајем године емигрирао је и римокатолички свештеник Иво Губерина из Шибеника.[59]

***

Посебна врста подршке долазила је од свештеника Римокатоличке цркве који су обављали разне послове у више градова Италије и у Југославији. Обавештајни органи Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије знали су да Миле Будак и Милован Жанић припремају новине и пропагандни материјал у семеништу на Каптолу и да дистрибуција иде посредством припадника неколико самостана. Знало се и ко су проусташки сарадници међу фрањевцима, па је неколицина и хапшена. Већ тада се показивала мржња младих фрањеваца према српском православљу. Симпатије према усташама гајене су по Далмацији и Херцеговини. То је био повод југословенским властима да посредством свог дипломатског посланика у Ватикану Нике Мирошевића Сорга уложе протесте. Познато је да интервенције нису биле од користи. Напротив, усташтво је задобијало све више присталица.[60]

Зна се да је Анте Павелић имао присталице и нарочиту подршку неколицине високих достојанственика Римокатоличке цркве. Један од њих био је кардинал Херменгилдо Пелегринети, некадашњи папски нунције у Београду, заговорник стварања једне католичке државе на Балкану као бране према православљу. Други припадник високог клера био је сарајевски надбискуп Иван Евангелиста Шарић, који се састајао са Павелићем у Риму (и о томе објавио песму), и боравио у Јужној Америци међу хрватским исељеницима и освештавао тамошње домове „Hrvatskog domobrana". Мада се чуло о тим догађајима, у врху Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије било је отпора предузимању озбиљнијих акција на сузбијању, што потврђује искусни и добро обавештени

58 В. Н. Милићевић, *Усташа*..., стр. стр. 104.

59 М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 453.

60 В. Н. Милићевић, *Усташа*..., стр. 104–105.

полицијски службеник Владета Н. Милићевић: „... имали смо извештаје и фотографије и преко усташке штампе. Опет неки обзири нису нам дозволили да се законски обрачунамо ни са овим високим свећеником.“[61]

***

Посебна епизода у историји усташког покрета збила се у Бановини Хрватској. Познато је, наиме, да је неколико усташких активиста било ухапшено и заточено у затвору у Лепоглави: Миле Будак, Младен Лорковић, Јурица Фрковић, Ицо Кирин, Миле Старчевић и други.[62] Поједине усташе поново су емигрирали да не би били ухапшени, на пример, Јурај Јуре Францетић 12. јануара 1941. године.[63]

***

Анте Павелић рођен је 14. јула 1889. у селу Брадина код Коњица, у аустроугарској покрајини Босна и Херцеговина, а умро 28. децембра 1959. године у Мадриду, Шпанија.

Завршио је Правни факултет у Загребу 1915. стекавши звање доктора права. Радио је као адвокат. У Хрватској странци права био је извесно време секретар. На изборима 1927. године за скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца изабран је за посланика Хрватског блока.

Године 1929. успоставио је везе са припадницима италијанске обавештајне службе предајући им своју промеморију у којој је нудио спремност потчињавања Хрватске италијанским интересима тражећи заузврат подршку у стварању независне хрватске државе.

После атентата у Народној скупштини приступио је клубу Сељачко-демоктратске коалиције. Истовремено је започео стварање организације Хрватски домобран која је могла да легално делује кроз културне и физичке активности и илегално као паравојна формација.

После проглашења личне владавине краља Александра Карађорђевића емигрирао је у Аустрију. Из Беча је отишао у Софију ради договора са челницима организације ВМРО и потом про-

61 В. Н. Милићевић, *Усташа*..., стр. стр. 99–105.

62 А. Павелић, *Доживљаји – Како сам основао*..., стр. 98.

63 М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 556–565.

дужио у Италију. Крајем априла 1929. године пред судом за заштиту државе о Београду осуђен је на казну смрти. („Суђење др. Павелићу“, *Политика*, Београд, 12. 7. 1929, стр. 3)

Нема поузданих доказа када је тачно утемељио Ustašu, hrvatsku revolucionarnu organizaciju (UHRO), с циљем да се бори за разбијање Југославије и успостављање независне хрватске државе. Ради остварења тога циља усташе су основале логоре у Мађарској и Италији.

Нема поузданих података у Павелићевом учешћу у Велебитском устанку и атентату на краља Александра у Марсељу 9. октобра 1934. године. Извесно време провео је у интернацији и под контролом италијанских власти.

Вратио се у Загреб 16. априла 1941. године у пратњи италијанских и немачких војника и преузео апсолутну власт у новопроглашеној Независној Држави Хрватској. Завео је тоталитарни систем, наредио распуштање свих политичких организација и странака, покренуо политику терора над нехрватским становништвом и противницима усташког режима.

2.3. Римокатоличка црква у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославији

Активности Ватикана, то јест врха Римокатоличке цркве, на Балкану у новом веку остваривање су кроз краткорочне и дугорочне историјске процесе који су остављали дубоки траг, често суров и трагичан.[1]

Имајући у виду улогу коју је имао клер Римокатоличке цркве у јужнословенској краљевини, нарочито кроз ширење утицаја у хрватском народу, потом у стварању усташког покрета и учешћу у великом злочину у Независној Држави Хрватској, треба се подсетити одређених чињеница битних за разумевање блиске прошлости. На пример, о учешћу клера у обликовању хрватске националне политике, о конкордату Ватикана и јужнословенске државе.[2]

***

Ватикан, највише административно и религијско средиште Римокатоличке цркве, био је за очување Аустроугарске, царевине у којој је римокатоличка вера била важан чинилац. Како се Велики рат ближио крају, Ватикан је морао да се донекле прилагођава. За њега није била прихватљива јужнословенска краљевина у којој би православни хришћани били бројнији од римокатолика. У том контексту и не треба да чуди што је Ватикан међу последњим признао Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.[3]

Наредне две деценије указују да, без обзира на тај чин, Ватикан није заборавио римокатоличку Аустроугарску и планове о стварању трећег дела који би окупио словенско становништво са римокатоличком већином. Будући да су у јужнословенској држави православни становници били већинско становништво, у Ватикану је покренута нова политика која је, на посебан начин, остварена две деценије касније – стварањем Независне Државе Хрватске![4]

1 Јован Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950; Радослав Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Београд, 1998.

2 Никола Жутић, *Римокатоличка црква и Хрватство*, Београд, 1997.

3 Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1918–1920*, Београд, 1995, стр. 246–265.

4 Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beo-

***

До сада је објављено на десетине и десетине радова, не само на простору некадашње Југославије, већ и на немачком, енглеском и француском језику, који недвосмислено указују на улогу Ватикана и Римокатоличке цркве у пројекту стварања независне хрватске државе што би досегла до Дрине, то јест до, како су говорили, „границе цивилизација". Двојица спроводника те политике били су папе Пије XI (1922–1939) и Пије XII (1939–1958), који су били дубоко упућени у геополитику и геостратегију у међуратном и ратном периоду у Европи.[5]

Владавина поменуте двојице папа поклопила се са бурним временима у Европи: појава фашизма у Италији, националсоцијализма у Немачкој, нови светски рат започет почетком септембра 1939. године...

А. Проблем конкордата

Држава је једини суверени господар и организатор правног уређења на сопственој територији. Црква представља заједницу људи које спајају исто учење и заједничко веровање, са догмама, обредима, култовима, светим књигама, одговарајућом свештеничком хијерархијом.

Односи државе и цркве представљају битан предуслов за стабилност једне друштвене заједнице, без обзира на њено друштвено уређење.

Конкордат је нарочити споразум између представника врховне државне и црквене власти (Ватикана) о правном положају Римокатоличке цркве у одређеној држави. Он је само наизглед имао форму двостраног међународног уговора, али то није био у правном смислу речи јер уговорне стране нису у једнаком правном положају. Наиме, из конкордата за државу настаје правна обавеза према Римокатоличкој цркви на начин који конкордату даје форму државног закона, а тиме и правно обавезујућу снагу, док је питање извршења конкордатских одредби од Цркве само питање политике, државног морала и права. Римокатоличка црква је конкордатом добијала од државе знатна права и повластице – у правном, еко-

grad, 1986, str. 105–523 (у даљем тексту: В. Новак, *Магнум Кримен*...).

5 John Cornwell, *Hitler's Pope. The secreet history of Pius XII*, New York, electronic edition, 2002.

номском и културном смислу – али, за узврат, ни у једном случају држави није давала ништа.

Конкордате са Ватиканом склопиле су Кнажевина Црна Гора (1886) и Краљевина Србија (1914. године).[6]

Када се крај Великог рата наслућивао, што је значило и стварање нових држава на територији Аустроугарске, римокатолички епископат је 27–29. новембра 1918. на својим конференцијама у Загребу поменуо питање конкордата будуће јужнословенске државе са Ватиканом.[7]

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца по Видовданском уставу била је држава у којој су, поред осталог, слобода савести, верска толеранција и трпељивост представљали основу државног уређења. По религијској припадности становника краљевина је била хетерогена, мада су хришћани, православни и римокатолици, чинили више од 85 одсто становништва.[8]

Министарски савет јужнословенске државе предвођен Стојаном Протићем нотификовао је нову државу код свих држава са којима је Краљевина Србија имала дипломатске односе. Нотификацију у Ватикану покренуо је посланик Лујо Бакотић 8. јануара 1919. године. Кардинал Пијетро Гаспари (Pietro Gasparri) одговорио је тек 18. јануара: „Хитам да потврдим Вашој екселенцији пријем интересантне ноте бр. 729 од 8. о. м. и да Вам захвалим на саопштењу које сте ми учинили у погледу скорих догађаја у Србији".[9]

Ватикан је, међутим, био једна од последњих држава која је признала јужнословенску државу – тек 6. новембра 1919. године. Признање је било условљено и склапањем међудржавног уговора. Размена дипломатских представника почела је 13. марта, а завршена априла 1920. године. У оквиру тог процеса, папа Бенедикт XV упутио је регенту Александру Карађорђевићу пригодно

6 Драган Новаковић, „Конкордати Књажевине Црне Горе и Краљевине Србије склопљени са Ватиканом 1886. и 1914. године", *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 4, Београд, 2002, стр. 533–558.

7 Никола Жутић, *Ватикан, Србија и Југославија*, Београд 2008, стр. 217 (у даљем тексту Н. Жутић, *Ватикан*...,).

8 Познато је да је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца према попису 1921. године било 46,61 одсто православних и 39,4 одсто римокатолика, докје према попису из 1931. православних било 48,7 одсто а римокатолика 34,45 одсто – *Дефинитивни резултати пописа становника од 31. јануара 1921. године*, Сарајево 1932.

9 Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Београд, 1990, стр. 1–3.

писмо.[10] Потом је започео процес припреме конкордата.[11]

***

Краљевска влада формирала је 24. јула 1922. године Комитет за припрему конкордата. Поменута група стручњака предала је први предлог конкордата већ 1923. године.[12]

Ватикан је два пута (1923. и 1925. године) одбијао понуђене нацрте конкордата са различитим образложењима. У међувремену, Света Столица је 1925. иницирала посету краља Александра Карађорђевића Ватикану, што је он одбио.[13] Уместо краља дошла је јуна 1925. једна делегација са предлогом конкордата, али разговори нису уродили договором.[14]

***

На седници Народне скупштине 17. фебруара 1923. године, група посланика поднела је на разматрање предлог о забрани рада језуитске Дружбе Исусове на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (у којој су главну реч водили страни држављани).[15]

10 Sima Simić, *Jugoslavija i Vatikan*, Zagreb, 1937, str. 10-14 (у даљем тексту: С. Симић, *Југославија и*...).

11 О конкордату Ватикана и Краљевине Југославије има више радова различитог обима и квалитета. Посебно место има научноистраживачки рад Мирка Петровића, *Конкордатско питање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1997 (у даљем тексту: М. Петровић, *Конкордатско питање*...). Видети и: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, Београд, 1991, стр. 679–590 (у даљем тексту: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске*...); Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd 1986, стр. 411–468 (у даљем тексту: В. Новак, *Пола вијека*...); Dragoljub R. Živojinović, Dejan V. Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo – Prilozi za Magnum Crimen*, Beograd 1988, стр. 317–483 (у даљем тексту: Д. Р. Живојиновић, Д. Лучић, *Варварство у*...); Вељко Ђурић Мишина, *Варнава патријарх српски*, Београд 2010, стр. 163–186.

12 М. Петровић, *Конкордатско питање*...

13 С. Симић, *Југославија и*.., стр. 63.

14 С. Симић, *Југославија и*.., стр. 92; Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Београд, 1990, стр. 14 (у даљем тексту: С. Симић, *Ватикан*..,). Видети и: Радмила Радић, „Разговори о конкордату Краљевине СХС и Ватикана 1925. године", *Анали Правног факултета*, бр. 1, Београд, 1921, стр. 74–116.

15 Основа за забрану биле су бројне сексуалне блудне радње над децом у семеништу и школама које су починили свештеници и судски процес у Славонској Пожеги – С. Симић, *Југославија и*..., стр. 50. Случај Отона Гаврančића актуелизован је после проглашења Независне Државе Хрватске априла 1941: ухапшен је и интерниран у концлогор Јасеновац (Циглана) где је и убијен на

Римокатоличка штампа листом је била против. Био је то тек један од бројних сукоба Римокатоличке цркве и јужнословенске сржаве!

Под окриљем Римокатоличке цркве 1923. године формирана је нова клерикална организација названа „Католичка акција“ коју је предводио похрваћени Немац Иван (Јохан) Мерц.[16] Поменута организација у потоњим годинама формирала је бројне придружене организације попут „Великог братства крижара“ односно „Крижари“ (са око 540 друштава и око 30.000 чланова), „Велико сестринство крижара“ (са око 450 друштава и око 19.000 чланица), Свеучилишно католичко друштво „Домагој“, католичког студентског друштва „Mahnich“ и друге.[17]

Крижари су имали своје курсеве за војну обуку, њихово најутицајније гласило било је *Nedjelja*.

Надбискуп Степинац лично је постављао крижарске вође. Тако је поставио и Феликса Ниедиелског а за првог капелана и потпредседника Милана Белухана. (Ниедзиелски је 1941. постао високи усташки дужносник – заповедник организације Усташка младеж. Стјепан Рамљак, као потпредседник „Крижара“, прешао је у Главни усташки стожер.)[18]

***

После државног удара и завођења личне диктатуре краља Александра Карађорђевића 6. јануара 1929. године и успостављања другачијег административног устројства државе, започео је период нове унутрашње политике. У том контексту може се посматрати и регулисање правног положаја верских заједница доношењем одговарајућих закона: Закон о Српској православној цркви од 8. новембра 1929, Закон о верској заједници Јевреја од 14. децембра 1929, Закон о исламској верској заједници од 5. фебруара 1930. и Закон о евангелистичко-хришћанским црквама од 16. априла 1930. године. Преостало је питање правног уређење положаја Римокатоличке цркве.

свиреп начин – *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица* (приредио Вељко Ђурић Мишина), Бања Лука–Нови Сад, 2023, стр. 201–202.

16 Зоран Милошевић, „Ко је Иван (Ханс) Мерц“, *Српске органске студије*, бр. 3, Београд, 2003, стр. 447–462; М. Екмечић, *Црква и...*, стр. 25.

17 *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 292–303; Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.

18 М. Екмечић, *Црква и...*, стр. 32.

Прва верзија предлога упућена је у Ватикан почетком марта 1931. године. Како је одговор стигао тек после шест месеци, разговори су привремено прекинути.

***

Краљ Александар Карађорђевић прогласио је 3. новембра 1931. нови Устав („октроисани Устав“) који је донео ублажавање личног, диктаторског режима и донекле повратио одређене форме парламентаризма.

У Немачкој су после избора јануара 1933. на власт дошли националсоцијалисти предвођени Адолфом Хитлером (рођен 1889. у римокатоличкој породици у градићу Браунау на Ину, Аустроугарска). Ватикан и Немачки рајх потписали су конкордат у јулу те године.[19]

***

Преговори око конкордата су настављени у пролеће 1933. године, па је у Ватикан упућен Никола Москатело. Тамо га је дочекао кардинал Еугенио Пачели. После консултација, кардинал је унео извесне измене и допуне. Москатело је по повратку у Београд краљу предао текст на даљи уобичајени поступак.[20]

По тврђењу угледне француске историчарке Ани Лакроа Риз, Ватикан је био упућен у планове атентата на краља Александра, па је августа–септембра 1934. иницирао наставак разговора ради коначног садржаја конкордата, прикривајући на тај начин своја сазнања.[21]

Краљ Александар Карађорђевић убијен је 9. октобра 1934. у Марсељу, на почетку посете Француској. Тај догађај утицао је, између осталог, и на одлагање процеса склапања конкордата.

***

Виша јерархија Римокатоличке цркве у Краљевини Југославији није се јавно изјашњавала о верским приликама. Надбискуп загребачки Антун Бауер добио је помоћника (коадјутора) и

19 Ani Lakroa Riz, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svetskog rata do hladnog rata*, Beograd 2006, стр. 298 (у даљем тексту: А. Лакроа Риз, *Ватикан, Европа*...). Видети и: „Конкордат са Немачком“, *Црњански о*..., стр. 74–78.

20 Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Beograd, 2002, str 520 (у даљем тексту: М. Стојадиновић, *Ни рат*...).

21 А. Лакроа Риз, *Ватикан, Европа*..., стр. 353.

наследника који је био по вољи Ватикана, али и југословенских власти. Папа Пије XI 2је 8. маја 1934. одредио Алојзија Степинца за коадјутора.[22] Степинац је за краља Александра Карађорђевића био прихватљив, јер се причало да је он као војник био на Солунском фронту.[23] Нови надбискуп положио је заклетву и краљу. Нешто више од четири месеца касније, учествовао је по протоколу на опроштају у Београду и краљевој сахрани на Опленцу.

***

Надбискуп Антун Бауер објавио је почетком 1935. посланицу против учешћа хрватске младежи на обележавању 700-годишњице смрти Светога Саве, која је те године била планирана као државни догађај.[24] То одбијање, међутим, није спречило наставак разговора око конкордата надбискупа Бауера са првим краљевским намесником кнезом Павлом Карађорђевићем. (Бауер је о свему томе говорио свом помоћнику Степинцу.)[25]

Владимир Мачек, Анте Павелић и римокатолички епископат били су заинтересовани за односе Југославије и Ватикана јер их је у доброј мери занимало решавање хрватског питања, додуше на различите начине. Било је то време латентне хрватске револуције, спровођене на три паралелна пута.[26]

Председник владе Богољуб Јевтић је на одговарајући дипломатски начин договорио да свечано потписивање конкордата буде обављено 25. јула 1935. у Ватикану. Планирано је да потписе на документа ставе кардинал Еуђенио Пачели и министар правде Драгутин Којић.[27]

---

22 Више података о овом наименовању: Neven Pelicarić, „Imenovanje Alojzija Stepinca nadbiskupom koadjutorom Zagrebačke nadbiskupije“, *Arhivski vjesnik*, br. 66, Zagreb, 2023, str. 269–314.

23 Познато је да је Виктор (после заређења Алојзије) Степинац ослобођен из италијанског заточеништва 6. децембра 1918. године и пребачен у Солунско поље, по пробијању фронта извршеног септембра месеца, па није имао услове за звање солунског борца – Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac*, Rim, 1974, str. 53.

24 *Katolički list*, 3/1935, стр. 34. Заповед надбискупа Бауера прихватио је и Дионизије Њаради, гркокатолички (унијатски) бискуп у Крижевцима.

25 В. Новак, *Магнум Кримен*, стр. 426.

26 Извештај Штаба IV дивизијске области, Стр. Пов. Ђ. Об. Бр. 132 од 3. јуна 1936, начелнику Обавештајног одељења Главног Ђенералштаба – Војни архив, Пописник 17, 95-39/1 (у даљем тексту: ВА, П-17,..).

27 М. Стојадиновић, *Ни рат...*, стр. 520.

У међувремену, после избора одржаних 5. маја те године формирана је нова влада – уместо Богољуба Јевтића 25. јуна постављен је Милан Стојадиновић.[28]

Унутрашња политика новог председника владе заснивала се на поштовању Устава из 1931. године по коме је држава била централистичког типа, па је изражавао непопустљивост према хрватским захтевима за преуређење Краљевине.[29] Промену Устава није дозвољавао ни кнез![30]

Милан Стојадиновић је прихватио наслеђену обавезу и договорени термин за потписивање конкордата. Документ је свечано потписан у Ватикану јула 1935. године. Ватикан је саопштио да ће садржај бити обзнањен после измене ратификације.[31]

Конкордат је садржавао опште одредбе о статусу Римокатоличке цркве у Краљевини Југославији, прописе о административно-територијалној организацији, положају епископата и клера, црквеној имовини, црквеном школству, молитви за владара, брачном праву, прописе о Католичкој акцији, папском нунцију, посебан прилог о глагољици, о римокатолицима припадницима националних мањина.[32] Тако је Римокатоличка црква конкордатом добила више него посебним законом какви су раније проглашавани за остале верске заједнице.

Конкордат је обухватао већину питања која је регулисао и државни закон о Српској православној цркви. Како је текст конкордата био изнијансиран, поједине одредбе било је могуће тумачити тако да су прекорачивале оквире постојећег верског законодавства. Тако је било, на пример, са одредбом о праву на слободно и јавно вршење мисије које је изазвала страховања од прозелитског деловања у православном становништву.

---

28 Ф. Чулиновић, *Југославија између*..., II, стр. 97. Милан Стојадиновић именован је за председника владе 20. јуна 1935. и на том положају је остао до 4. фебруара 1939. године. Истовремено је обављао функцију министра спољних послова.

29 Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, Beograd–Zagreb, 1986, str. 351 (у даљем тексту: Ж. Аврамовски, *Британци о*...).

30 Ж. Аврамовски, *Британци о*..., стр. 517.

31 С. Симић, *Југославија и*.., стр. 107; Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник* 1936–1941, Нови Сад, 2000, стр. 524.

32 Оригинални примерак протокола конкордата оверен службеним воштаним печатом – АЈ, 37, 25-195, стр. 161–173. Текст конкордата објављен је у неколико радова.

***

Од тренутка потписивања конкордата чекао се најпогоднији час за расправу и прихватање у Народној скупштини и Сенату. Милан Стојадиновић је сматрао да не треба журити са окончањем процеса усвајања правдајући то пречим пословима. Он је тих месеци припремао изборе после којих би још више учврстио власт јер тадашња коалиција са Антуном Корошцем и Мехмедом Спахом није имала већину ни у Народној скупштини, ни у Сенату.

Папски нунције у Београду Ерменегилдо Пелегринети (Ermenegildo Pellegrinetti) протестовао је 7. децембра 1936. код Стојадиновића због тога што се конкордат не ставља на дневни ред седница Народне скупштине у временском року који је раније обећан.[33]

Народна скупштина је 21. децембра 1936. формирала Одбор за проучавање Закона о конкордату.[34] За председника Одбора је постављен (рашчињени свештеник) др Војислав Јанић.

Поједини архијереји Српске православне цркве критиковали су конкордат – први је то учинио епископ жички Николај Велимировић 24. децембра 1936. на великом збору у Чачку.[35] Патријарх Варнава Росић у говору уочи православне Нове године проповедао је „против онога што се спрема" (то јест конкордата), не поменувши директно ту реч. Сутрадан, по наређењу Стојадиновића, патријархов говор је забрањен за објављивање.[36] Крајем децембра, патријарх је одбио да прими министра унутрашњих дела Антуна Корошца. Био је то, на посредан начин, још један знак његовог негативног става према конкордату.[37]

Ставове римокатоличког епископата поводом вести да конкордат треба тек да прође скупштинску процедуру исказали су надбискупи загребачки Бауер и Степинац на Бадњи дан (23. децембра): Степинац је говорио начелно а Бауер је критиковао Српску православну цркву. Недељу дана касније, Бауер је пред бројним свештеницима поново критиковао српску страну.[38]

Надбискуп Степинац је у загребачком дневнику *Jutarnji list*,

33 Милосав З. Ђоковић, „Патријарх српски Варнава и апостолски нунције Пелегринети (1930–1937)", *Црквене студије*, бр. 22, Ниш, 2025, стр. 491–509, 501.

34 М. Стојадиновић, *Ни рат ни...*, стр. 523.

35 AJ, 37, 58-370.

36 AJ, 37, 23-182, стр. 224; AJ, 102, 7.

37 С. Симић, *Југославија и...*, стр. 121; В. Новак, *Magnum Crimen*, стр. 440.

38 С. Симић, *Југославија и...*, стр. 123; С. Симић, *Ватикан..*, стр. 123.

у божићном броју 1936, рекао да усвајање конкордата није потребно Римокатоличкој цркви. Додао је да о конкордату не жели да говори уствrдивши да Римокатоличка црква неће дозволити да јој неко оспори права.[39]

Римокатолички епископат окупљен на Бискупским конференцијама у Загребу 10. јануара 1937. упутио је протест Милану Стојадиновићу нагласивши да реакцију српске јерархије сматрају болном.[40]

Приликом доласка новог југословенског посланика у Ватикан, 31. марта његове акредитиве није примио папа Пије XI већ државни подсекретар кардинал Еугенио Пачели (потоњи папа Пије XII).[41] Ситуација се искомпликовала када је нунције у Београду Ерменегилдо Пелегринети 27. априла 1937. писао Стојадиновићу достављајући појашњења појединих чланова конкордата.[42]

Од краја 1936. године готово сва европска штампа доносила је текстове о проблему конкордата у Југославији. Писале су о томе аустријске, енглеске, немачке, пољске и друге новине, из свог угла и у складу са политиком земље у којој су штампане.[43]

***

После расправа 14. јула уследило је гласање: 11 чланова Одбора Народне скупштине прихватило је предлог, док је десет било против.[44] Сходно гласању, свака група је упутила Народној скупштини своје виђење тока седнице.

***

Док је конкордатска криза добијала на интензитету, Владимир Мачек и Хрватска сељачка странка су форсирали ширење јединица Хрватске сељачке заштите, партијске полувојске, организовали честе скупове разних друштава. Тако је, на пример, 18. јула,

39 *Гласник*.., 32-33/1936, стр. 755-756.

40 AJ, 63, 3-75; С. Симић, *Југославија и*..., стр. 124.

41 С. Симић, *Југославија и*..., стр. 136.

42 J. Хоптнер, *Југославија у*..., стр. 154; AJ, 72, 54.

43 *Гласник Српске православне цркве*, 32-33/1936, стр. 746-755; *Исто*, 1-2/1937, стр. 35-36; *Исто*, 5-6/1937, стр. 185-187 и 193.

44 М. Стојадиновић, *Ни рат*..., стр. 530. Вредно је помена да већина аутора који су помињали Конкордатску кризу не наводи резултат гласања у Одбору за конкордат Народне скупштине.

уочи рођендана Мачека, приређен у Загребу дефиле те паравојске састављене од коњице и пешадије и чланова бројних друштава – према извесним проценама у поворци се нашло око 30.000 особа.[45]

***

Народна скупштина је 19. јула започела расправу о конкордату.[46] На крају вишедневне расправе, 23. јула конкордат је усвојен са 167 гласова „за" и 129 „против".[47]

После усвајања Закона о конкордату у Народној скупштини, требало га је проследити Сенату. Исте вечери, на скупу посланика Југословенске радикалне заједнице, Стојадиновић је партијским колегама, међутим, нагласио да ће ратификацију у Сенату одложити за неко друго, повољније време, правдајући то речима да не сме бити поремећен верски мир у држави.[48]

Исте ноћи, с 23. на 24. јули 1937, патријарх Варнава је преминуо.[49]

Адолф Хитлер упутио је Српској православној цркви саучешће. Био је једини државник тадашње Европе који је учинио тај гест. Немачки амбасадор у Београду био је једини страни дипломата који је дошао у Саборну цркву, заставши код одра патријарха Варнаве.[50]

***

Милан Стојадиновић је добро познавао хрватско питање и покушавао је да га решава на веома неуобичајен начин – сарад-

45 Елаборат „О организацијама војничког типа у Хрватској" Главног Ђенералштаба, припремљен за министра војног за његов експозе на седници владе планираној за 11. август 1936. године – ВА, П-17, 95-6/1. Више података у: В. Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније*.., стр. 90; Видети и: Ж. Аврамовски, *Британци о*..., стр. 574.

46 „Конкордат пред Народном скупштином – говори у Народној скупштини", *Самоуправа*, Београд 1937; Јован Дучић је тврдио да је Антун Корошец, министар унутрашњих послова, предложио Стојадиновићу да конкордат стави на дневни ред у Скупштину – Јован Дучић, *Спорна питања Краљевине Југославије*, Београд, 1990, стр. 187.

47 Поједини историчари писали су и овакве тврдње: „За је гласало око 170, а против 130 народних посланика" – Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića* (1935–1937), Beograd, 1985, str. 210.

48 *Политика*, 24. јул 1937; Ж. Аврамовски, *Британци о*..., стр. 575.

49 Писмо митрополита загребачког Доситеја Васића, Број 3397/Зап. од 11/24. јула 1937, министру Двора – АЈ, 74, 231.

50 Ж. Аврамовски, *Британци о*..., стр. 555.

њом са Немачком, Италијом и Ватиканом! Полазна основа решавања тог питања била је непромењивост Устава и одбацивање било какве федерализације Краљевине Југославије. Конкордат Ватикана и Краљевине Југославије може се посматрати у том контексту. Наравно, и у контексту тадашње европске стварности!

Стојадиновић је желео да преко конкордата побољша односе са Ватиканом и Италијом и римокатоличком јерархијом у Краљевини и тако ослаби утицај Владимира Мачека и Хрватске сељачке странке, односно да блокира форсирано хрватско питање и раст утицаја усташког покрета међу нижим свештеницима, углавном међу фрањевцима. Стојадиновић је намеравао да раздвоји хрватски покрет од Римокатоличке цркве.

Милан Стојадиновић је 27. октобра 1937. наговестио одустајање од ратификације конкордата, исто то је потврдио 27. децембра 1938. и Антун Корошец, министар унутрашњих послова. Синод је 28. јануара 1938. добио и званичну потврду од владе да је конкордат дефинитивно скинут с дневног реда.[51]

***

Нунције Ерменегилдо Пелегринети је унапређен у чин кардинала. После свечаног додељивања кардиналских знакова Пелегринетију, папа Пије XI је у говору споменуо и пропали конкордат са Југославијом. Његов говор објављен је 17. децембра 1937. у ватиканском службеном гласилу *Osservatore Romano*: „Доћи ће дан а волео бих да то не морам казати, али сам дубоко уверен – доћи ће дан када неће бити мален број душа, које ће зажалити што нису широкогрудо, великодушно и активно примиле велико добро као што је оно, што је заступник Исуса Христа нудио њиховој земљи и то не само ради црквене слоге нације, већ и ради њене социјалне и политичке слоге, мада одлучно одбијамо да политика буде наша ствар, наш посао“.[52] Било је то пророчанство злочина који ће се догодити у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године.

Ватикан и Римокатоличка црква нису се оглашавали јавно – као да се чекало боље време за одговор на збивања у вези конкордата са Југославијом, каква нису забележена у новијој историји.

51 М. Стојадиновић, *Ни рат*.., стр. 519–543.

52 С. Симић, *Ватикан*.., стр. 22.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ
Независна Држава Хрватске

3.1. Независна Држава Хрватска 1941.

А. Корени

Од дана проглашења Независне Државе Хрватске, 10. априла 1941, често се истицало да је она настала као израз најдубљих природних тежњи хрватскога народа за својом самосталном и независном државом.[1]

Једна од највећих лажи и заблуда у хрватској историографији јесте инсистирање на некаквом хрватском историјском и државном праву из времена тамног средњег века. Реч је о тврдњама да је непостојећа Краљевина Хрватска и Славонија после војног пораза 1102. године ушла у персоналну унију са Угарском.[2]

После великих битака знало се шта добија победник и шта се дешава са пораженим у сукобу. Другачије речено, нема Краљевине Хрватске у Угарској краљевини! Нема је ни после 1527. година када је Хабзбуршка монархија покорила Угарску! Додуше, Хрватске има само у титулама владара!

Хабзбуршко царство је подељено на два дела – аустријски и угарски – по нагодби 1867. године. Угарска краљевина је услед бројних унутрашњих проблема 1868. сачинила Угарско-хрватску нагодбу. Покрајине Хрватска и Славонија задобиле су одређена аутономна права (Сабор, бан и влада), али никако државни статус![3]

У такозваној Мајској декларацији (30. мај 1917), што су је

1 Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1990.

2 Поред Хрвата који истичу Pacta Conventa и Црногорац Алекса Ђилас прихвата поменуту тврдњу о угарско-хрватском договору и наглашава: „Pacta Conventa su bila formalno na snazi sve do raspada Austro-Ugarske 1918; važila su 816 godina“ – *Osporavana zemlja – Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd, 1990, str. 20 (у даљем тексту: А. Ђилас, *Оспоравана земља*...).

3 Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih naroda*, Zagreb, 1954. Упоредити: Василије Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, Београд, 1969. Поједини историчари као пример корисног рада о угарско-хрватској нагодби наводе поменуту књигу: Ladislav Heka, Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 2, Rijeka, 2007, str. 931–971; Laslo Heka, „Analiza austro-ugarske i hrvatsko-ugarske nagodbe (u povodu 150. obljetnice austro-ugarske nagodbe)“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 2, Rijeka, 2017, str. 855–880.

потписала 33 посланика аустроугарске царевине тражено је уједињење покрајина у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у посебну, трећу заједницу под жезлом аустријског цара.

У Крфској декларацији 1917. године није било помена хрватског историјског и државног права. Ни Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба није се бавило тим правима.

Закључци хрватског Сабора о раскиду свих односа са краљевином Угарском и царевином Аустроугарском били су једнострани. Био је то акт самопроглашења нове државе под именом Држава Словенаца, Хрвата и Срба! У хрватској историографији још није рашчишћен датум проглашења нове државе – 29. октобар или неки други дан.[4]

Народно вијеће имало је своју управну вертикалу на чијем челу је био председник (Антун Корошец). Оно је било признато од владе Краљевине Србије.

Женевска декларација (6–9. новембар 1918) није прихваћена од владе Краљевине Србије из простог разлога што две стране нису могле да буду равноправне.

Народно вијеће је конципирало своје услове за уједињење са Србијом – било је то у тешким околностима када је Италија затражила да јој се признају договори из Лондонског пакта 1915. године.

Уједињење је прокламовано 1. децембра 1918. године у Београду.

Држава Словенаца, Хрвата и Срба није била међународно призната држава. Била је краткотрајна.

Б. Идеологија

Идеологија усташког покрета, као најважнијег политичког чиниоца новопроглашене хрватске државе, 10. априла 1941. године, представља синтезу два учења: првог, историјско-државног права које је формулисао Анте Старчевић и сељачке идеологије браће Антуна и Стјепана Радића, то јест две најјаче политичке идеологије у хрватском народу; и другог, од „Ustaških načela" Анте Павелића, настављача Старчевићевог учења.[5]

4 Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb, 1992, str. 11 (у даљем тексту: Љ. Бобан, *Хрватске границе*...).

5 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977, str. 414 (у даљем тексту: Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*...). Владимир Радић, син Стјепанов, писао је у *Novoj Hrvatskoj* 12. јуна 1942. године у чланку „Dom i

Идеологија усташког покрета била је у време напада нацистичко-фашистичких сила и њихових савезника на Југославију у сагласности са владајућим идеолошким и верским ставом највећег дела хрватског народа. То су видели и припадници првих немачких војних јединица у Загребу: „Загреб нам је приредио такав дочек каквим раније никад војници у страним земљама нису били поздрављени... Све су улице испуњене огромним масама људи... Одигравају се призори неописивог одушевљења... Густе масе људи висе на нашим колима и стоје на тешким оклопним и теретним колима, притискујући точкове уз опасност по живот.“[6]

Поједини историчари сматрају да усташки покрет не треба квалификовати као фашистички с обзиром на то да су усташе биле превише примитивне у односу на праве фашисте и на њих треба гледати као на недорасле и недостојне, како је писао Курцио Малапарте, италијански фашистички високи чиновник и новинар: „Усташтво би се евентуално могло сврстати у групу политичких појава у источној и централној Европи између два рата познатих као урођенички фашизам (native Fascism).“[7]

Било је и оваквих квалификација усташтва и њихове идеологије: „Ustaše su njihovi politički protivnici i neprijatelji optuživali za fašizam. Ne bih rekla da je ta optužba sasvim opravdana. Prije bi se moglo kazati da uopće nije postojala neka izgrađena ustaška ideologija, postojala su samo neka temeljna politička načela bazirana na učenju dr. A. Starčevića, kojih su se ustaše držali u praksi i koja su branili i razrađivali u govorima i u tisku.“[8]

Усташки покрет се надовезује на онај део хрватског национализма којему је главни циљ био римокатолизација друштва и

domovina“ да у главним стварима и темељима усташке идеологије стоји идеологија Стјепана Радића и да се „pod Poglavnikovim mudrim rukovodstvom izvodi nauk braće Radića“.

6 Извештај немачког ратног дописника Герхарда Емскефера о одушевљеном дочеку немачке 14. оклопне дивизије у Загребу, у: Ђуро Затезало, *Јадовно I, Комплекс усташких логора 1941*, Београд 2007, стр. 38.

7 Срђа Трифковић, *Усташе, Балканско срце таме на европској политичкој сцени*, Београд, 1999, стр. 25–26. „Самоникли фашизам“ је превод који боље одражава појам „native Fascism“, Трифковић га употребљава у чланку „Балканско крвопролиће пре Ванзеа: опет о Хрватској 1941“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, Београд, 2008, стр. 30.

8 Benedikta Zelić-Bučan, „Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945)“, *Zadarska smotra*, br. 4–5, Zadar, 1993, str. 198 (у даљем тексту: Б. Зелић-Бучан, *Независна Држава*...).

државе, чему је била подређена и сва политика. „Религиозна нетолеранција уграђена у темеље друштва била је мешавина традиције католичке цркве и балканске суровости.“[9]

Усташе су, као радикално крило хрватског национализма, главни ослонац у стварању Независне Државе Хрватске нашле у „Католичкој акцији“ и њеним организацијама „Крижари“, односно „Чистој католичкој акцији“, творевини надбискупа загребачког Алојзија Степинца из 1936. године. „Раније крижарске организације су постале војни одреди ове нове католичке организације... Тек после тога је настала редовна усташка војна формација вођена од људи који су дошли из иностранства.“[10]

Управо те формације, организоване као локалне милиције, вршиле су, посебно 1941. године, масакре над Србима. Злочини су приписивани „дивљим усташама“ – локалним наводно спонтано насталим формацијама изван контроле. Међутим, нити су то биле формације изван контроле, нити су спроводиле непланиране акције неспутаног револуционарног заноса, напротив, ти су злочини били добро осмишљени и идеолошки припремљени погроми на верској и националној основи.

Идеологија усташког покрета темељена је на расистичкој и екстремно националистичкој политици са основном тенденцијом стварања „чистог хрватског животног простора“ који ће омогућити егзистенцију „чисте хрватске нације“. Предуслов остварења тих планова било је биолошко уништење (истребљење) Срба и Жидова, који су проглашени „највећим непријатељима хрватског народа“, те њима „нема мјеста у Хрватској“, а придружени су им и Цигани као неаријевска – нижа раса. Исто тако, за остварење ових циљева требало је спровести и „унутрашње прочишћење“, тј. уништити све оне хрватске и муслиманске елементе који су означавани као издајници због свог „нехрватског понашања“ и стога представљају „љагу на телу чисте хрватске нације“. Нове власти су кроз терор и читавим низом законских и подзаконских аката настојале легализовати и уградити у правни систем расистичку политику и политику терора проглашењем расних закона.[11]

9 Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Огледи из историје*, Београд, 1999, стр. 138–139 (у даљем текст: М. Екмечић, *Црква и нација*...).

10 М. Екмечић, *Црква и нација*..., стр. 139; Јован Мирковић, „Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2014, стр. 365–382.

11 (Nezavisna Država Hrvatska), *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Pro-*

Усташка идеологија ширена је и кроз систем различитих организација за жене и омладину. Младеж је била подељена према узрасту: узданица (7–11 године), јунаци (11–15) и Старчевићева омладина (15–19). За универзитетску младеж формирана је посебна организација на челу са Свеучилишним стожером.

В. Државност

Ратови који су вођени у различитим временима имали су своја правила. Тако је, на пример, победник у рату вођеном у 18. веку добијао све, значи и територију коју је контролисао противник. Крај 19. века доноси нешто другачију регулативу, па окупатор није могао да освојено сматра својим трајним поседом.

Крајем 19. и почетком 20. века организоване је неколико конференција и усвојене су бројне декларације и правила ратовања са нагласком на окупацију, међу којима је најпознатији и најзначајнији „Хашки правилник о законима и обичајима рата на копну“ из 1907. године. Према тој декларацији, окупација представља прелазно стање, окупатор на одређеној територији је могао привремено да врши власт, суверенитет окупиране државе је неспоран што значи да окупатор нема право на увођење нових закона и прописа (осим ако је безбедност цивилног становништва на неки начин угрожена).

Окупација је привремена категорија, траје до окончања рата

---

glašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941; knjiga 1. svezak 1–10; knjiga 2, svezak 11–70; knjiga 8. svezak 71–80, knjiga 9. svezak 81–90 i knjiga 10. svezak 92; Zagreb, Naklada knjižare St. Kugli, s. a. (1941) (у даљем тексту: *Zakoni i zakonske odredbe*);; *Ustaški zakoni*, Priređivač: Goran Babić, Beograd, 2000 (даље: *Ustaški zakoni*); Živković, Nikola i Kačavenda, Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd 1998, (у даљем тексту: Н. Живковић, П. Качавенда, *Срби у НДХ*...).

У прва три месеца постојања Независне Државе Хрватске донети су међу осталима: Zakonska odredba za obranu naroda i države (17. IV), Zakonska odredba o državljanstvu (30. IV), Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti (30. IV), Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda (30. IV), Zakonska odredba o prijekim sudovima (17. V), Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda (4. VI), Zakonska odredba o obaveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća (5. VI), Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka (5. VI), Zakonska odredba o pokretnom prijekom sudu (24. VI), Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu (24. VI), Izvanredna zakonska odredba i zapovijed, kojom je установљена колективна одговорност Жидова (Јевреја) и налог да се отпреме у „zatočenička zbirališta pd vedrim nebom“ *(26. VI)*. Видети: *Narodne novine*, од 17. и 30. IV; 17. V; 4, 5, 24, и 26. VI.

и склапања споразума на мировној конференцији.[12]

Мада међународно ратно право не признаје промену граница у току ратних операција, Немачка се тога није придржавала на шта указују примери аншлуса Аустрије, растурања и распарчавања Чехословачке, Пољске и Краљевине Југославије. Војни и политички успеси толико су занели Немачку да је готово непрекидно кршила правила међународног права.

Режим окупације одређене територије и права окупатора у вршењу власти на њој прецизно су регулисани „Хашким правилником о законима и обичајима рата на копну" из 1907. године. Битна карактеристика окупације јесте да је она пролазно стање и има привремени карактер, па је стога власт што је окупатор успоставља провизоријум који траје до окончања рата и склапања мировног споразума. У међувремену, док траје окупација, по Хашком правилнику, окупатор је дужан да организује власт ради одвијања нормалног живота домаћег становништва. Прекрајање граница запоседнутих територија и припајање њених делова док рат траје, међународно право не признаје већ то оставља за мировне конференције и конгресе. Међународноправни статус окупиране државе или одузимање појединих делова територије може се трајно решити једино на мировној конференцији. Док рат још траје није дозвољено стварати независне државе на деловима окупиране територије нити постављати владе. Међу бројним ограничењима која ратно право намеће окупатору јесте и то да он не сме на окупираној територији да уводи своје законе и прописе (пошто нема суверенитет и не може да врши законодавну делатност), већ је дужан да поштује законе који су били на снази пре окупације, осим уколико представљају сметњу за безбедност његових трупа (најчешће су у питању законске одредбе што се односе на слободу штампе, политичко организовање, зборове). Окупатор може да обзнањује нове прописе на окупираној територији само уколико су неопходни за безбедност трупа и цивилног становништва.[13]

12 Међународно ратно право као тема је слабо изучавано међу правницима и историчарима. Као добри познаваоци важе Милош М. Радојковић (*Рат и међународно право*, Београд, 1947), Гавро Перазић (*Međunarodno ratno pravo*, Beograd, 1986), Смиља Аврамов и Миленко Крећа (*Међународно јавно право*, Београд, 2009). Основа за овај преглед јесте текст историчара др Драгана Алексића, „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права", *Срби и Југославија 1941. године*, Београд, 2007, стр. 45–60.

13 Gavro Đ. Perazić, *Međunarodno ratno pravo*, Beograd, 1986, str. 230–235.

У Другом светском рату (1939–1945) дошла је до изражаја пракса да се у току војних операција, што се воде до победе једне стране, то јест нападача, решавају суштинске разлике у међународним тежњама зараћених страна, без учешћа светске организације Друштво народа која би посредовала између њих. После слома колективне безбедности и повлачења Друштва народа као арбитра у међународној политици, велике силе су присвојиле право да одлучују о рату и миру према мерилима своје политичке рачунице. Принципе понашања у међудржавним односима према неутралним државама диктирала је страна што је тренутно имала војну премоћ. Груба сила, оличена у реалној моћи великих армија, постала је у међународним односима једини аргумент уздигнут изнад утврђеног поретка и прихваћених норми понашања пошто је суспендовала међународно право и његове механизме деловања и постала поставила се каоједини параметар исправности војних и политичких потеза. У том смислу је карактеристичан пример Немачке која је, како је низала војне и политичке успехе, у пракси све безобзирније прелазила преко свих начела међународног права, иако се формално позивала на његове одредбе. Разлог за то треба тражити у непоколебљивој вери нациста у коначно решавање сукоба зарад стварања Нове Европе по њиховим плановима.

***

Напад на Краљевину Југославију и њено растурање првенствено нису били у немачким ратним плановима. Одлука је формално донета после вести о државном удару у Београду 27. марта 1941. године. Немци су знали за контакте британских обавештајних службеника са појединцима из војног врха и политичких кругова Краљевине Југославије.

Без обзира на уверавања из Београда да је потпис на Бечком протоколу од 25. марта, то јест приступање Тројном пакту и даље на снази, Немци то нису прихватили већ су покренули пропагандну и војну акцију против Југославије. У том контексту помињали су угроженост Сила осовине и потребу превентивног рата у складу с међународним правом.

Притисци немачких представника на Владимира Мачека да се отклони од учешћа у влади генерала Душана Симовића, уз напомену да би Хрватска могла бити издвојена из Југославије (као што се слично десило с Чешком и Словачком), нису уродили плодом.

Зато су истовремено започели рад са усташама: некадашњи аустроугарски и југословенски пуковник у пензији Славко Кватерник прогласио је 10. априла 1941. године у име поглавника Анте Павелића Независну Државу Хрватску. Прокламовање нове државе је обзнанио два пута: једном у Банским дворима и други пут на загребачкој радио-станици.[14] Истога дана Владимир Мачек је прихватио нову државну творевину.

***

Надбискуп загребачки Алојзије Степинац је проглашење Независне Државе Хрватске сматрао остварењем давно сањаног и жељеног идеала. Стога је 28. априла, као један од највиших званичника Римокатоличке цркве, у посебној посланици упућене подређеном свештенству саветовао их да се спремно одазову на узвишени рад у вези са чувањем и унапређењем државе, позивајући их да свим силама настоје и раде на томе да та Хрватска буде божја земља.[15]

Како је римокатоличка црквена организација била веома прецизно хијерархијски устројена, што је једноставније речено подразумевало да у њој влада строга и завидна једносмерна дисциплина, јасно је шта је следило после надбискуповог саопштења: припадници нижег свештенства могли су слободно да пропагирају „неке друге" активности као што је то, примера ради, чинио Мато Могуш, жупник из Удбине у Лици: „Do sada smo za katoličku vjeru

14 Nada Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1996, str. 384.

15 Војни архив, фонд НДХ, 310a-3/4 (у даљем тексту: ВА, НДХ); *Исто*, 310a-27/4.

Становници Хрватске морали су се понашати у складу са речима надбискупа врхбосанског Ивана Шарића које је изрекао пред немачким официрима: „Ja sam ustaša... Svaki sin naroda pozvan je i dužan biti ustaša." – *Novi list*, Zagreb, 29. 7. 1941; Надбискуп Шарић писао је у новинама и следеће: „Neka se već jednom prestane s glupim i Kristovih učenika nedostojnim tvrdnjama, da se protiv zlu i pokvarenjacima valja boriti na fin, otmjen način... Papa Grgur VII očistio je crkvu božiju od mnogog drača i korova ne finoćom već jakom rukom, kojom je upravljala sveta uzbuna." – *Katolički tjednik*, Zagreb, 15. 6. 1941.

За многобројне заслуге према Независној Држави Хрватској, Павелић је одликовао све надбискупе и бискупе, осим мостарског Алојзија фра Мишића, пошто је овај умро пре тога. *Katolički list*, br. 92, Zagreb, 29. 4. 1941, str. 197–198. Документ је објављен у: Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945 – Dokumenta*, Zagreb, 1998, str. 34–36.

radili molitvenikom i krstom, a sad je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom".[16]

***

Проглашење Независне Државе Хрватске хрватски комунисти су схватали само као једну етапу револуционарне борбе. Јосип Броз, генерални секретар Централног комитета Комунистичке партије Југославије, крајем априла поручио је својим сарадницима да не нападају нову државу већ да се боре против окупатора. Говорио је да напади могу бити и контрапродуктивни.[17]

Андрија Хебранг, један од челника Комунистичке партије Хрватске, казао је 13. јула 1941. године да је проглашење Независне Државе Хрватске „остварење стољетног сна хрватског народа".[18]

Проглашење Независне Државе Хрватске одјекнуло је међу хрватским исељеницима широм света, нарочито у државама обе Америке. Тај чин навео је већину Хрвата Северне Америке, окупљених око националних удружења као што су Хрватско народно представништво (Croatian National Representation) и организације „Домобран", да упуте честитке Анти Павелићу пожелевши му да уједини све хрватске етничке и историјске покрајине.[19]

***

За Немце и њихове савезнике рат са Југославијом био је окончан, па је уследило оправдавање новог стања у Бечу 21–22. априла.[20] Потом је 19. маја Министарство иностраних послова

16 *Novi list*, Zagreb, 24. 7. 1941. Видети и: Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1986, str. 610.

17 Nada Kisić Kolanović, *Hebrang Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996, str. 51 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Хебранг*...).

18 Јоже Пирјевец се позива на тврдње Владимира Дедијера – *Tito u*..., стр. 105. Нешто слично је писао и Павле Јакшић у својим мемоарима – *Nad uspomenama*, I, Beograd, 1990, str. 62. Видети и текст Јоце Еремића, команданта Кодунашког подручја до маја 1944. године, „Велеиздајнички процес на Кордуну 1944. године", *Гацка долина и околина на предстражи Србства и православља*, Канада, 1991, стр. 390.

19 Robert B. McCormick, *Croatia under Ante Pavelić. America, the Ustaše and Croatian Genocide in World War II*, London–New York, 2018, pp. 65–67 (у даљем тексту: Р. Б. Макормик, *Хрватска под*...).

20 Извештај представника Врховне команде Вермахта од 19. априла 1941. године Управи за војну привреду и наоружање о састанку представника Вермахта и немачког Министарства спољних послова у Бечу поводом поделе Кра-

упутило циркуларно писмо својим дипломатским представницима о престанку постојања Краљевине Југославије и подели њених територија.[21]

Немачка дипломатија је сматрала да указивање на суверенитет Независне Државе Хрватске аутоматски значи и негацију Југославије. У том контексту треба посматрати и немачко-хрватски државни уговор о границама од 13. маја, као и такозване Римске споразуме Италије и Независне Државе Хрватске о међусобним односима од 18. маја 1941. године.[22]

Независну Државу Хрватску су признале државе Тројног пакта Немачка, Италија и Јапан, а потом су то учинили њихове савезнице Финска и Шпанија.[23] Део европских држава је из прагматичних разлога прихватио немачко тумачење нестанка Југославије.

Своју државност и самосталност Хрватска је показала на више начина: 15. јуна 1941. године у Венецији приступила је силама Тројног пакта; 25. новембра 1941. у Берлину приступила је споразуму против Комунистичке интернационале; 14. децембра 1941. објавила је рат Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији.[24]

У контексту разматрања проблема државности треба посматрати и доношење Законске одредбе о државном грбу, државном

љевине Југославије – *Зборник НОР-а*, XII/1, стр. 36–40; Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 60–78.

21 Обавештење Министарства спољних послова Трећег рајха од 21. маја 1941. године немачким амбасадама, посланствима и опуномоћеницима о подели територије Краљевине Југославије – *Зборник НОР-а*, XII/1, стр. 138–140. Видети и: Љ. Бобан, *Хрватске границе...*, стр. 45–46.

22 *Međunarodni ugovori 1941*, Zagreb, bez godine izdanja. Видети и: Љ. Бобан, *Хрватске границе...*, стр. 47–48.

23 „Немачка и Италија признале су самосталност Хрватске", *Општинске новине*, Београд, 24. 4. 1941, стр. 3; Телеграми признања Адолфа Хитлера и Бенита Мусолинија и осталих савезника – Ф. Чулиновић, *Окупаторска...*, стр. 230–232; Bogdan Krizman, „Pitanje priznanja ustaške države 1941. godine", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, Beograd, 1970, str. 99–121. Кризман је чланак прерадио и објавио у књизи *Анте Павелић и...*, стр. 419–437.

24 *Narodne novine*, 17. 6. 1941; *Hrvatski narod*, 17. 6. 1941; *Hrvatski narod*, 15. 12. 1941; *Međunarodni ugovori 1941*, Zagreb, bez godine izdanja. Видети и: Ивана Крстић, Милош Јовановић, „Међународноправни статус Независне Државе Хрватске", *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, 2017, стр. 195–231.

печату, печатима државних и локалних самоуправних уреда.[25]

***

„У остваривању циљева осовинских сила на тлу окупиране Југославије посебну улогу је имало стварање Независне Државе Хрватске. Договором Немачке и Италије власт у тој квислиншкој творевини преузела је усташка терористичка организација с Антом Павелићем на челу" – ово је био званични став југословенских комуниста. Стога и не чуди што је пуно име те творевине увек стављано међу наводнике или је испред додавано „такозвана"![26]

У разјашњењу имена Независне Државе Хрватске требало би да учествују историчари, војни историчари и правници.

Историчари сматрају да се независност стиче углавном на мировним конференцијама и конгресима. Рецимо, на Берлинском конгресу 1878. године кнежевине Србија и Црна Гора биле су признате као независне државе! И Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца задобила је статус међународно признате државе на мировном конгресу у Версају у Паризу после Великог рата!

Војни историчари наглашавају да једна држава није суверена, то јест независна, ако на њеној територији делују војске других држава па и пријатељских.

Правна наука своје објашњење о државним границама темељи на такозваним Хашким ратним конвенцијама које указују да у ратним сукобима победници не могу да мењају границе поражених и окупираних држава. Другачије речено, не могу да проглашавају нове државе! Историја Европе у 20. веку казује да је то ипак било могуће: од растурања Чехословачке 1938. до уједињења две немачке државе 1989. године!

Три наведена објашњења дају за право истраживачима прошлости да Независну Државу Хрватску називају такозваном или њено име стављају под знаке навода![27]

---

25 *Narodne novine*, 30. 4. 1941.

26 *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 180. Неколико историчара је пре имена додавала тзв. или такозвана – Đuro Stanisavljević, „Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941–1942. godine", *Istorija 20. veka*, Beograd, 1962; Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd, 1973.

27 Хрватски историчар Иван Јелић оспорио је суверенитет, али је име државе писао искључиво скраћено: НДХ – И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 14.

***

Председавајући бискупских конференција и надбискуп загребачки Алојзије Степинац и усташки поглавник Анте Павелић затражили су од Ватикана признање још у априлу 1941. године. Уместо јавног одговора, Ватикан је донео одлуку да задржи дипломатске односе с Југословенском краљевском владом, што је значило и даље признавање једино Краљевине Југославије.

Нико Мирошевић Сорго, дипломатски представник Краљевине Југославије у Ватикану известио је 4. јула 1941. године надлежно министарство о свом разговору са папом у Ватикану: предао је протестну ноту због пријема усташког поглавника Анте Павелића и истакао да известан број римокатоличких свештеника у Независној Држави Хрватској јавно и активно помаже режим. Папа је бранио Павелића од оптужби за учешће у атентату на краља у Марсељу, поменуо одбијање конкордата као повод појединих каснијих догађаја.[28]

Италија је после напада на Југославију затражила од посланика у Риму да пређе у Ватикан, као што је то у међувремену учинило неколико дипломата европских држава.

Света столица је имала бројне разлоге да се умеша у балканску политику око Југославије али је њена дипломатија „играла" суптилно: када је Нико Мирошевић Сорго затражио да се његова мисија пресели из Рима у Ватикан био је одбијен. Италијанска полиција наложила му је 25. јула да напусти ту државу. Мирошевић је претпоставио да су то од Италијана тражили Хрвати. Морао је да се пресели у Берн, где је наставио да обавља своју дужност.[29] Како је у Ватикану остала канцеларија југословенског посланства са саветником, то је значило да су дипломатски односи спуштени на знатно нижи ниво – на отправника послова.[30]

---

28 Б. Кризман, *Југославенске владе у*..., стр. 159–161; Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 33–35.

29 Извештај Нике Мирошевића Сорга Посланству у Берну, 4. август – Б. Кризман, *Југославенске владе у*..., стр. 171–172; Извештај Нике Мирошевића Сорга министру Момчилу Нинчићу, 27. август 1941. године – *Исто*, стр.187–195; Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 35.

30 Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Титоград, 1958 (у даљем тексту:С. Симић, *Ватикан*...); Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb, 1998, str. 140–157. Писмо Посланства у Ватикану, од 22. августа 1941. године Министарству иностраних послова – Б. Кризман, *Југославенске владе у*..., стр. 185–186.

После Мирошевићевог одласка папа је примио у аудијенцију његову супругу. Казао је да је учинио све што је могао за њеног супруга. На примедбу да је Павелић означио Мирошевића као главни узрок непризнавања Независне Државе Хрватске, папа је казао да то није могуће учинити све док рат траје и додао да и даље признаје југословенски посланство као легитимно.[31]

***

Ватикан је, независно од настављања дипломатских односа са Краљевином Југославијом покренуо други процес. У питању су инструкције римокатоличком клеру кад је реч о односу према новом усташком режиму – саветује их да буду обазриви и да се држе даље од политике, а када већ морају да се у њу уплету, треба увек да воде рачуна о интересу Римокатоличке цркве. Било је то после обраћања надбискупа Степинца 28. априла 1941. године.[32]

Мада је било више покушаја код Свете столице да Ватикан призна Независну Државу Хрватску, то се формално није догодило.[33] Јесте, међутим, на други начин!

Ватикан је у Загреб послао свога представника Ђузепеа Рамира Марконеа (Marcone, Giuseppe Ramiro), припадника бенедиктинског реда, чије звање је гласило „апостолски делегат у Независној Држави Хрватској".[34] То, међутим, није значило да је Ватикан као држава (и средиште Римокатоличке цркве) и званично признао новопроглашену италијанско-немачку творевину. Папа је, треба нагласити у овом контексту, именовао Марконеа на функцију свог представника у Независној Држави Хрватској на дан Светог Анте Радованског, у част имендана поглавника Павелића (25. јул). Марконе и његов секретар Ђузепе Кармело Масучи (Masucci, Giuseppe Carmelo)[35] стигли су у Загреб 3. августа 1941. године.[36]

---

31 Б. Кризман, *Југославенске владе у*..., стр. 182. Видети и: Извештај Нике Мирошевића Сорга Посланству у Берну, 4. август – Б. Кризман, *Југославенске владе у*..., стр. 171–172; Извештај Нике Мирошевића Сорга министру Момчилу Нинчићу, 27. август 1941. године – *Исто*, стр. 187–195.

32 Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945. – Dokumenti*, Zagreb, 1998, str. 34–36 (у даљем тексту: Ј. Криштo, *Католичка црква и*...). Видети и: *Izvorni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške „NDH"*, Zagreb, 1952.

33 Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 117–125.

34 „Marcone Giuseppe Ramiro", *Tko je tko u i*..., str. 254–255.

35 „Masucci, Giuseppe Carmelo", *Tko je tko u*..., str. 258–259.

36 Ј. Криштo, *Католичка црква и*..., стр. 90; Jure Krišto, *Sukob simbola.*

***

Немачки Трећи рајх имао је у Загребу двојицу својих посланика: у име Вермахта био је (некадашњи аустроугарски официр) генерал Едмунд Глез фон Хорстенау (Edmund Glaise von Horstenau)[37] у звању „опуномоћени немачки генерал у Загребу", и СА-потпуковник Зигфрид Каше (Siegfried Kasche)[38], нацистички првоборац са звањем „изванредни посланик и опуномоћени министар Великог рајха у Независној Држави Хрватској".

Италија је у Загреб 24. априла послала искусног дипломату Рафаела Казертана (Raffaello Casertano)[39] у звању „посебни опуномоћеник италијанске владе".[40]

***

Проблем државности Независне Државе Хрватске нема јединствено објашњење правника и историчара, па и дан-данас постоје опречна мишљења.[41] Историчари и правници споре име:

Politika, vjere i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zagreb, 2001, str. 56–58 (у даљем тексту: J. Кришто, *Сукоб симбола*...). Наредних недеља Марконе и Масучи посетили су више личности из усташког врха. У разговору са Еугеном Дидом Кватерником, Марконе је чуо и тврдњу да су јеврејски лекари криви за око 200.000 абортуса које су обавили на Хрватицама и за бројна силовања – Alojzije Benigar, *Alojzije Stepinac hrvatski kardinal*, str. 372–376. Поменути сусрет не помињу други хрватски аутори!

37 „Glaise von Horstenau, Edmund", *Tko je tko u*..., str. 129–130. Видети и: Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Novi Sad – Beograd, 2007, str. 13 (у даљем тексту: Г. фон Хорстенау, *Између*...) .

38 Биографске податке видети у: „Kasche, Siegfried", *Tko je tko u*..., str. 183; Nada Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2011, str. 773–800. Видети и: „Први посланик Немачког Рајха у Загребу", *Општинске новине*, Београд, 24. 4. 1941, стр. 3.

39 „Casertano, Raffaele", *Tko je tko u...,* str. 65–66.

40 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 88; Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 446.

41 О овој теми у југословенској историографији посебно место припада студији Ферда Чулиновића *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Druga knjiga: Srbija – Crna Gora – Makedonija – Jugoslavija 1918.-1945.*, drugo, temeljito prerađeno izdanje, Zagreb, 1959; Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела*..., стр. 233–234; Међу савременицима више пажње завређују: Tomislav Jonjić, „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 667–698; Срђа Трифковић, „Дипломатија НДХ", *Политеиа*, бр. 11, Бања Лука, 2016, стр. 27–54; Ивана Крстић, Милош Јовановић, „Међународноправни статус Независне Државе Хрватске", *Правни поре-*

„Као што се често догађа са државама које се званично ките титулама и атрибутима који им недостају у стварности, тако је и 'Независна Држава Хрватска' контрадикција у терминима. Јер она стварно није била ни Држава, ни Независна, ни Хрватска."[42]

Није спорно да је Независна Држава Хрватска проглашена у току ратног сукоба, што је било у супротности са одредбама међународног ратног права сабраним у Хашким конвенцијама.[43] Таквих примера било је у историји. И често понављана тврдња да није дозвољено у ратној окупацији спроводити државноправне промене није уверљива јер, како је већ наведено, постоје примери који потврђују супротно: на пример, окупација Немачког рајха 1945. године и стварање три нове државе (Аустрија, Савезна Република Немачка и Демократска Република Немачка).

Независна Држава Хрватска је имала два неспорна елемента за државност: становништво (хрватска већина је прихватила ту државу, српска мањина је била неодређена све до почетка масовних терора и злочина) и територију. Трећи елеменат – власт – није у потпуности спроведен у живот из простог разлога што су на њеној територији постојала два покрета (комунистичко-партизански и четничко-равногорски) који су на разне начине контролисали, краће или дуже време, одређену територију па у то време на њој хрватска власт није функционисала.

Територија Независне Државе Хрватске дефинисана је формалноправно кроз споразуме са Немачким рајхом и Италијом, док је проблем границе са Војноокупационом територијом Србије разрешен једностраним актом то јест законском одредбом.[44] Проблем границе са Мађарском није превазиђен конкретним споразумом

дак Независне Државе Хрватске, Београд, 2018, стр. 195–231. Сасвим другачије мишљење (у многим тврдњама блиско усташком тумачењу) видети у: Б. Зелић-Бучан, *Независна Држава*..., стр. 194–195.

42 Марко Марковић, *Пола века српске голготе (1941–1991)*, Београд, 1995, стр. 28–30.

43 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 96.

44 Разграничење са Немачким рајхом: *Međunarodni ugovori 1941*, Zagreb, bez godine izdanja, str. 24–28, 95–96; Разграничење са Италијом: *Međunarodni ugovori 1941,* str. 49–51; Разграничење са Италијом (Црна Гора): *Međunarodni ugovori 1941*, str. 305–306; Разграничење са Војноокупационом територијом Србије („источна граница"): *Međunarodni ugovori 1941*, str. 83–87; *Narodne novine*, 8. 6. 1941. Видети и: Bogdan Krizman, „Razgraničenje ustaške države", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2/1971, str. 107–141; Кризман је чланак прерадио и објавио у књизи *Анте Павелић и...,* стр. 439–468.

из више разлога међу којима је најважнији био питање Међумурја већ је то решавано кроз десетак уговора о разним питањима.[45]

За четири године (април 1941 – мај 1945) Независна Држава Хрватска склопила је велики број међународних уговора и потписала неколико међудржавних конвенција, углавном о саобраћајним и економским питањима. Потписани су уговори о трговачким односима са Швајцарском и Француском маршала Петена.[46]

***

Независна Држава Хрватска није имала устав већ је почивала на законским одредбама, наредбама и сличним актима што их је најчешће потписивао поглавник Анте Павелић са ресорним министром.[47]

Управљање Независном Државом Хрватском почивало је на два стуба: државни, где није било класичне поделе на законодавну, извршну и судску власт јер је све било у рукама поглавника, и страначки у облику усташке организације од врха државе до најниже форме власти.

Политичка власт је имала своју вертикалу: поглавник – влада – жупани – котари – општине. Власт је по карактеру била диктаторска и тиранска јер није имала никаква правна ограничења.

Славко Кватерник прогласио је 12. априла такозвано Хрватско народно водство које су чинили: председник Миле Будак, потпредседник Мирко Пук, Андрија Артуковић, Бранко Бензон, Јосип Думанчић, Младен Лорковић, Исмет Муфтић, Марко Вершић, Јуре Вранешић и Милован Жанић. Поред њих именовани су и повереници за разне области: Владимир Кошак, Јосип Марковић, Славко Штанцер и Едо Булат.[48]

Анте Павелић је себе прогласио председником владе и потом именовао остале чланове: Осман Куленовић, Славко Кватерник,

45 *Međunarodni ugovori 1941*, Zagreb, bez godine izdanja – текст уговора почиње на странама 31, 34, 39, 43, 419, 429, 499, 509 и 517. Видети и: Маријана Т. Мраовић, Огњен Ћалић, „Разграничење Независне Државе Хрватске са Краљевином Мађарском у Краљевином Италијом у другој половини 1941. године", *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 1, Београд, 2023, стр. 67–77. Видети и: Б. Зелић-Бучан, *Независна Држава*..., стр. 195–196.

46 Видети у: *Međunarodni ugovori 1941, 1942, 1943* i *1944.*

47 *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjige 1–50, Zagreb, 1941–1945.

48 *Hrvatski narod*, 13. april 1941; Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 398; Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 75.

Мирко Пук, Андрија Артуковић, Иван Петрић, Ловро Сушић, Миле Будак, Ивица Фрковић, Јосо Думанчић и Милован Жанић.[49]

Павелић је апсолутно поверење имао у осморицу старих сарадника из емиграције, припадника „пуковничке групе", односно такозваних расова: Анте Мошков, Еуген Дидо Кватерник, Иво Херенчић, Ерих Лисак, Вилко Пећникар, Вјекослав Макс Лубурић, Вјекослав Серваци и Рафаел Бобан. Поменути расови заузимали су истакнуте положаје у усташкој хијерархији и држави.[50]

За седиште владе одређен је Загреб. На основу законске одредбе од 29. априла, потпредседништво владе пресељено је у Бању Луку првих дана маја.[51]

***

Руководство вертикалне организације усташког покрета чинили су Главни усташки стан на челу са поглавником Антом Павелићем и 12 доглавника (које је он именовао, а њихов број је установљен у знак сећања на 12 хрватских племена) и седам главних побочника (тај број је одабран у знак сећања на петорицу браће и две сестре што су водили тих 12 племена). Њима су били подређени усташки стожери за жупе, усташки логори за котаре и усташки табори за општине. Тај механизам није почивао на странки ни на покрету, пошто је функционисао на апсолутној хијерархијској потчињености; његови челници нису бирани већ именовани.

Усташка организација имала је своје гласило – *Ustaša*. Тако је у првом броју наглашено: „U ustaškoj hrvatskoj državi, koju su stvorili poglavnik i njegove ustaše, mora se ustaški misliti, ustaški govoriti i što je najglavnije – ustaški raditi. Jednom riječju, čitav život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mora biti ustaški".[52]

Усташка организација је доминирала државним институцијама: „U smislu ustaških načela i ustaškog ustava zadaća je ustaškog

49 *Narodne novine*, 17. april 1941; Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 413; Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и...*, стр. 82. Законска одредба о влади – *Narodne novine*, 25. 6. 1941.

50 Биографије поменутих усташа могу се наћи у лексикону *Tko je tko u...*; Ivica Hrastović, „Ante Moškov, „Uloga u stvaranju i propasti NDH", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1999, str. 127–150 (у даљем тексту: И. Храстовић, *Анте Мошков...*,).

51 Анте Павелић казао је 6. јуна 1941. године Јоакиму фон Рибентропу да ће престоница бити у Бањој Луци – Б. Кризман, *Анте Павелић и...*, стр. 486.

52 *Ustaša*, Zagreb, 13. 7. 1941.

pokreta brinuti se, da u hrvatskoj državi uvijek i svugdje vlada samo hrvatski narod, te da on bude potpuni gospodar svih stvarnih i duhovnih dobara u svojoj zemlji.“[53]

Организација усташког покрета се базирала на два акта: први је Odredba o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta од 24. јуна[54], други Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše – Hrvatskog oslobodilačkog pokreta од 13. августа 1941. године.[55]

Усташки покрет имао је своју војску – Ustaška vojnica.

Проглашење Независне Државе Хрватске прихватио је хрватски народ као остварење циља коме су одавно тежили.[56] Стога су масовно подржавали нову државу не обазирући се на околности у којима је проглашена, не знајући ко су и какви су људи који су преузели власт, не размишљајући о њеној будућности. То је класичан пример феномена који се јавља и код других народа у времену стварања националне државе.

Одмах по проглашењу државе многи су се определили да се прикључе систему из бројних разлога: стицање користи и привилегија, искупљивање за учешће у претходном систему, прилика за богаћење присвајањем туђе имовине... Усташки режим је привлачио оне који су били склони слушању и служењу. Та нова група добила је и своје име – насташе!

***

Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) формирано је 4. маја 1941. као редовна полицијска установа, први равнатељ био је Еуген Дидо Кватерник.[57] Ова установа била је део Министарства унутрашњих послова. Стварну власт имао је поглавник Анте Павелић а не министар Андрија Артуковић – била је то установа са ограниченим правима.

Кватерник је у међувремену започео стварање посебне уста-

53 *Narodne novine*, 30. 4. 1941.

54 *Hrvatski narod*, 24. jun 1941.

55 *Narodne novine*, 26. 8. 1941.

56 „Uspostava Države Hrvatske, ostvarenje sanja stoljeća, oduševljeno je pozdravljena od 99% Hrvata“. – Milan Bulajić, „Misija monsinjora dr Krunoslava Draganovića u Vatikanu na spasavanju ustaške Nezavisne Države Hrvatske (1943–1945)“, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* 2, Beograd, 1992, str. 831–834.

57 „Odredba od 4. svibnja 1941. broj 1112. Pr. M. U. P. 1941. o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za Nezavisnu Državu Hrvatsku.“, *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjiga 1, Zagreb, 1941, str. 167.*Narodne novine*, 17. 5. 1941.

шке полиције – Усташка надзорна служба (УНС) основана је 15. августа 1941. године.[58]

Ова служба је требало да надгледа и контролише редовну полицију па су сви чланови у пролеће наредне године добили војничке чинове; решења за подофицире потписивао је Кватерник а за официре Павелић.[59] Именовања нису нигде објављивана па је тешко сачинити структуру службе! Без обзира на то, служба је имала неограничена права!

Нетрпељивост између Артуковића и млађег Кватерника била је видљива. Павелић је октобра 1942. године из више разлога натерао Кватерника да поднесе оставку. Посебну улогу у смени имали су Немци.[60] На челу Усташке надзорне службе био је Драгутин Драго Јилек, док је на челу Равнатељства за јавни ред и сигурност био Људевит Зимперман (после Првог светског рата био је шеф загребачког редарства). Он је, међутим, схвативши да не може ништа самостално да урад, и поднео оставку. Од децембра 1942. године једна личност предводила је обе организације – Филип Црвенковић (мада је стварно њима командовао Јосип Мајић).[61] Почетком 1943. формирано је Главно равнатељство за јавни ред и сигурност спајањем две организације.

Усташка надзорна служба није била аутономна јер је на њу могла да утиче немачка служба. Почело је већ у првим данима Независне Државе Хрватске са немачким полицијским органима, који су се налазили у војним структурама Друге армије, предвођени СС-мајором Вилхелмом Бајснером (Wilhelm Beisner)[62], шефом полиције са широким овлашћењима, њени припадници су могли да хапсе и ислеђује. Немци су ускоро иницирали одлазак групе

58 *Narodne novine*, 26. 8. 1941; „Zakonska odredba o Ustaškoj nadzornoj službi", *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjiga 5, Zagreb, 1941,2005, str.

59 О чиновима припадника Усташке надзорне службе писало је у пропагандној брошури о којој је објављен чланак у *Hrvatskom narodu*, 20. 9. 1941. Више о томе има у: Davor Kovačić, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine", *Časopis za suvremenu povijest,* br.1, Zagreb, 2005, str. 91 (у даљем тексту: Д. Ковачић, *Успостава и дјеловање*...,).

60 Д. Ковачић, *Успостава и дјеловање*..., стр. 92–96.

61 Д. Ковачић, *Успостава и дјеловање*..., стр. 97.

62 У литератури на српско-хрватском, српском и хрватском језику нема биографских података о овом Немцу. Помиње се у: *Nemačka obaveštajna služba*, knjige V i XI.

усташа у Немачку на обуку, у логор Захсенхаусен код Берлина. По завршетку курса, реорганизована је хрватска полицијска служба по узору на немачке службе. Немци су у лето 1942. године и формално ставили Усташку надзорну службу под свој утицај.[63]

***

Административни апарат Независне Државе Хрватске потекао је из система Банове Хрватске. Усташе су, међутим, желеле да „прочисте" чиновнички кадар уклањањем свих српских и прожугословенских службеника. Тешко је одговорити на питање колико тих службеника се својом вољом нашло у редовима чиновника усташке државе, зна се да су се углавном опредељивали под пресијом могућег губитка посла.

Г. Независност

Тешко је разјаснити колико је Независна Држава Хрватска била независна. Позната је улога немачких представника у данима што су следили после 27. марта, то јест од војног удара извршеног у Београду, до 16. априла, то јест до формирања прве усташке владе.

Едмунд Фезенмајер, личност од високог поверења министра Јоакима фон Рибентропа, обавештавао је свог надређеног о готово свим битним догађајима у Загребу. Тако му је 16. априла пренео поруку Анте Павелића да ће формирати владу.[64]

***

Неформалну власт у Независној Држави Хрватској имале су Италија и Немачка у разним формама.[65]

Италија и Немачка нису дозволиле Независној Држави Хрватској да оснује ратну морнарицу. У међувремену, Немци су се питали и око броја припадника домобранских постројби.

Немачко-италијанским договором 8. маја 1941. године Независна Држава Хрватска била је подељена у две интересне зоне у

63 Ф. Чулиновић, *Окупаторска*..., стр. 283.

64 Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 441.

65 Mladen Colić, *Takozvana Nezavisne Država Hrvatska*, Beograd, 1973, str. 399–401 (у даљем тексту: М. Цолић, *Такозвана Независна*...); Танасије Маринковић, „'Такозвана' Независна Држава Хрватска", *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, 2017, стр. 79–80.

којима хрватске власти нису могле да наређују својим савезницима.[66] Истога дана склопљен је још један споразум, овај је потписан у Риму: био је то споразум Италије и Независне Државе Хрватске по коме су Италијани задобили војни, политички, дипломатски и привредни надзор у својој зони. Споразум је предвиђао и персоналну унију па је договорен и будући краљ.[67]

Италијанска зона имала је три подручја: прво је било припојено Италији, друго је било демилитаризовано (без припадника усташких и домобранских постројби), а треће се простирало до демаркационе линије са немачком зоном.[68] Капитулацијом Италије септембра 1943. године нестало је поменутих зона, па је комплетна територија потпала под немачки утицај.

О немачком односу према независности Независне Државе Хрватске плановима говори и следећи пример: Владимир Мачек био је под присмотром у родном месту Купинецу већ од 11. априла до хапшења 15. октобра 1941. године. Тамо су га посећивале разне личности. Тако је, на пример, 10. октобра дошао један немачки официр, иначе близак сарадник генерала Едмунд Глеза фон Хорстенауа, с питањем да ли би он преузео власт уместо усташа. Мачек је најпре одбио предлоге, а потом је сугерисао Немцима да уклоне Павелића и усташе и поставе неког свог генерала.[69]

Немачки утицај на Независну Државу Хрватску видео се и кроз разне форме контроле што су их спроводиле њихове полицијске и обавештајне службе посредством својих центара, испостава и распрострањене мреже сарадника (па и у самом врху усташке организације). Та контрола се појачава крајем 1943. године, после капитулације Италије.[70]

***

Тешко је утврдити ко је први изнео идеју да хрватска држава

66 Zdravko Dizdar, „Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-2, Zagreb, 1996, str. 162 (у даљем тексту: З. Диздар, *Бројидбени показатељи*...).

67 Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 468.

68 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 146–149.

69 Ј. Јареб, *Хрватска политика*..., стр. 118.

70 Holm Sundhaussen, „Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u 'Nezavisnoj Državi Hrvatskoj' 1941–1945", *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd, 1972, str. 89–133.

буде краљевина – сигурно је да је настала у окружењу Бенита Мусолинија у разговорима о италијанским претензијама на Балкану. Зна се да је у разговору Галеаца Ћана, италијанског министра иностраних послова, и Анте Павелића у Риму 23. јануара 1940. године договорено неколико пројеката: монетарна, царинска и персонална унија Краљевине Италије и Краљевине Хрватске.[71]

Јозо Томашевић писао је да је пре званичних разговора Мусолинија и Павелића у Риму договорено да ће хрватска круна бити понуђена неком од припадника династије Савоја. Павелић је неколико сати пре потписивања италијанско-хрватских уговора замолио краља Виторија Емануела III да именује будућег краља. У тексту споразума Независна Држава Хрватска је насловљена као Краљевина Хрватска.[72]

Римским уговорима раније склопљеним договорено је формирање персоналне уније Италије и Хрватске.

У италијанско-хрватским разговорима 17–19. маја 1941. године обзнањено је да ће будући краљ Хрватске бити Аимоне Роберто, војвода од Сполета, рођак краља Виториа Емануела III Савојског, и да ће његова званична титула бити: „Томислав II, краљ Хрватске, принц Босне и Херцеговине, војвода Далмације, Тузле и Земуна".[73]

Смиља Аврамов је дала нешто више чињеница о првим краљевим активностима: краљевску круну је војводи од Сполета предао Анте Павелић, номинални краљ је прогласио „Хрватски уред у Риму чија је обавеза да прикупља разне информације које ће бити од користи владару. После првих информација о Независној Држави Хрватској, краљ је 23. јуна 1941. упутио меморандум краљу Виктору Емануелу, а недељу дана касније и Бениту Мусолинију. Најважнији део меморандума односио се на смисао престола коме недостају историјска основа, традиција, заједничка борба са победама и поразима, непостојање италијанско-хрватских веза, проблем Далмације. Тежиште краљевог размишљања било је о прогону Срба и Јевреја у Хрватској. Сматрао је да осећај хуманости код Италијана не сме дозволити индиферентност према злочинима. „Жестоко се

71 *Априлски рат 1941*, стр. 555–557.

72 Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 283.

73 Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo*, Beograd, 2019, str. 371; Званична титула несуђеног краља није помињана у југословенској и хрватској историографији све до студије Хрвоја Матковића *Designirani hrvatski kralj Tomislav II vojvoda od Spoleta*, Zagreb, 2007.

супротставио и акцији превођења Срба у католичанство варварским методама, о чему је био исцрпно обавештен. Све то, по његовим речима, може Хрватску удаљити од идеја Звонимира и Томислава, а његово лично достојанство му не дозвољава да прихвати такву политику и затвори очи пред бруталном стварношћу."[74]

Д. Површина и број становника

Независна Држава Хрватска у административном смислу подељена је почетком јуна 1941. посебном уредбом поглавника Анте Павелића на 22 велике жупе са 141 котаром и 18 котарских испостава, 31 градом и 1.005 општина, док је град Загреб био посебно управно седиште.[75] Територијална подела нижих јединица била је готово иста као и у Краљевини Југославији!

Објављено је више различитих званичних процена површине територије и броја становника Независне Државе Хрватске пре и после утврђивања граница.

Према немачким проценама површина територије је износила око 98.572 км^2 и ту је живело око 6.285.000 становника: око 3.300.000 Хрвата, 700.000 муслимана, 1.925.000 Срба, Немаца 150.000, Мађара 75.000, Јевреја 40.000, Словенаца 30.000 и Чеха и Словака 65.000.[76]

---

74 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992, стр. 267–269 (у даљем тексту: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*...)

75 Законска одредба о оснивању великих жупа – *Narodne novine*, 10. 6. 1941. Видети и: Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 104–105; Младен Цолић наводи другачије податке: 139 котара и 18 котарских испостава, 978 општина – *Такозвана Независне*..., стр. 157–158; Хрвоје Матковић наводи исте податке као и Цолић – *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002, str. 87–89 (у даљем тексту: Х. Матковић, *Повијест*...).

76 „Obaveštenje Ministarstva spoljnih poslova Rajha od 21. 5. 1941. nemačkim ambasadama, poslanstvima i opunomoćenicima o podeli teritorije Kraljevine Jugoslavije" – *Zbornik NOR-a*, XII/1, Beograd, 1973, str. 138–140. Поменуте процене наводили су: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, str. 22; Ф. Чулиновић, Окупаторска подјела..., стр. 77; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941–1945*, 3, Beograd, 1987, str. 23–24; Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 106; Милан Кољанин, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ", *Војно-историјски гласник*, бр. 1, Београд, 2012, стр. 73; Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, друго издање, Београд, 2017, стр. 362.

Мада се позива на немачку процену Јован Мирковић за Србе наводи други број (1.950.000) – „Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске

Постоје три службене хрватске процене о површини и броју становника. Прва је из маја 1941. године по којој је површина око 115.133 км^2 са 6.996.729 становника: 4.817.100 Хрвата, 1.848.400 Срба, 145.000 Немаца, 70.000 Мађара, 37.000 Словенаца, 44.267 Чеха и Словака).[77] Друга је обзнањена 31. октобра исте године: око 102.196 км^2 и 6.662.531 становник (нема процене по националном саставу).[78] Трећа процена броја становника је од 31. децембра: 6.663.157 становника.[79]

Позната је још једна процена сачињена 1942. године у врху државе: 6.438.831 становник, од тога 4.868.831 Хрват.[80]

Различите процене о површини и броју становника су последица утврђивања граница Независне Државе Хрватске. Наиме, Источни Срем, то јест срезови Земун и Стара Пазова (површине око 1.429 км^2 са око 100.000 становника), имао је у почетку статус „интересног привредног подручја" на чијем челу је био комесар кога је поставио војноуправни командант Србије. Договором Немачке и Независне Државе Хрватске, поменута територија је 10. октобра 1941. године припојена усташкој држави.[81] Без обзира на поменуте службене процене у југословенској, хрватској и општој историографији је објављено мноштво различитих тврдњи.[82]

1941. године", *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2011, стр. 377.

77 „Stanovništvo i gospodarska snaga naše države – Nezavisna Država Hrvatska u brojkama", *Hrvatski narod*, 19. 5. 1941.

78 Писмо Glavnog ustaškog stana Ustaše Hrvatskog oslobodilačkog pokreta, од 30. 10. 1941, министру иностраних послова Младену Лорковићу са прилогом „Skupni brojitbeni pregled N.D.H. Upravna podjela i stanovničtvo" – ВА, НДХ, 363/1-53.

79 *Naša domovina*, I, str. 117. Иако се М. Цолић позива на процену на дан 31. децембра 1941, објавио је нешто другачије податке (површина 101.889 км^2 и 6.547.400 становника) – М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 184!

80 Petar Pekić, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1942, str. 133 (наведено према Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 106).

81 О проблему разграничења видети и следећа документа – ВА, НДХ, 235-9/3; *Исто*, 235-38/3; *Исто*, 235-50/2; *Исто*, 213-7/1; *Исто*, 236-7/3; *Исто*, 237-7/2. Иво Лола Рибар, секретар Савеза комунистичке омладине Југославије, исказао је радост после договора да Земун припада Хрватској у писму од 12. јануара 1942. године Централном комитету Комунистичке партије Југославије о ситуацији у Хрватској. – *Зборник НОР-а*, II-2, стр. 243–244.

82 Упоредити: Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 106; З. Диздар, *Бројидбени показатељи*..., стр. 161; Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945*, Београд, 1994, стр. 103 (у даљем тексту: Л. Хори, М.

Кад је реч о броју Срба у хрватским службеним проценама објављена су два податка: први је 1.250.000[83]; други 1.848.000 становника.[84]

Према немачким проценама, било је око 1.925.000 Срба.[85]

Упоређивањем процена које су сачинили немачки обавештајни официри и хрватских које су сачинили припадници Статистичког уреда Главног усташког стана уочава се да су разлике занемарљиве. Када се погледа национална припадност становништва (Хрвата и Срба), онда су разлике драстичне: Хрвата је знатно мање по немачким него по хрватским проценама! Исто тако драстично се разликују процене о броју Срба.

Познате су две италијанске процене о броју Срба: „два и по милиона Срба" и „2.000.000 Срба".[86]

И подаци који су објављивани у Патријаршији Српске православне цркве о броју православних Срба у Независној Држави Хрватској били су различити. Тако је, на пример, према једној процени априла 1941. године у Независној Држави Хрватској живело 3.284.500 Хрвата то јест 46,59% и 2.294.316 Срба то јест 32,54% од укупног броја становника.[87] По прорачунима комисије Светог

Бросзат, *Усташка држава Хрватска*...); Sabrina P. Ramet, „Nezavisna Država Hrvatska – Uvod", *Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 2009, str. 12); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 2, Beograd, 1988, str. 48; Здравко Антонић, „Злочини над Србима и Јеврејима у источној Босни 1941/1942. године, *Balcanica*, Београд, 1993, стр. 123; Х. Матковић, *Повијест*..., стр. 82.

83 *Naša domovina*, I, str. 117; Petar Pekić, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1942, str. 133 (наведено према Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 106).

84 Х. Матковић, *Повијест*..., стр. 82.

85 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 106; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije* 1941–1945, Beograd, 1985, str. 134. Taj податак, међутим, немачки историчари нису прихватили већ помињу „скоро два милиона православаца" – Л. Хори, М. Бросцат, *Усташка држава Хрватска*..., стр. 103.

86 Mila Mihajlović, *Jugoslavija april 1941–septembar 1943*, Beograd, 2020, str. 34.

87 *Гласник Српске православне цркве*, 4, Beograd, 1946, стр. 53; Архив Синода, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237 од 27. марта 1947 (у даљем тексту: АСин,); Архив Синода, Фасцикла „Прогони Срба у Бановини Хрватској 1939–1941".

Драгослав Страњаковић је објавио да је 31. марта 1941. године у Независној Држави Хрватској живело 7.049.667 становника од тога 3.284.500 Хрвата (46,59%) и 2.294.316 Срба (32%) – *Највећи злочини садашњице – Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945*, Приштина–Горњи Милановац, 1991, стр. 60.

архијерејског синода априла 1941. у осам епархија било је 2,403.998 православних Срба.[88] Међутим, у Меморандуму Светог архијерејског синода од 15. јануара 1942. предатом генералу Хајнриху Данкелману, војноуправном команданту Србије, писало је да је толико православних Срба било према државном попису из 1931. године.[89]

***

Попис становништва Краљевине Југославије који је планиран за 1941. годину није спроведен из више разлога, а најважнији представља чињеница да се у Европи тада увелико водио рат! Постоје само стручне процене из 1945. године о броју становника. Наиме, комунистичка власт нове Југославије наручила је од Државног статистичког завода елаборат са проценом броја становника. Статистичари и демографи су тако израчунали да је 31. марта 1941. године на територији тадашње Народне Републике Хрватске могло да живи 3.709.289, а на простору Босне и Херцеговине 2.850.396 – укупно 6.659.685 становника.[90]

***

Замешатељство око броја становника повећано је због различитих података које су објављивали аутори изван некадашње Југославије. То показује неколико примера.

Посебно место заузима Јере Јареб, амерички историчар хрватског порекла, са својим подацима. Он је, наиме, избегао да говори о Независној Држави Хрватској већ је прибегао навођењу

88 Архив Синода, Записници, Син. бр. 1060/зап. 237 од 27. марта 1947; „Српска православна црква у Другом светском рату" (приредио епископ банатски Атанасије), *Сербиа и коментари*, Београд, 1990/1991, стр. 97, „Одлука о т. зв. Автокефалној Хрватској Православној Цркви", *Гласник Српске православне цркве*, бр. 4, Београд, 1946, стр. 53.

89 Војни архив, Недићева архива, 1-2/3. Меморандум предат генералу Хајнриху Данкелману је објављен у: Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог архијерејског синода Српске православне цркве 1941–1942. године војноуправним командантима Србије*, Београд, 2020, стр. 160.

90 *Демографска статистика. Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд, 1945. При навођењу поменутих бројева треба имати у виду да се границе република Хрватске и Босне и Херцеговине из 1945. године не поклапају са границама Независне Државе Хрватске. Наиме, у Независној Држави Хрватској нису били Истра, мањи део Далмације уз море, Барања и део Међумурја, али је био Срем (који је 1945. припао Војводини односно Србији).

бројева за територије што јих е Младен Лорковић у својој студији *Narod i zemlje Hrvata* (Zagreb, 1939) означио као повијесна Хрватска.[91]

Јозо Томашевић (Jozo Tomasevich), амерички економиста хрватског порекла, наводи следеће податке: површина је 98.572 км^2 и 6.300.000 становника.[92]

Џон Корнвел, енглески историчар: укупно 6.700.000 становника, од тога 3.300.000 Хрвата (римокатолика), 2.200.000 православних Срба, 750.000 Муслимана, 70.000 протестаната, 45.000 Јевреја.[93]

Мари-Жанин Чалић, немачка историчарка, наводи следеће податке: око 6.300.000 становника, од тога око 3.300.000 Хрвата, око два милиона Срба, око 700.000 муслимана и око 150.000 фолксдојчера и припадника других националних мањина.[94]

Рафаел Израели, израелски историчар, није навео извор својих података: укупно 6.285.000 становника, од тога 3.300.000 Хрвата, 1.925.000 Срба, 700.000 Муслимана, 150.000 Немаца, 75.000 Мађара, 65.000 Чеха и Словака, 40.000 Јевреја и 30.000 Словенаца.[95]

Марк Мазовер, амерички историчар: укупно 6.300.000 становника, од тога 1.900.000 Срби, 700.000 Муслимана, 150.000 Немаца и око 40.000 Јевреја.[96]

Међу странцима који су писали о Независној Држави Хрватској било је и оних који нису наводили ни површину нити број становника.[97]

Ђ. Законодавство

Идеологија Независне Државе Хрватске била је стварање

91 Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Buenos Aires, 1960 (Zagreb, 1995), str. 87–91.

92 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, str. 95.

93 John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*, New York, 1999, str. 250.

94 Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, стр. 173 (у даљем тексту: М-Ж. Чалић, *Историја Југославије...*).

95 Рафаел Израели, *Логори смрти Хрватске – Визија и ревизија, 1941–1945*, Бања Лука, 2015, стр. 47.

96 Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo*, Beograd, 2019, str. 371.

97 Robert B. McCormick, *Croatia under Ante Pavelić – America, the Ustaše and Croatian Genocide in World War II*, London–New York, 2014.

чисте једнонационалне државе на такозваном хрватском историјском животном простору кога у историји никад није било, посебно кад је реч о Босни и о Херцеговини за које се тврдило да су некада биле хрватске и римокатоличке.[98] Хрватске претензије на Босну и Херцеговину заснивају се на наводном угарско-хрватском договору из 1202. године и чињеници да је средњевековна босанска држава кратко била под Угарском 1137. године. Та владавина није могла бити основа већег међусобног утицаја.[99]

Стварање чисте хрватске националне државе могло се постићи терором и страховладом над припадницима српског народа, жидовске (јеврејске) и циганске (ромске) заједнице и свима другима који нису прихватали Независну Државу Хрватску.[100]

Злочини над српским становништвом (као реметилачким фактором, како су их третирали) и Јеврејима и Ромима (као неаријевцима) чињени су под изговором да су нелојални власти новоустановљене државе, као и због идеолошке основе на којој је та државна творевина почивала.[101] То показују носиоци те идеологије (усташе) у својим јавним иступањима и пропагандним активностима, а држава кроз законодавну регулативу, као и практичним поступцима свих органа државе: војно-полицијских, судских и административно-управних, првенствено физичким уништавањем група или стварањем услова у којима је група осуђена на биолошко уништење. То је посебно видљиво кад се прати хронологија злочина првих дана постојања Независне Државе Хрватске, дакле у периоду док још нема организованог отпора.[102]

98 „Prvo i temeljno načelo bilo je pravo Hrvata na potpuno samostalnu vlastitu državu na čitavom hrvatskom nacionalnom i povijesnom prostoru... Drugo temeljno načelo bilo je načelo da jedino Hrvati imaju pravo vladati i odlučivati u svojoj državi, a ostali, razne manjine i pridošlice, ukoliko ne žele biti lojalni, trebali bi iseliti u svoje matične države." – Б. Зелић–Бучан, *Независна Држава*..., стр. 198–199.

99 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 21.

100 Ф. Јелић Бутић, *Усташе и*..., разне стране. „Novo pokoljenje Hrvata mora biti ne samo hrvatsko..., nego mora biti u potpunom smislu ustaško. Jer i Hrvata je i prije bilo, ali nije bilo ustaša, a dok nije bilo ustaša, nije bilo ni hrvatske države. Kad ubuduće ne bi bilo ustaša, ne bi bilo ni hrvatske države" – *Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje* (priredio Ivo Bogdan), Zagreb, 1942, str. 47.

101 Б. Зелић-Бучан, *Независна Држава*..., стр. 198–199.

102 Више о томе: Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру НДХ", *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина,* Зборник радова, Београд, 2009, стр. 11–78 (у даљем тексту: Ј. Мирковић, *Хронологија злочина*...).

***

Анте Павелић намеравао је да Независну Државу Хрватску ствара на правним нормама. Био је толико сујетан да је све законе, законске одредбе и наредбе прегледавао и потписивао. Тиме је предочавао државно право што су га пропагирали Анте Старчевић и његови наследници.[103] Један од разлога био је жеља да Независна Држава Хрватска пружи значајан допринос у стварању „новог еуропског поретка".

Независна Држава Хрватска прихватила је расно законодавство то јест законске уредбе (Zakonska odredba o državljanstvu; Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti; Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda), потом су основани судови за провођење законских одредби о националној и расној искључивости.[104]

Први законски акт била је Zakonska odredba za obranu naroda i države, обзнањена недељу дана после проглашења државе: „Tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar i djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje".[105]

Други члан је конкретан: „Tko se učini krivcem zločina u točki

103 У савременој хрватској историографији постоји неколико покушаја да се оповргну тврдње о идеологији Анте Старчевића и Јосипа Франка као исходишту усташког покрета. Тако, примера ради, један од историчара нуди занимљиву паралелу: „Povezivati Starčevića i Franka s ustaškim pokretom i progonima koji su uz njega vezani tijekom Drugog svjetskog rata nema činjeničnih uporišta. To što su se ideolozi ustaštva u svojim tumačenjima pozivali na Starčevića i prilagođavali ga svojim potrebama problem je naknadne interpretacije, a ne tobožnjega kontinuiteta starčevićanstva. Usto, nije poznato da su se kreatori ustaške politike u svojim pogledima na povijest ili u svojoj inačici kulture sjećanja pozivali na Franka. U djelima autora lijeve provenijencije poput Augusta Cesarca, Vase Bogdanova i Miroslava Krleže Starčevića su načelno pozitivno ocijenjuje, pa nitko ne tvrdi kako je starčevićanstvo bilo ishodište komunističkog pokreta." – Stjepan Matković, „Jesu li učenja Ante Starčevića i Josipa Franka ishodište ustaškog pokreta i NDH", CROFacta.hr

104 (Nezavisna Država Hrvatska), *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941*; knjiga 1. svezak 1–10; knjiga 2, svezak 11–70; knjiga 8. svezak 71–80, knjiga 9. svezak 81–90 i knjiga 10. svezak 92; Zagreb, 1941; *Narodne Novine*, Zagreb, 30. 4. 1941. Видети и: Petar Požar, *Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu*, Zagreb, 1995 (у даљем тексту: П. Пожар, *Усташа...*). Пожар је објавио, поред осталог, и *Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije*.

105 *Narodne novine*, 17. 4. 1941; *Zakoni, Zakonske odredbe, naredbe i t.d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941,* knjiga 1, Zagreb, 1941, str. 14.

1. navedenoga ima ga stići smrtna kazna".[106] Та законска одредба није садржавала објашњење шта се подразумевало под повредом части и животних интереса хрватског народа!

Посебно место у одредбама и наредбама имала је серија аката о преким судовима[107] и покретним преким судовима[108] којима је, на известан начин, озакоњен државни терор над противницима.

Једна од најчешћих пресуда била је смртна казна! Зна се да је судија Ивица Видњевић, председник Првог покретног преког суда у Загребу потписао око 2.000 смртних пресуда.[109]

По угледу на нацистичке расне нирнбершке законе, усташе су прогласиле известан број законских одредби које су се пре свега односиле на Јевреје и Роме.

Српско питање није било расно већ политичко. Развијала се интензивна политичко-пропагандистичка нетолеранција која је масовно ширена путем штампе и скупова. Усташе су своју политику против Срба базирали на ставовима X и XI Усташких начела пошто је у њима јасно речено да у хрватској држави могу владати само и искључиво Хрвати.[110]

Уз српско питање требало је решити и питање Српске православне цркве јер ће њеним уништењем нестати и српски национални идентитет.[111] Римокатоличанство је за усташе било само део

106 *Narodne novine*, 17. 4. 1941. Законска одредба је мењана и допуњавана десетак пута у 1941. и 1942. години – *Narodne novine*, 2, 8, 10. и 24. 5. 1941; 3. и 19. 7. 1941; 7. и 29. 4. и 26. 12. 1942.

107 Преки судови формирани су у: Загребу – *Narodne novine*, 27. 5; Госпићу – *Narodne novine*, 27. 5; Петрињи – *Narodne novine*, 4. 6. 1941; Тузли – *Narodne novine,* 11. 6. 1941; Бихаћу – *Narodne novine*, 18. 6. 1941; Травнику – *Narodne novine*, 25. 6 1941; Осијеку – *Narodne novine*, 26. 6. 1941.

108 *Narodne novine*, 24. 6. 1941.

109 Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb, 1952, str. 61 i 74.

110 „10. Hrvatski je narod suveren, te on jedini imade vladati u svojoj državi i upravljati sa svim svojim državnim i narodnom poslovima.

„11. U hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i hrvatskoj nezavisnoj državi ne smije odlučivati nitko tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda. A isto tako ne smije o sudbini hrvatskoga naroda i hrvatske države odlučivati nijedan drugi strani narod ni država." – „Načela (Za domobransko ustaški pokret postavio Dr. Ante Pavelić. Preštampano iz Nezavisne Države Hrvatske", *Nezavisna hrvatska država*, kalendar za 1934. godinu, str. 35–36. Упоредити: П. Пожар, *Усташа...,* стр. 57–87. Наиме, Пожар даје нешто измењени текст и позива се на онај из 1942. године.

111 Б. Зелић-Бучан, *Независна Држава...*, стр. 201.

хрватског националне традиције на супротним позицијама од српског православља. Антиправославље је за усташе било првенствено националистичко, а не крсташко питање.

***

Законска регулатива је често ишла иза праксе. Тако је, на пример, Изванредни народни суд у Загребу постављен већ 17. априла када је проглашена Законска одредбе за обрану народа и државе, а Законска одредба о упућивању непоћудних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре донета је тек 25. новембра мада су логори организовани већ крајем априла!

После проглашења законске одредбе о покретним преким судовима (Загреб, Сарајево, Бања Лука, Бихаћ, Брчко, Дервента и Вишеград) уследила су хапшења и интернирања Јевреја, Срба и Рома, али и Хрвата и муслимана који нису подржавали режим.

Прва фаза у стварању усташких логора било је оснивање такозваних сабиралишта, познатијих и под другим именима као што су сабирни логори и исељенички логори. То су била места привременог боравка ухапшених, одакле су се спровођене депортације. Највећи логори формирани су у Цапрагу код Сиска, Бјеловару и Славонској Пожеги. Готово истовремено формирани су и концентрациони логори. Први такав логор је основан је у априлу 1941. код Копривнице (Даница), затим су оснивани логор Јадовно код Госпића, Лоборград, Ђаково, Тење крај Осијека, Сисак и Јастребарско. Главни и највећи логори били су у Јасеновцу и Старој Градишки. Неки од логора били су ликвидирани, као на пример госпићка група логора,[112] затим логори I (Крапје) и II (Брочице) у систему јасеновачких логора.[113]

Е. Оружане снаге Независне Државе Хрватске

У прогласу Славка Кватерника, заменика поглавника Анте Павелића, 10. априла, о преузимању командовања над свим оружаним снагама и саобраћајем у новој држави, постављени су још: генерал Славко Станцер за заповедника свих копнених снага, Ђуро Јакшин за заповедника речне пловидбе и поморских снага, Влади-

112 Ђ. Затезало, *Јадовно*, I, 3стр. 45–358.

113 Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000, str. 60; *Јасеновачки логор – Саслушање српских избеглица* (приредио Вељко Ђурић Мишина), Београд, 2020.

мир Крен за заповедника ваздушних снага![114]

После проглашења Закона о оснивању војске и морнарице Државе Хрватске 10. априла започет је процес формирања оружаних снага.[115] Два дана касније команда немачке 2. армије затражила је од својих надлежних сагласност за образовање хрватске војске. Адолф Хитлер је у Загреб упутио генерала Едмунда Глеза фон Хорстануа са задатком да оснује хрватску легију која ће заменити немачке формације због њиховог прегруписавања за рат против Совјетског Савеза.

Темељна уредба о устројству заповедништва војске и Министарства хрватског домобранства, обзнањена 16. априла, била је основа за проглашење Главног стожера (који је постојао до 30. јула 1941. године када је устројено Министарство хрватског домобранства).[116]

Стицајем околности, током априла 1941. године ред и мир су чували припадници Хрватске сељачке и Хрватске градске заштите (паравојне формације Хрватске сељачке странке). Те формације су распуштене крајем месеца, па је део њихових припадника пришао усташама а други домобранима. У Сарајеву је маја 1941. године од припаднике локалне организације заштитара формиран одред „Заштитни ловци".[117]

***

Оружане снаге Независне Државе Хрватске састојале су се од Хрватског домобранства, Усташке војнице и Оружништва. Постојале су још и следеће постројбе: Поглавникова тјелесна бојна, Поглавникови тјелесни здругови, Прометна бојна, сеоске и усташке милиције... Врховни командант оружаних снага био је поглавник Анте Павелић.

Положај генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа и команданта Главне команде Југоистока дозвољавали су им да наређују хрватским оружаним снагама.

Поред поменутих хрватских јединица, на територији Неза-

114 *Априлски рат 1941*, 2. стр. 548.

115 *Narodne novine*, 11. 4. 1941; „Zakon o stvaranju vojske i mornarice Države Hrvatske", *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t.d.*, knjiga 1, Zagreb, 1941, str. 1–4.

116 *Vjesnik vojnih naredaba* , br. 1, 16. 4. 1941.

117 М. Цолић, *Такозвана*... стр. 162–166; Davor Kovačić, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-pbavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2005, str. 83–99.

висне Државе Хрватске налазиле су се немачке и италијанске формације. Њихов број је, међутим, зависио од операција које су вођене против партизанских и четничких снага.[118] Присуство немачких и италијанским јединица указује на само условну независност усташке државне власти.

Адолф Хитлер је планирао да на територији Југославије буду стациониране четири посадне дивизије. Услед устанка у Србији и Независној Држави Хрватској Немци су већ у јесен 1941. године довели још две ојачане фронтовске дивизије из Француске и Украјине.[119] Оне су на тим просторима задржале још дуго времена. Од лета 1943. до јесени 1944, то јест до доласка совјетске Црвене армије, Немци су држали девет дивизија. Средином априла 1945. године на територији Независне Државе Хрватске било је стационирано 13 немачких дивизија.[120]

Ж. Разне оружане снаге на територији Независне Државе Хрватске

Немачка и Италија створиле су Независну Државу Хрватску. То им је омогућило да свака од њих добије своју интересну зону с правом да у њима држе своје војне формације.

На територији Независне Државе Хрватске налазила се једна немачка дивизија (718), чији је штаб био стациониран у Бањој Луци, и био је подређен Команди 65 са седиштем у Београду. Осим те формације, организована су и четири батаљона фолксдојчера.[121]

***

Италијани су имали главнину снага Друге армије, чији је штаб био у Карловцу а потом на Сушаку.[122]

Тешко је утврдити податке о бројном стању немачких, италијанских и мађарских формација на територији Независне Државе Хрватске из простог разлога што се бројно стање јединица непре-

118 З. Диздар, *Бројидбени показатељи*..., стр. 163–164, 168–169; Гај Трифковић, „Јачина и квалитет њемачких трупа у Југославији 1943–1945“, *Војноисторијски гласник*, Београд, 2023, стр. 131–161 (у даљем тексту: Г. Трифковић, *Јачина и квалитет*...).

119 Г. Трифковић, *Јачина и квалитет*..., стр. 149.

120 Г. Трифковић, *Јачина и квалитет*..., стр. 151.

121 Ф. Јелић Бутић, *Усташе и*..., стр. 123.

122 Ф. Јелић Бутић, *Усташе и*..., стр. 123.

стано мењало. Према истраживањима Златка Диздара, јула 1941. било је око 15.000 немачких официра и војника (чије је издржавање сносила Независна Држава Хрватска). Италијанске формације биле су знатно бројније: око 78.000 официра и војника.[123]

Бројно стање немачких и италијанских војника осцилирало је па је тешко казати колико их је било на терену.[124]

***

Немачки генерал Максимилијан фон Вајкс дозволио је још у току ратних операција против Југославије формирање усташких и домобранских формација.

Италијански командант генерал Виторио Амброзио није дозвољавао формирање било каквих хрватских формација. Однос се променио после поделе Независне Државе Хрватске на немачку и италијанску зону, договорене 8. маја 1941. године.[125]

Немачка зона обухватала је око 50.000 км^2 површине, на њој је живело око 3.800.000 становника; италијанска такође око 50.000 км^2 и око 2.500.000 житеља.

Немачка надзорна окупациона управа подразумевала је више равни: посланство са Зигфридом Кашеом, немачке оружане снаге (Вермахт) са генералом Едмундом Глезом фон Хорстенауом и командантима оперативних група на терену и фолксдојчере са Бранимиром Алтгајером на челу. Посебну улогу имале су Група оперативних одреда полиције и Службе безбедности.[126]

(Оно што је у Србији био Управни штаб војног команданта, у Независној Држави Хрватској је то било посланство.)

Немачко посланство је било подељено у више одељења задужених за посебне послове. Постојали су и конзулати у Загребу, Дубровнику, Винковцима и Сарајеву (који је имао своју испоставу у Бањој Луци).

Зигфрид Каше био је заступник Анте Павелића и усташа пред Адолфом Хитлером – био је фанатични усташа! Добијао је сва законска акта пре него су обзнањивана, утицао је на промене у

123 Zdravko Dizdar, „Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–2, Zagreb, 1996, str. 164 (у даљем тексту: З. Диздар, *Бројидбени показатељи*...).

124 З. Диздар, *Бројидбени показатељи*..., стр. 162.

125 З. Диздар, *Бројидбени показатељи*..., стр. 163.

126 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 126–139.

усташкој влади. Није се, међутим, мешао у послове локалне управе.[127]

Генерал Хорстанау успоставио је посебан систем сачињен од команди, штабова, инспектора и реферата. Обављао је две функције: представник Врховне команде Вермахта при Врховној команди оружаних снага Независне Државе Хрватске (Министарства домобранства) и војни аташе у Загребу. Обавезе су му биле широке и обављао их је у директном контакту са представницима хрватске стране.[128]

Трећа немачка личност по утицају у Независној Држави Хрватској био је СС-мајор Вилхелм Бајснер (Wilhelm Beisner), шеф Оперативне команде Полиције безбедности и Службе безбедности. Био је у директним контактима са обојицом Кватерника (Славком и Еугеном), Андријом Артуковићем, Младеном Лорковићем и другим личностима из усташког врха. Бајснер је био добро обавештен о злочинима над Србима, али је жртве окривљавао као виновнике неприлика. Свог блиског сарадника поставио је (под лажним хрватским именом) за инструктора у Усташкој надзорној служби.[129]

***

Посланство Краљевине Италије у Загребу водио је Рафаеле Казертано (Raffaele Casertano)[130]. После потписивања Римских уговора, у Загреб је стигла и Војна мисија на челу са генералом Антонијем Оксилијем (Antonio Giovanni Oxilia)[131].

Промена у односу на третман подела зона настала је после размаха устанка против усташких злочина – 16. августа 1941. године Мусолини је обавестио Павелића да ће његове трупе запосести такозвану Демилитаризовану и Трећу зону. Договор о томе постигнут је 26. августа у Загребу када су Италијани диктирали услове. После уласка војске уследило је и формирање органа вла-

127 Nada Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2011, str. 773–800.

128 Г. фон Хорстенау, *Између*..., стр. 11–26.

129 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 134–135.

130 „Casertano, Raffaele", *Tko je tko u*..., str. 65–66.

131 Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980, razne strane. Генерал је био на функцији до августа 1942. када га је заменио генерал Ђан Карло Ре (Gian Carlo Re) – Ј. Томашевић, *Четници у*..., стр. 103–104.

сти уз уклањање јединица хрватске војске са спорних територија.[132]

***

Нема поузданих података који би помогли у утврђивању бројног стања партизанских јединица на територији Независне Државе Хрватске. Постоје само процене Здравка Диздара и Велимира Иветића.

Диздар је тврдио да је крајем 1941. године било око 27.300 бораца у партизанским јединицама међу којима је око 18.000 било пореклом из Хрватске и Босне и Херцеговине а остали из Србије и Црне Горе. Број се непрестано увећавао.[133]

Иветић је писао да је средином децембра 1941. под командом Главног штаба Хрватске било 5.790 бораца (Лика, Кордун, Банија, Горанско Приморје). У новоформираном Славонском батаљону (24. 12) налазио се 271 борац. Апсолутну већину чинили су Срби! У Хрватском загорју било је тридесетак партизана. Када се дода још неколико група из Далмације, добије се број од око 6.400 бораца.[134]

„Partizani Srbi predstavljali su najmanje 85% svih partizana u Hrvatskoj. Međutim, nijedan Srbin iz Hrvatske nije bio ni komandant ni politički komesar nijedne regionalne partizanske komande (većina političkih komesara u jedinicama bili su Hrvati."[135]

Иветић није дао податке о бројности и националном саставу партизанских јединица у Босни и Херцеговини!

Крајем 1941. године Диздар је проценио да је било око 15.000 четника сврстаних у двадесетак формација.[136]

***

После великих злочина над припадницима српског народа појавио се спонтани оружани отпор у готово свим подручјима где су били већинско становништво. Тешко је утврдити када су комунисти а кад четници започели преузимање команди над устанич-

132 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 142–149.

133 З. Диздар, *Бројидбени показатељи*..., стр. 169.

134 Velimir Ivetić, „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine", *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1, Beograd, 1995, str. 152.

135 Velimir Ivetić, „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine", *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2–3, Beograd, 1995, str. 31.

136 З. Диздар, *Бројидбени показатељи*..., стр. 170. Упоредити: Ј. Томашевић, *Четници и*..., стр. 189.

ким формацијама. Зна се да се комунисти нису појављивали све до напада на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године.

Раздвајање устаничких јединица није свугде започело у исто време – трајало је до априла 1942. године. Од тада на територији Независне Државе Хрватске почиње и (српски) грађански рат који је новембра 1941. зачету Србији.

3.2. Немци (нацисти) и Хрвати (усташе)

Политичка пропаганда означава отворено и јасно величање одређене идеологије у неколико равни. Једну од њених карактеристика чини порука која делује као нарочита догма. Ширење политичке пропаганде карактеристично је за Немачку после Првог светског рата, у коме је та царевина била поражена па је требало открити узроке и објаснити поразе. Фирер Адолф Хитлер је образлагао да су Британци добили рат јер су имали јачу пропаганду и томе је посветио једно поглавље свог „програма рада" објављеног под насловом *Mein kampf* (*Моја борба)*.[1]

Важности пропаганде били су свесни и актери бољшевичке Октобарске револуције у Русији 1917. године када су покренули бројне њене форме попут плаката, брошура, новина, јавних скупова.

Саборци италијанског дучеа Бенита Мусолинија основали су 1937. године Министарство за народну културу које је требало да шири фашистичку културу.[2]

Адолф Хитлер је поставио основе пропаганде Националсоцијалистичке немачке радничке партије (NSDAP) истичући да она доприноси расту покрета на путу ка власти. Непосредно по доласку на власт 1933. године нацисти су формирали Министарство за народно просвећивање и пропаганду на чијем је челу био Јозеф Гебелс. У његовој надлежности били су сви медији у држави. Ради лакше контроле министарство је било подељено у 11 одељења. Пропагандом су се бавили још и Министарство спољних послова и Главно заповедништво оружаних снага, свако у свом домену.[3]

---

1 Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo*, Beograd, 2019.

2 Зоран Аврамовић, *Црњански – Политичке и друге асоцијације*, Београд, 2023, стр. 161–171, 201–222 (у даљем тексту: З. Аврамовић, *Црњански – Политичке и...*). Милош Црњански боравио је у неколико наврата (1921, 1925, 1938–1941) у Италији као државни чиновник и дописник београдских новина. Ти текстови дају прилично уверљиву слику о контексту, збивањима и личностима.

3 *Crnjanski o nacionalsocijalizmu* (priredio Zoran Avramović), Beograd, 1990 (у даљем тексту: *Црњански о...*); З. Аврамовић, *Црњански – Политичке и...* Црњански је провео неколико година (1935–1938) у Немачкој као државни чиновник и дописник београдских новина.

***

Усташко-домобрански покрет се већ на самом почетку служио с пропагандом у разним формама. Хрватска емиграција у Сједињеним Америчким Државама била је веома бројна и добро организована што се видело и кроз легално ширење идеја кроз штампу, брошуре, књиге и сопствене емисије на неколико радио-станица.[4] У Европи је то било знатно скромније.

И Независна Држава Хрватска је имала своју пропаганду која је била под директном контролом усташке организације.[5] Истога дана када је проглашена нова држава, Иво Богдан, уредник *Hrvatske straže*, гласила под окриљем Римокатоличке цркве, именован је за повереника за штампу и пропаганду.

Једно од средстава пропаганде било је и издаваштво: од настанака до нестанка Независне Државе Хрватске штампана је укупно 281 врста периодике (дневно, недељно, двонедељно, месечно и тако даље). Апсолутна већина периодике штампана је на хрватском језику а остало на немачком и италијанском, а једне новине на мађарском.[6]

Култ жељеног вође развијале су усташе у својим текстовима и причама у Краљевини Југославији, а у Независној Држави Хрватској то је попримило размере таквог величања као да је малтене реч о Исусу Христу. Тако је Мијо Бзик, стари Павелићев сарадник из емиграције, 1942. године писао: „Nisu klonuli uz sve to, već su strpljivo čekali da se pojavi netko, tko će im progovoriti i poraditi onako, kako to oni misle i žele. Čekali su i radili. I dočekali su. Pojavio se onaj, koji im je govorio iz srca, iz duše, koji je govorio otvoreno i muški, hrvatski, koji je došao kao glas slavnih hrvatskih vijekova, kao glas hrvatskih pokoljenja. Došao je Poglavnik!“[7]

---

4 Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2016 (у даљем тексту: М. Јареб, *Медији и промицба*...).

5 Политичкој пропаганди Независне Државе Хрватске посвећено је десетак радова различитих обима и квалитета. Међу њима се издвајају: Nikola Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd, 1989 (у даљем тексту. Н. Поповић, *Идеологија фашизма*...); М. Јареб, *Медији и промицба*...; Stjepan Bekavac, Mario Jareb, *Politički plakat u NDH*, Zagreb, 2015.

6 Драго Његован, „Једна библиографија периодике ’Независне Државе Хрватске‘ (1941–1945)“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 124, Нови Сад, 2008, стр. 127–137.

7 Mijo Bzik, *Ustaška pobjeda u danima ustanka i oslobođenja*, Zagreb, 1942, str. 14 (у даљем тексту: М. Бзик, *Усташка побједа*...).

Почело је са усташким вођом: „Poglavnik je svojim djelima, svojim primjerom, svojom odlučnom borbom i posebnim odgojem stvarao novog hrvatskog čovjeka, jednom riječi, stvarao hrvatskog ustašu. Odredbe, propisi, članci i knjige, zatim njegova živa riječ, a najviše primjer u radu i borbi, stvaraju kod ustaša ugled vođe, ugled Poglavnika, u koga neizmjerno i bezuvjetno vjeruju, vjeruju jer ga cijene, jer ga štuju, jer ga neizmjerno vole. I što on kaže, to je svetinja, to je istina. U njemu su oni gledali jedinoga vođu, jedinoga Spasitelja Hrvatske, jedinoga uskrsitelja Nezavisne Države Hrvatske.“[8]

На заклетви првих часника (официра) говорници су прокламовали поглавника Павелића и његове заслуге на стварање Независне Државе Хрватске, поредећи га са Богом и Христом.

Ловро Матачић написао је музику за „Pjesmu hrvatske pobjede“ Јерка Скрачића. Последњи стихови гласе: „Poglavniče, Vođo, čežnjo svih Hrvata! Nek te živi dugo providnosti moć./ Čvrsta tvoja ruka neka nama vlada/ Sveta Volja Tvoja nek nam bude Vođ“. Песма са музиком емитована је пре доласка Анте Павелића у Загреб![9]

***

Независна Држава Хрватска била је, као и Словачка и Норвешка, део немачких сателитских творевина које су служиле њеној глобалној политици. У том контексту треба посматрати и устројство власти, законодавство и остале битне делове државног система – били су копија више националсоцијалистичког (нацистичког) а мање фашистичког система! Део усташке пропаганде био је посвећен помагању фашистичке и нацистичке политике и њихових ратних планова.[10]

Нацистичку идеологију покушао је међу Хрватима да шири Стјепан Буји̋ посредством своје Хрватске национал-социјалистичке странке коју је створио 1940. године.

Фашизам и националсоцијализам били су масовни покрети што су своју хијерархијску паравојну организацију изградили по систему строге контроле вође која дисциплинује покрет и друштво у потпуности. Поменути покрети митологизују националну свест „крви и тла“, граде своје митове, уводе своје ритуале, користе масовне и препознатљиве симболе, ширећи политичку пропа-

8 М. Бзик, *Усташка побједа*..., стр. 26.

9 Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, Нови Сад, 2012, стр. 226–227.

10 Н. Поповић, *Идеологија фашизма*..., разне стране.

ганду и њен језик насиља.[11] Сходно чињеници да је усташтво проста копија оба покрета лако је закључити да је и оно било масовно, то јест да је уживало подршку већег дела хрватског народа.[12]

***

Тешко је пронаћи нешто заједничко у мотивима Емила Хахе у Чешкој, (свештеника) Јозефа Тисе у Словачкој, маршала Анрија Филипа Петена у Француској и Анте Павелића у Хрватској, или све четворице са мотивима мајора Видкуна Квислинга у Норвешкој. Поједине је покретала крајња нужда да се спасава што се спасти може; друге националистички, треће клерофашистички, а четврте политички мотив. Не може се уз име Петена везати никакво геноцидно манијаштво типа Хортијевог и Павелићевог или оних нечовечности окупатора широм Балкана. Павелића је покретала клеронационалистичка мржња према Србима и православљу, Тису мржња према Чесима и бојазан од Мађара, Петена у Француској покретала је љубав према свом народу, док је политичка амбиција видљива само код Квислинга.

***

Нацисти су на власт дошли легалним путем – после избора. Усташе су на власт довели Италијани и Немци у току ратних операција.

Нацисти су тврдили да бране државни поредак од анархије: усташе су говориле да бране хрватску државу од Срба, Жидова, Цигана и других противника.

Нацистички режим у Немачкој срушен је поразом који су им нанеле војске Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Француске и Совјетског Савеза. Усташка Независна Држава Хрватска нестала је у грађанском и ослободилачком рату у Југославији!

***

Хрвати су копирали Немце у разним видовима, на пример у оданости вођи и организацији, пропаганди, језичкој политици, организовању концентрационих логора за противнике и уни-

11 Н. Поповић, *Идеологија фашизма*..., стр. 29. Видети и: Marko Mazover, *Mračni kontinent – Evropa u dvadesetom veku*, Beograd, 2011, str. 137–201.

12 Видети: Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Beograd, 1981 (у даљем тексту: В. Рајх, *Масовна психологија*...).

штавању припадника непожељних раса, пресељењима становништва...[13]

„Naš vođa, poglavnik dr. Ante Pavelić pokazao se i dokazao, da je najdostojniji poslanstva mistične sile hrvatske narodne duše... on je izabranik i pomazanik... i jedan jedini vođa domovinskog pokreta.“[14]

Немачка пропагандистичка теза била је да између Немаца и нациста нема никакве разлике. Исто то примењено је и у Независној Држави Хрватској: нема никакве разлике између Хрвата и усташа! Извесна разлика постоји по питању религије: Немци нису поштовали хришћанство пошто су нагињали нарочитом паганизму. Сматрали су да су хришћанство створили Јевреји. Хрвати су били римокатолици и код њих се уобичајила узречица „Бог и Хрвати“!

Нацисти су били убеђени да ће Немачку само они очувати и учинити великом. Исто то говориле су и усташе!

За Немце је књига *Моја борба* Адолфа Хитлера представљала основу свега. Код Хрвата то су била *Ustaška načela*! Истицало се да је то неприкосновени идеолошки, политички и правни темељ и правац изградње и надзора комплетног народног живота и основа изградње нове државе.

Уобичајена размена поздрава код нациста (Немаца) изгледала је овако: први би изговарао „Heil Hitler“ (Хајл Хитлер) а други би одговарао „Сиг Хајл“ (Sieg Heil).

Усташе (и Хрвати) су се поздрављали на следећи начин: први би изговарао „Za Dom“ а други би одговарао „Spremni“!

У оба случаја – немачком и хрватском – поздрав је обухватао и испружену руку!

Немци су имали СС и Гестапо, Хрвати Усташку војницу и Усташку надзорну службу! Заједнички им је био фанатизам у испуњавању наредби фирера односно поглавника!

Усташка надзорна служба (УНС) успостављена је у августу 1941. и у току две наредне године доживела неколико реорганизација. Коначно је 21. јануара 1943. уклопљена у Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) и постала део Министарства

13 Владимир Дедијер, Антун Милетић, „Хитлер и геноцид у Југославији 1941–1945“, *Против заборава и табуа (Јасеновац 1941–1991)*, Сарајево, 1991, стр. 13; Бранко Петрановић, „Клеро-фашизам и геноцид“, *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 81–84.

14 Joža Milković, „Naše Trojstvo“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 1934, uredio Mile Budak, bez mesta i godine izdanja, str. 44–48, 47.

унутрашњих послова. До краја рата било је још неколико реорганизација у којима су поједини одсеци мењали ознаке.

УНС и РАВСИГУР били су копије Reichssicherheitshauptamt (RSHA) то јест Главне управе за безбедност Рајха и Sicherheitspolizei (SiPo) то јест Безбедносне полиције.

Адолф Хитлер је тврдио да се у обраћању народу стално мора истицати коначни циљ – Велики немачки рајх.[15]

Анте Павелић је непрестано говорио о Независној Држави Хрватској, иако је добро знао ко је ту државу створио и ко је његов покрет од почетка помагао!

Хитлер се дивио Оту фон Бизмарку, који је ујединио немачки народ у једну државу. Павелић се није могао позивати на такву историјску личност па је помињао Анту Старчевића![16]

Симболи националсоцијалиста били су кукасти крст и двобојна застава (црвена и црна). То је сам Хитлер објаснио: „Kao nacionalni socijalisti u svojoj zastavi vidimo naš program. U crvenom vidimo socijalističku misao našeg pokreta, u bijeloj nacionalističku, u kukastom križu misiju borbe za pobjedu arijskog čovjeka, a ujedno i za pobjedu misli stvaralačkog rada koja je sama po sebi uvijek bila i bit će antisemitska.“[17]

За усташе најважнији симбол било је слово „U“, застава је била тробојна (црвена, бела и плава, баш као код свих словенских народа у различитим комбинацијама)!

Нацисти су посебну пажњу посвећивали омладини па су створили нарочиту организацију Hitlerjugend. Усташе су такође полагали велике наде у млади кадар стварајући различите организације, попут Усташке младежи.[18]

Исто је било и кад је реч о женској популацији! Први је то нагласио Јозеф Гебелс још 1933. године: „Nigde nemaju žena i majka takvo značenje kao u Novoj Nemačkoj... Nemačka majka je nositeljica

15 В. Рајх, *Масовна психологија*..., стр. 41.

16 Први геополитичар код Хрвата био је Иво Пилар. Он је у трагању за узором из историје написао текст о Светом Сави Немањићу и објавио га 1936. у загребачком часопису *Нова Европа* 15. јануара 1939. године. Текст је читан међу франковцима и усташама. Имајући у виду да се Анте Павелић интересовао за српске устаничке вође Ђорђа Петровића Карађорђа и Милоша Обреновића, има основе за претпоставку да је читао и Пиларев текст!

17 В. Рајх, *Масовна психологија*..., стр. 110–111.

18 Одредба о оснивању и устројству Усташке младежи – *Narodne novine*, 5. 11. 1941.

nemačke narodne misli."[19] У контексту очувања институције брака и материнства, Немачка је почетком 1937. године прогласила посебне законе. По једном од њих кажњавало се браколомство. Посебна осуда односила се на хомосексуалност и друге перверзије.[20]

Сличних закона у Независној Држави Хрватској није било!

Ново законодавство у Немачкој штитило је немачки народ и његов живот од кримогених радњи кроз брзи судски поступак и сурове казне за починиоце. Савременик тих збивања забележио је следеће: „Према новом законику, ипак, најстрожије се брани држава и идеологија данашњег режима. Велеиздајник, према новом закону, није само онај који организује побуну, него и онај који ради против национал-социјалистичког покрета у немачком народу. Ко покуша да пољуља темеље расне политике, политике да се сељак привеже за земљу, ко ради против камарадерије међу радништвом, ко жели повратак систему бивших партија итд. тешко се кажњава."[21]

Хрватска држава прекопирала је знатан део поменутих законских одредби!

***

Нацистички режим у Немачкој разрешио је своје односе са Римокатоличком црквом односно Ватиканом. С те стране није било могуће противљење новој политици. „Заборавља се да и национал-социјалистичка партија има искуства, да и Хитлер има, и то врло много, такта. Заборавља се нарочито да ни папска анатема није оно, што је била у доба Средњег века. Енциклике су данас дипломатске ноте, које се једино читају у црквама. Важно је међутим да се у Немачкој не читају по новинама. Хитлеру и партији у Немачкој може бити свеједно шта Ватикан прича. Они ће посматрати само дела. А кад дође до дела, држава је јача него црква."[22]

Сасвим је другачији однос Ватикана према Независној Држави Хрватској и поглавнику Анти Павелићу: Ватикан је спроводио своју политику на Балкану према српском православљу, а Независна Држава Хрватска била је само средство! Павелић није

19 Н. Поповић, *Идеологија фашизма*..., стр. 88. У Независној Држави Хрватској формирана је Женска лоза усташког покрета, а услови за чланице били су да су старије од 21 годину, удате или студенткиње.

20 „Novi nemački zakoni", *Црњански о*..., стр. 65–68.

21 „Novi nemački zakoni", *Црњански о*..., стр. 68.

22 „Конкордат са Немачком", *Црњански о*..., стр. 78.

могао да потцени значај и утицај Римокатоличке цркве у историји хрватског народа. Уосталом, усташки покрет имао је знатну подршку у клеру, нарочито међу фрањевцима!

***

Тешко је утврдити колико је комуниста пришло усташкој организацији у првим месецима Независне Државе Хрватске. познати су случаји да су обављали разне цивилне управне дужности.[23]

Нацистима је пришао известан део некадашњих припадника Комунистичке партије Немачке, углавном они који су се залагали за револуцију, а привукло их је војничко устројство Хитлерове партије и показивање њене снаге. Нацисти су користили комунистичке мелодије са другачијим текстом.[24]

Хитлер је одавно проникао у разлоге пропасти социјалдемократских идеја па се окренуо стварању нове политичке форме која ће бити популарна у нижим класама. Расположење народа било је одраз онога што му се нудило са врха: Хитлер је обећао борбу против крупног капитала па је лако задобио подршку доњих слојева.

У првим годинама Хитлер се ослањао на средњу класу што наводи на закључак да је партија била малограђанска. Пролетеријат се приклонио националсоцијалистима тек на изборима марта 1933. године [25]

***

Јозеф Гебелс је 1933. поставио основе за политику према Јеврејима у једном тексту где је образложио зашто су нацисри против њих: „Koliko je gorih stvari Židov učinio i danas čini, našoj majci Njemačkoj. On je pokvario našu rasu, natrulio našu silu, podrivao naše običaje i slomio našu snagu... Židov je plastični demon propasti... on počinje svojim razbojničkim obrezaničkim poslom sa narodima.“[26]

После проглашења такозваних Нирнбершких закона 15. септембра 1935. године (Закон о држављанству Рајха, Закон о заштити немачке крви и части) започео је свеопшти прогон Јевреја: Немци

23 Извештај припадника немачке обавештајне службе, од 26. новембра 1941, из Загреба Командном штабу војног заповедника Србије о учешћу комуниста у усташкој организацији у Славонији (околина Пакраца) – *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*, Нови Сад, 2022, стр. 111–115.

24 В. Рајх, *Масовна психологија*..., стр. 109–110.

25 В. Рајх, *Масовна психологија*..., стр. 48.

26 В. Рајх, *Масовна психологија*..., стр. 69.

су Јеврејима наметнули ношење траке око руке са натписом „Juden“ односно „J“. Потом су уследили организовање „кристалних ноћи“ и успостављање концентрационих логора!

У Независној Држави Хрватској Србима је била намењена трака са натписом „Srbin“ а касније „p“ што је значило православац! Потом ће уследити хапшења, депортовања у концентрационе логоре, убиства, протеривања.

Анте Павелић обзнанио је 15. новембра 1940. године свој будући однос према Јеврејима: „Židovi su do sada stoljećima pljačkali hrvatski narod, a napose mali živalj. Uspjelo im je u svoje ruke zgrnuti gotovo sve prirodno hrvatsko blago. Osim toga oni su sustavno i organiziranim radom kroz dugi niz godina kroz novinstvo i knjige trovali hrvatske naraštaje i odnarođivali ih. U buduće, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, to ne će moći činiti, jer će hrvatski prirad i odgoj mladeži biti u hrvatskim rukama.“[27]

Познато је да је у нацистичкој партији било и Јевреја. У врху усташке организације било је неколико Јевреја по мајци (Еуген Дидо Кватерник, Владимир Сингер, Павелићева супруга Мара имала је у себи и јеврејске крви).

***

Припадници свих делова немачке војске полагали су заклетве. А у њој се није помињао Бог већ фирер.

Уласком у усташке редове полагала се присега коју је саставио поглавник и у њој је посебно место било посвећено вођи, то јест њему. Заклетва се завршавала речима: „Tako mi Bog pomogao!“.[28]

У немачкој војсци (Вермахт) није било војних свештеника. У усташким и домобранским формацијама служили су римокатолички и муслимански свештеници. Врховни војни викар био је, по папском декрету, надбискуп загребачки Алојзије Степинац.

***

Језично чистунство у Немачкој било је средство радикализације национализма у плановима обликовања идентитета.[29] У том контексту треба посматрати и језичну реформу чији је циљ

27 М. Бзик, *Усташка побједа*..., стр. 43.

28 М. Бзик, *Усташка побједа*..., стр. 56–57.

29 Snježana Kordić, „Purizam i nacizam“, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb, 2010, str. 10–16.

био уклањање страних лексичких израза и осигуравања коришћења „чистог немачког језика“. Већ 1935, две године после доласка националсоцијалиста на власт, основана је институција за бригу о језику под именом Немачки уред за неговање језика. Активности те институције виделе су се за две-три године у школским програмима, у новинама и државној управи.

Према саветима бранитеља „чистоте“ немачког језика сва државна администрација морала је бити вођена на „народу блиском“ језику без страних речи. Оне које су на радио-станицама користили стране изразе требало је најпре подучити или отпустити. Роба широке потрошње морала је бити патентирана и нуђена само немачким грађанима, на продавницама и у ресторанима били су допуштени само немачки називи, исто се односило и на ознаке места у позориштима; спортска удружења која су одбијала „добронамерне“ савете по том питању требало је престати новчано помагати.

Друштво за неговање језика нудило је доношење нарочитих прописа за своје сараднике.

У служби нацистичке идеологије нови лингвисти су веровали да обављају свету дужност света пошто чувају и штите матерњи језик који је уздигнут на пиједастал, па се тако морао поштовати!

***

Проблем језичке политике у Независној Држави Хрватској није био одвећ интересантан за лингвисте – као да је то била непожељна тема. Једини рад који је написао школовани историчар носи наслов „О књижевнојезичкој политици у НДХ“.[30]

Почетак сепаратизма кад је реч о језику у Краљевини Југославији може се посматрати у пројектима које је 1935. године формално започео надбискуп загребачки Алојзије Степинац: те године чланови Свеучилишног друштва „Матија Губец“ затражили су формирање друштва за очување хрватског језика од лоших утицаја! Идеја је у знатној мери остварена у Бановини Хрватској, када је отворено заговарано уклањање ћирилице. Потом је 1940. године

30 Драган Давидовић, „О књижевнојезичкој политици у НДХ“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 2, Београд, 1991, стр. 259–280 (у даљем тексту: Д. Давидовић, *О књижевнојезичкој...*). Марија Влашић одбранила је докторску дисертацију „Tradicija purizma u hrvatskom jezikoslovlju“ (Prag, 2010). У докторату је једно поглавље посвећено језичкој политици у Независној Држави Хрватској – „Hrvatski jezik u Zagrebu i oko njega (1941.-1945.)“, стр. 78–87.

штампана књига Петра Губерине и Крунослава Крстића под насловом *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*! Била је то хрватска лингвистичка Библија![31]

У Независној Држави Хрватској формирани су Хрватски државни уред за језик[32], Повјеренство за хрватски језик, његову чистоћу и правопис. Потом је уследила министарска уредба о хрватском правопису.[33] Касније је проглашена законска одредба о „хрватском језику, његовој чистоћи и о правопису" – није била дозвољена употреба речи које нису у духу хрватског језика, „мјесто неодређеног глаголског облика не смије се у будућем времену употребљавати – да – са садашњим временом"; правопис је „кориенски").[34]

***

После проглашења Законске одредбе о забрани ћирилице[35] уследило је уништавање јавних натписа, писаћих машина, штампарских слогова са ћириличним словима... Последице те политике биле су катастрофалне по српску културу на тим просторима. Успостављањем усташког режима дошле су до изражаја бројне идеје које су поникле у претходним годинама ки требало их је применити!

Усташка државна власт наметала је нову језичку политику у образовању, школама, културним и сродним установама. Почело је поменутом Законском одредбом о хрватском језику, његовој чистоћи и правопису. Сходно њој мењано је готово све што је подсећало на Српство: име насеља Војвода Путник промењено је у Еуген Кватерник, насеље Раскршће постало је Крижање...![36]

31 Д. Давидовић, *О књижевнојезичкој*..., стр. 261.

32 *Narodne novine*, 25. 4. 1941.

33 *Narodne novine*, 25. 6. 1941.

34 *Narodne novine*, 14. 8. 1941.

35 *Narodne novine*, 25. 4. 1941.

36 *Narodne novine*, 20. 9. 1941; О променама назива више података видети у: Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997, стр. 84–86. После изласка Хрватске из састава Југославије 1991. године настављена је језичка политика у промени назива места: Српске Моравице су постале Хрватске Моравице, Српска Капела је постала Хрватска Капела, Српско Поље је постало Хрватско Поље и још десетак назива на територији Вировитице и Подравске Слатине – Filip Škiljan, „*Identitet Srba u Hrvatskoj*", *Politička misao*, br. 2, Zagreb, 2014, str. 111–134, 114.

Уред војсковође Славка Кватерника упутио је 10. јуна 1941. распис државним установама у коме одређује да се у свим државним установама организују курсеви хрватског језика и хрватске историје. Наглашено је да је то потребно пошто многи чиновници о томе готово ништа не знају.[37]

***

Немачка је планирала германизацију појединих делова Краљевине Југославије насељене Словенцима (Штајерска, Крањска, Корушка). Стога су договарали са Хрватима (јун 1941) пресељење одређеног броја Словенаца у Независну Државу Хрватску и Србију, а синхронизовано исто толико Срба из Независне Државе Хрватске у Србију.[38]

С обзиром на то да су Словенци са анектираних територија, на одређени начин, били немачки држављани, онда су и Срби из Независне Државе Хрватску били њени држављани. Ни Немце ни Хрвате нису интересовали становници већ територија. Пресељење је правдано стварањем национално хомогеног простора.

О броју организовано протераних Срба, као и уопште о броју избеглица и пресељеника из Независне Државе Хрватске у Србију, објављени су многи различити подаци. Тај број није могуће прецизније утврдити, али се може говорити о најмање 300.000 особа свих узраста и оба пола.

***

Сличности између немачког Трећег рајха и Независне Државе Хрватске видљиве су и у терору и злочинима.[39] Обе државе заснивале су се на сили и насиљу што су их правдали као нужне у одбрани и очувању система и државе. Када је реч о Независној Држави Хрватској таква политика је умногоме довела до њене нестабилности: терор је изазвао отпор и побуне српског народа. Опстанак те државе зависио је у великој мери од немачке помоћи.

37 Писмо Уреда војсковође, В.Т. бр. 413 од 10. 6. 1941. Министарству вањских послова – ВА, НДХ, 331-3/26.

38 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd, 1981. Видети и: ВА, НДХ, 234-55/1; *Исто*, 244-48/1; *Исто*, 268-23/3.

39 Социолошки поглед на тему сличности и разлика нацистичког и усташког злочина видети у: Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd, 1990, str. 170–173.

Немачки планови о затирању неподобних народа који су остваривани кроз масовна хапшења, транспорте, депортовања у логоре и убијање захтевали су знатно ангажовање технике и људи и то у временима када су се немачке дивизије бориле на више ратишта.

У случају обе државе главне жртве терора нису били непријатељи и противници режима већ делови становништва. Такав терор је, на специфичан начин, помогао стварним непријатељима. Намера и планови уништења непожељних, и по цену отпора и сопственог опстанка, указују да су нацисти и усташе геноцид сматрали за дужност, унеколико важнију и од саме победе у рату.

***

Поред бројних сличности Трећег рајха и Независне Државе Хрватске постоје и значајне разлике.

Трећи рајх је био индустријски развијена држава што се одразило и на форме и обим терора и злочина. Хрватски масовни злочин је био примитиван, без технологије.

Терор и злочин у Немачкој су спроводили припадници једне образоване, урбанизоване, чисте, педантне, организоване и дисциплиноване средњеевропске нације. На другој страни, злочин у Независној Држави Хрватској имао је примитивне одлике. Без обзира на то, он је својом бруталношћу и размерама превазишао најгоре примере из ранијих ратова не само на Балкану већ и у Европи

Нацистички терор подразумевао је постојање планова, наредби, извештаја, пописе жртава, статистику.

Усташки терор се темељио на усменим наредбама и одвијао се без икаквог плана. Егзекутори су личили на банде: локални заповедници најчешће су произвољно бирали жртве и начин на који ће их ликвидирати.

Нацисте је одликовала систематичност, терор је био безличан: злочинци и жртве се нису познавали. Њихова мржња била је хладна и апстрактна.

Усташки терор био је непосредан, острашћен и личан јер су се злочинци и жртве познавали – били су комшије, чак и рођаци.[40]

40 Римокатолички свештеник Срећко Перић из Ливна казао је: „Браћо Хрвати идите и кољите све Србе. Најпре закољите моју сестру, која је удата за Србина, а онда све Србе одреда. Када овај посао завршите, дођите к мени у цркву, где ћу вас исповедити и причестити, па ће вам одмах сви греси бити

Нацистички терор по карактеру био је трезвен, дисциплинован, бирократски педантан, идеолошки ригидан – у духу негације бројних традиција европске цивилизације. Усташки злочини су се претварали у праве оргије насиља у складу са примитивним и осветничким традицијама.

А. Аушвиц и Јасеновац

Планери концлогора Аушвица поставили су одређена правила за спровођење геноцида. Било је планирано да истребљење милиона функционише као машина – допремање људи из целе Европе; одабирање на улазној рампи; поновно одабирање међу онима који су по доласку проглашени радно способнима; подела на категорије (сви стари људи, деца и мајке са децом су одмах убијани у гасним коморама); експерименти на људима; систем унутрашње управе – затвореника редара, капоа, и затвореника што су руковали апаратима истребљења и имали привилегован положај.

Стварност није поштовала правила јер је, према речима једног сведока: „Све се мењало скоро из дана у дан. Све је зависило од дежурног официра, од вође прозивке, од вође блока и од њиховог расположења... Једног дана су се могле догодити ствари које само два дана касније нису долазиле у обзир...“ То значи да планери нису узели у обзир људски фактор. Размере нацистичких масовних злочина постају тим опасније ако се има у виду чињеница да ови крвници нипошто нису били садисти у клиничком смислу, о чему казује њихово понашање у нормалним околностима; они на своје монструозне дужности нису уопште били изабрани по том основу. Разлог због кога су дошли у Аушвиц или сличне логоре углавном је био просто тај да, из једног или другог разлога, нису били способни за војну службу.

У Јасеновцу је било нешто другачије: све одлуке доносили су команданти логора; избор заточеника углавном су правили припадници унутрашње логорске управе сачињене од логораша; убијања су вршили готово сви припадници обезбеђења – има сведочења да су се чак и такмичили ко ће више да побије заточеника; егзекуције су спровођене наочиглед других заточеника; убиства су вршена у готово сваком делу логора и на више од стотину начина,

опроштени.“ – *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избеглица* (приредио Вељко Ђурић Мишина), Бања Лука–Нови Сад, 2023, стр. 206.

најмање жртава је страдало од метка из пушке или пиштоља. Припадници усташке бојне која је обезбеђивала логор долазили су из Херцеговине или Лике, углавнм из динарских крајева у којима је суровост у злочинима била такорећи уобичајена.[41]

41 Више о томе у: *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица* (приредио Вељко Ђурић Мишина), Бања Лука–Нови Сад, 2023.

3.3-1. Оружане снаге Независне Државе Хрватске

А. Усташка војница

Нема поузданих података колико је организованих усташа било у емиграцији, то јест пре 10. априла 1941. године. Постоји неколико тврдњи.[1] Није било само „nekoliko kamiona ustaša“ или „dva-tri kamiona ustaša“, како је (вероватно по препоруци Мирослава Крлеже) тврдила послератна политичка историографија! Тако је, на пример, генерални секретар Комунистичке партије Југославије и партизански врховни командант Јосип Броз Тито од почетка рата, готово непрекидно, у својим писмима, прогласима и другом пропагандном материјалу наводио да су „Павелић и малобројна хорда убица“. Такође, да је „Pavelić iz Italije doveo u Hrvatsku oko 260 ustaša emigranata formiranih u bojnu od šest satnija (četa). Mada su ustaše iz emigracije činili jezgro oko kojeg će se okupiti i njemu podrediti ustaška vojna organizacija, formiranje ustaških jedinica počelo je prije povratka emigranata, jer su ilegalne ustaške organizacije u zemlji bile poluvojničke formacije. Ustaše, organizovane u takozvanim ustaškim ’stanovima‘ i ustaškim ’rojevima‘, bile su naoružane.“[2]

***

Од самог оснивања усташке организације, сходно њеном уставу, на врху се налазио Главни усташки стан са поглавником на челу. Тај систем је пренет и у Независну Државу Хрватску.

Оснивање усташке војске почело је већ 11. априла 1941. године проглашењем Naredbe o uspostavljanju i organizaciji Hrvatskog Ustaškog Nadzornog stožera, коју је потписао војсковођа Славко Кватерник.[3] Наредног дана, Кватерник је заклео прву групу

1 Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978; Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, Zagreb, 1981; Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2006; Владета Милићевић, *Ustaša Hrvatska revolucionarna organizacija*, Београд, 2018.

2 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 193–194.

3 *Vjesnik vojnih naredaba i zapovjedi za cjelokupnu oružanu snagu Hrvatske države*, br. 1, Zagreb, 12. 4. 1941. Видети и: М. Цолић, *Такозвана Независна...*, стр. 269; Bojan B. Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016, str. 49 (у даљем тексту: Б. Б. Димитријевић, *Усташка војска...*).

усташке омладине и организовао њихову параду.[4] Био је то зачетак усташке војске пре доласка поглавника Анте Павелића у Хрватску.

Анте Павелић, као први човек Главног усташког стана, 21. априла 1941. године прогласио је Odredbu o ustrojstvu Ustaške vojske. Нови прописи су објављени 10. маја (Odredba o Ustaškoj vojnici) и 24. јуна (Odredba o sastavu i djelovanju Ustaškog pokreta).[5] То је, наводно, учињено да би се раздвојили политички и војни део усташког покрета који истовремено делују у истом циљу – борба за очување тековина усташке политике. Према тим прописима, Усташки покрет чинила су три дела: Политичко-организациони, Усташка војница и Усташка надзорна служба.[6]

Термин Усташка војница означавао је свеукупност наоружаних усташких снага на територији Независне Државе Хрватске. Основна намена војнице били је двојака: политичка репресија и оружана формација усташког режима. Политичка репресија требало је да послужи у застрашивању и да свим могућим средствима угуши било какав знак отпора усташкој владавини. Као оружана формација требало је да угуши сваки организовани отпор у народу користећи се често и суровим методама у акцијама званим „чишћење терена", остављајући иза себе пустош и смрт.

***

Усташка војница није била под Министарством домобранства већ је постојала засебно и била је директно потчињена поглавнику. Павелић није марио за домобранство већ је подржао Усташку војницу! У суштини, била је то партијска војска, која је у многим детаљима личила на немачке СС-формације. Усташка војница у почетку заснивала се на добровољном приступу. Први су били „старе усташе" и усташе-емигранти. Војни рок није био исти као и за домобране – припадник усташке војске врши обавезу до смрти!

Вертикална организација Усташке војнице је била системски устројена: рој (одељење), вод, сатнија (чета), бојница (батаљон) и пуковнија (пук). На врху се се налазио Главни усташки стан (Главни стожер) чији је врховни командант био Анте Павелић, који

4 *Hrvatski narod*, Zagreb, 13. 4. 1941. Видети и: М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 269; Б. Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 49.

5 *Službeni viestnik Ustaške vojnice*, br. 1, Zagreb, 1. 3. 1942; М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 269.

6 *Službeni Viestnik Ustaške vojnice,* br. 1, Zagreb, 1. 3. 1942; М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 270.

је постављао заповедника. Први постављени командант с почетка маја 1941. године био је потпуковник Томислав Сертић, али је убрзо премештен на другу функцију.[7] На његово место именован је нови официр – био је то усташки пуковник Фрањо Лукац[8].

***

Двојство у оружаним снагама представљало је нарочиту форму односа Кватерника и Павелића, који су формално и стварно били предводници: њихове политичке и војне прошлости биле су веома различите и без нарочитих додира. Наиме, Кватерник је био искусни аустроугарски официр, Павелић је имао дуг илегални стаж али без војничког искуства. То је утицало на њихов однос и начин руковођења људима, нарочито у домену оружаних снага. Кватерник је наступао класично војнички, отворено и наредбодавно – због своје улоге, чина и година чинио је то театрално. Павелић је деловао супротно: дискретно, у четири ока, непосредном комуникацијом са поверљивим војним званичницима. Супротности су се виделе већ у првим месецима државе: Кватерник није имао никакву надлежност над усташким постројбама, а Павелића није превише интересовало домобранство. О томе је сведочио и сам Кватерник: „Dan-danas mi je još zagonetno zašto je Pavelić dozvolio organizaciju domobranstva kad ga je on također potkopavao i rušio, od prvog dana prikriveno, a kasnije, kad je postojalo jače i otvoreno".[9]

Септембра 1944. године, Павелић је исказао своје виђење двојства у оружаним снагама: „Kad sam odredio da se postroji ustaška vojnica, imao sam pred očima sliedeće: Država ima redovitu vojsku. Redovita vojska se izobražava, izgrađuje i oprema za ratove, za potrebe rata, ali sam znao i predviđao, da nam rovaši neće dati mira i mislio sam treba i ustaška vojnica, koja će u prvom redu imati dužnost pobijati unutrašnje rovaše. Zato sam onda odredio, da ustaška vojnica bude postrojena tako, da bude pokretnija i da bude pripravnija za ovu vrst borbe. Zato nisam uveo u ustašku vojnicu pukovnije, nego bojne u sdrugovima, da budu pokretniji i da bude lakše s njima vršiti borbe

7 „Sertić, Tomislav", *Tko je tko u*..., str. 358: Mario Jareb, „Ustaški pukovnik i general Tomislav Sertić", *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb, 2000, str. 271–315 (у даљем тексту: М. Јареб, *Усташки пуковник*...).

8 „Lukac, Franjo", *Tko je tko u*..., str. 243.

9 Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb, 1997, str. 220–222 (у даљем тексту: Н. Кисић-Колановић, *Војсковођа и политика*...).

u partizanskom ratu". Павелић је своје схватање завршио речима: „Opetujem: meni je podpuno jednaka ustaška vojnica i hrvatsko domobranstvo. Imam jednako poverenje u njih, istu brigu vodim o jednima i drugima i siguran sam, da će oni u bratskom zagrljaju ili pobijediti ili umrieti."[10]

***

Најстарија јединица Усташке војнице била је Прва усташка пуковнија, формирана после 10. маја 1941. године, командант је био већ помињани Томислав Сертић.[11]

Усташка војница била је подељена у пет постројби.

Поглавникова тјелесна бојна била је састављена од младића у доби од 18 до 24 године, придошлих из емиграције и оних што су прогањани и њихове браће – служење у њој трајало је четири године. Командант је био Анте Мошков. Поменута бојна је била својеврсна Павелићева лична гарда. Њен почетак може се датирати на 10. април 1941. године а у Пистоји је окупљено 195 усташа ради покрета ка Загребу. По доласку у Загреб 15. априла примили су стотинак добровољаца.[12] Та бојна имала је посебне ознаке на оковратнику и по томе се разликовала од припадника осталих бојни.

Поглавникову тјелесну бојну обучавали су италијански инструктори, тешко оружје су добијали такође са те стране.[13]

Редовне дјелатне бојне служили су они који су пре рата положили усташку заклетву и имали до 25 година, бивши политички прогоњеници – служење је трајало две године. Формирање је почело после првих борби са устаницима: најпре на Банији, Кордуну и у Босанској Крајини (седиште им је било у Глини а командант је био Томислав Сертић), потом у Херцеговини (седиште најпре у Мостару касније у Бихаћу, командант је био Иван Херенчић), у Лици под командом Јураја Јуце Рукавине. Потом је формирано још шест бојни са седиштима у Сремској Митровици, Бањој Луци, Бихаћу, Сарајеву, Суњи и Вировитици.

Припадници Припремних усташких бојни били су из Све-

10 Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 51–52.

11 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 269–280; М. Јареб, *Усташки пуковник*..., стр. 280–281; Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 53–64.

12 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 269–283; Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 59–60.

13 Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 59.

училишног стожера и обични припадници покрета. Бојне су биле састављене по годинама старости њених припадника: прве до 30, друге од 30 до 40 година – служење је трајало две године.

Причувне усташке бојне биле су састављене од чланова покрета оба пола са задатком да се старају о васпитању народа.

Усташки подмладак се делио у три групе по узрасту: од седам до 11, од 11 до 15 и од 15 до 18 година.

Усташка легија била је посебна јединица која је остала запамћена под именом „Црна легија" и по командантима старим усташама Бећиру Локмићу[14], Јурају Јури Францетићу[15] и Рафаелу Бобану[16]. Основана је у мају 1941. године под именом Сарајевски усташки логор јер су њени војници припадали том логору којим је командовао Локмић. После погибије Локмића првих дана септембра 1941. у борби против четника код Добоја, Францетић је након десетак дана променио име јединице у Црна легија. На самом почетку логор је имао око 70 припадника а од марта 1942. године легија је бројала 1.200 усташа, већином муслимана. Највише операција је спровела на територији Босне и Херцеговине, нарочито у Подрињу у периоду март–април 1942. године. У међувремену, Јурај Францетић и Анте Вокић мобилисали су муслиманске младиће из горње Херцеговине (Фоча), који су касније исказивали невиђену мржњу према локалном српском становништва.[17]

Значајно интересовање студената Загребачког свеучилишта за учешће у Усташкој војници резултирало је формирањем Свеучилишне сатније. Њено прво ангажовање у борбама било је на Кордуну ради гушења устанка. Сматрајући да је чета показала храброст, Павелић ју је придружио Поглавниковој тјелесној бојни.[18]

За обезбеђивање комплекса концентрационог логора Јасеновац формирана је посебна бојна под командом Вјекослава Макса Лубурића.

---

14 О овом усташком команданту нема одвећ података у литератури.

15 „Francetić, Jure", *Tko je tko u*..., str. 117–118. Видети и: Željko Karaula, „Između ustaške mitologije i stvarnosti. Jure Francetić – heroj, vojnik ili zločinac? – Prilozi za biografiju ustaškog revolucionara-teroriste i zapovjednika ustaške Crne legije Jure Francetića (1912.-1942.)", *Prilozi*, Sarajevo, 2013, str. 103–133.

16 „Boban, Rafael", *Tko je tko u*..., str. 42.

17 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 279. Цолић је погрешио тврдећи да је Францетић „погинуо почетком 1943. године".

18 *Službeni viestnik Ustaške vojnice*, br. I, str. 1; Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 58.

За обезбеђивање железничких пруга и станица формирана је Жељезничка усташка бојна, са седиштем у Загребу, командант је био Вилко Печникар.[19]

За обезбеђивања мира и чување објеката у Загребу формирана је Усташка припремна бојна „Грич" састављена од чланова Хрватског сокола.

Домобрани који су прешли у усташе названи су Бојна усташких домобрана, њима је командовао Иван Гргић. Та бојна је била у оквиру Хрватског домобранства и директно потчињена маршалу Славку Кватернику.

***

Међу усташким првоборцима било је неколико припадника других националности на што упућују њихова презимена (Владимир Сингер, Еуген Дидо Кватерник, Нарциз Јесенски, Емил Лаховски, Мартин Немец...). Нема трагова о томе колико је нехрвата било у усташким постројбама мада се може претпоставити да је реч о десетину-две припадника.[20]

***

Вертикална структура Независне Државе Хрватске била је подређена поглавнику и сви су учествовали у ширењу његовог култа као врховног заповедника. Поједини функционери су показивали одређену дозу самовоље. То је највидљивије на примеру Вјекослава Лубурића, заповедника свих концентрационих логора и усташке бојне која је обезбеђивала Јасеновац. Слично се понашао у одређеним околностима и Јурај Францетић, командант Црне легије.

***

Нема поузданих података о броју усташа крајем 1941. године – постоје само процене: крајем 1941. било је око 15.000; крајем 1942. године – око 42.000; крајем 1943 – око 55.000; крајем 1944 – око 76.000 усташа.[21]

19 „Pečnikar, Vilko", *Tko je tko u*..., str. 115.

20 Непотпуне спискове усташа у емиграцији видети у: Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 555–574.

21 Упоредити: *Vojna enciklopedija*, br. 2, Beograd, 1971, str. 517–520; Zdravko Dizdar, „Brojidbeni pokazatelji vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1996, str. 161–197 (у даљем тексту: З. Диздар, *Бројидбени показатељи*...); Velimir Ivetić, „Srbi u antifašističkoj

Крајем 1944. године уоружаним формацијама Независне Држава Хрватска било је око 160.000 војника, око 30.000 Хрвата борило се у немачким јединицама (односно око 15.000 колико их је било крајем рата). У наредним месецима бројно стање је смањено на око 130.000 наоружаних војника.

***

Поглавник Павелић имао је свог духовника – био је то Дионизије фра Јуричев!

Верску службу у постројбама обављали су римокатолички и муслимански свештеници.

***

Од настанка до нестанка Независне Државе Хрватске испољавале су се извесне супротности између Хрватског домобранства и Усташке војнице. Сукоб њихових команданата је окончан октобра 1942. године уклањањем Славка Кватерника и његовог сина Еугена са свих позиција. Значајне улоге у поменутом односу имали су, свако на свој начин, СС-пуковник Зигфрид Каше, који је био на страни Анте Павелића, и генерал Едмунд Глез фон Хорстенау, који је подржавао старијег Кватерника.

Дивље усташе

Такозване „дивље усташе“ или „усташка милиција“, појавиле су се готово истога дана када је проглашена Независна Држава Хрватска у разним крајевима. Највише их је било у Херцеговини и Лици. Групе су формирали локални усташки функционери и емигранти. Нису биле системски организоване као Усташка војница. Није било ни међусобне повезаности појединих група. То је довело до самовоље појединаца који су своје накане спроводили неконтролисано и сурово. Главне њихове активности били су терор, пљачка и убијање припадника српског народа.[22] Наоружавани су под изговором да ће штитити локалне Хрвате и муслимане од Срба.[23]

borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine (I), *Glasnik Vojno-istorijskog instituta*, I, Beograd, 1995, str. 157–163 (у даљем тексту: В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...* I).

22 Ф. Чулиновић, *Окупаторска подјела...*, стр. 285.

23 М. Цолић, *Такозвана Независна...*, стр. 280–281; Б. Димитријевић, *Усташка војска...*, стр. 64–66.

Маршал Славко Кватерник је тврдио да су дивље усташе биле локални одговор на ранија четничка удружења. Анализирао је развој, околности, активности и порекло дивљих усташа: потичу из нижих друштвених слојева, до рата су имали проблеме са законом па су се светили, било је и оних који су избегли служење у домобранству. На крају анализе је закључио: „Ovaj sastav divljih ustaša pokazuje jasno njihovo mentalno raspoloženje, te što može biti njihov cilj i djelovanje: ništa drugo nego izgredi, osvete i pljačke". Кватерник је записао да је Павелић штитио те постројбе, њихове организаторе и команданте Јураја Францетића, Јураја Рукавину, Иву Херенчића, Фрању Сударa и друге. Поменуте усташке вође су слепо веровале у поглавника. Дивље усташе су господариле у крајевима где није било домобрана или су оружници били слаби. Кватерник их је оценио као најрадикалнији део усташког покрета.[24]

После великих злочина које су починили припадници локалног хрватског и муслиманског становништва, тамошње усташе и нешто мало усташа са стране, Срби су се организовали да пруже отпор. Анте Павелић је наименовао подмаршала Владимира Лаксу[25] за заповедника домобранских постројби које је требало да угуше устанак и умире Херцеговину. У извештају из Херцеговине Лакса је оптужио дивље усташе као виновнике злочина.[26]

После неколико извештаја са више страна о приликама на терену, Славко Кватерник је 6. септембра 1941. године закључио да злочине не чине усташе већ да су то „divljaci i pljačkaši" који су „ista vrsta ljudi kao četnici i ne zaslužuju drugu sudbinu već kao i oni, tj. da se stave pod sud".[27]

После италијанског запоседања такозване Друге зоне која је укључивала и Херцеговину, дивље усташе су се повукле у централну Босну и тамо се упустиле у нове злочине. То је био повод маршалу Владимиру Лакси да 11. септембра затражи уклањање усташа из Босне под образложењем да ће њихова злодела и тамо допринети устанку српског народа који домобрани неће моћи да угуше.[28]

---

24 Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 65.

25 „Laxa, Vladimir", *Tko je tko u*..., str. 231–232.

26 Nikica Barić, „Položaj Srba u Domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941.–1945.", *Polemos*, br. 1–2, Zagreb, 2002, str. 159–175, 161–162 (у даљем тексту: Н. Барић, *Положај Срба у*...).

27 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 162.

28 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 162.

Нема тачних података о броју организованих дивљих усташа, постоје само процене: око 25.000 до 30.000 наоружаних мушкараца. Те постројбе су формално престале да постоје Павелићевом одлуком од 9. августа 1941. године па је део њихових припадника укључен у усташке јединице а део разоружан.[29] То, међутим, није значило да је нестало дивљих усташа: зна се, по почињеним злочинима, да их је било све до краја рата.

3.3-2. Хрватско домобранство

Славко Кватерник био је министар Хрватског домобранства копнене, поморске и ваздушне војске и оружништва у периоду од 16. априла 1941. до 6. октобра 1942. године (када је смењен са свих функција, заједно са сином Еугеном Дидом, који је имао високе функције у Равнатељству за јавни ред и сигурност, Усташкој надзорној служби и Поглавниковој тјелесној бојни).[30]

Министарство домобранства било је надређено свим формацијама домобрана али не и Усташкој војници.

Војска Независне Државе Хрватске – названа Хрватско домобранство – организована је по узору на некадашњу аустроугарску војску.[31]

Хрватско домобранство требало је, по идеји војсковође Кватерника, да буде редовна војска која би одржавала ред и мир и чувала државу.[32] У његовом саставу била је Копнена војска, док су Морнарица и Ваздухопловство били представљени симболично.

Кључна карактеристика домобранства била је у његовом под-

29 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 281–282; Б. Димитријевић, *Усташка војска*..., стр. 65.

30 Nada Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1996, str. 385 (у даљем тексту: Н. Кисић-Колановић, *Драма војсковође*...); Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika – Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb, 1997.

31 О односу појединих некадашњих аустроугарских официра према Независној Држави Хрватској видети у: Ц. П. Њумен, *Југославија у сенци рата*..., стр. 286–291.

32 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 114–116; Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, drugo izdanje, Zagreb, 2002; Nikica Barić, *Ustroj vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2003; Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016.

ређеном односу према немачким вишим командама и постројбама.[33]

Мада је војсковођа Кватерник био склонији домобранској војној структури, и за то имао јавну подршку немачког генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа, Павелић је желео да главну улогу преузму усташке јединице, а изнад свега је форсирао Усташку војницу и Усташку надзорну службу, организацију која је контролисала све у Независној Држави Хрватској. Стога је готово у исто време паралелно са организовањем домобранства текао процес стварања усташке војнице.[34]

Стварање Хрватског домобранства почело је 16. априла проглашењем Темељне уредбе о устројству хрватског домобранства.[35]

На врху се налазио Главни стожер војсковође, а под њим су били Заповједништво војске и Министарство домобранства.

Старешински кадар сачињавали су професионални официри и подофицири Југословенске краљевске војске, а на најважнијим положајима били су некадашњи високи официри аустроугарске војске.

Попуњавање јединица обављано је мобилизацијом (новачењем) војних обвезника припадника хрватског народа римокатоличке или исламске вероисповести. Нису регрутовани Срби, Јевреји и Роми![36]

Основу домобранске организације представљало је пет дивизијских подручја (Савско – Загреб, Врбаско – Петриња, Осјечко – Осијек, Босанско – Сарајево и Јадранско – Мостар) на којима је деловало 15 пуковнија. Свако подручје имало је у свом саставу

33 „Da li je bilo zgodno oživljavati ime domobranstvo i stare uniforme? Hrvatsko domobranstvo u staroj Austro-Ugarskoj bilo je znak hrvatske nemoći i neslobodnog stanja: ono nije bilo vojska suverene hrvatske države." – J. Јареб, *Хрватска политика*..., стр. 96.

34 Н. Кисић-Колановић, *Драма војсковође*..., стр. 379–398. Славко Кватерник оптужен је од Јавног тужилаштва Народне Републике Хрватске средином маја 1947. године у групи високих усташких функционера коју су сачињавали Мухамед Алајбеговић, Осман Куленовић, Мирослав Навратил, Иван Перчевић, Владимир Кошак и Зигфрид Каше, опуномоћени представник Немачке у Независној Држави Хрватској). Биографије поменутих личности објављене су у *Tko je tko u*..., разне стране.

35 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 195 и 197.

36 Zlatko Dizdar, „Brojitbeni pokazatelji vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine", Zagreb, 1996, str. 165 (у даљем тексту: З. Диздар, *Бројитбени показатељи*...).

по три пешадијска пука, топничко и позадинско одељење.[37]

У августу 1941. године започет је упис у домобранску Војну академију; планирано је уписивање нешто мање од 900 полазника. Основани су Дочасничка пјешачка школа у Загребу, Коњичка дочасничка школа у Вараждину, Припремни течај Домобранске академије у Сарајеву и друге војнообразовне установе.

Да би подигао значај домобранства војсковођа Кватерник је објавио малу пропагандну књижицу *Odgoj i značaj hrvatskog domobranstva* (Zagreb, decembar 1941).

Папа Пије XII именовао је 20. јануара 1942. године надбискупа загребачког Алојзија Степинца за врховног војног викара Хрватског домобранства. На основу те одлуке, надбискуп је именовао своје заменике (Стипе Вучетић и Вилим Цецеља) и душебрижнике у домобранским постројбама. Нема поузданих података колико је свештеника обављало ту дужност.[38]

***

Нема прецизних података о броју припадника Хрватског домобранства, постоје само поједине процене међу којима су веома корисне хрватског историчара Здравка Диздара и војног историчара Велимира Иветића.[39]

Златко Диздар наводи да је крајем 1941. године у домобранству било 92.275 војника од којих 54.295 у оперативним постројбама.[40]

Велимир Иветић наводи да је средином децембра 1941. године било око 106.000 припадника домобрана – око две трећине потицало је из Хрватске а остали из Босне и Херцеговине. На Источном фронту било је око 8.100 хрватских војника.[41]

Иветић је навео да су крајем 1942. године оружане снаге Независне Државе Хрватске бројале 162.000 припадника од тога је

37 М. Цолић, *Такозвана...*, стр. 201–203.

38 Документ о именовању објавили су, осим осталих, и: Милорад Лазић, *Крсташки рат Независне Државе Хрватске*, Београд, 1991, стр. 14–19; В. Дедијер, *Ватикан и...*, стр. 183. Писмо Бискупских конференција бр. 22/БК–1942 од 20. јануара 1941. године – В. Дедијер, А. Милетић, *Против заборава...*, стр. 287–288.

39 Видети и: Vjekoslav Vrančić, „U službi domovine", treći dio, *Godišnjak Hrvatskog domobrana*, Buenos Aires, 1953. 1977, str. 311–347. Вранчића је цитирао Звонимир Јелиновић (домобрански официр) – „Hrvatska vojska (domobranstvo) i obrana", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1995, str. 569–583.

40 З. Диздар, *Бројидбени показатељи...*, стр. 167.

41 В. Иветић, *Бројчани однос...*, стр. 152–154.

око 70% било родом из Хрватске а остали из готово свих крајева Босне и Херцеговине.[42]

Иветић је навео да је крајем 1943. године војница Независне Државе Хрватске бројала око 200.000 припадника (55.000 усташа, 133.000 домобрана и 12.000 оружника), док се у немачким (легионарским) јединицама налазило још око 30.000 Хрвата.[43] Исти аутор је објавио да је децембра 1944. године Усташка војница (усташе и домобрани) бројала око 160.000 војника и да је још око 30.000 Хрвата било у немачким јединицама односно око 15.000 колико их је било крајем рата. У наредним месецима бројно стање је смањено на око 130.000 наоружаних.[44]

***

Први велики злочин у коме су учествовали и домобрани почињен је 27–28. априла 1941. у селу Гудовцу код Бјеловара када је масакрирано 197 Срба мушкараца (сељака и неколико свештеника) сакупљених из околних насеља.[45]

Прво шире ангажовање домобрана било је крајем јуна 1941. године у гушењу народног устанка у Херцеговини који су изазвали припадници локалног хрватског и муслиманског становништва и тамошњих усташа чинећи велике злочине над Србима.[46]

Иза домобрана су остајали крвави трагови широм Независне Државе Хрватске после акција у којима су учествовали са оружницима (жандармима) и усташама. На пример, после здружене немачко-хрватске офанзиве на Козари јуна 1942. године. Домобрани су учествовали и у злочину око Петриње на Банији фебруара

42 В. Иветић, *Бројчани однос...*, стр. 154–157. Фикрета Јелић-Бутић је навела други податак: било је око 90.000 домобрана – *Усташе и...*, стр. 123.

43 В. Иветић, *Бројчани однос...*, стр. 157–163.

44 В. Иветић, *Бројчани однос...*, стр. 165. Јере Јареб наводи да је почетком априла 1945. године Усташка војница бројала око 230.000 војника: „Та činjenica pokazuje na kojoj je strani bio hrvatski narod.“ – J. Јареб, *Хрватска политика...*, стр. 96.

45 Упоредити: Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“ 28. travnja 1941“, *Radovi* Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, 2007, str. 197–208; Miloš Bjelovitić, „Gudovac (Naselje sa prvim genocidom nad Srbima 1941)“, *Гласник Географског друштва Републике Српске*, Бања Лука, 2008, стр. 213–225.

46 Nikica Barić, „Položaj Srba u Domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941.–1945.“, *Polemos*, br. 1–2, Zagreb, 2002, str. 159–175, 161–162 (у даљем тексту: Н. Барић, *Положај Срба у...*).

1945. године! О акцијама и злочинима постоји довољно релевантних извора.[47]

А. Срби у домобранским постројбама

Нема трагова кад је одлучено да се у Хрватско домобранство новаче Срби. Зна се да је одмах по проглашењу Независне Државе Хрватске уследило хапшење припадника Југословенске краљевске војске родом из Србије који су потом предани немачкој војсци. Истовремено су чланови породица официра и државних чиновника интернирани као таоци и касније депортовани ка Србији. Срби официри родом из Независне Државе Хрватске били су пензионисани.

Одлуком војсковође Славка Кватерника од 30. априла 1941. године био је забрањен пријем Срба официра под претњом војним судом онима који прекрше наредбу. Изузетак су били они који су се изјаснили као Хрвати православне вере па су могли бити примљени! Реч је о некадашњим аустроугарским подофицирима и официрима српске националности за које је наглашено да њихово православље није основа (српске) националности. Могућност пријема у домобранство проширена је и на оне који су у међувремену прихватили римокатоличанство, гркокатоличанство и ислам.[48]

***

Малу промену хрватске политике према српском народу иницирали су Немци почетком 1942. године и то је остваривано у више равни. Једна од њих било је проглашење Хрватске православне цркве, друга је пријем у домобранство.

Први корак било је проглашење законске наредбе о оснивању радне службе из чега је уследило формирање домобранских радних постројби (ДОРА пуковније). Министарство домобранства је 11. јуна 1942. године наредило заповедништвима зборних подручја да одмах започну формирање радних постројби.[49]

Законска наредба је прописала да команданти радних постројби морају бити Хрвати а сви остали (официри и домобра-

47 Момчило Косовић, „Обмане и подвале у партизанском рату у Хрватској 1941–1945“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 6, Београд, 2007, стр. 319–334.

48 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 163–164.

49 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 165.

ни) Срби, некадашњи официри Југословенске краљевске војске. Пријем је почињао подношењем молбе за пријем како за официре и подофицире тако и за обичне војнике.

С обзиром на поделу државе на пет зборних домобранских подручја, требало је формирати исто толико и радних пуковнија. Једна пуковнија требало је да има укупно 865 припадника – официра, подофицира и војника.[50]

Најпре су формиране три пуковније чије су се команде налазиле у Петрињи, Броду на Сави и Сарајеву. Потом су формиране још три: две у околини Загреба (Подсусед и Пречко) и трећа у Брчком. Почетком јула 1942. године ради обављања пољопривредних радова формиране су још три пуковније у Петрињи, Броду на Сави и Сарајеву.

Кад је реч о оружју оно није дељено припадницима радних пуковнија пошто су они организовани ради обављања радних обавеза а не зарад извршавања борбених задатака![51]

Хрватско државно руководство је у случају оних који су се пријављивали у радне јединице, повремено ослобађало неког члана њихове уже породице из концентрационих логора Јасеновац и Стара Градишка, али је и то кратко трајало.

Мобилизација припадника српског становништва спроведена је из више разлога а најважнији лежи у чињеници да су они обављали бројне корисне послове. Истовремено, над Србима је тако успостављан надзор и онемогућиван им је одлазак у партизане. Тешко је прихватити тврдњу да је служење у радним пуковнијама пружало сигурност.[52]

***

У току обављања радних обавеза, долазило је до сусрета домобрана са партизанима. О једном таквом сусрету сведочио је партизански командант Иван Шибл: његова јединица крајем децембра 1942. године заробила је код Бјеловара домобранску јединицу. Партизани су им понудили да им се придруже, али се одазвало само око 30 од укупно 400 младића Срба са Кордуна, Баније и Босанске Крајине.[53] На питање зашто Срби нису прихватили пону-

50 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 165–166.

51 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 165–166.

52 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 169.

53 Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1960, str. 192–196. Командант те јединице

ду могуће је одговорити да им је колико-толико било сигурније да остану у домобранској јединици него да крену даље с партизанима у веома неизвесну будућност!

***

Тешко је утврдити када је одлучено да се домобранима из радних пуковнија поделе ватрено оружје. Зна се да је тек почетком 1945. године дозвољено новацима (регрутима) да се изједначе са осталим. Чак и број тих православаца (Срба) тешко је утврдити мада се може претпоставити да је занемарљив у односу на Хрвате и муслимане.[54]

3.3-3. Оружништво односно Жандармерија

Прве оружане јединице Независне Државе Хрватске биле су паравојне формације Хрватске сељачке странке познате под именима Хрватска сељачка и Хрватска грађанска заштита, на челу са Звонком Ковачевићем. Он је одмах по проглашењу нове државне творевине 10. априла 1941. године преузео заповедништво града Загреба и команду полицијске (редарствене) службе. Ковачевић, међутим, није имао стварну власт, већ је она била у рукама усташа који су се у међувремену наметнули као команданти. Прве њихове акције биле су хапшења Срба агената и стражара.

Као и у Загребу, и у осталим градовима спроведена је смена власти, чак и на територији која је ускоро припојена Италији, на пример у Шибенику.[55] Успостављање власти у Сарајеву спроведено је уз помоћ немачких јединица. Процес се потом проширио широм Босне и Херцеговине. Немачка помоћ и одлука да те територије буду део нове државе тумачени су као решење хрватског националног питања и успостава Хрватске у њеним историјским границама. Било је то остварење старих пројеката о Хрватској до Дрине.[56]

био је Србин из Србије, ожењен Хрватицом, што му је омогућило да као официр буде примљен у домобране. То је био довољан разлог да га партизани оптуже као усташког сарадника и стрељају – Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 169.

54 Н. Барић, *Положај Срба у*..., стр. 173–174.

55 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 85–111; Д. Ковачић, *Успостава и дјеловање*..., стр. 83-99.

56 М. Цолић, *Такозвана*..., стр. 110–111.

***

Три дана после проглашења нове државе, усташки повереник за унутрашње послове Милован Жанић упутио је проглас припадницима бановинске жандармерије позивајући их да остану на својим радним местима.[57]

Убрзо су у њу интегрисани и делови на другим територијама у новој држави па је настало Оружништво Независне Државе Хрватске (жандармерија).[58] Потом је спроведена реорганизација уз промену дотадашњих имена: формиране су четири оружничке пуковније (седишта су била у Загребу, Книну, Бањалуци и Сарајеву).

Пуковнија се делила на оружничка крила, она на водове а они на постаје (у градовима и већим селима). Јачина постаје зависила је од броја становника на територији коју су покривале (шест до десет оружника).

Прва пуковнија, Загреб: девет оружничких крила;
Друга пуковника, Книн: шест оружничких крила;
Трећа пуковника, Бања Лука: три оружничка крила;
Четврта пуковнија, Сарајево: четири оружничка крила.

После српског народног устанка 21. августа је уместо четири формирано пет пуковнија. Нова промена, знато већа од претходне, уследила је децембра исте године, после припајања котара Стара Пазова и Земун 10. октобра.

Прва пуковнија, Загреб: пет оружничких крила;
Друга пуковника, Дубровник: четири оружничка крила;
Трећа пуковника, Бања Лука: четири оружничка крила;
Четврта пуковнија, Сарајево: четири оружничка крила;
Пета пуковника, Осијек: пет оружничких крила.

За обезбеђивање границе према Србији од ушћа Дрине у Саву до тромеђе са Црном Гором формирана је Војна крајина.

И о обезбеђивању осталих граница на западу, северу и делу источне границе (Срем) старала се оружничка стража (97 стража, посада са око осам људи, односно 822 особа), у којој су поред оружника били финанци и домобрани.

***

Оружништво је потпадало под формалну команду војсково-

57 *Hrvatski narod*, 13. 4. 1941.

58 *Narodne novine*, 23. 8. 1941.

ће Славка Кватерника, а стварно је било под командом поглавника Анте Павелића. Ради контроле, у оружничке јединице улазили су усташе или њихови повереници с намером да те формације држе под паском.[59] Истовремено, оружништво је обављало своја задужења у складу са Министарством унутрашњих послова, на чијем челу се од 16. априла 1941. налазио, по вољи Павелића, Артуковић (до октобра 1942. и поново од априла до октобра 1943. године).

***

Хрватско оружништво било је по структури веома централизовано – на врху је било Заповједништво хрватског оружништва (од 1. јула 1941. име му је промењено у Врховно оружничко заповједништво). Прва личност формално је био поглавник Анте Павелић. Уместо њега руководио је равнатељ Редарства за јавни ред и сигурност Еуген Дидо Кватерник. За команданта је 30. априла 1941. постављен генерал Милан Мизлер. На тој функцији био је до јула 1942. године.[60]

Командни састав чинили су дотадашњи југословенски жандармеријски официри и подофицири и неколико аустроугарских који нису служили између два рата. После су примани и свршени полазници Оружничке школе. Готово комплетан састав оружништва чинили су Хрвати и муслимани.

Нема поузданих података о броју оружника. Према непотпуним подацима, оружништво је у свом саставу крајем 1941. године имало око 8.000 припадника.[61]

***

Као и домобранство, и оружништво је било под упливом немачких и италијанских команди у њиховим интересним зонама. Организовање оружничких постројби у немачкој зони остварено је брже у односу на италијанску. Процес је донекле убрзан после потписивања такозваних Римских уговора маја 1941. године и успостављања граница између Независне Државе Хрватске и Италије.

---

59 Д. Ковачић, *Успостава и дјеловање*..., стр. 86–87.

60 „Mizler, Milan", *Tko je tko u*..., стр. 280–281. Мизлер (1868–1944) је 1918. године био на сличној функцији јер га је Народно вијеће у Загребу поставило на чело хрватског оружништва.

61 З. Диздар, *Бројидбени показатељи*..., стр. 167.

***

Тешко је навести активности припадника оружништва, али се зна да су учествовали у готово свим локалним акцијама. А то је подразумевало и учешће у злочинима над српским становништвом.

3.4. Римокатоличка црква и Независна Држава Хрватска

Компаративне анализе политичких система у међуратној Европи (1918–1939) показују да је било различитих система: више је било десничарских али су се међусобно разликовали.

У Мађарској, национално и верски хомогеној држави, постојала су два фашистичка покрета. Приметан је био антисемитизам на расној основи. У Румунији је антисемитизам имао јаке економске мотиве.

Верска компонента била је изражена у мађарској странци Стреласти крстови, у којој су били активни римокатолички свештеници, и у Румунији, у Гвозденој гарди, где је православним свештеницима припадало запажено место.

Фактор вере и клерикализам дошли су до изражаја код усташа у Независној Држави Хрватској.[1] Симбиоза усташа и римокатоличких свештеника била је видљива у покличу „Бог и Хрвати", што се не може поредити са ма којим случајем у другим европским државама. Процес отворене сарадње започео је скидањем с дневног реда ратификације конкордата Ватикана и Краљевине Југославије 1937. године. У том контексту треба имати у виду и тврдње да су Хрвати вековима била хришћански бедем, то јест предзиђе, према турском продору ка срцу Европе, а Независна Држава Хрватска једина балканска римокатоличка држава.[2]

***

Прво јавно и велико оглашавање Римокатоличке цркве збило се у току Априлског рата 1941. године који се завршио растурањем Краљевине Југославије и проглашењем Независне Државе Хрватске: надбискуп загребачки Алојзије Степинац 12. априла посетио је Славка Кватерника, заменика поглавника, потом је 16. априла поздравио поглавника Анту Павелића, свештеник Вилим Цецеља истога дана заклео је прву усташку владу...

„Ускрснуће Независне Државе Хрватске" поздравила је и

1 Бранко Петрановић, „Фашизам у југоисточној Европи – Упоредни осврт", *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 141.

2 О појму „предзиђе" видети у: Ivo Žanić, „Simbolični identitet hrvatske u trokutu raskrižje–predziđe–most", *Historijski mitovi na Balkanu*, zbornik radova, Sarajevo, 2003, str. 161–202.

Бискупска конзисторија ђаковачка са бискупом Антуном Акшамовићем на челу. Бискуп се 22. априла 1941. заветовао да ће свештеници бити добри и корисни чувари вере и „hrvatske narodne svijesti na istočnoj straži mile naše Domovine".[3]

Односи надбискупа загребачког Алојзија Степинца и усташког покрета нису до краја истражени, мада је објављено неколико корисних монографија и зборника изабраних докумената.[4] Надбискуп је служио свечане мисе, дочекивао и посећивао поједине министре. Своје активности, мада не све, записивао је у лични дневник. Белешке су, додуше, често биле кратке. У дневник је слагао готово све дописе што их је добијао од жупљана и разних других личности, остављајући их најчешће без коментара. Надбискупов дневник, међутим, никада није објављен у целини.[5]

***

Надбискуп загребачки Алојзије Степинац је дубоко, искрено и чврсто веровао да то што чини у корист Независне Државе Хрватске представља део двоструке узвишене мисије: верске, то јест римокатоличке, и националне, то јест хрватске! У том контексту треба посматрати и оправдање усташке политике затирања српског народа тврдњом да је то извесна врста освете за дводеценијску српску хегемонију „која је погазила сва права хрватског народа".[6]

3 За допринос политици покатоличавања бискуп Антун Акшамовић је после рата на основу доказног поступка и решења Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача проглашен за ратног злочинца, јер је непосредно учествовао у духовној принуди над „бесправним српским народом", практично на однарођивању Срба. Уместо казне бискуп је 1959. добио Орден братства и јединства првога реда. – Динко Давидов, „Ђаковачки бискуп Антун Акшамовић и Срби", *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 2, Београд, 1991, стр. 309–326 (у даљем тексту: Д. Давидов, *Ђаковачки бискуп*...).

4 Видети апологетске радове Ивана Мужића и Јуре Криштa. Упоредити: Branko Petranović, „Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946)", *Istorija XX veka*, Beograd, 1963, str. 263–313; Nikola Žutić, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946*, Beograd, 2017; Предраг Илић, *Степинац и геноцид над Србима у НДХ*, II, Нови Сад – Београд, 2024 (у даљем тексту: П. Илић, *Степинац и геноцид*... II).

5 Делови дневника објављени су, између осталог, и у: Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo, 1986 (у даљем тексту: И. Цвитковић, *Ko je био*...); Ljubo Boban, „*Nepoznati* dnevnik (Dnevnik Alojzija Stepinca)", *Danas*, *Zagreb*, 25. 7. 1989.–2. 10. 1990.

6 Писмо надбискупа Алојзија Степинца кардиналу Мањонеу – С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 425.

Римокатолички бискупи и надбискупи, сабрани на бискупској конференцији 24. марта 1945. године, нагласили су у посланици да је хрватски народ одбацио материјалистичку (комунистичку) идеологију и да је пострадао од друге стране која је и предузела напад: „Kada je pak i drugi svjetski rat pohodio naše krajeve, a koji rat na ovom prostoru nije izazvao hrvatski narod, jer nije imao nikakve političke vlasti, nego netko drugi, i dok još Hrvati nisu imali niti jedne puške u svojim rukama, već su neodgovorni neprijatelji izvršili pokolje nad hrvatskim pučanstvom u nekim mjestima navještajući zator i istrebljenjem našemu narodu. Poslije toga našli su se nažalost i među Hrvatima ljudi, koji su prihvatili borbu istim načinom."[7] Наведени део представља класичан пример замене чињеница с крајњим циљем да се сва кривица пребаци на другу страну (у овом случају на српску) и оправда наводна освета сопственог, хрватског народа.

***

Папски посланик Ђузепе Рамиро Марконе казао је 2. јуна 1945. године у Загребу британском обавештајцу да се Римокатоличка црква идентификовала са усташким покретом и навео да су многи свештеници веровали у хрватску независност и да су желели да буду у друштву са високим усташким главарима сматрајући их ревносним римокатолицима (Анте Павелић, Јурај Јуцо Рукавина и Вјекослав Макс Лубурић).[8]

***

Посебну улогу у пропаганди усташке државе имала је клерикална штампа. Својим садржајима предочавали су читаоцима да су Хрвати божји народ, а Хрватска права католичка држава. Тешко је утврдити ко је све то осмислио. Зна се да је и сам надбискуп загребачки Алојзије Степинац то подржавао у записима у свом дневнику неколико година пре рата: Бог и Римокатоличка црква су једини гаранти хрватском народу.[9]

7 Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945., Dokumenta*, Zagreb, 1998, str. 366–369, 367.

8 Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 610–611.

9 И. Цвитковић, *Ко је био*..., стр. 51. Усташка Независна Држава Хрватска требало је да буде Божја држава. То је надбискуп Степинац бираним речима казао свом подређеном свештенству у окружници од 28. априла 1941. године: „Bog je to učinio i naše su oči pune divljenja". Та држава морала је бити једноверујућа, то јест римокатоличка – *Glasnik Sv. Ante*, Zagreb, 5-6/1941.

У тој држави Исус Христос би, симболички, био краљ.[10]

***

О затирању Српства били су информисани и припадници вишег клера, као што је био херцеговачки бискуп Алојзије фра Мишић. Он је о томе писао надбискупу загребачком Алојзију Степинцу и том приликом био конкретан, али без националног одређења жртава и злочинаца: „Ljude se hvatalo kao zvjerinje. Klalo, ubijalo, žive u ponor bacalo. Ženska, majke sa djecom, odrasle djevojke, nejaku djecu mušku i žensku, bacali u jame."[11] Нема трагова о надбискуповој реакцији!

Готово истовремено, надбискуп Мишић писао је против Срба поглавнику Анти Павелићу.[12]

***

Надбискупу Степинцу стизала су писма од верника. Било је и оних који су, из најдубљих хришћанских побуда, од њега тражили заштиту за Србе. Ни на једно од ових писама надбискуп се ниједном речју није осврнуо у свом, иначе брижљиво писаном, дневнику. Никада надбискуп није ништа предузео поводом онога за шта су га молили његови верници.[13] Међутим, то никако не зна-

10 *Nedjelja*, Zagreb, 6. 7. 1941. У овим новинама често су понављане и следећа реченица: „Krist i ustaše, Krist i Hrvati. U povijesti idu skupa." Тим речима је оправдавана усташка држава.

Виктор Новак је то учење сматрао наказним мислима којих би се и у Ватикану стидели као „абнормалне егзалтације неуравнотежених манијака". – *Magnum Crimen*, str. 836.

11 Из писма бискупа херцеговачког Алојзија фра Мишића од 7. новембра 1941. године надбискупу загребачком Алојзију Степинцу – ВА, НДХ, 236-58/3.

12 Доскора се понављало тврђење да је бискуп мостарски Алојзије фра Мишић био једини римокатолички бискуп, односно надбискуп, који се противио усташким злочинима. Могуће да је то било првих месец-два постојања Независне Државе Хрватске. Касније је и он постао лојалан усташком вођству – Сима Симић, *Херцеговачки бискупи за време окупације Југославије*, Београд, 1990(uy даљем тексту: С. Симић, *Херцеговачки бискупи*...). Документа која садрже податке о солидарности мостарског бискупа са усташама – ВА, НДХ, 236-58/3; *Исто*, 320-1/7.

13 Римокатолички свештеник Амброзије Бенковић молио је 1. јула 1941. надбискупа загребачког за помоћ српским православним свештеницима – Alojzije Stepinac, *Dnevnik*, IV, str. 312. Неименовани Хрват писао је и ове речи: „Jedan vaš vjernik katolik Vas moli što je u Vašoj moći, da molite milost od našeg Poglavnika dr. Ante Pavelića, da spriječi pokolj djece, starica i staraca pravoslavne vjere.

чи да се „огромна већина хрватског и муслиманског становништва ограђивала од злочина и остајала по страни, и да су само појединци приступали овом усташком оргијању“ – као што је писао један од историчара комунистичке провенијенције.[14]

***

Римокатолички клер се нарочито ангажовао на прекрштавању православних Срба после упутства добијеног из Ватикана (мишљење Конгрегације за вере) и одлука бискупских конференција одржаних 25–26. јуна и 17–21. новембра 1941. године у Загребу.[15] Његова широка подршка усташком систему видела се и кроз штампу и друге видове пропаганде.[16] Прекрштавање је било део плана што га је изрекао министар Миле Будак у Госпићу 15. маја 1941. године!

Ђаковачки бискуп Антун Акшамовић објавио је инструкције у којима се залагао за масовно покатоличавање. У летку насловљеном са „Prijateljski savjet“, који је по његовом наређењу штампан и растуран у лето 1941. по српским селима Славоније и Срема, залагао се за јединство цркве у Независној Држави Хрватској. Од становника грчко-источне вере се тражило да се угледају на ону своју браћу која се већ пријавила за прелаз у Римокатоличку цркву. „Vi ćete kao katolici moći ostati u svojim domovima. Vi ćete nesmetano unapređivati svoje gospodarstvo i odgajati svoju omladinu za Boga i državu Hrvatsku. Vi ćete u Katoličkoj Crkvi osigurati spas neumrlih duša prema onoj svetoj opomeni Spasitelja našega Isusa Krista...“[17]

***

Нема поузданих података колико је православних Срба прекрштено мада се најчешће помиње број од око 244.000 душа свих узраста.[18]

Po Lici kolju djecu, žene, starce i bacaju u jame i ponore.“ – *Исто*, стр. 300.

14 Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971, str. 48.

15 Нису познати ни ток нити закључци са прве бискупске конференције 25–26. јуна 1941!

16 М. Цолић, *Такозвана Независна*..., стр. 175–183.

17 В. Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у*..., стр. 81 и 113; Динко Давидов, *Ђаковачки бискуп*..., стр. 319; Драго Његован, *Плакатирање геноцида*, Београд, 2014, стр. 56.

18 О прекрштавању видети: Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград, 1958; Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Београд

***

Једна од наметнутих обавеза за врх Римокатоличке цркве и Ватикана било је прикривање злочина у Независној Држави Хрватској. То је чињено из више разлога, а један од најважнијих требало би потражити у чињеници да су у злочинима у разним формама учествовали и римокатолички свештеници. Заташкавање геноцида требало је, барем за одређено време, да отклони оптужбе на рачун Ватикана.

Тешко је утврдити ко је и када у Ватикан донео прве вести о злочинима чињеним широм Независне Државе Хрватске. Зна се да је цариградски патријарх Венијамин упутио протест папи Пију XII због страдања српског народа.[19]

Почетком септембра 1941. године из Загреба је у Ватикан стигао свештеник др Керубин Шегвић, близак поглавнику Анти Павелићу. Он се 12. септембра састао са кардиналом Ђованијем Батистом Монтинијем. Шегвић је о свом боравку у Ватикану написао малу брошуру која је била доступна само одређеним личностима у Загребу: *U prvim mjesecima stvaranja N.D.H. Moje poslanje u Italiji od 7. IX. do 24. IX 1941*. Ту је, између осталог, забележио: „Klevete su doprle i do Vatikana. Trebalo ih je uvjerljivo raspršiti. Dokazati ne samo mogućnost obstanka Nezavisne Države Hrvatske, nego i nemogućnost svake druge kombinacije. Nemoguć je povratak Jugoslaviji. Jugoslavija je bila sektarska država, jer je njome vladala Srbija, skizmatična država, koja mrzi katoličku crkvu, mrzi papu, mrzi Hrvate, zato što su katolici. Naglasuju vjersku toleranciju, a u djelu su najnetolerantniji ljudi, kako je dokazao skandal s Konkordatom. I kad bi serpski državnici htjeli postupati u smislu vjerske tolerancije ne smiju, jer je shizmatična crkva jača od njih i od samoga kralja...“[20]

Два дана касније, Шегвића је примио папа Пије XII. Посе-

1991 (у даљем тексту: В. Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у...*); Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, I–II, Zagreb 1998; Jure Krišto, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001. Посебно место у литератури о прекрштавању припада хрватском историчару Филипу Шкиљану са десетак радова насталих коришћењем богате архивске грађе римокатоличке провенијенције, из бискупских ординаријата. Видети и: Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр.

19 Branko Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd–Lozana–Sarajevo, 1991, str. 95.

20 „Misija ustaškog popa Šegvića kod pape“, *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške „NDH“*, Zagreb, 1952, str. 38 (у даљем тексту: *Тајни документи о*...).

тио је и кардинала Доменика Тардинија. Домаћину су биле познате информације о злочинима које је Шегвић био приморан да оповргава тврдњом да је реч о клеветама. Одговорено му је да ће му дозволити да све то објави у ватиканском службеном гласилу *Osservatore Romano*.[21]

Да је и Ватикан прихватао тврдње о страдању Хрвата у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославији, потврђује и разговор Николе Рушиновића, посланика Независне Државе Хрватске у Ватикану, о коме је 4. марта 1942. године известио министра иностраних послова Младена Лорковића. Наиме, Лорковић је разговарао са високим достојанственицима, кардиналима Луиђијем Маљонеом (државни секретар, други по положају у систему), Ђованијем Батистом Монтинијем и Доменико Тардинијем. Тардини је том приликом, између осталог, казао: „Hrvatska je mlada nacija, još mlađa kao država, a mladi često prave pogreške, koje su u skladu sa njihovom dobi, pa nije čudo da ih je Hrvatska pravila. To je ljudski, može se razumjeti i opravdati, ali neprijatelj ne će ni jedno ni drugo, jer traži zlo i ondje gdje ga nema. Zato se je digla velika buka na Hrvatsku. No, danas, kad Hrvatska postoji već skoro godinu dana, ima i stanovito iskustvo. Ono što ne valja treba odbaciti, najveća krijepost bilo pojedinca, društva, naroda ili države, sastoji se u tome da se priznavaju učinjene pogreške, jer ih se samo na taj način može ispraviti. Hrvatska je puna lijepih tradicija, da joj već to pružaju jemstvo sjajne budućnosti ako vodstvo hrvatskog naroda bude išlo za pozivom koji je hrvatskom narodu namijenila providnost, a misleći uvijek na svoju povijesnu misiju na onom teritoriju i na opći položaj u svijetu. Težak je položaj Hrvatske, mi to dobro znamo, ali uz pamet, dobru volju i božju pomoć sve ćete poteškoće prebroditi. Što se tiče unutarnje politike imate problem Srba. Sv.[eta] Stolica zna vrlo dobro što su Hrvati podnijeli kroz dva zadnja desetljeća u ujedinjenoj Kraljevini...“[22]

***

Никола Рушиновић разговарао је више пута са државним секретаром Ватикана кардиналом Луиђијем Маљонеом. Тако је 25. марта 1942. године било говора о негативним извештајима о збивањима у Хрватској. Домаћин је од госта дуго слушао тираду

21 *Тајни документи о*..., стр. 39–41.

22 Писмо Николе Рушиновића, посланика Независне Државе Хрватске у Риму, од 4. марта 1942. године, Младену Лорковићу, министру иностраних послова – *Тајни документи о*..., стр. 156.

о хрватско-српском спору, ранијем прекрштавању римокатолика Хрвата на православље коришћењем принуде и тадашњем враћању на праву веру. Маљоне је похвалио процес прекрштавања православних Срба.[23]

***

Није тешко схватити разлоге због којих је ватикански посланик Ђузепеа Рамиро Марконе 4. октобра 1942. учествовао у посвећењу новог бискупа мостарског Петра Чулеа.[24] Тешко је разјаснити што га је навело да посети неколико градова у Независној Држави Хрватској: почетком маја 1943. године боравио је у Сарајеву, потом у Мостару и у самостану Широки бријег. Посетио је и Ђаково и још нека места у Славонији. Као што је и уобичајено у служби, Марконе је сачинио више извештаја за надлежне у Ватикану. Они, међутим, нису познати јавности.[25]

Марконе је 8. маја 1943. године одговорио кардиналу Маљонеу на његово писмо од 2. априла износећи старе оптужбе против Срба и Српске православне цркве: „Svima je dobro poznata duboka mržnja šizmatičke jugoslovenske Crkve prema katolicima i otvorena podrška koju je beogradska monarhija davala šizmaticima. Šizmatička hijerarhija je otvoreno bila uključena u državni udar koji je doveo do invazije na Jugoslaviju od strane italo-nemačkih trupa. Time je objašnjeno zašto su napadači u prvom trenutku progonili šizmatičko sveštenstvo koje je prema njima bilo neprijateljski raspoloženo i zašto su, govoreći samo u Hrvatskoj, pravoslavni sveštenici većinom bežali, delimično bili ubijani, a mali broj ostao na svojim mestima. Kada je 10. aprila 1941. oformljena nova hrvatska vlada, proteklo je nekoliko meseci a da se situacija nije normalizovala. Valja priznati da su se ustaše, trupe hrvatske vlade, više sopstvenom inicijativom nego naredbom odozgo tu i tamo okrutno poneli prema šizmatičkom stanovništvu, koje se nije, niti se lako prilagođava nastaloj situaciji. Valja takođe priznati da je šef vlade Ante Pavelić tokom cele 1941. godine gajio ideju o brzom prelazu sviju šizmatika koji žive u granicama Hrvatske na katoličku veru...“[26]

23 *Тајни документи о*..., стр. 56–61.

24 С. Симић, *Херцеговачки бискупи...*, стр. 40–51. Посвећењу новог мостарског бискупа присуствовали су надбискупи загребачки Алојзије Степинац и врхбосански Иван Шарић.

25 *Тајни документи о*..., стр. 75–80. Путовања не помиње Јуре Кришто.

26 Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 733–734 (у даљем тексту: В. Дедијер, *Ватикан и*...).

3.5-1. Политика Независне Државе Хрватске према српском народу

А. Идеологија злочина

Хрватско-српски сукоби, што су избили у последњим деценијама 19. века, испољавали су се око неколико питања као што су, на пример, разграничења етничке сродности и језика.

Хрватски национализам био је усмерен на потпуни отклон хрватскога од српског народа заснован на разноразним тумачењима наводног порекла, припадности различитим цивилизацијама, па су стога његови заговорници тражили територијално разграничење. За време Независне Државе Хрватске од 1941. до 1945. године доказивано је да су Хрвати готског порекла. Према истим тумачењима, Хрватска не спада у подручје Балкана јер је, наводно, одувек била средњоевропска и медитеранска земља и припада кругу европске цивилизације, насупрот „балканизму" и „византизму", карактеристичним за Србе. Иако се одрицао припадности Балкану, хрватски национализам се, позивајући се на измишљено државно-историјско право, усмеравао на присвајање подручја која географски и цивилизацијски чине део Балкана. Хрватски национализам је своје претензије првенствено исказивао према Босни и Херцеговини, као и подручјима која су била у саставу царевине Аустроугарске.

Српски национализам није се одрицао словенства, већ га је потенцирао. Он се усмерио према подручјима западно од Дрине (Босна и Херцеговина, делови Славоније, Лике, Баније, Кордуна и Северне Далмације), где је српски народ обитавао столећима и чини већинско становништво.[1]

***

Зачетник антисрпске пропаганде био је Анте Старчевић у својим говорима и текстовима. Његови следбеници праваши и франковци усавршили су пропаганду кроз разне форме и садржаје а усташе све то применили у Независној Држави Хрватској.

---

1 Поменутом темом бавили су се Василије Ђ. Крестић, Славко Гавриловић, Војин Дабић, Ђорђе Станковић, Софија Божић и други.

Окупацијом Југославије у Априлском рату 1941. године и њеним растурањем, и успоставом Независне Државе Хрватске и усташког режима, актуелизовано је питање Срба западно од реке Дрине.[2]

Усташка политика према Српству може се сагледати кроз државни злочин који је спровођен од првог до последњег дана Независне Државе Хрватске.[3]

***

Старији хрватски политичар Анте Трумбић је своје мишљење о могућем решењу великог проблема изразио следећим речима: „Prvo, da ništa ne traže od Srbije, nego hoće samo da Srbijanci odu sa vlasti iz njihove zemlje, gdje nemaju nikakvih svojih prava; a drugo, da je teritorijalno razgraničenje, u bilo kojem slučaju moguće, a to putem konsultiranja naroda, koji svojom slobodnom voljom ima da se izjavi".[4]

Нема много трагова о томе када је међу старим усташама поменута судбина припадника нехрватског становништва, првенствено српског, кад једнога дана буду организовали „своју државу". Постоје, међутим, назнаке које указују да је план утемељен још у годинама емиграције у Италији.[5]

Нема трагова када је први пут Анте Павелић казао шта мисли о српском народу. Зна се да је његова расистичка тврдња из првих година емиграције представљала основу будућем затирању српског народа: „Како може Хрватска – препуна западњачке културе, латинске и немачке културе, италијанског хуманизма и немачког романтизма – живети са православним, примитивним, дивљим и суровим Србима."[6]

---

2 Национално именовање српског народа може се видети и у следећем примеру: Zoran Jekić, *Položaj pravoslavne vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, diplomski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku, 2016.

3 Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – Прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске", *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Београд, 2009, стр. 11–78.

4 Елаборат Анте Трумбића од 3. новембра 1932. године – Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1987, str. 16–35.

5 О томе, видети у: *Nezavisna Hrvatska Država*, Kalendar za 1934; Владета Н. Милићевић, *Ustaša Hrvatska revolucionarna organizacija*, Београд, 2018.

6 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан...*, стр. 12.

У усташкој литератури може се прочитати да је Анте Павелић током боравка у емиграцији проучавао статистичке податке и правио планове за насељавање и расељавање становништва.[7]

Љубомир Љубо Милош, један од команданата концентрационог логора Јасеновац, казивао је 1948. године у истрази и на суђењу у Загребу да су усташе у интернацији на Липарима, италијанском острву у Средоземном мору, разрађивали планове о уништењу Срба.[8]

Анте Павелић је истицао националноослободилачку борбу усташа тврдећи да је њима била намењена улога твораца и чувара независне хрватске државе. Истовремено је испољавао антисрпски шовинизам и наглашавао потребу одвајања од Срба чиме је потврђивао континуитет са идеологијом коју је од оснивања 1895. године наглашавала Чиста странка права. Павелић је спојио антисрпство Анте Старчевића и Јосипа Франка и иницирао спровођење те идеологије у дело кроз физичко истребљење и бројне форме државног злочина.

Павелићев расизам се уклапао у нацистичку геополитику према Жидовима/Јеврејима и Циганима/Ромима. Део те политике представљала је сурова и беспоштедна отимачина имовине Јевреја и њихово физичко истребњење.

***

И међу присталицама Хрватске сељачке странке било је говора о зацртаним плановима уништења нехрватског становништва. Тако је, на пример, Илија Јукић, високи чиновник југословенског Министарства иностраних послова, тврдио да је у јесен 1940. године Владимир Мачек обавештен о Павелићевом плану о покољу Срба што га је сачинио док је био у италијанском граду Сијени (октобар 1934 – март 1937). Павелић је, наводно, дуго проучавао покоље Јермена у Турској и на основу њих правио планове за уништење Срба. У јесен 1940. план је показан Мачеку, који је о томе обавестио само надбискупа загребачког Алојзија Степинца, апелујући да утиче на

7 Милан Кољанин, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ", *Војноисторијски гласник*, бр. 1, Београд, 2011, стр. 66–91 (у даљем тексту: М. Кољанин, *Идеологија и...*). Аутор се позива на усташког пропагандисту Мију Бзика и његову књигу *Ustaška borba* (Zagreb, 1942).

8 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knj. II, Beograd–Jasenovac, 1986, стр. 1020.

Павелића и његове људе да не спроведу такве замисли.[9]

У говору на радију у Италији, 5. априла 1941. године, Анте Павелић је најавио агресију на Југославију и позвао хрватски народ на оружје. Он је отворено најавио о томе шта ће уследити по стварању Независне Државе Хрватске „на цијелом хрватском повијесном и непрекидном народном подручју". У тој држави ће у рукама хрватског сељачког народа бити „сва земља и сва власт", а из ње „ће бити искоријењен сав коров, што га је туђинска душманска рука била посијала". Коров који је требало искоренити били су српски народ и припадници јеврејске и ромске заједнице![10]

Подршка тим плановима исказивана је и у бројним говорима усташких главара на јавним скуповима организованим по разним местима у првим месецима постојања Независне Државе Хрватске.[11] Скупови су одржани у Госпићу, Перушићу, Оточцу, Огулину, Сењу, Делницама. Крижевцима, Славонском Броду, Сиску, Дарувару, Дугој Реци, Глини, Ђурђевцу, Новог Градишки, Винковцима. Дрнишу, Сарајеву Лудбрегу, Слуњу, Новом Марофу, Златару, Вараждину, Осијеку, Бањој Луци, Карловцу, Земуну, Копривници, Приједору, Санском Мосту, Ђакову, Самобору, Брињу, Доњем Михољцу... Усташки функционер који је највише пута говорио на поменутим скуповима био је Миле Будак. Међу говорницима посебно су остали упамћени министри Милован Жанић[12], Мирко Пук[13] и неколицина стожерника од којих је најконкретније говорио Виктор Гутић[14].

Једна од оптужби против Срба била је тврдња да су они искоришћавали Хрвате за све време постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца односно Краљевине Југославије, па су стога сматрали да је освета по народној мудрости „на љуту рану, љута трава" једина правда. Синтагма „љута рана" подразумевала је измишљене злочине над хрватским народом па је наглашавано да они у својој „славној али крвавој повијести" нису поднели толико

9 М. Кољанин, *Идеологија и...*, стр. 69. Аутор се позива на: Ilija Jukić, *Guranje hrvatskog naroda u novu strašnu katastrofu, opasniju od one, koju je doživio u prošlom ratu i poslije njega*, London, 1975, str. 15–16.

10 Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1986, str. 536–537.

11 В. Новак, *Магнум Кримен*..., стр. 599–804.

12 „Žanić, Milovan", *Tko je tko u...*, str. 432.

13 „Puk, Mirko", *Tko je tko u...*, str. 333–334.

14 „Gutić, Viktor", *Tko je tko u...*, str. 145.

жртава као у 22 године јужнословенске државе.[15] Стога су усташки главари инсистирали да Независна Држава Хрватска мора да реши српски проблем.[16] Тешко је навести шта су све против Срба изговорили усташки челници на разним скуповима о којима су опширно извештавалале усташка и римокатоличка штампа.

***

Један од важнијих делова усташке политике представљао је наговештај да у будућој хрватској држави неће бити места за Србе: помињано је и физичко уништење половине а протеривање друге половине или присилно прекрштавање на римокатолицизам.[17]

Има основа за тврдње да су усташки идеолози веровали да је национална свест Срба независна од њихове верске припадности, па су истицали да ће већина неписмених сељака потпуно заборавити свој српски идентитет ако буду принуђени да одбаце православну веру. Протеривање и прекрштавање Срба могло се лако остваривати само под условом њиховог непрестаног застрашивања, што се дало постићи терором и пропагандом. Друго, усташе су пре рата били сразмерно мали покрет, углавном по страни од хрватског друштва. Терор им се чинио најбољим методом у спровођењу националне политике. Наиме, чак и кад су сумњали у то да ће успети да истребе, протерају и покатоличе Србе и даље су чврсто веровали да су једном заувек отпочели хрватско-српски рат који ће идеју југословенске државе сместити у историју.[18]

---

15 *Hrvatski narod*, 11. 4. 1941. Тврдње да су Хрвати у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославији били под великим терором српских власти могу се пронаћи у: Vatroslav Murvar, *Na izvorima srpskih neistina*, Zagreb 1941 (интернет верзија, 1999). Видети и: Вељко Ђ. Ђурић, „Hrvati kao žrtve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji 1918–1941. godine (Neki sporni problemi)", *Dijalog istoričara/povjesničara*, sveska 3, Zagreb, 2001, str. 507–524; M. Landercy, *Kardinal Alojzije Stepinac*, Đakovački Selci, 1989, str. 87 (у даљем тексту: М. Ландерци, *Кардинал...*). Страдање српског народа Јурај Крњевић, министар у Југословенској краљевској влади у Лондону, тумачио је као освету због „угњетавања католичанства од стране српске православне цркве" – С. Аврамов, *Геноцид...*, стр. 46.

16 Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...*, стр. 162–179.

17 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и...*, стр. 219.

18 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и...*, стр. 175. Видети и: А.Ђилас, *Оспоравана земља....*, стр. 171.

***

Злочин у Независној Држави Хрватској имао је своју основу коју је историчар Бранко Петрановић рашчланио на следећи начин:

– изразито непријатељство према јужнословенској држави међу припадницима официрско-чиновничке елите Хрвата у аустроугарској монархији која је прихватала франковачке идеје и која је од првог децембра 1918. године пружала отпор, сејала мржњу и изазивала презир према новој држави, а истовремено идеализујући пропалу црно-жуту царевину;

– стварање психолошке климе и тровање свести Хрвата да је српска власт највећа несрећа хрватског народа;

– непрекидне промене форме политичке борбе Хрватске сељачке републиканске странке, односно Хрватске сељачке странке, изазивале су репресивне мере државних власти, лагано јачање нерасположења у српском јавном мњењу;

– активности на интернационализацији хрватског питања, разбијању државе или преуређење ка конфедерацији;

– подјаривање нетрпељивости од стране римокатоличког клера према православљу, нарочито после скидања конкордата с дневног реда 1937. године;

– игнорисање српског питања у Хрватској, чему је у знатној мери допринела и активност Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића и стварање Сељачко-демократске коалиције, чак и по цену да се тамошњи Срби изолују од матице то јест Србије;

– изазивање антисрпског расположења међу несрпским становништвом у Босни и Херцеговини, Македонији, Црној Гори, Војводини, Косову и Метохији;

– непрекидно проширивање мегаломанских територијалних претензија у преговорима, програмским документима, картографским пројекцијама, служећи се псеудоисторијским, етничким, економским и другим слабим аргументима;

– схватање споразума Цветковић–Мачек као привременог и непотпуног решења на подручју надлежности војске и територијалних захтева (Бока Которска, Срем до Земуна, део Бачке, остали део Босне и Херцеговине).[19]

19 Бранко Петрановић, „Нова историјска основа 1918–1941. и геноцид“, *Геноцид над Србима у II светском рату*, Београд, 1995, стр. 104–105.

Б. Пропаганда злочина

Тешко је утврдити када су усташки главари по успостављању своје власти разматрали судбину српског народа у контексту стварања једнонационалне и једноверске државе. Оно што се спремало српском народу било је решавање српског питања или „хрватска расна револуција". То је јавно изговорио Миле Будак 15. маја у Госпићу: „Jedan dio Srba mi ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale prevesti na katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate!"[20] То је био план „усташког светог тројства" који је у стварности представљао реализацију расне револуције.[21]

Антисрпска кампања била је широка: прво, у њој су учествовали највиши усташки главари, и друго, говори су представљали смернице обичним усташама и локалним становницима о примени форми терора на терену. Главни талас распиривања антисрпства уследиће у мају и јулу 1941. године када су организовани бројни скупови широм државе.

Министар унутрашњих послова Андрија Артуковић 5. маја 1941. у Славонском Броду наговестио је шта следи: „Kod nas nema milosti! Mi znamo da velika Hrvatska može opstati samo onda kada iz korijena istrjebimo sve ono što je srpsko."[22]

У истом смислу говорио је и Милован Жанић почетком јуна

20 О датуму Будаковог говора у Госпићу објављено је више разних неутемељених тврдњи што ме је навело да, после научноистраживачког пројекта, сачиним и објавим текст „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то српска пропаганда", *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд, 2019, стр. 23–50. О Будаковом антисрпству видети и: Stjepan Babić, „Na žalost, Budak je ipak rekao", *Marulić* Hrvatska književna revija, Zagreb, 1997, str. 583–585.

21 Свако другачије именовање затирања Српства у Независној Држави Хрватској неправилно је и нетачно. Неприкладна је одредница, на пример, „фашистички злочини", јер се тако злочинац не одређује национално већ идеолошки. О проблему коришћења синтагме „хрватски злочин" уместо „усташки злочин" више речи има у уводном поглављу.

22 Миодраг Бјелић, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Београд, 2008, стр. 14 (у даљем тексту:М. Бјелић, *Сабирни усташки логор*...). Аутор се позива на: *Obljetnica Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1943, str. 92.) Информације о бројним скуповима на којима су говорници пропагирали усташку политику и харангирали против Срба редовно су објављиване у штампи. Корисно је истаћи да је та чињеница само констатована, али без ширих навода у хрватској историографији (Богдан Кризман, Фикрета Јелић-Бутић, Јозо Томашевић, Хрвоје Матковић). Изузетак је Виктор Новак!

1941. године на скупу у Новој Градишки: „Ustaše, da znate. Ja govorim otvoreno. Ova država, ova naša država mora biti Hrvatska i ničija više... I zato oni koji su došli ovamo, ti treba i da odu. Događaji kroz stoljeća, a osobito ovih dvadeset godina pokazuju da je tu svaki kompromis isključen. Ovo mora biti zemlja samo Hrvata i nikoga drugoga i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba, koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom.“[23]

Виктор Гутић боравио је од 20. до 24. маја 1941. у Загребу и том приликом се састао и са поглавником Антом Павелићем. На скупу у Бањој Луци 28. маја говорио је о сусретима у Загребу и о плановима будућег рада, изрекавши: „Bez sumnje poduzet će se najenergičnije i najstrožije mjere koje se uopće mogu i dadu izvesti. Ono što sam do sada poduzeo tek je sitnica jedna takova malenkost koja se može samo mikroskopski vidjeti, pa onda možete zamisliti šta sve još čeka neprijatelje Nezavisne Države Hrvatske u našoj pitomoj Bosanskoj Hrvatskoj. U tom pogledu imam odriješite ruke. Hoću da služim Božijoj i narodnoj volji. Svi nepoželjni elementi bit će u našoj Krajini u najkraćem roku uništeni, tako da će im se uskoro zatrti svaki trag, a jedno šta će ostati, bit će zlo sjećanje na njih.“[24]

Виктор Гутић изговорио је 29. маја у Санском Мосту и ове речи: „Nema više srpske vojske! Nema više Srbije! Nema gedja naših krvopija, nestalo je ciganske dinastije Karagjorgjevića a i kod nas – uskoro – drumovi će poželjet Srbalja, al Srbalja više biti neće. Izdao sam drastična naređenja za njihovo potpuno uništenje, a slijede i nova naređenja za njihovo potpuno istrijebljenje. Ne budite slabi pram jednoga. Držite uvijek na umu da su to bili naši grobari, i uništavajte ih gdje stignete a blagoslov našeg Poglavnika i moj ne će vam uzmanjkati.“[25]

Равнатељ жупске редарствене области Велике жупе Брибир и Сидрага Јурај Јуцо Рукавина казао је 12. јуна 1941: „Sve što je srpsko pretvorit ćemo u oganj i pepeo... Nema i ne može biti mira sa Srbima. Uništićemo njihove domove prije nego oni unište hrvatsku državu.“[26]

23 *Novi list*, Zagreb, 3. VI 1941.

24 „Stožernik dr. Viktor Gutić dobio je naročite pohvale sa Najvišeg mjesta za svoj dosadašnji rad“, *Hrvatska Krajina*, Banja Luka, 28. 5. 1941, str. 1 i 4.

25 „Triumfalan put Stožernika dr Viktora Gutića u Sanski Most“, *Hrvatska Krajina*, Banja Luka, 30. 5. 1941, str. 1–2.

26 М. Бјелић, *Сабирни усташки логор...*, стр. 14. Аутор се позива на: *Obljetnica Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1943, str. 92.

Ловро Сушић, министар народног господарства, на скупу у Слуњу 8. јуна 1941. године изјавио је следеће: „Ако су се Турци и Грци морали мијењати, морају и ови селити!“[27]

Мате Могуш, римокатолички свештеник из Удбине у Лици 13. јуна 1941. године нагласио је на скупу у том граду: „Iselit ćemo i istrijebit ćemo srpski narod u Hrvatskoj, i bit ću sretan kada budem mogao dijeliti srpsku zemlju Hrvatima. Ustaše će se nemilosrdno boriti i istrebiti sve one koji ne budu vjerni NDH i njenom Poglavniku i stvaraocu Anti Paveliću. Pogledaj narode, onih 16 hrabrih ustaša, koji imaju 16.000 metaka i koji će pobiti 16.000 Srba, poslije čega ćemo dijeliti Mutilačko i Krbavsko polje.“[28]

Међу усташким главарима који су хушкали народ против Срба био је и министар иностраних послова Младен Лорковић. Он је 27. јула 1941. године у говору у Доњем Михољцу, осим осталог, поменуо разлоге и наговестио план злочина: „Naša je dužnost da se pobrinemo, da ovi elementi, koji su najviše doprinijeli tome da je godine 1918. Hrvatska podpala pod srbijansku vlast, da se ti elementi jednom zauvijek u Hrvatskoj onemoguće, odnosno iz Hrvatske odstrane. To su naši Srbi i Židovi. Naša je dužnost da to učinimo i mi ćemo to provesti. Mi ćemo to do kraja sprovesti, i to bez obzira na to što se s druge strane Save i Drine počinje govoriti o čovječnosti i čovječanskim osjećanjima.“[29]

***

Двојица политичара родом из Црне Горе, који су прошли пут од српских до црногорских националиста а завршили у служби хрватске политике, подржавали су одређене усташке идеје, рецимо, о растурању Југославије и стварању независних Хрватске и Црне Горе. Били су то дипломирани правник Секула Дрљевић и свршени гимназијалац Савић Марковић Штедимлија.[30] Дрљевић је био идеолог и највише ратног времена је провео у Земуну; а издао

27 Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес – Фрагмент из хисторије постојања*, Београд, 2019, стр. 51 (у даљем тексту: Ч. Вишњић, *Кордунашки процес*...).

28 *Dokumenta o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 136.

29 *Hrvatski narod*, 28. 7. 1941, str. 1.

30 Кратке биографије Дрљевића и Марковића видети у: *Tko je tko u*..., str. 100 і 390. Упоредити мрежна издања *Hrvatske enciklopedije* и *Hrvatskog biografskog rječnika*.

је договор са командантима четничких јединица из Црне Горе и предао их на немилост усташама од Старе Градишке до Јасеновца. Марковић је био оперативно ангажован у Загребу на разним пословима: организовао је и водио Црногорски национални комитет, учествовао у припреми и раду Хрватске православне цркве, партизане је оптуживао да настављају великосрпску политику, имао запажену улогу у усташкој пропаганди...

***

Неколико образованијих Хрвата, проусташки настројени, оправдавали су уништења Србе. По њиховим тумачењима, на првом месту стајало је питање порекла српског народа у тим крајевима и његовог односа према хрватском народу. О пореклу српског народа у Хрватској причало се по јавним скуповима, у државним институцијама, на пример у Хрватској академији. Тако је Филип Лукас објашњавао да Србе треба поделити на две групе, западну и источну. Западну групу чине они Срби који „ne rade za slobodu i kulturu zemlje i naroda među kojim žive, osim rietkih pojedinaca“.[31]

***

О решавању српског питања сигурно се разговарало међу усташким првоборцима првих година емиграције. Нема довољно аргумената који би потврдили да је у усташком врху већ тада сачињен план. Постоје, међутим, мали докази који указују да је то, ипак, био пројекат. Сигуран траг да је о судбини српског народа било говора у усташком руководству представља допис Председништва владе. Наиме, 26. јуна 1941. године Председништво владе упутило је Одјелу за Србе Министарства унутарњих послова кратак кратак допис: „Predlog u pogledu riješenja srpskog pitanja dostavlja se na nadležno uredovanje i upotrebu“.[32] То даје основу за тврдњу да је постојао програм рада чију је основу Миле Будак изрекао 15. маја у Госпићу!

Стјепан Рубинић, заповедник логора Јадовно, био је кон-

31 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе*.., стр. 139.

32 Судећи по печату, оригинал писма се чува у Хрватском државном архиву, фонд Предсједничтво владе Независне Државе Хрватске. Међутим, уз писмо нема листова са разрађеним предлогом! Факсимил писма је објављено у неколико радова – *Злодела и греси* (приредио Динко Давидов), Београд, 1990, стр. 34; Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945. године*, Београд, 1997, стр. 461.

кретан: „Moramo nešto učiniti za svoje potomstvo. Naša će nas djeca možda i proklinjati, ali će nas unuci blagoslivljati. Ostavit ćemo im mnogo slobodnog prostora, Hrvatska Hrvatima."[33]

Прихватљиви конкретан доказ о постојању плана може бити разговор двојице познаника из студентских дана: Бранко Пешељ, близак сарадник Владимира Мачека, и Еуген Дидо Кватерник, један од усташких главара и челник Равнатељства за јавни ред и сигурност, састали су се 21. јула 1941. године у Кватерниковој канцеларији. У разговору су се дотакли више тема, па и унутрашње политике. Једног момента Кватерник је рекао: „Ja znam, da Ti misliš i očekuješ, da će rat dobiti Englezi. Ja se s Tobom slažem; i ja držim, da će Englezi na kraju dobiti rat, ali Srba u Hrvatskoj više neće biti. Prema tome, tkogod dobije rat, morat će prihvatiti situaciju, kakovu bude našao." На примедбу Пешеља да је та политика неморална и физички неостварљива, пошто би требало уништити око два милиона Срба, Кватерник је одговорио: „Vi ste Radićevci uvijek bili mirotvorci i tamburaši, jedini smo mi Ustaše, koji možemo provesti tu politiku!"[34]

Нешто слично о свођењу српског народа на „зло сјећање" поновиле су усташе после капитулације Италије, тачније средином септембра 1943. године. Усташе су надјачале партизане у борбама око Оточца код Госпића и нанели им осетне губитке. Поједини партизани причали су Миловану Ђиласу, по његовом повратку из Славоније, да су довикивали усташама да се предају јер ће рат ускоро изгубити. Усташе су им узвратиле: „Znamo mi to, ali ćemo do tada još dosta vas pokokati!" Потом су усташе запевале: „Oj Rusijo, sve će tvoje biti, al' lako ćeš Srbe prebrojiti!"[35]

***

Љубо Милош, једна од команданата концлогора Јасеновац, био је задужен за Владимира Мачека у време његовог заточења. Мачек је начуо о злочинима који се врше у логору; видео је да Милош пред спавање изговара Оченаш па га је упитао да ли се боји

33 Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi,* Zagreb, 1999, str. 328.

34 Е. Д. Кватерник, *Сјећања и...*, стр. 248–249! Текст Бранка Пешеља објављен је у часопису *Hrvatska revija* септембра 1961. године. Кватерник је написао одговор али га није предао редакцији часописа јер је у међувремену (10. марта 1962) погинуо у саобраћајној несрећи. Одговор је пронађен у његовој заоставштини и објављен септембра 1962. године. Кватерник је одбацио Пешељеве наводе о наговештеној судбини Срба – *Исто*, стр. 253–257.

35 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 333.

Бога. Милош му је одговорио: „Znam da ću za sve ono što sam počinio i što ću počiniti u paklu gorjeti. Ali ću gorjeti za Hrvatsku!“[36]

И бројни римокатолички свештеници спомињали су како је нужно решавати „српско питање“. Они су сматрали да морају и тим да се баве, а усташки покрет је тражио и налазио своје присталице и међу римокатоличким свештеницима. Најрадикалнији на речима и делу био је жупник из Добоја др Драгутин Камбер.[37]

***

Антисрпство код усташа није спласнуло ни почетком 1945. године што потврђује и следећи текст: „Po našim i stranim novinama i časopisima često se piše o zlodjelima partizana i četnika, obično se misli da se radi o dva veoma različita pojma, koja se medju sobom razilaze te nalaze u nekoj udaljenosti što više i u nekom neprijateljstvu. Medjutim, radi se uviek o jednim te istim ljudima, o jednoj te istoj narodnosti, koja iz sve duše mrzi Hrvate i hrvatsku državu. To su Srbi ispod čijih pandža i njihova kuluka oslobodio se hrvatski narod prilikom uzpostave svoje Nezavisne Države Hrvatske. Nije se jedanput dogodilo da su srbski nacionalisti (мисли се на четнике – *примедба аутора*) naoružani do zuba od velikih neprijatelja baš tim istima u zgodnom času udarili izdajnički u ledja i to njihovim vlastitim oružjem. Prividno su oni bili protiv komunizma za svoju veliku Srbiju, ali glas njihove srbske krvi nije zatajio, kada su se približavale jače snage partizanskih odreda, koji su takodjer Srbi, pa zajednički udarili u svoje stare neprijatelje, s kojima u cieloj svojoj poviesti nisu bili na istoj strani u bilo kojem ratu, nego u vječnoj borbi i trajnom neprijateljstvu.

„Srbi su čudan narod, koji nikada nije živio u miru sa svojim susjedima oko sebe. Sve okolne narode je htio sebi podjarmiti pod svoju vlast. Ako nije bio u ratu, onda je bio u stanju spremanja i čekanja, nalik na divlju zvier, koja je uviek spremna, da zaskoči na svoj plien. Taj narod pravoslavne vjere nepravdom Versajskih ugovora, a svojim lukavstvom i prievarama dokopao se vlasti i gospodstva iza prošlog svjetskog rata nad hrvatskim narodom, koji je katoličke vjere. I kroz 20 godina svoje vladavine nastojali su Srbi Hrvate opljačkati i uništiti. Prvo im je uspjelo, to jest da ga opljačkaju, ali ga uništiti nisu mogli. Hrvati su pak stisnutih zubi podnosili svoje robstvo, čekajući zgodan čas, da se rieše svojih okova i da sa sebe zbace jaram. Taj čas je kucnuo u vrieme novog svjet-

36 В.Мачек, *Мемоари*, стр. 168.

37 ВА, НДХ, 85-38/15.

skog rata i 10. travnja 1941. osnovana je Nezavisna Država Hrvatska."[38]

***

Поједини хрватски историчари прихватили су усташке разлоге за затирање српског народа. Следећи пример то казује: „Najteže povijesno naslijeđe bilo je pitanje Srba u Hrvatskoj, koji nisu prihvaćali nikakvu samostalnu Hrvatsku i koji su započeli oružani otpor protiv nje i prije nego su ustaše uspjele u svim krajevima zemlje uspostaviti svoju vlast, ponegdje ček i prije formalnog proglašenja nezavisnosti".[39]

***

Нема поузданих доказа када је расправљало и шта је закључило усташко вођство по плану решавања српског проблема и преименовања имена самог народа. Зна се да су усташе добиле подршку од једног Немца који се у Загребу налазио на високој функцији – био је то СС-потпуковник Зигфрид Каше, специјални посланик Немачког рајха. Он је о Србима написао и следеће речи: „Ja sam naredio da se pravoslavci u Hrvatskoj ne nazivaju 'Srbima', nego samo pravoslavnim – ortodoksnim državljanima Hrvatske. To mi se učinilo nužnim, da ne bismo svojim priznanjem podupirali velikosrpsku misao. To treba đa ostane princip našeg postupka na hrvatskom državnom području..."[40] Другачије речено – Срба нема, има православних![41]

Свођење Срба на верску категорију подржавали су и познатији и утицајнији римокатолички свештеници попут Керубина Шегвића који је о томе више пута писао.[42]

Кашеова идеја остварена је проглашењем наредбе о обавезном ношењу на левој руци траке са натписом „pravoslavac": „Smje-

38 „Preko stotinu mučenika", *Ustaša – Viestnik hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta*, 14. siječanj 1945, str. 9.

39 Б. Зелић-Бучан, *Независне Држава*..., стр. 199.

40 Писмо Зигфрида Кашеа Министарству спољних послова, генералу Едмунду Глезу фон Хорстенауу и саветницима немачког посланства у Загребу о приликама у Независној Држави Хрватској, од 3. децембра 1943. године – Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961, стр. 293–300.

41 Зигфрид Каже је у лето 1941. године предлагао Анти Павелићу стварање посебне православне црквене организације која неће бити српска – Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд, 1989, стр. 83–84.

42 Kerubin Šegvić, „Jesu li pravoslavci u Hrvatskoj Srbi?", *Hrvatski krugoval*, Zagreb, 25. 7. 1943, str. 13.

sta obavjestite sve pravoslavce Vaše općine preko seoskih knezova, da nesmiju izići iz svog sela bez bijele trake na lijevoj ruci na kojoj mora biti latinicom napisano PRAVOSLAVAC. Tko se ogriješi o naredbu biti će uhapšen i najstrožije kažnjen."[43]

Регистрација Срба православне вере наређена је 23. јула 1941. године.[44]

3.5-2. Државни злочин над српским народом

После читања сведочења прогнаних и избеглих из Независне Државе Хрватске, нарочито делова описа злочина почињених над припадницима српског народа, неминовно се намеће утисак да та нечувена зверства и не треба да буду у домену делатности историчара, већ да су они више у домену стручне анализе познавалаца медицинских наука, првенствено психолога или психијатара.[45]

Историчар може да објасни историјски контекст (опште прилике у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославији или тежњу политичких елита међу Хрватима ка независној једнонационалној и римокатоличкој држави). Историчар треба да упозори на дуготрајне процесе из геополитике Ватикана према српском православљу на Балкану што ју је спроводио тамошњи римокатолички клер. Значајан сегмент те политике остваривао се кроз подучавање пастве у исправност учења које су заступали – да су у новој хрватској држави сви католици Хрвати, а сви Хрвати католици, док су остали шизматици.[46]

Историчар такође може да наведе најважније чињенице о почињеним злочинима, али не и да разјасни бестијалност злодела, као и више него монструозне начине мучења и убијања жртава.

Злочинима почињеним у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године претходило је организовање паравојних кампо-

43 Наредба Усташког стана Пожега od 13. maja 1941. godine – BA, НДХ, 313-55/1-2. Видети и: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata, tom I Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945. godine*, Beograd, 1993, str. 44.

44 BA, НДХ, 189-13/2-1.

45 Видети: Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016; Вукашин Максић, *Анатомија зла: Независна Држава Хрватска*, Београд, 2021.

46 Радослав Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове* (приредио Вељко Ђ. Ђурић), Београд, 1998.

ва у Мађарској и касније у Италији где су се окупљали усташки предводници и инструктори за неколико стотина присталица и чланова покрета. Могуће је претпоставити да се у том смислу форсирала покорност вођи, то јест поглавнику, а потом да се здушно радило на гајењу пакости, мржње и злобе према непријатељу (који је тог момента био оличен у краљу, Југославији, Београду, Србима...). О томе сведоче поједини чланци у ондашњој усташкој штампи, у којима су често помињанеа освета и употреба бомби и ножа у борби против наводних непријатеља.[47]

А. Законодавство

Војни слом и распад државног апарата Краљевине Југославије довели су до појаве безакоња у разним крајевима. Безакоње је исказивано брутално нарочито у крајевима са мешовитим становништвом.

Неспорно је да је апсолутна већина хрватског народа прихватила с одушевљењем распад Краљевине Југославије и проглашење своје државе. Опште је уверење било да долази њихово време и време римокатоличанства.

Тешко је образложити како је већина српског народа прихватила проглашење нове државе. Углавном су то били сељани, лојални убеђењу да би требало сачекати развој прилика. Непријатељство је расло ширењем масовних злочина и терора над члановима прератних српских политичких странака, припадницима полиције, државним чиновницима, православним свештеницима, учитељима, трговцима и занатлијама.

Нова власт оличена у усташама имала је своје планове према српском народу и спроводила их је већ од првог дана. Срби су се уверили да је нова власт далеко бруталнија од некадашње аустроугарске. Има тврдњи да Срби нису губили наду да ће терор престати када се усташки систем устали. Сматрали су да је просто немогуће да би државна власт била у стању да употреби војску и полицију за истребљење сопствених држављана.[48]

***

Законодавство Независне Државе Хрватске што се односи-

47 Видети: *Kalendar Nezavisna Hrvatska Država za 1934. godinu* (uredio dr. Mile Budak).

48 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 168–171.

ло на српски народ довољно је познато у историографији тим пре што су ондашња званична штампа и друге публикације сачуване и доступне.[49] Није згорег ипак подсетити на наредбе и уредбе које су представљале основу затирања српске цивилизације.

Све оно што се обично везивало за православље и поистовећивало са њим и Српством забрањивано је низом законских одредби и уредби. Забрањивање је значило осуђивање на нестајање. Законске одредбе и уредбе проглашаване су се скоро свакодневно.

Државни злочин започет је већ 19. априла 1941. године проглашењем Законске одредбе о некретнинама такозваних добровољаца. Реч је о одузимању имовине добровољаца са територија некадашње аустроугарске царевине који су ратовали у војсци Краљевине Србије и после рата добијали у Славонији пуста земљишта, углавном до тада необрађивана.[50] Ускоро је уследило и њихово протеривање у Србију.

Један од специфичних видова антисрпства јесте раздвајање Срба из Србије, то јест Србијанаца, од Срба из Независне Државе Хрватске. Почело је наредбом о обавезном пријављивању Србијанаца који су се на те просторе доселили после 1. јануара 1900. године као и њихових потомака. Потом је уследило њихово протеривање у Србију. Почело је с обзнаном Zakonske odredbe o imovini osoba iseljenih s područja Nezavisne Države Hrvatske.[51]

***

Прва забрана Србима обзнањена је већ 24. априла 1941. године а односила се на даљи рад у државном администрацији и на руководећим местима и обавезном препуштању тих послова римокатолицима и муслиманима: „Starješine srpsko pravoslavne vjere predat će dužnost najstarijem po rangu organu katoličke, odnosno muslimanske vjere.“[52] Истога дана обзнањена је и наредба о забрани српског писма ћирилице.[53]

49 О затирању Срба видети и у: Р. Б. Макормик, *Хрватска под*..., стр. 73–84. Аутор се ослањао искључиво на радове на енглеском језику, користећи их без уобичајене критичности према цитираним тврдњама!

50 *Narodne novine*, 19. 4. 1941; Законска одредба је допуњавана – *Narodne novine*, 3. 8. 1941.

51 *Narodne novine*, 7. 8. 1941.

52 ВА, НДХ, 1-1/1.

53 Ова наредба имала је само два члана. Први је гласио: „1. Na području

Српски изрази који су се користили у свакодневном говору и језику били су забрањени.[54]

Забрањена је била употреба имена „српска православна вера“ и наложено да се користи „грчко-источна вјера“, а нешто касније, у складу са законима о новом хрватском правопису, „грчко-источна“.[55]

Промена имена вере повлачила је и забрану прикупљања црквеног прireза за српске православне општине.[56]

Српске конфесионалне народне школе и забавишта такође су забрањена.[57]

Одузета је имовина српским установама у Сремским Карловцима.[58]

Празници које је прослављао српски народ уз своју Цркву били су забрањени – први је забрањен Видовдан.[59]

Хрватима је чак сметао и јулијански календар па су и њега забранили.[60]

Широм Независне Државе Хрватске било је много насеља која су у свом имену имала нешто што је подсећало на српско. Хрватске власти биле су одвећ ревносне у променама имена, то је

Nezavisne Države Hrvatske zabranjuje se uporaba ćirilice“. Исти дан обзнањена је и „Проведбена наредба“ која је одређивала шта треба радити да се ћирилица затре за три дана – *Narodne novine*, 25. 4. 1941.

Мржња према ћирилици види се и по забрани израде надгробних споменика коју је почетком јуна 1942. наложило Министарство унутарњих послова – Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 11.544 (у даљем тексту: АЈ, 110...).

Нешто више од четврт века пре ове забране, исто се десило и 1915. године (после окупације Србије од немачке војске) у Босни и Херцеговини, када је то наредио поглавар генерал Стјепан Саркотић.

54 Усташки стожерник за Крајину Виктор Гутић је 16. маја 1941. доставио свим локалним институцијама власти ово наређење: „Naređujem da se u svim službenim dopisima izbace srpski - srbijanski izrazi, i da se upotrebljavaju čisti hrvatski izrazi.“ – ВА, НДХ, 318-35/1.

55 *Narodne novine*, 19. 7. 1941; *Hrvatski narod*, Zagreb, 21. 7. 1941.

56 *Narodne novine*, 25. 6. 1941.

57 *Narodne novine*, 21. 6. 1941.

58 *Narodne novine*, 20. 9. 1941.

59 „Krvavi bilans Nezavisne Države Hrvatske“, *Specijalno izdanje „Revija 92“*, Beograd, 1991, str. 43.

60 *Narodne novine*, 4. 12. 1941.

трајало за све време постојања њихове државе.[61]

Закони против православних Срба нису важили за православне Украјинце, Русе и Румуне.[62]

У контексту одвајања хрватског од српског језика најпре је уследила забрана употребе речи из српског и обавезно коришћење хрватских речи.[63] У том духу је и име насеља Раскршће постало Križanje![64] Спровођење тих наредби поверено је Повјеренству за језик, његову чистоћу и правопис и Хрватском државном уреду за језик.[65] Основу за формирање поменутих установа представљала је Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i pravopisu, коју је потписао надлежни министар Миле Будак.[66] Прва књига која је штампана такозваним „korienskim pravopisom" била је дело Анте Павелића *Strahote zablude* (Zagreb, 1941).

61 Промењена су имена места:
Sremska Mitrovica = Hrvatska Mitrovica – *Narodne novine*, 26. 6. 1941;
Putnikovo Brdo = Kvaternikovo Brdo – *Narodne novine*, 22. 8. 1941;
Srpske Moravice = Hrvatske Moravice – *Narodne novine*, 25. 8. 1941;
Sremski Karlovci = Hrvatski Karlovci – *Narodne novine*, 28. 8. 1941;
Gradinsko Karađorđevo = Tomislavovac – *Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Novo Obilićevo = Zvonimirovac – *Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Njegoševac = Našički Antunovac – *Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Zelinja Srpska = Zelinja Srednja – *Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Kalenderovci Srpski = Kalenderovci Gornji – *Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Grapska Srpska = Grapska Donja – (*Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Suho Polje Srpsko = Suho Polje Donje – *Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Petrovo Polje = Schonbron – *Narodne novine*, 20. 9. 1941;
Suhomlački Milanovac = Suhomlački Antunovac – *Nova Hrvatska*, 25. 9. 1941;
Mikleuški Aleksandrovac = Orahovac – *Nova Hrvatska*, 25. 9. 1941;
Mikleuški Petrovac = Florianovac – *Nova Hrvatska*, 25. 9. 1941;
Hadžićevo = Pavelić Selo – *Nova Hrvatska*, 25. 9. 1941;
Srpsko Selište = Moslavičko Selište – *Narodne novine*, 3. 10. 1941;
Srpsko Polje = Hrvatsko Polje – *Narodne novine*, 6. 10. 1941;
Srpska Kapela = Hrvatska Kapela – *Narodne novine*, 6. 10. 1941;
Carev Lazarevac = Kašljevac – *Narodne novine*, 23. 10. 1941;
Mrkonjić Grad = Varcar Vakuf – *Narodne novine*, 12. 11. 1941;
Bosanski Aleksandrovac = Adolfstal – *Narodne novine*, 6. 12. 1941.

62 ВА, НДХ, 313-35/1; *Исто*, 143-47/4; *Исто*, 189-9/2; *Исто*, 201-12/22; *Исто*, 203-14/1.

63 Драган Давидовић, „О књижевнојезичкој политици у НДХ", *Зборник о Србима у Хрватској*, 2, Београд, 1991, стр. 259–280.

64 *Narodne novine*, 20. 9. 1941.

65 *Narodne novine*, 28. 4. 1941.

66 *Službeni glasnik Ministarstva nastave*, 1. 10. 1941.

***

Затирање Српства и злочини нису били резултат самовоље различитих усташких органа, установа, група и појединаца, већ је то био државни пројекат много раније планиран. У Италији, под добром заштитом Бенита Мусолинија, Анте Павелић се спремао за будућност. Он је 1936. написао програм рада будуће усташке државе имитирајући Адолфа Хитлера и његов *Mein Kampf*.[67]

***

Чишћење територија од српског народа почело је у западној Славонији, настављено у Босанској Крајини, источној Херцеговини и источној Босни.[68]

Први велики злочин почињен је 27–28. априла 1941. у селу Гудовцу код Бјеловара када је масакрирано 197 Срба мушкараца (сељака и неколико свештеника) сакупљених из околних насеља.[69]

Босанска Крајина се налазила на око 80 километара од Загреба, чинила је гранични простор према Хрватској, источна Босна граничила се са Србијом а источна Херцеговина се ослањала на Црну Гору. У поменуте регије отишли су старе усташе, Павелићеви саборци из емиграције: као стожерници Виктор Гутић у Бању Луку, Љубомир Кватерник у Бихаћ, Јурај Францетић у источну Босну, Иво Херенчић и Мијо Бабић у Херцеговину.

У Босанској Крајини почело је чишћењем града и околине Бихаћа од Срба: 20. јуна 1941. године плакатима, што их је потписао Љубомир Кватерник, велики жупан жупе Крбава и Псат, којима је забрањиван боравак Власима („t.zv. Srbima“) у граду и околини.[70]

---

67 Програм рада Анте Павелића – ВА, НДХ, 85а-25/6; „Treba klati. Ono što pije krv Hrvatskog naroda treba poklati, da se više nikada to zlo u hrvatskoj sredini ne pojavi“. – *Ustaša*, 7/1932.

68 *Зборник одабраних докумената „Злочини Независне Државе Хрватске 1941–1945. године – Књига 1 (1941–1942)* (приредили др Маријана Мраовић и Петар Ђурђев), Нови Сад, 2020.

69 Упоредити: Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“ 28. travnja 1941“, *Radovi* Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, 2007, str. 197–208; Miloš Bjelovitić, „Gudovac (Naselje sa prvim genocidom nad Srbima 1941)“, *Гласник Географског друштва Републике Српске*, Бања Лука, 2008, стр. 213–225. Михаило Станишић без основа приписује Немцима кривицу за злочин – Михаило Станишић, *Србоцид*, Београд, 2008, стр. 43.

70 Оригинал плаката је сачуван: ВА, НДХ, 195–14/20-1; Плакат је објављен у неколико публикација, на пример у: Вељко Ђурић Мишина, *Саслушања српских избеглица – Историјски контекст и анализа саслушања*, Бања Лука –

Четири дана касније Кватерник је усмено наредио својим потчињеним да из Бихаћа, Доњег Вакуфа, Бугојна и Купреса иселе Србе и Јевреје, осим оних рођених у мешовитим браковима.[71]

Кватерник је 27. јуна известио телефоном Министарство иностраних послова о својим активностима и том приликом нагласио: „Ispraznio sam područje grada Bišća od Srba i Židova. Ostalo je oko 600 domova prazno." Министарство је писмо 12. јула проследило официру за везу при команди Друге италијанске армије у Карловцу са измењеним текстом. Међутим, уместо поменуте прве реченице стајало је: „Na području grada Bišća ima 600 stanova."[72]

У источној Херцеговини није било Хрвата – било је Срба и муслимана који су проглашени Хрватима. Стога је требало радикално изменити националну структуру. Тај простор представљао је поприште православно-муслиманских сукоба „крста и полумесеца" у дугом трајању. Ти сукоби изродили су узајамну нетрпељивост која се исказивала у ратним годинама и првим поратним, на пример 1914! Нова прилика за њихово распламсавање указала се 1941. године кад су се муслимани прикључили усташама па су сурово исказали своју србофобију.[73]

***

Божидар Ј. Драгичевић, богослов родом из околине Книна, спасио се од усташког клања бегом на италијанску територију. Те дане је описао следећим речима у једном свесци у манастиру Крка: „Догоди се једно између највећих чуда у историји човечанства: У име Христа служило се ђаволу; у име Христа вршени су најкрвавији злочини. Они који служише Христу, највећи крвници посташе. Крв православних синова, сузе и црнина безбројних мајки, браће и сестара, већином је дело њихово. Они мољаху Христа да благослови њихову мржњу против Срба. Дадоше најужаснију интерпретацију Христа. Њега, који је само Љубав, који је из љубави поднио страдање на крсту, моле да благослови њихове злочине."[74]

Нови Сад, 2023, стр. 177.

71 ВА, НДХ, 1436-17/8-2.

72 Велимир Иветић, „Један пример фалсификовања садржаја документа од стране НДХ о њеном геноциду над Србима и Јеврејима", *Војно-историјски гласник*, 1–2, Београд, 2002, стр. 90–98.

73 Б. Петрановић, *Србија у*..., стр. 121.

74 Запис у „Књизи посетилаца" манастира Крке, стр. 35-36. Запис је настао 26. јуна 1941. године.

Б. Злочин

Харангу у масама хрватског народа започела је штампа.[75] Потом су Срби најпре убијани потајно: поверљивим људима и усташким повереницима слате су тајне окружнице са списковима за ликвидацију. Потом су то чинили јавно.[76]

Масовни терор и злочини започели су после одласка главнине немачких јединица у нову операцију на истоку, против Совјетског Савеза (која је покренута 22. јуна 1941).

Почело је ванредном законском одредбом и наређењем 26. јуна 1941. године поводом вести о српском народном устанку против Независне Државе Хрватске. Поменути акт означио је оне које треба казнити на разне начине: „Istodobno pozivam sve osobe, koje su se do uspostave Nezavisne Države Hrvatske ogrješavale o hrvatske narodne probitke bilo glasajući za nehrvatske stranke, bilo svojim prisustvom u nehrvatskim i protuhrvatskim društvima, bilo svojim sudjelovanjem u korupciji, ili da su se obogaćivali intervencionističkim poslovima, jednom riječju sve osobe čija je prošlost nehrvatska, protuhrvatska ili društveno nečasna, a koje su se pokušale gurati ili su se čak ugurale u državne službe, u ustaške organizacije ili u postrojbene ustaške vojnice, ili čak u Hrvatsko domobranstvo, da se u roku od osam dana same povuku i odstrane, jer će inače nakon izminuća toga roka biti prisilno i na bolan način odstranjene te podvrgnute odgovarajućem postupku“.[77]

Злочин је почео уочи Видовдана и настављен је следећих месеци. Већ у јулу и августу злочин је попримио стравичне размере: уништавано је све живо – и људи и стока, уништавана је имовина. Злочин је обично почињао позивом Србима да се сакупе на одређено место (црквена порта, школа, пијаца или некој управној згради), под изговором да ће им ту бити саопштене наредбе власти. Потом би уследило везивање, одвођење на скровито место ради убијања, клање, паљење.... Вести о покољима су се брзо ширile чак изазивајући неверицу исказивану тврдњама да је све то преувеличано и да ће престати кад виша државна власт сазна о томе шта се збива. Многи Срби су били у родбинским и пријатељским

75 „U NDH nema srpskog naroda, nema takozvane srpske pravoslavne crkve... U Hrvatskoj ne može biti Srba niti pravoslavlja, a Hrvati će se pobrinuti, da se to čim prije ispuni..“ – *Hrvatski narod*, 30. 7. 1941.

76 *Саопштење Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, бр. 7–33, Београд, 1945, стр. 376.

77 *Narodne novine*, 26. 6. 1941.

односима са Хрватима што им је додатно давало разлог за неверицу. Познато је неколико случајева да су поједини Срби преживели покољ, чак се и извукли из јама па отишли локалним усташким властима да траже објашњење: жртве нису могле да поверују да је све то било плански изведено.[78]

Кад су српски сељани схватили да терор и злочини нису случајни већ плански спровођени, усташе и њихови сарадници из околних места су кренули да примењују другачију тактику: почела су препадања, обично у зору, кад су сви укућани на спавању.

***

„Забацивши пушку о раме, у свом сељачком одијелу, они су нескривено ишли у пљачку, за њих традиционални облик економије.“[79]

„За офанзиве видио сам мртву жену крај једног отвореног трапа кромпира у Доњем Кирину, можда је била из Бучице. Не знам који је враг довуче у пљачку. Ружна, баш ружна слика мртве, убијене жене крај рпице ископаног кромпира.... Усташе су организирале превоз путем кола сељачких која су мобилизирали. С друге стране имамо масовну појаву пљачке и палежа. Они уносе сламу у куће. Најприје опљачкају, онда пале. Та појава је масовна...“[80]

***

Старе усташе су се од националиста и шовиниста лако претварали у фанатичне злочинце. Они малобројни који су избегавали злочињења присиљавани су да у њима учествују дисциплином, личним примером у злочину и претњама. У међувремену био је видљив и други процес: увлачење што је могуће већег броја усташа и њихових присталица у масовни терор и злочине. По томе се усташки режим разликовао од нацистичког, где су терор и злочин спроводили мале и полујавне јединице одвојене од главнине организације и покрета.

Усташки терор био је прилично отворен, мада су поједини напади на села планирани и извођени у тајности како би се пости-

78 Видети о тим недељама у књижевним делима партизанских бораца Бранка Ћопића *Пролом* и *Глуви барут*, и Драгана Гргића *Корана ко рана* (Источно Сарајево, 2023). Поменути документарно-историјски романи нуде сведочења очевидаца о тим временима – о терору и почетку устанка.

79 Станко Ћаница Опачић, *Србин у Хрватској*, Београд, 1989, стр. 39.

80 Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес...*, стр. 62.

гао успех на основу фактора изненађења. Међутим, потом би се о акцијама говорило јавно, чак и у новинама: усташе су се хвалиле својим делима. Дичењем почињеним злоделом требало је да послужи и у циљу застрашивања српског народа.

***

Мирјана Поповић из Краљевчана код Глине, Банија, казивала је о оном што је видела и чула: „Усташе не само да су убијали него су и вршили најгора злостављања и мучења. Тако су у селу Шушњару ухватили 25 деце, повезали им руке страга на леђа жицом и поставили ову децу испод врата од сеника те им турили ноге на врата унутар сеника док је остали део тела остао напољу, а тада су запалили сеник тако да су деци изгореле ноге до колена. Овако упола изгорелу децу извукли су касније и бацили на цесту док деца нису издахнула у најгорим мукама. Практиковали су обично да старије људе оставе у кућама затворене и онда куће запале, а жене и децу убијају т.ј. боду бајонетима и то најпре децу а онда жене.“[81]

Смиља Пантелић из Грачаца: „Крај јула представља врхунац усташког зверства. У селу Штикади побијено је код цркве 85 људи и жена и бачено у понор ’Јелар‘. То је било 28 јула 1941 године. Људе су у мањим гомилама везивали за руке жицом, доводили до понора, првога ошамутили, тај је пао у понор и повукао за собом остале живе. Децу су напросто кидали. Додајем у погледу зверстава у усташком стану у Грачацу још ово. Тамо су децу живу секли, вадили им џигерице, пржили на жару и давали мајкама да једу, а ове сироте то нису знале, па су то јеле мислећи да је то животињско месо. Касније су им кували и друге делове тела. Тек кад су те жене наишле на куване прсте са ноктима, виделе сву грозоту тих свирепости тек тада.“[82]

Ајдуковић Даринка, учитељица из Средње Горе, срез Удбина, сведочила је: „.... У тим данима постојала је међу Србима у срезу удбинском ретка слога, јер се радило о спасавању голих живота. Тек касније Срби су се почели раздвајати и формирати разне групе тако да су се почели издвајати четници и партизан. Ове групе имале су и своје вође између домаћих људи и дошљака са стране. Тако

81 Сведочење Мирјане Поповић налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 160–163.

82 Сведочење Смиље Пантелић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 5–9.

национални устанак у одбрану Срба против усташких злодела није никада дошао до правог изражаја.“[83]

***

Намере усташких главара према Србима биле су сложене: изазивали су на отпор, побуну и одмазде а истовремено да принуде Хрвате да се приклоне усташкој политици и држави.

Усташка стратегија је тежила да укључи што више Хрвата против Срба. У ту сврху коришћене су мање групе присталица којима су командовале старе усташе, обучене за терористичке акције. Припадник групе који је починио злочин над српским цивилима није се предавао непријатељу јер је знао да га чека сурова освета. То га је терало у још суровије акције. Страх да ближа родбина не страда у освети давало му је додатну вољу да учествује у тоталном чишћењу.

***

Историчар Марк Мазовер био је конкретан у опису усташке политике према српском народу: „Od 6,3 miliona stanovnika nove države samo 3,3 miliona bili su Hrvati, bilo je 1,9 miliona Srba, 700.000 muslimana, 150.000 Nemaca i 40.000 Jevreja. Ipak, uprkos tome, ustaše su bile zaklete na nasilno istrebljenje nehrvatskog, a pogotovu srpskog i jevrejskog uticaja u zemlji. Vlada je zabranila upotrebu ćirilice, legalizovala konfiskaciju jevrejske imovine i donela zakon o nacionalnosti. u isto vreme, paravojni odredi krenuli su u koljački rat protiv Srba, Jevreja i Cigana i za više od mesec dana, dok ih nemački protesti nisu primorali na kratkotrajno usporavanje, ustaške jedinice izvršavale su masakr za masakrom, ponekad targetirajući istaknute Srbe, ali u drugim prilikama, posebno u istočnoj Hrvatskoj, koljući čitave zajednice u scenama grotesknog nasilja i sadizma. Kad su zatvori postali prenatrpani, grupa koncentracionih logora izgrađena je u okolini Jasenovca, na reci Savi, i oni su ubrzo postali ozloglašeni centri za ubijanje. u junu istaknuti hrvatski Srbi uputili su molbu srpskoj vladi u Beogradu da pozove Nemce da intervenišu. Nisu znali da se Hitler već sreo sa Pavelićem u svom letovalištu Berhtesgadenu i od njega tražio da nastavi da sprovodi svoju politiku nacionalne netrpeljivosti narednih pedeset godina.“[84]

83 Сведочење Даринке Ајдуковић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 20–26.

84 Marko Mazover, *Hitlerovo carstvo – Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Beograd, 2019, str. 371–372.

У обимној литератури о Независној Држави Хрватској наводе се бројни разлози извршења злочина над српским народом. Посебно место у том контексту припада тврдњама Јере Јареба. Он, наиме, најпре одбацује наводе да су херцеговачки четници први почели нападе на хрватско становништво, потом додаје: „Medjutim, trebat će razjasniti ulogu i planove četničkih postrojbi, koje su bile organizirane u sklopu jugoslavenske vojske pred rat 1941. Da li je postojao srpski plan o pokolju svih važnijih antisrpskih ličnosti u Jugoslaviji za slučaj rata? Da li su taj plan trebale izvesti četničke postrojbe jugoslavenske vojske? Da li je taj plan ostao neostvaren radi brze propasti Jugoslavije i potpune vojničke bezglavosti već od prvog dana.“[85]

Нису спорна Јаребова питања о четничким формацијама Југословенске краљевске војске. Спорно је то што нико и никада није нешто слично споменуо или написао! Стога се може закључити да је поменути цитат тенденциозан и да, у својој суштини, представља својевољну одбрану злочина. Уосталом, он је то и сам јасно исказао у наредним реченицама: „Ustaški pokret bio je odgovor na srpske zulume i bespravnu vladavinu u Hrvatskoj. Smisao stvaranje ustaškog pokreta i akcija dr. Ante Pavelića bio je, da se na silu treba odgovoriti silom. 'Na ljutu ranu ljuta trava'.“[86]

***

Хрватски национализам усташке провенијенције оријентисао се на потпуну елиминацију Срба: физичком ликвидацијом, протеривањем и насилном асимилацијом (најпре прекрштавањем, а потом административним проглашењем за Хрвате). Применом таквих метода усташки режим директно је подстицао српско становништво на масовно супротстављање злочину кроз оружану одбрану ради биолошког опстанка на територијама где је вековима обитавао.

Када су се Срби почели супротстављати хрватским злочинима, Еуген Дидо Кватерник је обзнанио наредбу у којој је сурово запрећено да ће за сваку главу Хрвата, подразумевајући муслимана и католика, стрељати 50 најугледнијих Срба.[87]

85 Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Buenos Aires, 1960 (Zagreb, 1995), str. 89 (у даљем тексту: Ј. Јареб, *Пола стољећа*...).

86 Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 90.

87 Наређење Заповједништва копнене војске – ВА, НДХ, 84-27/1.

В. Пропаганда и оптужбе против четника

Усташки злочини против Срба и српско неприхватање Независне Државе Хрватске нужно су резултирали српским отпором. Прве герилске јединице организовали су припадници четничких удружења и то већ у мају 1941. године, а знатно касније и комунисти.[88]

Једна од честих оптужби већине хрватских политичара до априла 1941. године и усташких главара односила се на званичну и уврежену интерпретацију четништва у српској историји што је праћено бројним, најчешће неоправданим али пропагандистичким оптужбама на рачун њихових активности.

***

Хајдуци, ускоци и стари четници били су српски национални борци за отпор окупатору (турској и млетачкој власти) и слободу. Четници су настали на размеђу 19. и 20. века у годинама разрешења такозваног Источног питања у коме је Турска у рату 1912–1913. године прогнана са Балкана.

Традиција четништва форсирана је у првој јужнословенској држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Ангажовало се на томе да четничка организација осим код Срба буде прихваћена и од припадника осталих народа.

Стварност је демантовала добре намере: такве замисли Хрвати напросто нису прихватали, осим ретких изузетака. Основна замерка са њихове стране сводила се на тврдњу да четничка удружења постоје само зарад спровођења терора над Хрватима а никако као форма зближавања.[89]

Четничких удружења било је углавном у крајевима са благом српском већином (Северна Далмација и Босанска Крајина, и донекле, у Лици, на Банији и Кордуну).

88 З. Раделић, *Хрватска у Југославији*..., стр. 30

89 Đuro Stanisavljević, „Pojava i razvoj četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941–1942. godine", *Istorija XX veka Zbornik radova IV*, Beograd, 1962, str. 5–137; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979; Fikreta Jelić-Butić, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj – Prilog građi o četničkim udruženjima u Banovini savskoj 1934–1936", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1988, str. 145–232; Zdravko Dizdar, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije", *Scrinia slavonica*, br. 2, Slavonski Brod, 2002, str. 75–116.

Пропагандистичко форсирање хрватског питања на посебан начин видело се кроз оптуживање четника да шире антихрватство употребљавајући силу и терор, не презајући ни од злочина. С друге стране стајале су оптужбе да су четници повод јачања франковаца и праваша и њиховог заоштравања реторике против Срба уопште.

Бановинске власти Савске бановине маја 1935. године забраниле су четничка удружења на територији под својом управом и то је спроведено у наредних годину дана. Тако је та политичка замисао пропала и била злоупотребљена у идеолошкој борби хрватског народа за самосталну националну државу.

Четништво се, по усташкој пропаганди, сводило на начин ратовања српске војске у прошлости. Када је државна пропаганда окривљавала четнике за зло, то је подразумевало цео српски народ. Међутим, сам појам четник био је синоним за ратоборног борца, по потреби веома агресивног и спремног на бруталност. Оваква представа о четницима, захваљујући усташкој пропаганди, доносила је припадницима хрватског народа ослобађајући осећај да они сами нису криви за сопствена злодела. Хрвати усташе су били злочинци спремни да затру Српство.[90]

Г. Протеривање

У свим плановима протеривања Срба стално се говорило о становницима православне вере, касније грко-источне. Такво именовање народа, његово свођење на верску компоненту, није случајно. Наиме, протеривање православног становништва заправо је представљало верско чишћење територија. У истом контексту, прекрштавање представља део римокатоличког прозелитизма. У ствари, то се треба назвати најтачнијим именом: рат римокатоличанства против српског православља (у околностима постојања Независне Државе Хрватске).

Протеривањем православног становништва, односно срп-

90 „Усташе су као звјери провалили у наше село и покупили невине људе, људе од плуга и мотике, и те људе убијали на најгрознији начин. Знате ли ви за јаме у којима леже на стотине невиних људи, жена и дјеце поубијаних мањевима, завезане жицом и бачене у воду. За страховита мучења, за палеже и отимање имовине? Усташки крвници учинили су више зла овоме народу за пет мјесеци него Турци за 500 година своје владавине.“ Текст је из одговора команде једног српског одреда из околине Коњица на позиве хрватских усташких власти да се предају и положе оружје – ВА, НДХ, 244-36/1.

ског народа, из Независне Државе Хрватске, настала би етнички и верски хомогена држава. Таква држава била је крајњи циљ усташке идеологије и стратешке политике Ватикана.

***

У првој фази уништења српског народа примењивани су страховити терор и застрашивање, како би се сами Срби исељавали у Србију. Протеривање у Србију било је реализација идеја Анте Старчевића о „враћању" Срба на просторе одакле су дошли у Хрватску. По истом учењу, Дрина и Сава су границе народа. Одговор на питање шта са Србима био је, такође по Старчевићу и његовим следбеницима и наследницима: Преко Дрине или у Дрину! У првим месецима усташке државе чуло се безброј предлога где треба пресељавати српски народ.[91]

Нема поузданих података о томе колико је Срба из Независне Државе Хрватске пребегло и колико их је организовано пресељено у Србију – постоје само процене са различитим подацима.[92]

91 М-Ж. Чалић, *Историја Југославије*..., стр. 196–198.

92 На основу сачуване документације Државног равнатељства за понову о организованом пресељењу Срба, у Србију је стигло 13.234 особе – Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske", *Historijski zbornik*, 1-4, Slavonski Brod, 1956, стр. 137.

Комесаријат за избеглице при влади Милана Недића писао је о око 400.000 избеглица, међу којима је било 82.000 деце – Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji 1941–1944*, I, Beograd, 1979, str. 198-199; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, II, Минхен, 1968, стр. 183 (у даљем тексту: С. Краков, *Генерал*..); Милош Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945*, Београд, 1994, стр. 442. Други извор, иначе близак влади, писао је о око 200.000 избеглица – ВА, НДХ, 234-55/4.

Министар војни и начелник Врховне команде Југословенске војске у отаџбини, генерал Драгољуб Михаиловић, обавестио је средином августа 1942. године своју владу у Лондону да је у Србији око 104.000 Срба из Независне Државе Хрватске. – С. Краков, *Генерал*..., II, стр. 183.

По извештајима поверљивих људи владе Краљевине Југославије из 1942. године, из Хрватске је до тада пресељено око 120.000 особа – Љ. Бобан, *Хрватска*..., стр. 53 и 477.

По налазима једне комисије коју је основао Свети архијерејски синод Српске православне цркве, из Независне Државе Хрватске протерано је око 300.000 Срба – *Гласник СПЦ*, 4/1946, стр. 53.

По извештају немачке Службе безбедности из Београда, од 17. фебруара 1942, у Хрватској су чињени невиђени злочини над српским народом: „Број православаца које су Хрвати поклали и садистичким методама мучили до смрти, мора до сада бити процењен на око 300.000 људи. Због ових зверских злочи-

***

Нижи органи власти извештавали су своје надређене о протеривању и пресељењу. Тако, на пример, заповедништво Четврте оружничке пуковније извештава 7. јула 1941. године о новостима и исељавању Срба и Јевреја из Бихаћа и околине: „Pribavljanje svih podataka vojnog i političkog značaja na području pukovnije: 24. lipnja 1941. Gospodin Župan Velike Župe Psat i Krbava naredio je usmeno, da se imaju iseliti cjelokupno pučanstvo iz Bihaća grkoistočnjačke i židovske vjere, izuzev stranaca i mješovitim brakovima onih koji su Hrvati. Rok za spremanje pučanstva dat je 1 sat te je u 5 sati pučanstvo pristizalo na sabiralište i u 24 teretna kamiona, koje su talijanske vojne vlasti stavile na raspoloženje, u dvije partije preveženi u Kulen Vakuf gdje su preuzeti od kotarskog predstojnika iz Bos. Petrovca. Židovi su smješteni u Kulen Vakufu a grkoistočnjaci raseljeni po kotaru Bos.[anski] Petrovac. Iseljeno pučanstvo sobom je na glavo moglo ponijeti po 500 dinara a ostalo im je oduzeto, te novac koji je pretresom kod njih nađen i dragocijenosti predate su kotarskom predstojniku.“[93]

***

Чишћење православног становништва протеривањем у Србију било је перфидно и до крајности разрађено. То се може схватати и на основу неколико следећих докумената: Хрватска власт пазила је на верску чистоту оних које је требало пресељавати. Пошто је у многим местима било мешовитих бракова, постављало се и питање како у таквим случајевима поступати. Због тога је Равнатељство за понову, 24. јула 1941. разаслало свим својим подручним властима „Упуте за исељавање обитељи двију вјера“.[94]

Хрвати су 19. априла 1941. у многим српским селима претили народу и наговештавали каква им је судбина намењена. Већ од 23. априла говорили су им да се морају иселити у року од пет дана.[95]

Срби који се до тада нису суочавали с таквим претњама у почетку све то нису схватили превише озбиљно. Међутим, када су Хрвати престали вербално да прете и почели физички да спрово-

на многобројни православци су побегли преко границе у преостали део Србије.“ – Л. Хору, М. Бросзат, *Усташка држава Хрватска*..., стр. 185.

93 ВА, НДХ, 143а-10/10.

94 ВА, НДХ, 289-33/2; *Исто*, 170-12/18; *Исто*, 179-60/2.

95 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981, str. 113 (у даљем тексту: С. Д. Милошевић, *Избеглице*...).

де прогањања, то их је навело на отрежњење и почели су тражити решења.[96]

У међувремену, хрватска власт мноштвом закона и наредби психички је такорећи обезглавила српски народ показујући му да за њега нема места у тој држави. Упоредо са овим законима кренули су и прогони иницирани јавним говорима бројних функционера, свештеника и обичних Хрвата.

Законском одредбом од 24. јуна 1941. створено је Државно равнатељство за понову. Први равнатељ био је Јосип Рожанковић.[97] Основни задатак овог министарства био је, да ради замене становништва, спроведе пресељење Срба из Независне Државе Хрватске у Србију. Државно равнатељство за понову имало је три подружнице, у Бањој Луци, Осијеку и Сарајеву, као и мноштво одговарајућих нижих органа у котарима и општинама.[98]

Хрватска власт је 29. јуна 1941. тајном окружницом упутила како треба спроведти пресељење.[99] Планови о протеривању српског народа прво су обзнањени плакатима. Најпре је то урађено у Загребу а потом и у другим градовима.[100] Из Загреба је и пре ових плаката исељено много Срба, то је урађено 5. јуна.[101]

***

Протеривање Срба из Независне Државе Хрватске било је саставни део немачких стратешких планова о уређењу простора Европе. Наиме, Немци су планирали пресељење Словенаца у Хрватску а потом и у Србију, а истовремено из Хрватске су планирали пресељење исто толико Срба у Србију.[102] Како би остварили ове

96 Комунистичка партија Хрватске штампала је прогласе у којима је прокламовала да је беспотребан страх да ће бити некаквих пресељења у Србију или других опасности од масовних злочина – С. Опачић, *Србин у Хрватској*.., 35.

97 *Narodne novine*, 24-26. 6. 1941.

98 Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990 (у даљем тексту: М. Першен, *Усташки логори*...).

99 „Raseljavanje Srba mora se sprovesti na bezobziran način. Potrebno je na vrijeme uraditi spiskove onih koji će biti protjerani u Srbiju. Hapšenja i interniranja se vrše noću i danju bez predaha. Uhapšenik je dužan da se spremi najduže za 30 minuta.“ – Hrvatski državni arhiv, NDH, Državno ravnateljstvo za ponovu, 95/41.

100 ВА, НДХ 179-13/2; *Исто*, 201-31/2; *Исто*, 203-31/2; *Исто*, 204-2/11; *Исто*, 239-33/2.

101 *Hrvatski narod*, 8. 5. 1941; ВА, Нда, 43а-48/2.

102 С. Д. Милошевић, *Избеглице*..., str. *134–137*.

планове представници Немачке и Независне Државе Хрватске више пута су се састајали ради договора. На тим сусретима сваки пут мењан је план сеоба и пресељења што је значило и број евентуалних пресељеника.[103] Истим поводом уприличен је и састанак представника Независне Државе Хрватске и војноуправне области Србије.[104]

О броју организовано протераних Срба, као и уопште о броју избеглица и пресељеника из Независне Државе Хрватске у Србију, објављено је више различитих података.[105] Колики је тачно тај број немогуће је утврдити мада се најчешће наводи процена од око 300.000 особа.

Д. Сабирни, исељенички, радни и концентрациони логори

Српски народ у Независној Држави Хрватској био је биолошки угрожен већ од првих дана по проглашењу те творевине до њеног краја. Бројни масовни злочини попримили су форму геноцида то јест затирања.[106]

Усташка идеологија заснивала се на теорији крви и тла и наликовала је нацистичкој: потпуно физичко истребљење национално, расно и верски непожељних делова становништва. Срби су сматрани за најопаснијег непријатеља хрватске државе па их је требало уништити кроз убиства, исељење и покатоличавање. Широм Независне Државе Хрватске формирано је више од 30 разних врста логора (сабирних, исељеничких, радних, концентрационих), појединачни и масовни злочини су вршени на више од 4.000 стратишта, покатоличено је више од 240.000 православних Срба.[107] Зати-

103 ВА, НДХ, 234-55/1; *Исто*, 244-48/1; *Исто*, 268-23/3; АЈ, 110, Инв. бр. 7.637. Видети и: Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd, 1998, str. 355–357.

104 Наводно су о пресељењу Срба из Независне Државе Хрватске разговарали Милан Недић и Анте Павелић почетком септембра 1941. у Земуну. Састанак је организовала Немачка обавештајна служба као део реализације стратешких планова стварања новог европског поретка – АЈ, 110, Инв. бр. 12.597.

105 *Гласник СПЦ*, 4/1946, стр. 53; М. Борковић, *Контрареволуција у*..., I, стр. 198-199; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, II, Минхен, 1968, стр. 183; ВА, НДХ, 234-55/4 и тако даље.

106 Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – Прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске", у: *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Београд, 2009, стр. 11–78 (у даљем тексту: Ј. Мирковић, *Хронологија злочина*...).

107 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 2, Beograd, 1988, str.

рање је било праћено бројним законским одредбама и наредбама, пресудама такозваних покретних судова...

Систем концентрационих логора, формираних у Госпићу, на Велебиту и на острвима, служио је за уништење Јевреја и Срба.[108] То је значило да су Хрвати пре Немаца започели спровођење такозваног „коначног решења" над Јеврејима! Када су Италијани приморали Хрвате да затворе те логоре, они су формирали нови и то на територији изван италијанске зоне – Јасеновац, који је, према обавештењу врховних власти Независне Државе Хрватске, могао да прими неограничени број заточеника.[109]

***

Државна политика према мањинама најочитије се испољила кроз оснивање више врста логора.[110] Формирање разних логора широм Независне Државе Хрватске требало да да послужи реализацији пројекта стварања национално чисте хрватске државе. Најпре су формирана сабиралишта – обично жицом ограђени простори на ободу градских насеља, на отвореном или у већ постојећим зградама, у затворима, напуштеним болницама, школама, фабрикама. После краћег боравка у заточеништву, ухапшеници би били депортовани у логоре.

Формалну основу за упућивање у логоре нудила је Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne i radne logore обзнањена 26. децембра 1941. године.[111]

Логори су били у домену контроле Равнатељства за јавни ред и сигурност. Први заповедник свих логора био је стари усташа

43; Хрватски историчар Иван Јелић посветио је геноциду над српским народом нешто више од тридесетак редова – *Комунистичка партија*..., стр. 14–15.

108 Видети: Ђуро Затезало, *Јадовно*, 1–2, Beograd, 2007.

109 Распис Главног стана поглавника, бр. 400 од 27. 4. 1942, Главном стожеру домобранства, Главном стожеру усташке војнице, Министарству унутрашњих послова и Врховном оружничком заповједништву – ВА, НДХ, 73-52/1-2; Исто, 202-5/18; *Исто*, 162-31/3; *Исто*, 191-11/1. Документ је објављен у више публикација и познат је широј јавности. Видети и: Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Laktaši–Banja Luka–Beograd, 2000.

110 М. Першен, *Усташки логори*...; Mišo Deverić, Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.–1945.*, Zagreb, 2008; Рафаел Израели, *Логори смрти Хрватске – Визија и ревизија, 1941–1945*, Бања Лука, 2015.

111 *Narodne novine*, 26. 12. 1941. Распис Еугена Диде Кватерника о спровођењу поменуте наредбе – ВА, НДХ, 172-2/a.

Мијо Ђовани Бабић.[112] Када је он погинуо у борби са четницима у Херцеговини у лето 1941. године, наследио га је његов дотадашњи помоћник Вјекослав Макс Лубурић, такође стари усташа.[113]

***

Тешко је сачинити хронологију злочина над српским народом и списак стратишта и гробишта. У том контексту треба имати у виду и два покушаја прављења хронологије.

Јован Мирковић објавио је део својих истраживања под насловом „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – Прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске".[114]

Политичко одељење немачког посланства у Загребу средином маја 1942. сачинило је списак злочина почињених над српским становништвом за период мај 1941 – мај 1942. године.[115]

Ђ. Прекрштавање православних Срба

Римокатолички клер се посебно ангажовао на прекрштавању православних Срба, нарочито после упутства пристиглог из Ватикана (мишљење Конгрегације за вере) и одлука бискупских конференција одржаних 25–26. јуна и 17–21. новембра 1941. године у Загребу.[116]

***

Вукосава Галогажа из Вргинмоста: „На дан 3 августа 1941

112 „Babić, Mijo", *Tko je tko u...*, str. 16.

113 „Luburić, Vjekoslav Maks", *Tko je tko u...*, str. 240–242.

114 Текст је објављен у зборнику *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Београд, 2009, стр. 11–78.

115 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom 1 – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, Beograd, 1993, str. 970–980.

116 О прекрштавању видети: Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград, 1958; Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Београд 1991; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, I–II, Zagreb 1998; Jure Krišto, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001. Посебно место у литератури о прекрштавању има хрватски историчар Филип Шкиљан са десетак радова насталим на богатој архивској грађи римокатоличке провенијенције.

године путем општинских повереника те месне интелигенције у појединим селима среза Вргин Мост позвани су сви Срби православне вере са својим породицама да ради чина покрштавања дођу у Вргин Мост, те српски живаљ да би спасао голе животе и своја огњишта одазвао се је једним делом овоме позиву те су реченога дана дошли у Вргин Мост и то из села општине Чемерница, из Пјешћанице и Славског Поља као из Подгорја и Цреварске стране. Било их је преко једна хиљада. По њиховом доласку усташе су одмах опколили читаву ову гомилу народа са свих страна и почели одвајати мушкарце од жена и деце. Није прошло неколико дана кад су стали стизати камиони од Глине и Петриње и по доласку ових камиони одмах су све мушкарце натрпали у камионе којих је било око 30 и потом све натоварене мушкарце у камионе одвели су их у Глину. Највећи део одведених Срба убијен је у Глини а остали су одведени у логор у Госпић. Касније се установило да су и сви ови које су транспортом упутили у Госпић побијени. По среди је дакле била обична превара и није се радило на покрштавању него се само пронашао начин како би заварали српски живаљ и после тога побили људе."[117]

Саво Ћирић из Ривице код Ирига: „У другој половици месеца новембра 1941 године дошао је у Ривицу један римо-католички свештеник, стар око 35 година, који се је претставио (Дионизије фра Јуричев – *примедба аутора*), да је допутовао из Загреба, да је усташа и лични капелан Др. Павелића. Име овоме свештенику нисам могао сазнати. Отсео је код месног учитеља Бакулића Славка, који је као Хрват био, усташки таборник, а уједно и општински начелник у Иригу. Наведени римо-католички свештеник позвао ме је у школу. Ја сам то извршио и позвао око 15 до 20 Срба из Ривице, али су се позиву одазвала само петорица. Римо-католички свештеник из Загреба одржао је тада мени и овој петорици Срба говор, у којем нам је казао, да је он дошао из Загреба у Ривицу, као поверљива личност Др. Павелића и да има задаћу да све Србе из иришког котара преведе на римо-католичку веру. Затим нас је позвао да заједно са осталим Србима из Ривице у року од 5 дана пређемо на римо-католичку веру, претећи нам се да ће у противном случају доћи из Загреба усташе, за које је казао да су жељни српске крви и да ће нас ти усташе хапсити и одводити у логоре. Ја сам на то приметио

117 Сведочење Вукосаве Галогажа налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 54–58.

овоме свештенику да су Срби из Ривице потпуно мирни и лојални и да нема разлога њиховом хапшењу. Овај свештеник ми је на то одговорио, да се Срби неће хапсити као Срби, већ као комунисти. Ја сам на то зашутио."[118]

Милољуб Гудурић из Ирига: „У месецу октобру 1941 године ишао је кроз села среза иришког финанц Тепшић и опомињао Србе да морају прећи на римо-католичку веру, претио им се, да ће у противном бити убијени. Он је купио потписе и оних Срба, који су му обећали, да ће прећи на римо-католичку веру. Исто тако крстарио је по српским селима и један фратар (Дионизиј фра Јуричев – *примедба аутора*), који је дошао из Загреба, да изврши покрштавање Срба, али су Срби у задњи час одустали од прелаза на римо-католичку веру. После тога без икаковог разлога доводили су у логор у Ириг многе Србе, а потом од њихове родбине тражили да потпишу очитовање за прелаз на римо-католичку веру. Чија је родбина очитовање за прелаз потписала, тај је био пуштен на слободу. То је био случај са 14 Срба из Ривице, које су усташе били дотерали у Ириг.У последње време општине су позивале Србе, који имају посед већи од 10 јутара и претили им се, да ће са поседа бити отерани, хтијући их тиме присилити на прелаз на римо-католичку веру."[119]

Нада Релић из Трпиње код Вуковара: „У месецу октобру 1941 године започела је акција око насилног покатоличавања Срба. Ова акција трајала је непрекидно до месеца марта 1942 године. Некако у другој половини месеца октобра 1941 године дошао је у Трпињу гвардијан из Вуковара, коме не знам име. Општина је по његовом наређењу сазвала сав народ из села да се скупи у школи. Када се је народ скупио, гвардијан је одржао говор у коме је казао да је римокатоличка вера права вера, да су Срби били некада римо-католици, па да треба опет да пређу у римо-католичку веру, јер ће само на тај начин стећи поверење хрватских власти и бити равноправни са Хрватима. Срби су га мирно саслушали и разишли се."[120]

Лазар Вишњички и Владо Илић из Сремске Каменице: „У месецу марту 1942 године дељени су у Сремској Каменици леци, штампани ћирилицом са насловом 'Браћо Сремци', а са потписом

118 Сведочење Саве Ћирића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 139–142.

119 Саслушање Милољуба Гудурића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 133–139.

120 Саслушање Наде Релић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 85–88.

'Сремац', у овим летцима позивани су Срби, да одмах напусте православну веру, и да одмах пређу на римо-католичку као своју прадедовску веру. Након неколико дана исте ове летке делио је по месту домаћи учитељ Хрват, којему је име Влатко, а презимена му не знамо, само знамо, да је родом из Сремских Карловаца. Он је летке давао појединим виђенијим Србима и наређивао им, да сваки мора наћи пет других Срба, који ће дати пристанак за прелаз на римокатоличку веру и да њему у року од пет дана морају поднети списак тих Срба."[121]

Е. Хрватска православна црква

Архијереји Српске православне цркве, који су се нашли у Србији, од првих дана маја 1941, будно су пратили шта се све дешава са српским народом и Црквом. С посебним интересовањем праћена су страдања црквене организације и свештенства и, сходно томе, предузимане су акције, од стварања посебних комисија до писања меморандума немачким војним заповедницима Србије. У том контексту су реаговали на стварање Хрватске православне цркве у Загребу.[122] Прве реакције биле су изазване још фебруара 1942. говором министра Мирка Пука у Хрватском државном сабору. Синод је закључио да је потребно саставити меморандум који ће бити обелодањен. Један од примерака намеравали су да предају генералу Паулу Бадеру, тадашњем војноуправном команданту Србије како би га овај проследио својој вишој инстанци у Берлину.[123]

***

Међу хрватским интелектуалцима одавно је присутан посебан однос према православљу. Један од њих је то објаснио следећим речима: „Nasuprot univerzalnim religijama, koje nisu vezane za pojedine nacije (takva je Katolička crkva), u pravoslavlju nema jedinstvene crkvene organizacije. Pošto su na balkanskom prostoru stvorene nacionalne države, na njihovom su se teritoriju formirale i autokefalne crkve (tj. nezavisne crkve, koje same sobom upravljaju). One su se osa-

121 Саслушање Лазара Вишњичког и Владе Илића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 143–145.

122 Све та документација сачувана је Архиву Синода, фасцикла „Хрватска православна црква".

123 АСин, Записници, Син. бр. 96/зап. 6 од 17. марта 1942.

mostalile od Carigradske patrijaršije. Tako su - uz već ranije osamostaljenu Rusku pravoslavnu crkvu - nastale Grčka pravoslavna crkva, Rumunjska pravoslavna crkva, Bugarska pravoslavna crkva, Albanska pravoslavna crkva i Srpska pravoslavna crkva. Poslije uspostave NDH, zbog vezivanja pravoslavlja uz državu, organizaciju nad pravoslavnima u NDH nije mogla zadržati crkva izvan njenih granica, tj. Srpska pravoslavna crkva. Dakako, da su to diktirali i politički razlozi, jer su pravoslavni u NDH bili u najvećoj mjeri Srbi. Sam poglavnik Pavelić je u Hrvatskom državnom saboru 28. veljače 1942. izjavio: U pravoslavlje ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti srpske pravoslavne crkve. Kažem još jednom – ne može biti srpske, a ne može biti ni grčke pravoslavne crkve. Zašto? Zato, jer su svugdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srpska pravoslavna crkva je dio srpske države Srbije. Hijerarhički je Srpska pravoslavna crkva vođena po državnoj vlasti Srbije... To može biti u Srbiji, možda je to moglo biti i u bivšoj, nesretnoj Jugoslaviji, ali u hrvatskoj državi to ne može i neće biti. Iz tako formuliranog stava jasno proizlazi riješenost ustaške vlasti ne samo da ne tolerira, nego da ni ne prizna na teritoriju NDH Srpsku pravoslavnu crkvu, koja je autokefalna pravoslavna crkva Srbije."[124]

Била је то најава нове политике коју су захтевали Немци у Загребу: створити Хрватску православну цркву!

Српска православна црква реаговала је како је могла, покушавајући да неутралише Хрватску православну цркву. Она се обраћала немачким војноокупационим властима у Београду и српској влади Милана Недића, али безуспешно. Ипак је успела да упозна свет са својом злехудом судбином, када је епископ америчко-канадски Дионисије Миливојевић упутио апеле. Наиме, епископ је саставио и, на Никољдан 1942, послао својеврсно протестно писмо Корделу Халу, државном секретару спољних послова Сједињених Америчких Држава.[125] Али, на томе се и завршило.

***

Делија Славујевић и Богданка Крсмановић из Шида: „Пре 3 месеца дошао је у Шид неки свештеник по народности Рус (Василиј Јурченко – примедба аутора), стар око 45 година, а којему не знам име. Тада је овај свештеник Рус отворио српско-православну цркву и позвао Србе, да дођу у цркву. Срби су се томе одазвали и

124 Hrvoje Matković, *Povijest NDH*, Zagreb, 2002, str. 130.

125 *Martydom of Serbs*, Chihago/USA, 1943, 253–264.

дошли у цркву, а он је тада у цркви одржао проповед, у којој је казао да ми нисмо Срби, већ да смо православни Хрвати и позвао нас да редовито посећујемо хрватску-православну цркву. Срби нису хтели посећивати овакову цркву, а он се је на то љутио и Србима се претио.“[126]

Јован Орешчанин из Сремске Митровице: „Почетком месеца јуна 1942 године дошао је у Сремску Митровицу нови митрополит хрватске православне цркве Гермоген, који је тамо био од Хрвата свечано дочекан, док Срби код дочека нису судјеловали. Гермоген је у српско-православној цркви отслужио литургију. На литургији је било и православних Срба. Када је Гермоген држао проповед, између осталог је казао да ’сви морамо бити за поглавника и за дом‘, а Хрвати су на то одговорили ’Спремни ‘, нашто су Срби, који су били у цркви почели неприметно излазити из цркве. У пратњи Гермогена били су неки руски свештеници. На римо-католичког Св.[етог] Антуна 1942, као поглавников рођендан, отслужио је у Земуну у српско-православној цркви службу свештеник Шурлан Васо, који је тада у проповједи, алудирајући на лешеве, који плове Савом и Дунавом, рекао: ’Ово нису жртве, што плове Савом и Дунавом, него су жртве, што наш дични поглавник подноси‘.“[127]

Слободан Бошњаковић из Мартинаца код Сремске Митровице: „После неколико дана основана је тако звана ’Хрватска православна црква‘, коју српски народ није могао примити као своју, јер се у тој цркви није смело споменути српско име, а нити име Св.[етог] Саве, оснивача српско-православне цркве, нити се је смела славити крсна слава. Ипак се је народ мало умирио, верујући, да ће терор над Србима од сада бити бар донекле ублажен.“[128]

126 Саслушање Делије Славујевић и Богданке Крсмановић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 95–99.

127 Саслушање Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр.111–115.

128 Саслушање Слободана Бошњаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 129–133.

3.6-1. Однос Немаца према Србима у Независној Држави Хрватској

Немачка политика према Краљевини Југославији у ратним годинама била је заснована на уклапању у глобалне планове Нове Европе.

Мада је код одређеног броја официра била изражена србофобија, нарочито код Аустријанаца и некадашњих аустроугарских официра који су се у Великом рату борили у Србији, они су морали да спроводе задату политику с обзиром на своје функције.[1] Тако је, примера ради, немачки официр Рудолф Ибекен, историчар по струци, био задужен од главног заповедника Југоисточне Европе да оправдава учешће немачких војних јединица у злочинима почињеним у војним операцијама. После рата, пред војним судом, на питање „Какве су биле методе усташке и против кога су се они борили?", он је одговорио: „Главни непријатељ усташа било је српство. Борба усташа против четника, то је била борба Хрватске – фашистичке Хрватске – против националне Србије."[2]

***

Адолф Хитлер, родом из Аустроугарске а добровољац у немачкој војсци, своју мржњу према Србима исказао је и у часу када је примио вест из Београда о војном удару изведеном у ноћи с 26. на 27. март 1941. године: тада је наредио бомбардовање Београда, комадање Југославије, депортацију две-три стотине хиљада српских официра и војника у заробљеничке логоре.

Приликом сусрета Адолфа Хитлера и Анте Павелића 6. јуна 1941. године у Берхтесгадену код Салцбурга, вођа Немачког рајха казао је усташком поглавнику: „Уосталом, ако хрватска држава жели бити сасвим солидна мора се педесет година водити национално нетолерантна политика јер из претерано велике толеранције у тим питањима настају само штете".[3] Тако је Павелић добио одре-

1 Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo. Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Beograd, 2019, str. 375–376 (у даљем тексту: М. Мазовер, *Хитлерово царство*...).

2 Л. М. Костић, *Ко је крив*..., стр. 167.

3 Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 489; М. Мазовер, *Хитлерово царство*..., стр. 371–373. Ante Pavelić, „Prvi sastanak s Hitlerom, 6. lipnja 1941", *Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2015, str. 166–169.

шене руке за решавање „српског питања“. Српско питање могло се решити тако што ће нестати Срба.[4]

Хитлер је на другом састанку са Павелићем 23. септембра 1942. године у Виници, у Украјини, казао да су Срби „вечити завереници и по навици опозиционо настројени“.[5]

Хитлерове ставове о Србима делили су бројни немачки високи официри, а међу њима су знатан део чинили Аустријанци: Аугуст Мајснер, командант немачке полиције и СС-јединица у Србији, Едмунд Глез фон Хорстенау, немачки опуномоћени генерал у Загребу.[6]

Генерал Лотар Рендулић (отац му је рођен у селу Попово Поље у Лици) говорио је да би, кад би имао двадесет дивизија, побио све што би могао, мислећи првенствено на Србе. Зигфрид Каше као да се позивао на речи свога фирера када је поручио Харолду Турнеру, шефу Управног штаба војног заповедника Србије: „Србин за мене представља вредност тек онда када је мртав“.[7]

Немачки опуномоћеник на Балкану Херман Нојбахер казао је за Србе да су од априла 1941. у Хрватској „постали дивљач за одстрел“.[8]

***

Однос представника немачке војске и припадника разних њихових служби према српском народу у Независној Држави

4 „Nitko tko nije po koljenima i krvi član hrvatskog roda“ – овако је, неколико година пре стварања хрватске усташке државе писао Анте Павелић и објашњавао ко неће моћи да живи у Хрватској: ВА, НДХ, 85а-25/6.

5 Састанку су са немачке стране присуствовали министар иностраних послова Јоаким фон Рибентроп, генерал-фелдмаршал Вилхелм Кајтел, посланик Зигфрид Каше, генерал Едмунд Глез фон Хорстенау, док су уз Павелића били Миле Будак, Иван Перчевић и Јурај Јуре Франџетић – Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980, str. 407–410. Упоредити: А. Павелић, *Доживљаји – Како сам...*, стр. 170–175. Павелић није навео да је Хитлер помињао Србе!

6 Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Београд, 2004, стр. 51–52 (у даљем тексту: И. Авакумовић, *Михаиловић према...*).

7 Ešref Vražalić, *Okupacioni sistem u Jugoslaviji u svjetlu međunarodnog prava*, Sarajevo, 1966, str. 196.

8 Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2018, str. 211. Нојбахер је, као аустроугарски официр у Првом светском рату, водио једну чету у којој су апсолутну већину чинили Хрвати – Валтер Маношек, *Холокауст у Србији*, Београд, 2007, стр. 34.

Хрватској, нарочито у контексту злочина, представља једну од тема које су избегаване у историографији. Политичко-идеолошка оцена имала је своје значајно место и у избиру тема за истраживања!

Немачка сазнања о размерама терора и злочина допуњавана су са ширењем српског отпора који је на директан начин угрозио њихове привредно-економске планове о коришћењу природних богатстава.

Тешко је утврдити када је из Загреба упућен први извештај у Берлин о злочинима у Независној Држави Хрватској. Зна се да их је било више и да су их писали личности на разним функцијама. Тако је, на пример, официр за транспорт при штабу генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа, 27. августа 1941. известио Абвер о политичким приликама и почињеним злочинима. „Rezultati nerealne politike ustaškog režima su poražavajući. Govori se da je kao žrtva ustaških razularenih instinkata palo već oko 200.000 Srba. Da li je taj broj previsok ili prenizak moći će da se utvrdi tek u budućnosti.“[9]

Политичко одељење Посланства у Загребу почетком маја 1942. сачинило је белешку са подацима о злочинима почињеним у периоду од почетка маја 1941. до почетка маја 1942. године.[10]

Брутално и свирепо чишћење Независне Државе Хрватске од припадника српског народа изненадило је и неке немачке официре.[11]

Немци су протестовали вербалном нотом код хрватских власти због односа према Србима. Хрвати су све то покушали да заташкају.[12]

И поред Хитлеровог разумевања за усташке злочине, било је

9 Н. Живковић, П. Качавенда, *Срби у Независној*...),стр. 208–214.

10 Објављено у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata, Tom I Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 1993, str. 970–981; Н. Живковић, П. Качавенда, *Срби у Независној*..., стр. 208–214

11 Генерал Едмунд Глез фон Хорстенау је, на пример, писао: „Tako i dalje ostaje uništavanje pravoslavnog stanovništva cilj ustaša koji kao i pre, na njihov poznati način hoće da reše problem dva miliona autohtonih Srba.“ – Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941–1945*, Beograd, 19987 str. 69. Због усташке бруталности у убијању Срба, било је случајева да су немачки судови судили Хрватима, починиоцима злочина. О томе сведоче документа који су упућивани као жалбе на немачко понашање према Хрватима – ВА, НДХ, 75-14/4; *Исто*, 162-9/8.

12 ВА, НДХ, 73-24/2.

немачких официра који су на разне начине на терену покушавали да помогну Србима.[13]

Генерал-мајор Ернест Пик обавестио је 16. марта 1944. године Хајнриха Химлера о приликама у Независној Држави Хрватској и том приликом навео: „Partijske trupe-ustaše su nastrojene katolički, disciplinovane su, sa slabom obukom, u pogledu borbenosti delimično nepouzdane, a poznate su po tome što su oko 6-700.000 (politički) drugačije nastrojenih odveli u koncentracione logore i 'zaklali' na balkanski način. Bore se protiv četnika i partizana. Sebe smatraju esesovcima."[14]

***

У разјашњавању глобалних прилика у Независној Држави Хрватској и судбине српског народа требало би имати у виду неколико личности које су, с обзиром на функције које су обављали, утицале на тадашња дешавања.

Зигфриду Кашеу, специјалном посланику Немачког рајха у Загребу, суђено је после рата у истом граду. На суђењу је, поред осталог, објашњавао политичке прилике и своју улогу у збивањима. Казао је да је постојала разлика у религији и култури Хрвата и Срба, да су Хрвати били разочарани уједињењем 1918. године и да су били терорисани две деценије... Закључио је да је усташка одговорност релативна наводећи да је то била „mala grupa aktivista koja nije imala veze s narodom i koja još nije bila dovoljno zrela da preuzme čitavu državu".[15]

После разговора Младена Лорковића и Зигфрида Кашеа 19. септембра 1942. године Хрват је забележио оно што је чуо: „U srpskom pitanju valja nešto učiniti. Može se poklati i svih 1,5 milijuna – ali to morate među sobom uraditi, a ne možete tražiti njemačku pomoć. Ova politika nosi u sebi smrtonosne opasnosti za državu."[16]

Каше је имао утицаја на почетак и ток преговора партизана и немачких команди. На суђењу 1947. године бранио се да је то чинио из више разлога, углавном ради исказивања човечности према народу и партизанима. Најчешће је са немачке стране као прегова-

13 ВА, НДХ, 234-55/1; *Исто*, 239-33/213.

14 Објављено у: Н. Живковић, П. Качавенда, *Срби у Независној*..., стр. 262–263.

15 Nada Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 773–800, 781 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Зигфрид Каше*...).

16 Nada Kisić Kolanović, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Zagreb, 1998, str. 244.

рач наступао Ханс От – инжењер и агент Абвера (Војне обавештајне службе Вермахта) – наводно више од 125 пута. Каше је био нека врста домаћина партизанским преговарачима Владимиру Велебиту, Константину Кочи Поповићу и Миловану Ђиласу марта 1943. године. Други домаћин био је генерал Едмунд Глез фон Хорстенау![17]

Зигфрид Каше доставио је 3. децембра 1943. године министру спољних послова Јоакиму фон Рибентропу, генералу Едмунду Глезу фон Хорстенауу и саветницима Посланства Трећег рајха у Загребу кратак извештај о приликама у Независној Држави Хрватској са предлозима шта треба предузети и како даље поступати. О Србима је написао следеће: „Ja sam naredio da se pravoslavci u Hrvatskoj ne nazivaju 'Srbima', nego samo pravoslavnim - ortodoksnim državljanima Hrvatske. To mi se učinilo nužnim, da ne bismo svojim priznanjem podupirali velikosrpsku misao. To treba đa ostane princip našeg postupka na hrvatskom državnom području...“[18]

***

Акт о капитулацији Југословенске краљевске војске потписан 17. априла 1941. године био је основа за однос немачке војске према припадницима покрета пуковника касније генерала Драгољуба Драже Михаиловића: међународном ратном праву (такозване Женевске конвенције) нису били познати слични случајеви, па су четници третирани као банда. Пример односа према заробљеним четницима може да илуструје случај пуковника Александра Мишића и његових сабораца. Познати су примери да су Немци месецима држали заробљене четнике или их депортовали у разне логоре, на пример у Маутхаузен, Саксенхаузен и Дахау. Зна се и за неколико случајева слања жена из Михаиловићевог покрета у Равенсбрук и Аушвиц.

У операцији против јединица Југословенске војске у отаџбини „Шварц“ маја 1943. године Немци су заробили четничког команданта Павла Ђуришића и депортовали га преко Београда у један заробљенички логор. а нешто касније у други код града Стриј у Пољској (где се већ налазио и војвода Јездимир Дангић).[19]

17 Н. Кисић Колановић, *Зигфрид Каше*..., стр. 773–800.

18 Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961, str. 293-300 (у даљем тексту: С. Одић, *Неостварени*...). Писмо је достављено министру иностраних послова, посланику генералу Едмунду Глезу фон Хорстенауу и саветницима Посланства Немачког рајха у Загребу.

19 И. Авакумовић, *Михаиловић према*..., стр. 210.

На другој страни, забележено је неколико случајева коректног поступања четника према заробљеним немачким војницима. Зна се, међутим, и за случајеве када су четници стрељали заробљене немачке војнике.[20]

***

У сведочењима избеглица и прогнаника нема много речи о понашању немачких војника према припадницима српског народа изван војних операција. Ипак постоји неколико исказа.

Кристина Бурсаћ и Јања Дражић и из Босанске Крупе казивале су о првим недељама Независне Државе Хрватске: „После слома Југославије дошла је у Бос.[анску] Крупу и Оток немачка војска, која је тамо била око 3 тједна, а послије ју је замијенила талијанска војска, која је напустила овај крај половицом јула о.[ве]г[одине]. Док је тамо била немачка и талијанска војска био је мир и ред. Немачка војска је од свих без разлике одузела оружје и свакоме је лична и имовна безбедност била осигурана.“[21]

Милко Стављак из околине Горажда и Јово Марковић из околине Чајнича сведочили су о збивањима у родном крају: „После слома Југославије, дошла је у Чајнички срез немачка војска и док је она тамо имала управу, био је мир и ред. Почетком месеца маја 1941 године, напустила је немачка војска срез чајнички и предала управу властима ново створене независне државе Хрватске. Чим су хрватске власти преузеле управу, појавили су се у чајничком срезу усташе и тада је тамо настао неред. Усташки одред формирао је Муслиман Шабановић Ахмед, полициски стражар из Чајнича, који је уједно био усташки логорник, а усташе су били све сами Муслимани.“[22]

Нико Батинић из Праче код Рогатице сведочио је: „После слома Југославије, дошла је у Рогатицу немачка војска, која је тамо остала око месец дана. Док је тамо била немачка војска, владао је у оном крају ред и мир и Србима се није ништа догодило. Чим је немачка војска напустила Рогатицу, одмах су се појавили усташе, који су почели прогонити и пљачкати Србе. Усташки стожер у Прачи

20 И. Авакумовић, *Михаиловић према*..., стр. 171–178.

21 Сведочење Кристине Бурсаћ и Јање Дражић објављено је у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 106–109.

22 Сведочење Милка Стављака и Јове Марковића објављено је у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 68–70.

основали су Хашек и Фајт Фрањо, жељезнички чиновници у Прачи. У усташе су се уписали у великом броју домаћи Муслимани.“[23]

Миле Војновић из Бојне код Цазина сведочио је о збивањима у априлу и мају 1941. године: „Моје село Бојна, је чисто српско село са приближно 250 домова. У близини су још чисто српска села: Глиница, Збориште и Стабанца. У срезу има осим Срба само још Муслимана, који чине већину. После слома наишла је у срез цазински немачка војска. Нису настале никакве промене у дневном животу. Ми смо радили мирно своје послове и слободно се кретали, једино смо морали предати оружје немачкој војсци. Тако се одржавало стање у миру и реду до одласка немачке војске негде до конца маја. Сада преузимају власт усташе које у нашем крају претстављају домаћи Муслимани из Врнограча.“ [24]

Никола Боројевић из Меченчана код Хрватске Костајнице поменуо је немачке војнике: „Некако концем месеца априла 1941 године, чим је немачка војска отишла из нашег села, усташе су почели хапсити по селу Србе, које су затварали у општини као таоце. Одједном су знали ухапсити групу од 20 до 30 Срба. Такве ухапшенике држали су у затвору осам до десет дана. Иза тога су затворене таоце пуштали кући, а на њихова места узимали су нове таоце, наравно само Србе.“[25]

Хрват Анте Шумановић прошао је дуг пут до слободе у Србији где је сведочио о страдањима и поменуо како су немачки официри помагали појединим Србима: „Одвели су у Лику и проту Рајчевића (Милан – *примедба аутора*), председника духовног суда из Плашкога, те индустријалца Милоша Вуксана из Огулина. Душана Јефтановића спасили су из логора Немци и наредили усташама да га имаду довести на полицију у Загреб. Чули смо да су међутим њега усташе убили. Немци су спасили и Др. Милана Омчикуса, адвоката из Бјеловара и наредили усташама да га имаду довести у Загреб. Након неког времена ето одред немачке војске са командантом и ми видимо из логора како разоружава стражу и усташке команданте, а обраћа се на логораша Др. Мартињака, који говори немачки и детаљно су испитали, када и под којим околностима од-

23 Сведочење Нике Батинића објављено је у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 77–80.

24 Сведочење Миле Војновића објављено је у зборницима *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 137–139 и *Босне и Херцеговина*, стр. 273–276.

25 Сведочење Николе Боројевића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 149–152.

веден Др. Омчикус и куда. Командант тога немачког одреда рече логорским командантима, да су они таоци, ако се не пронађе Др. Омчикус. Међутим у 5 сати у вече чули смо да је Др. Омчикус пронађен жив и да је отишао за Београд.“[26]

Вукосава Галогажа из Вргин Моста је казивала о спасавању групе Срба од убиства: „На Ђурђев дан 6 маја 1941 године упали су усташе ненадано у Бовић и покупили 12 сељака Срба и то: Марчић Васу, Мраовић Милан, Мраовић Стевана, Бороту Милана, Вуковића којему имена не знам, све земљораднике из Бовића и одвели их у село Бучицу, где су их на разне начине мучили и тукли, а затим их повели у правцу Загреба. Међутим на путу пресрела је овај транспорт с овим људима које су водиле усташе немачка војска и кад су се ови људи притужили немачким војницима на поступак усташа, Немци су их одузели усташама из руку и одвели их у Загреб, а одатле упутили у Немачку у логор, одакле су се они јавили својим кућама.“[27]

Ђуро Вујичић из Церовљана код Босанске Дубице испричао је како га је од усташа заштитио немачки официр: „Када сам (1943. године – *примедба аутора*) из Немачке путовао кроз Хрватску и дошао ближе Загреба, један усташа, који је пратио воз, хтео ми је без икаковог разлога одузети пасош и с њиме побећи и тако мене ставити у положај, да будем ухапшен и поновно одведен у који хрватски логор, па тако и убијен. Ја сам тога усташу ухватио за шињел и стао на глас кукати. То је чуо један немачки официр, који ме је запитао зашто кукам, када сам ја томе немачком официру саопштио да ми усташа хоће да отме пасош, он је од усташе одузео пасош, прегледао и видећи да је исправан, повратио ми га је. Тај исти усташа пратио је воз до Винковаца.“[28]

Љубомир Антић из Тузле казивао је о односу немачких официра према прекрштавању Срба: „Прошле године пре Божића (римокатоличког, 1941. године – *примедба аутора*) чиниле су хрватске власти притисак на Србе у срезу тузланском, као и у самом граду Тузли, да пређу на римокатоличку веру, претећи им се са убиством и логором. Већ су били приређени и штампани по-

26 Сведочење Анте Шумановића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 162–176.

27 Сведочење Вукосаве Галогаже објављено је у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 54–59.

28 Сведочење Ђуре Вујичића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 145–149.

себни формулари, а у којима је стајало, да сваки добровољно и из властите побуде жели прећи на римокатоличку веру. Међутим на интервенцију немачких војних власти све је одгођено на неизвесно време.“[29]

3.6-2. Однос Италијана према Србима у Независној Држави Хрватској

Није спорна политика Италије према Краљевини Југославији нити њена улога у развијању хрватске сепаратистичке идеје кроз прихватање и помагање усташа, као и у успостављању државно-војног система Независне Државе Хрватске.[30]

Политика Италијана на територијама које су окупирали у априлу и после Римских споразума маја 1941. према српском народу у Независној Држави Хрватској била је другачија од оне слике коју је створила комунистичка историографија.[31]

Однос представника италијанске војске и разних служби према српском народу био је једна од тема које су избегаване у историографији. Није разјашњена ни италијанска политика према четничком покрету. Политичко-идеолошка оцена имала је своје место и у избору тема за истраживања!

***

Генерал Александро Лузано известио је дучеа Бенита Мусолинија о оном шта је чуо од обавештајних официра током његове посете Херцеговини. Када је пуковник Маурицио Баси, описао шта је видео у Хрватској, о злочинима је навео следеће речи: „Догодило се да су се реке Хрватске и Босне мастиле од српске крви.“[32]

---

29 Сведочење Љубомира Антића објављено је у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 132–136.

30 Б. Кризман, *Анте Павелић и*...; Б. Кризман, *НДХ између*...; Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*...; М. Јареб, *Усташко-домобрански*...; Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999.

31 Nikica Barić, „Odnos vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema srpskom stanovništvu u Sjevernoj Dalmaciji od aprila 1941. do septembra 1943. godine“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2014, стр. 533-556; Мила Михајловић, *Југославија 10. април 1941 – септембар 1943*, Београд, 2020; Жак Изар, *Југославија 1939–1944. године*, Слатина код Чачка, 2022.

32 Л. М. Костић, *Ко је крив*..., стр. 173.

Ни италијански посленици нису остајали неми у времену злочина над Србима.[33] Они су протестовали у Загребу. Због тога се Павелић на њих жалио као на лоше савезнике![34]

***

После капитулације Италије за известан њених војника у Независној Држави Хрватској уследила су тешка времена: „Трагична судбина задесила је многобројне италијанске војника и официре. Усташе су их убијале и бацали у јаме. Иронијом судбине, Срби и Италијани, непријатељи у објављеном рату, иза кулиса фронта нашли су додирне тачке као људска бића, а у смрти кости су им се нашле у заједничким јамама.“[35]

***

Прогнаници и избеглице говорили су и о односу италијанских војника према припадницима српског народа. Неколико казивања о томе сведочи.

Десимир Михић из Стоца причао је шта је видео и доживео: „Други дан католичког Ускрса отишао сам и ја у Требиње да се пријавим војном округу, међутим кад сам тамо стигао 15 априла сазнао сам исте вечери да је капитулација потписана и са осталим друговима пуштен сам 16 априла да идемо кући. 17 априла ујутро пред Стоцем на 9 км. сусрели смо прве одреде немачких и италијанских моторизованих јединица. Немачка војска није се задржавала у Стоцу, док су извесни одреди италијанске војске остали. Италијанска војска преузела је одмах власт, управо оставила је на својим местима дотадашње чиновнике, постављајући у појединим надлештвима своје комесаре. Ред је био савршен. Кретање је било слободно до 20 часова увече, једино је за излаз из Стоца било потребно да се има објава италијанских војних власти. Италијани су приступили прикупљању оружја од народа, како од Срба, тако и

33 Тако је вицеконзул из Бање Луке 9. јула 1941. телеграмом јавио: „Kako je poznato, stanovništvo područja bivše Vrbaske banovine čine u velikoj većini pravoslavci, zatim muslimani i katolici. Pravoslavci su podeljeni u dve grupe Srba tj. pravoslavci rođeni u Hrvatskoj i oni koji potiču iz Srbije, i Srbijanci tj. pravoslavci rođeni u Srbiji. Oni predstavljaju dosada u ovoj župi birano u najbogatije. Ovaj privilegovani položaj, koji uživaju Srbi, danas je prestao postojati, jer su isti pravoslavci određeni da nestanu s ovog područja.“ – BA, NDH, 153-13/5.

34 Б. Кризман, *НДХ између*..., стр. 130.

35 С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 421.

од осталих. Понашање италијанског војника према целом становништву било је потпуно коректно. Ово стање које је било потпуно сношљиво, трајало је до потписивања споразума о разграничењу између Италије и Хрватске, кад су Италијани предали целокупну власт у руке усташа, остављајући и даље јединице своје војске у Стоцу и другим деловима Херцеговине, али само као госте."[36]

Глишо Батало из Горњих Дубрава код Огулина: „После слома Југославије огулински срез запосела је талијанска војска и док је она тамо била, био је свуда ред и мир. Талијанска војска повукла се је из Огулина на 25 маја 1941 године, сећам се да је тада била недеља, и предала власт Хрватима. Одмах после тога настао је прогон Срба."[37]

Татјана Вучић из Бугојна сведочила је о промени власти: „11 маја 1941 год.[ине] дошли су у Бугојно италијанске трупе и остале су тамо три до пет недеља. Ни за ово време нису усташе са Србима поступали лоше. По одласку италијанских трупа и то истога дана, 27 маја, почели су хапшења Срба. Одмах је било ухапшено 25 Срба, који су два дана и једну ноћ били у затвору среског начелства па су потом одведени у Бања Луку, одакле су се јавили одмах чим су тамо стигли."[38]

Веселин Радечић из Шибеника: „Почетак рата у априлу 1941 затекао ме је у Шибенику и по слому Југославије у Шибеник су дошле италијанске окупационе трупе. Поред тога дошле су у Шибеник и усташке јединице, али пошто су се усташе у Шибенику задржали у свему 15 дана нису вршили хапшења и прогоне Срба. По одласку усташа Италијани су потпуно преузели сву власт у своје руке и у Шибенику су владале редовне прилике све до капитулације и слома Италије у септембру 1943. Након повлачење италијанских трупа дошла је у Шибеник немачка војска и нешто усташа."[39]

Милош Ђурић из Плавна код Книна: „Ми смо се и даље задржали на својим положајима (устаничким – *примедба аутора*), а у другој половици месеца септембра 1941 године, вратили смо се у

36 Сведочење Десимира Михића објављено је у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 5–24

37 Сведочење Глише Батала објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 36–38.

38 Сведочење Татјане Вучић објављено је у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 173–180.

39 Сведочење Веселина Радечића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 249–250.

наша села. За бољу нашу сигурност италијанске војне власти устројиле су своје жандармеријске станице у селима: Стрмица, Голубић, Пађени, Стара Стража и Трубар. На свакој жандармеријској станици било је око 10 карабинијера и они су се старали за мир и ред.“[40]

Србин из околине Врлике у Далмацији сведочио је о многим догађајима у родном крају: „Италијанска окупациона власт, увиђајући хрватска зверства према Србима и немогући да трпи у својој близини хаос, који су Хрвати својим поступцима, пљачком и злочинима чинили, почиње од њих постепено да одузима управу у своје руке. Ово код Хрвата изазива забуну и они почињу на све стране да трчу да би повратили свој положај. Срби се за све то време држе повучено, јер нису имали поверења ни према коме, а уз то и велики је страх њима био овладао. После краћег времена Хрвати успеше да поврате своје повластице и свој положај. Тада поново долазе усташе-емигранти са својим јединицама, а хрватска сељачка маса пада у занос опијена усташким начелима и програмом, дели српска имања, злоставља и убија Србе. Стварају планове за уништавањем свега што је српско, као што су то већ почели да чине у Босни и Херцеговини. Код њих је кулминација среће и заноса, код нас туге и јада, ми смо се све више почели да повлачимо у себе, да ћутимо и трпимо. Усташе почињу да крстаре по српским селима и чине разна зверства и насиља. Прве њихове жртве у моме крају били су становници села Угљана, сињске општине, среза сињског.“[41]

Бранко Медић из Супетра на Брачу: „Морам нарочито нагласити, да је српски живаљ доста добро прошао под италијанском окупацијом. Талијани су једнако третирали и Хрвате и Србе, а у много случајева заштићивали су баш оне Србе, којима је претила опасност од стране усташа. Тако ми је добро познато, да су поједини одреди талијанске војске пребацивали Србе избеглице са подручја Независне државе Хрватске на италијанско окупационо подручје. Као што рекох, српски живаљ је у главном страдао од усташа у оним местима северне Далмације, која Талијани нису већ у самом почетку окупирали. Прилике у тим местима мени нису познате, јер тамо нисам одлазио у то време, па према томе нисам у стању да дам

40 Сведочење Милоша Ђурића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 200–204.

41 Сведочење Србина, чији су лични подаци намерно изостављени због породице која је остала у Далмацији, објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 222–233.

неке исцрпније податке о страдањима српског становништва.“ [42]

Сава Стоисављевић и Никола Косановић: „После одласка усташа из Грачаца и преузимања власти по Италијанима, настао је у Грачацу, као и у целом срезу мир и ред. Оваково стање потрајало је до почетка месеца јуна 1941 године, када је дошло до разграничења између Краљевине Италије и независне државе Хрватске. Тада је поновно цивилна власт преузета по усташама, који су и овај пут дошли из Госпића. Са поновним доласком усташа у Грачац и преузимањем власти по њима настају за Србе најстрашнији покољи.“[43]

Јован Вучковић из Српских Моравица: „У месецу септембру 1941 године преузела је талијанска војска и управу у Српским Моравицама, а жандарску дужност од тада врше талијански карабињери. Тада су се хрватски усташе повукли, јер више не смију некажњено вршити злочине над српским народом.“[44]

Жарко Цвјетичанин из Брлога код Оточца у Лици казивао је о хрватској превари после које су Италијани извршили злочин над Србима: „Несмијући више нападати српска села, усташе су се служили са лукавством. Они су из бусије нападали поједине одреде талијанске војске и онда дојављивали талијанским војним властима да су то извршили Срби, само да изазову одмазду талијанске војске против српских села. Тако су у месецу фебруару 1942 године усташе из села Компоља, напали један одред талијанске војске на путу из Сења за Оточац. Након тога известили тали (....) је талијанска војска у заселак Пухалово село и за одмазду на лицу места убила 27 Срба.“[45]

42 Сведочење Бранка Медића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 237–240.

43 Сведочење Саве Стојисављевића и Николе Косановића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 9–13.

44 Сведочење Јована Вучковића објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 43–46.

45 Сведочење Жарка Цвјетичанина објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 33–35.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ
Злочинци, злочин и жртве

4.1-1. Злочинци

Трагање за појавом савремених идеја о злочинима против српског народа најпре одводи до организовања паравојних кампова у Мађарској и касније у Италији, у којима су се окупљали предводници и инструктори за неколико стотина присталица и чланова усташког покрета. Могуће је претпоставити да се у том смислу форсирала покорност вођи, то јест поглавнику, а потом да се здушно радило на гајењу пакости, мржње и злобе према непријатељу (који је тог момента био оличен у краљу, Југославији, Београду, Србима...). О томе сведоче поједини чланци у ондашњој усташкој штампи, у којима су често помињане освета и употреба бомби и ножа у борби против наводних непријатеља.[1]

***

Према сведочењима неколицине сабораца пред партизанским иследницима после 1945. године у Загребу, Анте Павелић и његови доглавници ширили су код следбеника нетрпељивост према Србима, па је осећај мржње био развијан до параноје и лудила. Најчешће су истицали да Срби хоће да униште хрватски народ. Тако је, примера ради, Анте Мошков, стари усташа и један од Павелићевих расова, казивао пред комунистичким судом: „Čovjek nije mogao prepoznati ove ljude nakon njihovog povratka u domovinu, ako ih je poznavao prije, kao što ni ja nisam prepoznao vlastitog sina i mnoge druge, usljed njihove potpune duhovne i duševne promjene. Ja sam tu stajao pred jednom nerješivom zagonetkom. Tek kada sam dospio osobno u koncentracioni logor bilo mi je jasno zašto je to tako i nikako drugačije. Jasno sam zapažao da tokom jedne godine, da očite dobričine postaju duševno nastrani, da ih rastače mržnja i osveta. Što bi iz njih nastalo da su bile internirani sedam godina kao ustaše na Liparima? Većina ovih ljudi bila je tokom vremena živčano i duševno bolesna na fiksnoj ideji mržnje i potpuno rastrojena. Fiksna ideja mržnje i osvete stvara opasne luđake. Kad ovakvi ljudi ili skupine ljudi dođu do moći, kao što je slučaj kod ustaša iz Italije, on je onda iživljuje i pretvaraju život u pakao. Za mene osobne nema dvojbe da je to jedino oboljenje moždano, nego i potpuno

1 Видети: *Kalendar Nezavisna Hrvatska Država za 1934. godinu* (uredio dr. Mile Budak), без године и места издања.

duševno rastrojstvo. Čovjek više nije čovjek, nego je zvijer-čovjek!“[2]

***

Покретачку снагу злочину нису могли да дају неколико стотина усташа већ фанатизована заслепљеност појединих друштвених група које су својим колективним набојем спроводиле такву политику. Усташка политика није обиловала празним речима, њен темељ био је у Усташким начелима. Није била демагогија када су у емиграцији устврдили да хрватски народ представља снагу што превазилази било какве правне норме. Зато се може казати да је друштвени развој у Хрватској ишао предвиђеним током на чијем крају је била Независна Држава Хрватска. А у њој су замајац давали идеја и снага народа!

„Идеја ће постати моћна сила у историји само ако задовољава снажне психолошке потребе извесних друштвених група“, рекао је психолог Ерих Фром.[3]

„Душа једног народа није, дакле, неко метафизичко схватање, већ сасвим жива реалност. Она је састављена из атавистичког талога традиције, идеја, начина мишљења, па чак и предрасуда. Од солидарности ових фактора зависи снага једне нације“, сматрао је антрополог Густав ле Бон.[4]

***

Сведочења прогнаних и избеглих из Независне Државе Хрватске обилују описима злочина почињеним над припадницима српског народа.[5] Ти описи наводе на закључак да су нечувена зверства више у домену стручне анализе познавалаца медицинских наука, првенствено психолога или психијатара, него историчара.[6]

2 Наведено према: Ђ. Затезало, *Јадовно*, 1, стр. 33–34. Аутор је као извор навео: Moškov Ante, „Historijat ustaške organizacije“, rukopis, Arhiv Hrvatske, str. 7.

3 Erih From, *Bekstvo od slobode*, Beograd, 1978, str. 72.

4 Густав ле Бон, *Мишљења и веровања*, Београд, 2014, стр. 134.

5 Реч је о документацији Комесаријата за пресељенике и избеглице из које је издвојено 216 записника сведочења сабраних у зборнике: *Јасеновачки логор*, *Акција Римокатоличке цркве*, *Акција фрањеваца*, *Лобор Град*, *Босна и Херцеговина*, *Хрватска–Славонија–Срем* – Вељко Ђурић Мишина, *Саслушања српских избеглица – Историјски контекст и анализа саслушања*, Бања Лука – Нови Сад, 2023, стр. 218.

6 Видети: Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016; Gustav le Bon, *Psihologija gomile*, Zagreb, 1989; Густав ле Бон, *Мишљења и веровања*, Београд, 2014.

Сведочења су богата с подацима о именима и презименима злочинаца, њиховим занимањима, функцијама у државном и војном систему, старосном добу...

С обзиром на то да је апсолутна већина хрватског народа подржавала идеју о независној хрватској држави са усташким вођством, јасно је да се то одразило и на националну припадност злочинаца: апсолутна већина припадала је хрватском народу и римокатоличкој а мањи број исламској вероисповести. У неколико случајева злочине су починили Јевреји, Цигани, Чеси, Словаци и два-три Србина.

Апсолутна већина злочинаца потицала је из нижих и сиромашнијих економских и социјалних слојева, углавном су то били занатски радници (месари, бријачи, трговци...).

Налогодавци и предводници најчешће су били из кругова такозваних старих усташа или њихови симпатизери из предратних година, углавном из реда образованијих грађана, често су то били студенти. Инспиратори злочина били су припадници локалних усташких постројби, како из градских тако и из сеоских насеља. Коловође злочина били су и локални римокатолички свештеници, студенти, занатлије. Злочинци су углавном били млађег животног доба, готово искључиво мушког пола, осим у извесном броју случајева злодела која су починиле девојке и жене.[7]

Анте Шумановић сведочио је шта је доживео и видео док је био у затвору у Загребу: „Ми смо из наше ћелије број 8 у првом спрату кроз прозор могли видети на двориште шта се дешава, и видели смо да су доводили много народа, судећи по ношњи, из Босне и Кордуна, које су тукли, па када је киша падала морали су стајати на киши. Најгора је била једна усташкиња, женска којој не знам име (Стилиновић, из Госпића – *примедба аутора*), али је била упослена свих оних 14 дана, што сам ја био затворен на полицији у Загребу, код те полиције. Она је имала револвер за пасом, и то врло велики и тукла је са цеви, а и дршком нарочито жене које су биле доведене заједно са мужевима на двориште, тукла их је најчешће по глави и где је стизала, те одлазила прегледавати ћелије и мушке, те нас је псовала, пљувала по нама и претила нам револвером.“[8]

7 Миле Станић, „Списак Хрвата и Муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, Београд, 2012, стр. 383–399.

8 Сведочење Анте Шумановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I,* стр. 162–176.

Забележено је и неколико случајева да су малолетни дечаци починили злочине који су по суровости надмашивали страхотне тортуре појединих старијих усташа: „За време нашег боравка у логору у Јасеновцу, није био убијања, али су нас усташе тукли. Међу осталим тукао нас је један Муслиман из Босне, обучен у усташку униформу, који је имао највише 15 година, називајући нас 'курвино копиле'."[9]

***

Из свих сведочанстава да се закључити да су злочинци углавном били суседи жртава, из истог или суседног села, а тек мањи број тлачитеља или егзекутора потицао је из других крајева.

Сведочења дају основе за закључак да су апсолутну већину злочина починиле мање или веће групе и то над недужним цивилима.

***

После ослобађања једног Јеврејина из концлогора логора Бухенвалда, он је међу СС-овцима угледао свог школског друга који му је кратко образложио: „Мораш да разумеш, пет година сам био без посла"![10]

У сведочењима хиљада и хиљада Срба прогнаника и избеглица описани су примери да су суседи убијали и пљачкали имовину жртава. Нема, међутим, ниједног познатог случаја да је усташа (Хрват) било када казао нешто је налик речима поменутог Немца у Бухенвалду!

***

Тешко је утврдити када је и који римокатолички свештеник предводио први злочин против Срба. Зна се да је 13. априла 1941. године између Српског и Хрватског Благаја побијено 50-ак официра Југословенске краљевске војске, међу њима и два генерала, и око

9 Сведочење 19 Срба из села Јасеновац и Уштице (Лазар Котур, Симо Косић, Душан Котур, Милан В. Котур, Михаило Тривунчић, Милан П. Котур, Лазо Котур, Милан Бачић, Петар Котур и Лазо Мачкић – сви из Јасеновца, и Саво Вучевић, Никола Туроман, Јово Туроман, Мирко Туроман, Вељко Туроман, Милутин Туроман, Илија Јакшић, Владимир Јакшић и Живко Мунижаба – сви из Уштице) налази се у зборнику *Јасеновачки логор,* стр. 145–151.

10 Hana Arent, „Organizovana krivica i univerzalna odgovornost", *R.E.Č. Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, Beograd, 2000, str. 29–35, 34.

200 војника. Злочин је починила група домаћих Хрвата предвођених локалним римокатоличким свештеником Иваном Никшићем, иначе повереником усташког стана.[11]

На православни Ђурђевдан убијено је 525 Срба мештана без употребе ватреног оружја – крамповима, батовима и ножевима. Злочинци су били њихове комшије предвођени жупницима и богатијим сељанима.[12]

***

Тешко је утврдити ко је и када починио први злочин. Има сведочења да су то покренули припадници Хрватске сељачке заштите. О томе је сведочио један неименовани Србин из околине Врлике у Далмацији: „Сељаци из села Маовица убили су 14 Срба из села Отишића, и то већином децу, жене и девојке, које су послом ишле у планину на стаје. На овакав начин су страдала и два пастира у планини Кошчици, динарском огранку, и то: Ненадић Дамјан и Стојанац Никола, из села Дабра /код Сиња/. Убили су их чланови хрватске заштитне службе из пушака. Трећи младић, друг ове двојице, је успео да побегне и тако се спасе смрти. Ова је сеоска хрватска заштита чинила јаке репресалије над српским становништвом у мешовитим селима.“[13]

Група становника села Јасеновац и Уштице казивала је о првим усташама и злочинима: „Одмах након успоставе независне државе Хрватске, појавили су се у Јасеновцу усташе. У усташке редове ступили су домаћи Хрвати под водством Видаковић Николе, земљорадника из Уштице крај Јасеновца, који обнаша част усташког таборника, а уједно и усташког начелника. Усташе су одмах почели прогонити Србе.“[14]

---

11 Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес – Фрагмент из хисторије постојања*, Београд, 2019, стр. 52 (у даљем тексту: Ч. Вишњић, *Кордунашки процес...*).

12 Ч. Вишњић, *Кордунашки процес...*, стр. 53.

13 Сведочење неименованог Србина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 222–233.

14 Сведочење 19 Срба из села Јасеновац и Уштице (Лазар Котур, Симо Косић, Душан Котур, Милан В. Котур, Михаило Тривунчић, Милан П. Котур, Лазо Котур, Милан Бачић, Петар Котур и Лазо Мачкић – сви из Јасеновца, и Саво Вучевић, Никола Туроман, Јово Туроман, Мирко Туроман, Вељко Туроман, Милутин Туроман, Илија Јакшић, Владимир Јакшић и Живко Мунижаба – сви из Уштице) налази се у зборнику *Јасеновачки логор,* стр. 145–151.

Даринка Радмановић из Госпића причала је о злочинцима чија је имена знала: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Фрковић Јурица, бивши трговац, а после велики жупан; Алар Божо, поседник и његов син Ивица, бивши морнар; Алар Петар, поседник и његов син Никола, молер; Матаија, млинар и његов син већ споменути Матаија, ђак учитељске школе: Бален, студенти музичке школе и његова браћа Лука и Мирослав, ђаци учитељске школе; три брата Наглића од којих су двојица ђаци гимназије, а један студент шумарства; двојица синова Томљеновића Јурице, гостионичара, од којих је један био у емиграцији у Италији; брат великог жупана Фрковића, који је по занимању трговац, а којему не знам име, те више других, којима не знам имена.“[15]

Сава Караулац сведочио је да су се коловође пре злочина користиле преварама и лажним обећањима: „Пуковник Лукац издао је на 2 септембра о.[ве]г.[одине] проглас Србима у којима их је позвао да у року од 12 сати положе оружје под претњом потпуног уништења са речима: ’Бит ће уништена и Ваша деца и семе Ваше и све што се зове српско‘. Крајњи рок је био одређен 2 септембра о.[ве]г.[одине] у 12 сати у подне. Међутим ови прогласи су бачени из авиона тек пола сата након истека рока тако да је пуковник Лукац истодобно са бацањем наведеног прогласа упућеног Србима издао наређене војски и усташама да у свим српским селима среда све кољу, убијају и пале.“[16]

***

У сведочењима прогнаника и избеглица било је и негативних речи о понашању Јевреја у логорима, нарочито у Јасеновцу. Забележен је један случај убиства заточеника које је починио (безимени) Јеврејин: „Једнога дана пре подне, када смо били на раду одређен је био Ивић Милош, Србин заточеник из Добоја, стар 18 година да почисти бараку, у којој смо спавали... Док је Ивић чистио бараку наишао је унутра један усташа са Жидовом заточеником, кога су звали ’Бугарин‘, а који је од свих усташа имао велике привилегије и могао излазити и изван логора. Обојица су били пијани. Најприје су онако пијани са штаповима страшно тукли болеснике, а потом су ударили наведеног Ивића, ударили га штапом по глави

15 Сведочење Даринке Радмановић налази се у зборнику *Хрватска–Дачмација–Славонија–Срем I,* стр. 26–29.

16 Сведочење Саве Караулца налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 111–114.

и оборили на земљу. Кад је Ивић лежао на земљи Жидов звани 'Бугарин' заклао га је ножем. Ово сам ја лично видео, јер сам баш тада наишао у бараку по неком послу."[17]

***

У злочину почињеном већ 12. априла 1941. у Грачацу, међу усташама био је и један Србин, како је сведочила Смиља Пантелић из Грачаца: „12 априла била је субота, вашарни дан у Грачацу. Ту се окупило много народа из околних села. Неки су дошли због вашара, а више због тога да сазнају што ће бити, јер је у целом крају завладала велика жалост ради слома државе. Опћенито је владао осећај страха и свих слутња пред новим догађајима које су спремали Хрвати. И то се обистинило. Већ тај дан дошла је у Грачац једна група усташа, у ствари домаћих околних Хрвата сељака и грађана. Без икаквог разлога или повода отворили су пљабу из пушака на голорук народ на вашаришту. Срећом није било мртвих глава, али доста рањених, вероватно зато што ти усташе нису још били навикли руковати оружјем. Срби су се одмах организовали на отпор. На брзину су скупили нешто оружја из жандармеријске станице и потерали усташе који су умакли према селу Ричице. Сећам се, да су том приликом међу тим усташама били: Јосип Иваниш из Грачаца; Јаков Шикић из Грачаца; (један од најкрволочнијих, касније погинуо); Мемо Шикић, Никица Кнежевић, Пајо Кнежевић сви из Грачаца, а међу њима био је на нашу срамоту још и неки Србин Косић из Грачаца. Осталих из ваљских села се не сећам."[18]

Србин из Отоке код Босанске Крупе придружио се усташама у злочину: „Керкез Перо, бивши лугар, Србин, одмах се је придружио усташама прешао на римокатоличку веру и метнуо на главу фес. Он је заједно са усташама Муслиманима убијао Србе."[19]

***

И неколико Словака учествовало је у злочинима над Србима: „Када је Вујасиновић око 11 сати у ноћи изашао из гостионе и упутио се својој кући, дочекали су га усташе Словаци и то они

17 Сведочење Бранка Поповића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 109–116.

18 Сведочење Смиље Пантелић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 5–9.

19 Сведочење Кристине Бурсаћ и Јање Дражић налази се у зборнику *Акција римокатоличке цркве*, стр. 106–109.

исти, који су са њиме били у гостиони и частили га, те га на сокаку убили из револвера. Зна се да су ово убиство извршили: Канђера Петар, гостионичар и његов синовац Томица, Кладањак Карел, Штирмер Иван, Широлц Луто, Ранцингер Сепо, Хителер Франзо и Панош Сепо, сви земљорадници – Словаци из Томиновца."[20]

***

У многим случајевима напада на српска села учествовали су мештани из хрватских и муслиманских насеља: „Може се мирне душе казати, да су сви Хрвати и Муслимани што судјеловали, а што одобравали покољ Срба осим врло малих изнимака. Усташком покрету у овоме срезу придружили су се и у њему одушевљено судјеловали и сви домаћи цигани."[21]

А. Муслимани злочинци

Сведочења прогнаника и избеглица из Независне Државе Хрватске у Београду и другим местима у Србији потврђују да је међу починиоцима појединачних, групних или масовних злочина било много припадника домаћег (локалног) становништва.

На вести о учешћу муслимана у злочинима, угледнији муслимани у неколико градова писали су протесте, често да би себе спасли од оптужби или како би све то приписали појединцима. Протестне представке властима у Загребу састављали су у Бањој Луци, Бијељини, Приједору, Босанском Петровцу и Мостару.[22] Независно од свега тога, муслимани су и даље учествовали у злочинима, готово до краја рата.

Славко Кокоруш из Високог био је конкретан у сведочењу: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске појавили су се у Високом усташе под водством Топчагића Мустаје, геометра из Високог. Усташе су били домаћи Хрвати и Муслимани."[23]

Муслимани су учествовали у појединачним и групним зло-

20 Сведочење Луке Милинковића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 155–160.

21 Сведочење Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 179–190 и *Босна и Херцеговина*, стр. 196–207.

22 ВА, НДХ, 62-12/5; *Исто*, 72-32/2; *Исто*, 310a-15/4; *Исто*, 310a-35/1.

23 Сведочење Славка Кокоруша налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 174–1179.

чинима. Хилмија Берберовић је сведочио у Београду о свом уделу у масовном клању у цркви у Глини: „Ја сам био одређен у три маха да вршимо клање у цркви. Сваком приликом ишли су и неки официри Добрић Јосип и Цвитковић Михајло а поред њих било је и усташких официра.“[24]

***

У селима око Босанске Крупе силовања, покоље и пљачку у српским насељима злочинили су тамошњи муслимани: „Описане покоље и пљачке, силовања и палеже вршили су усташе Муслимани из села Оток, Језерско, Бужим, Бушевић и Пиштalина, среза Бос. Крупа. Предводио их је Омерчехајић Хуснија, брицо из Отока и Бешић Ибрахим, пекар. Особито су се истицали у покољу и пљачки усташе: Рамић Ђемо, Братић Мустафа, тежак; Нешић Касим, тежак; Мујагић Кушим, тежак, Бешић Етхем, тежак, Братић Мухамед, столар; Суљић Хусеин, ђак грађанске школе, Комић Авдага, месар, сви из Отока.“[25]

Злочин у Фочи извршен је у лето 1941. године – починиоци су били припадници локалног муслиманског становништва, а прве жртве 12 синова јединаца из српских породица. Потом је уследио масакр осталих. „Ubijanje Srba izvođene o je smišljeno: najpre prvake i imućnije a potom – odreda. Ubijanje su vršile grupice deklasiranih i promašenih, mahom predvođene ustašama – povratnicima (iz emigracije u Italiji ili Mađarskoj) ili ustaškim funkcionerima: sazdali su se ljudi, pokreti i vlasti kojima su ubijanje i istrebljenje drugih vera i naroda cilj i vizija.“[26]

Ускоро је уследила четничка освета над локалним муслиманским становништвом.

Група Српкиња и Срба из Херцеговине сведочила је да су у неколико насеља код Стоца дошле усташе са стране, одмах организовали локалну власт а потом почели да спроводе тортуру: „У почетку независне државе Хрватске појавили су се у Стоцу и околици усташе. У усташке редове ступили су домаћи муслимани, хрвати католици и цигани. Претежна већина усташа били су муслимани,

24 Сведочење Хилмије Берберовића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 21–24.

25 Сведочење Кристине Бурсаћ и Јање Дражић налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 106–109.

26 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 163–164.

а мањи дио били су цигани и хрвати католици.“[27]

Александар Перишић и Борислав Митрашиновић из Зенице истичу у свом исказу: „Усташком покрету у срезу зеничком придружила се већина муслиманског живља, а нарочито су усташе искористили за своја злодела извршена над Србима, муслиманске цигане и олош, које су наоружале сем појединаца и зенички Хрвати готово сви, пришли су усташком покрету.“[28]

Међу мучитељима заточеника у концлогору Јасеновац издвајао се малолетни муслиман из Босне, „обучен у усташку униформу, који је имао највише 15 година“.[29]

Други јасеновачки заточеник помињао је „усташу муслимана из Босне именом Мујо, који је исто као и Милош (Љубомир Љубо, командант логора – *примедба аутора*), био страшан крволок. Он је за клање Срба дао си исковати посебну дугачки нож, којима је клао Србе.“[30] О злочинима поменутог муслимана казивао је и трећи јасеновачки заточеник: „Појединачна убијања је радо вршио усташки заставник Мујо, који је муслиман родом из Бихаћа.“[31]

Међу усташком постројбом која је обезбеђивала депортације у логор Јасеновац били су и муслимани: „На 27 августа 1941 год. [ине] ујутро приспели смо на жељ.[езничку] станицу у Јасеновцу. На жељ.[езничкој] станици у Јасеновцу дочекало нас је око 30 усташа са ножевима на пушкама. Међу овим усташама био је већи број Муслимана са фесовима на глави.“[32]

27 Сведочење групе Срба и Српкиња из Херцеговине (Босиљка Радан, Јованка, Видосава и Љубица Кнежевић, Јелка и Ранка Курилић, Љубица, Бранка и Добрила Дрекаловић, Лала и Данка Марић, Цвија, Зора, Ксена и Станислава Митриновић, Босиљка, Зинаида, Тијана и Љиљана Хамовић, Анђелка и Жарко Јовичевић, Бојка и Љубица Граховац, Милка Окука, Крстиња Мравушић, Даринка, Зорка и Љубица Гига и Босиљка Бјелић) налази се у зборнику *Лобор Град*, стр. 23–37.

28 Сведочење Александра Перишића и Борислава Митрашиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*.

29 Сведочење 19 јасеновачких Срба налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 145–151.

30 Сведочење Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 35–48.

31 Сведочење Ђуре Медића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 64–74.

32 Сведочење Драге Свјетличића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 172–187.

Владимир Поповић, специјални изасланик Централног комитета Комунистичке партије Југославије у Хрватској, писао је 16. јуна 1942. године Јосипу Брозу и том приликом нагласио: „Muslimansko stanovništvo kotara Cazin u svojoj većini je nasjelo ustaškoj propagandi. Još i danas seljaci Muslimani sudjeluju u pljačci i klanjima susjednog srpskog stanovništva.... Partijske organizacije u krajevima susjednim kotara Cazin stoje pred važnim zadatkom da što prije upornim i neumornim radom izmijene takvo stanje među Muslimanima..."[33]

***

У извршењу злодела коришћена су разна оруђа и оружја: „Усташе су убијали заточенике на различите начине и то пре доласка комисије, дакле до почетка фебруара, јавно пред свима нама. Убијали су их из митраљеза, пушака и револвера, али на тај начин најмање. Обично су их клали ножем, управо онако као што се коље стока. Често је читаве партије поклало само један усташа. У томе се нарочито истицао злогласни Љубо Милош, затим неки Матијевић, па онда Мујо (тако су га звали, а презиме му не знам). Он је чак имао и неку тешку сабљу и с њоме одсјецао главе. Он се уопште радо право неким јунаком и то оним старинским како га описују народне песме и приче."[34]

Одсецање главе потврдио је и други јасеновачки заточеник: „Био је један усташа заставник, кога су сви звали Мујо, а Ром је из Бихаћа. Он је себи дао да му се искује сабља, тешка 12 кг, са којом је убијао заточенике."[35]

Б. Цигани муслимани злочинци

Напади на српска села брижљиво су припремани и спровођени: „На 16 септембра ове г.[одине] усташе су у јачим скупинама наоружани војничким пушкама и митраљезима, кренули из Топуског према српским селима Перна и Маличка, прије него су стигли у наведена села, раздијелили су се у три групе. Једна група кренула је према селима Перна и Маличка, а трећа група је кренула према

33 *Зборник НОР-а*, II-4, стр. 368–385, 371.

34 Сведочење Мирка Пајкића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 116–127.

35 Сведочење Реље Билановића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 90–109.

селу Блатуша. Та три дана т.[о]ј.[ест] на 16, 17 и 18 септембра усташе су у напред наведеним селима вршили страховити покољ житеља, те пљачку њихове имовине и палеж кућа. Собом су усташе тада повели и цигане, који су им помагали пљачкати и палити куће... За време описаних покоља, пљачки и палежа, усташе су се частили, пекући прасце и јањце, које су по селима опљачкали. И цигани који су дошли са усташама исто су се тако частили пекући туђе јањце и прасце.“[36]

Поједини Цигани су приступили усташким постројбама и вршили разна злодела:

„Међу хрватским усташама, који су чинили зулуме у општини Берковићи, особито су се истакли Ђулепа Хасан, циганин и његова два сина, чија имена не знам. Имена других усташа не знам навести, али знам поуздано, да су сви муслимани и цигани из Берковића уписали се у хрватске усташе и вршили зулуме над Србима.“[37]

„Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Дуро, циганин из Рогатице, који је био командант једне усташке сатније и који је као усташа био најкрволочнији...“[38]

„Усташе Муслимани у много случајева силовали су српске девојке, а од тих усташа нарочито се у томе истицао циганин Дуро Цитаревић.“[39]

„Усташком покрету у срезу зеничком придружила се већина муслиманског живља, а нарочито су усташе искористили за своја злодела извршена над Србима, муслиманске цигане и олош, које су наоружале сем појединаца и зенички Хрвати готово сви, пришли су усташком покрету.“[40]

„Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Богданић (Делко – *примедба аутора*) из Лешћа, бивши југословенски официр, који је усташки логорник; ... затим, циганин Јосо, којему не знам презиме, а који је родом из Оточца, као усташа је био врло

36 Сведочење Марка Линте налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 42–48.

37 Сведочење Ђуке Самарџић налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 26–28.

38 Сведочење Стеве Лубарде налази се у зборнику *Босна и Херцеговина,* стр. 80–84.

39 Сведочење Миле Симовића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 89–94. На другом месту презиме је Ситаревић.

40 Сведочење Александра Перишића и Борислава Митрашиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 146–149.

крволочан и на зверски начин убијао и мучио Србе.“[41]

В. Хрвати злочинци

Прогнаници и избеглице сведочили су о злочинима припадника хрватског народа становника мешовитих насеља и суседних села. Требало би много простора да би се навели најтежи случајеви почињених злочина. Стога као мала илустрација следи неколико упечатљивих примера.

Насеље Старо Село у близини Топуског на Кордуну, на путу ка Великој Кладуши, пре рата 1941. године имало је око 200 српских домаћинстава са око 1.600 житеља. Суседно насеље Бијељевина било је насељено Хрватима. Односи између становника поменутих насеља били су готово идилични све до 10. априла 1941. године, то јест до проглашења Независне Државе Хрватске: помагали су једни другима, посећивали се, долазили на славе и друге велике црквене празнике, девојке су се удавале за припаднике друге вере.

Проглашење хрватске државе променило је ситуацију у Бијељевини: око 60 мештана прикључило се усташама што су били дошли са стране и започели терор. Поменуто насеље постало је значајно усташко упориште и представљало је велики проблем локалним партизанским јединицама.

Од почетка до краја рата убијено је више од 600 Срба из Старог Села. Зна се да је између 28. јула и 3. августа 1941, на једном стратишту, ножевима и крамповима масакрирано око 250 Старосељана, а на другом 36 међу којима и шеснаесторо деце млађе од 15 година.

О другом злочину сведочио је Стево Кљајић, који је случајно преживео масакр: „Imao sam tada 14 godina. Ljeto. Pomalo je rosila sitna kišica. Izbjegli smo iz sela u obližnju šumu zvanu ’Debela kosa‘. Ali ustaše su pošle u potjeru za nama. Kako je šuma bila blizu sela, pohvatale su nas. Svi smo bili međusobno poznati i svi rođaci iz istog zaselka. Doveli su nas u selo, tukli, silovali djevojke i majke nam, otimale dukate, pljačkale i psovale nam majku srpsku. Iz sela su nas povele u redu dva i dva do ’Bobićeve obale‘, nemilosrdno nas maltretirajući i udarajući kundacima i batinama do samoga mjesta. Ustaše su nam bile poznate iz zaseoka Bijeljevine i okoline Topuskog. Naši susjedi. Na određenom

41 Сведочење Жарка Цвјетичанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 33–38.

mjestu su nas zaustavile i tu je neko sjeo, a netko stajao. Oni su se sa strane nešto dogovarali. Njih je bilo 12, a nas 36 od kojih šesnaestoro djece. Postrojili su nas sve četiri po četiri kako bi zrno pri ispaljivanju moglo četvoricu pogoditi i usmrtiti. Morali smo se rukama držati jedan iza drugoga. Pukla je prva puška. To je zločincima bio znak za plotun i opću paljbu. U isti tren trgnuo se ispred mene Stevo Vučetić, zvani Roksa. Kad je on potrčao, ja sam pao na zemlju ne znajući da li je to bilo zbog pucanja iz puške ili me je on srušio kad se trgnuo. Uslijedio je novi plotun. Pucali su za njim. Uspio je pobjeći. Čuo sam da mu psuju majku srpsku i viču: 'Pobježe!'. Zatim je uslijedio plotun po nama. Ljudi, žene i djeca popadoše kao snoplje. Budući da sam ja pao još od pucanja prve puške, bio sam živ ispod njih mrtvih. Metak me je pogodio u lijevu ruku, gdje mi i danas fali mišić čak do kostiju. Poslije su pregledavale da li je tko još živ i koga su našli da krči, priklali su ga. Čuo sam da viču: 'Kolji je, još je živa!' Došli su i do mene. Bio sam ranjen u ruku, a od drugih pobijenih krv me je svega oblila po očima i ustima. čitavo lice bilo mi je krvavo. Mislili su da sam mrtav, jedan me je ustaša udario cipelom u rebra i rekao: 'Ovaj je gotov!'

„Otišli su dalje od mene. Još je sa strane bio živ jedan mali dječak od tri godine. Nisu ga strijeljali s nama. On je sjedio na međi i plakao. Zvao je svoju majku. Ustaše pitaju jedan drugoga: 'Ima li tko metak?' Kako više, kako rekoše, nisu imali municije, kundakom su ga udarile tri puta po glavi i tako ga usmrtile. Bacile su ustaše, naše komšije, po nama grane i otišle. Nakon pola sata kad sam bio siguran da su otišle, ustanem, obrišem oči od krvi i produžim put za Glavicu, u Bosnu."[42]

О приступању припадника локалног становништва усташким организацијама и постројбама има много сведочења. Тако су, примера ради, Драган Миладиновић и Драган Смрзлић изјавили: „Може се мирне душе устврдити, да су сви Хрвати у општини Цетињ-граду (Цетинград – *примедба аутора*), као и у срезу Слуњ пристали уз усташки покрет, показали се огорчени непријатељи Срба и што директно суделовали а што помагали покољ и пљачку Срба. Осим тога и домаћи цигани играли су видну улогу у хрватском усташком покрету у општини цетињ-градској... Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Медвед Петар, римо-католички жупник у Цетињ-граду; Циндрић Штефо, земљорадник из Цетињ-града; Бижић Антић, општински стражар из Цетињ-града; Мравунац Антић, столар из Цетињ-града; Месић Никола, земљорадник из

42 Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, Zagreb, str. 131–133.

Цетињ-града; Циндрић Мато, земљорадник из Цетињ-града; Јурковић Лука, циганин из Жрвнице и његов брат Божо; Јурковић Петар, циганин из Рушевице; Јурковић Ђуро, циганин из Рушевице...“[43]

Даринка Радмановић је говорила о оном шта је видела у Госпићу: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Фрковић Јурица, бивши трговац, а после велики жупан; Алар Божо, поседник и његов син Ивица, бивши морнар; Алар Петар, поседник и његов син Никола, молер; Матаија, млинар и његов син већ споменути Матаија, ђак учитељске школе; Бален, студенти музичке школе и његова браћа Лука и Мирослав, ђаци учитељске школе; три брата Наглића од којих су двојица ђаци гимназије, а један студент шумарства; двојица синова Томљеновића Јурице, гостионичара, од којих је један био у емиграцији у Италији; брат великог жупана Фрковића, који је по занимању трговац, а којему не знам име, те више других, којима не знам имена.“[44]

Марија Богуновић из Ливна и Љубо Црногорац из Челебића код Ливна је сведочила: „У месецу јулу 1941 године извршили су усташе покољ у селу Чампразлијама (Чапразлијама – *примедба аутора*). У овом селу убили су домаћи Хрвати-усташе око 200 Срба, мушкараца, жена и деце, а куће им опљачкали и потом запалили... У селу Прологу налазила се је само једна српска породица презименом Арнаут. Остали житељи били су сви Хрвати. Хрвати из овог села упали су једне ноћи у кућу ове српске породице и извели из куће оца, матер, сина, синову жену и троје деце под изликом, да их селе у Србију. Све чланове ове породице одвели су исту ноћ у једно поље крај села и тамо их убили из пушака и оставили на пољу. Сутрадан дошли су исти усташе, да лешеве ове убијене породице покопају, па су тада нашли живу једну девојчицу од 10 година, којој је било име Мара. Ова девојчица именом Арнаут Мара, седела је међу лешевима и била наслоњена на мртву своју матер. Када је угледала усташе, молила их је, да је не убију са речима: ’Чико, ја сам жива, немојте ме убити.‘ Усташе су међутим и ову девојчицу убили а њезин леш закопали заједно са осталим лешевима породице Арнаут. У селу Лиштани биле су само 4 српске породице презименом Цвијетић. Остали житељи били су Хрвати. Једнога дана у месецу јулу 1941 године Хрвати из овога села као усташе покупили су све

43 Сведочење Драгана Миладиновића и Драгана Смрзлића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 50–55.

44 Сведочење Даринке Радмановић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 26–29.

чланове ове породице, извели их на једно поље крај села и тамо их све убили. Спасао се је само један дечак, који се је случајно налазио у то време у шуми код стоке."[45]

Милан Станић из Човца код Окучана је у свом исказу навео: „Од усташа и њихових привржeника у Окучанима нарочито се истакао у харангирању против Срба апотекар Емил Пачић, Јозо и Златко Павелић, по занимању лончари и њихова сестра Сека. Ови Павелићи хапсили су Србе и спевали песме против Срба, говорећи како ће Срби газити и пљувати на своје крсно име и веру."[46]

Јован Орешчанин из Сремске Митровице је сведочио: „У месецу јануару 1942 године заседао је у Сремској Митровици преки суд, који је тада осудио на смрт 24 човека, од којих су већина били Срби и неколико Хрвата. Међу осуђенима на смрт био је и Бировљев, земљорадник из Манђелоса, који је био оптужен да је поглавнику опсовао матер. Тужио га је његов слуга Хрват и на темељу тога он је осуђен на смрт... Смртне пресуде су извршили усташе у православном гробљу и то за припаднике свих вера. Пре стрељања биле су ископане јаме и осуђеници су доведени пред те јаме и најприје фотографисани, а затим стрељани. После извршеног стрељања ишао је шеф полиције, Ђурић Стјепан, од једног до другог и сваком још пуцао у главу из свога револвера. Овај Ђурић, родом је из Срема, а похађао је правни факултет у Суботици. Београдске 'Недељне илустрације' у години 1939 донеле су његову слику и уз слику чланак, у којем су њега славиле као узор Југословена и патриоту и позивале Србе да се на њега угледају. Међутим у независној држави Хрватској он је најодушевљенији усташа и највећи крволок српски."[47]

Драган Миладиновић из Рушевице код Цетинграда и Драган Смрзлић из Цетинграда су изјавили: „Може се мирне душе устврдити, да су сви Хрвати у општини Цетињ-граду (Цетингради – *примедба аутора*), као и у срезу Слуњ пристали уз усташки покрет, показали се огорчени непријатељи Срба и што директно суделовали а што помагали покољ и пљачку Срба. Осим тога и домаћи цигани играли су видну улогу у хрватском усташком покрету у оп-

45 Сведочење Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 179–190 и *Босна и Херцеговина*, стр. 196–207.

46 Сведочење Милана Станића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 91–93.

47 Сведочење Јована Орешчанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 111–115.

штини цетињ-градској... Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Медвед Петар, римо-католички жупник у Цетињ-граду; Циндрић Штефо, земљорадник из Цетињ-града; Бижић Антић, општински стражар из Цетињ-града; Мравунац Антић, столар из Цетињ-града; Месић Никола, земљорадник из Цетињ-града; Циндрић Мато, земљорадник из Цетињ-града; Јурковић Лука, циганин из Жрвнице и његов брат Божо; Јурковић Петар, циганин из Рушевице; Јурковић Ђуро, циганин из Рушевице;...“[48]

Михаило Новаковић из Вељунске Главе код Вељуна је подробан у свом исказу: „Усташки повереник за општину вељунску наведени учитељ Шајфар (Иван – *примедба аутора*) из Вељуна имао је љубавне односе са једном учитељицом Хрватицом у Цвијановић Брду, па је чешће тамо одилазио, иако је био ожењен и имао деце. Тако је једнога дана у првој половици месеца августа дошао у Цвијановић Брдо, да посети своју љубавницу. Срби су га тада запазили и ухватили, те га испитали о покољима и зверствима, која су над Србима извршена у општини вељунској. Учитељ Шајфар је Србима све ово признао. Испричао је како су Срби, који су о Св.[етом] Ђурђу били доведени у школу у Хрватски Благај на зверски начин мучени, а затим убијени и покопани у једној долини одмах крај школе у Хрватском Благају. Учитељ Шајфар је тада Србима у Цвијановић Брду описао како су усташе мучили свештеника Добросављевића (Бранка – *примедба аутора*). Убили су најпре његовог сина, а онда њега нагонили да своме мртвом сину чита опело. Свештеник је морао читати и зато време је два пут пао у несвест, а усташе су га ударали и напослетку убили. Срби су после тога признања, учитеља Шајфара одвели у шуму и тамо га убили.“[49]

Јулка Шкара из Топуског код Вргин Моста је сведочила: „Тада је у моју гостиону залазио и усташа из Загреба који се зове Звиншћак, а имена му не знам. Он је доводио усташе у моју гостиону и мени наређивао да их бесплатно частим јелом и пићем. Чим би ушао у гостиону, одмах је на мене уперио пушку и тако ме водио од предмета до предмета показујући ми оне предмете које сам морала изручити. Овај Звиншћак је био и најкрволочнији међу свим усташама. Он је знао мајке и децу поредати једно за другим у једној линији и пуцати на њих тако, да их све са једним танетом убије.

48 Сведочење Драгана Миладиновића и Драгана Смрзлића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 50–55.

49 Сведочење Михајла Новаковића налази се у Зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 74–78.

Тако је устрелио Рокнић Јоку и њене двоје деце, те њену јетрву са једним дететом. Одвео их је у оближњу шуму звану 'Росе' и тамо их устрелио. Рокнић Јока га је молила да јој устрели и још двоје млађе деце, јер да не могу сами остати, а он јој је одговорио, да неће већ да та деца имају остати да се пате. Отац те деце је пре тога заклан у православној цркви у Глини... Усташе, који су у Топуском и околици убијали и пљачкали Србе и палили њихову имовину, те вршили силовања девојака и жена јесу: Коцман Антун, учитељ у Топуском, Бријешки Илија пекар у Топуском, Малинац молер у Топуском, Санички Ђуро, земљорадник из хрватског села крај Топускога, Матон пекар из хрватскога села, и његов брат Ђуро чија презимена не знам, Путрић Томо, син општинског бележника из Топуског, Бријешки Томо тишлер из Топуског, Прус Стево тишлер из Топускога и његов брат Славко, Прус Иво, шпенглер из Топуског, Лонгер Ђуро земљорадник из хрватског села, Звиншћак усташа из Загреба, Др. Климек, лекар из Топуског."[50]

Лазар Вишњички и Владо Илић из Сремске Каменице навели су име само једног злочинца: „Општина Сремска Каменица има око 2.500 становника, од тога половица су Срби, а половица Хрвати. Хрвати су одмах сви ступили у усташке редове под водством Рата Лазара, земљорадника из Сремске Каменице и почели са прогоном Срба. Најпре су хапсили Србе, који су били чланови четничке организације, а после и Србе добровољце из ослободилачких ратова. Све ове Србе затварали су у општину и жандармеријску школу, где су их тукли и злостављали, а затим онако испребијане пребацили у Србију, а њихова имања опљачкали."[51]

Симеон Сима Грозданић из Сремских Карловаца казивао је о настанку усташке државе: „Првих дана слома Југославије усташки покрет у Сремским Карловцима тек је почео да живи. Заклете усташе (из 1937), којих је било око 20 до 30 међу карловачким грађанима, почели су да предводе у свима акцијама, које су биле уперене против Срба. Од главних заклетих усташа прву реч су имали: суплент гимназије г.[осподин] Иво Бојановски, економ г.[осподин] Вјекослав (Славко) Голубовић, син старога Јозефа Голубовића, познатог великог Мачековца. Још су се истицали у свакој акцији гг. Пекарић, бивши војни референт, Вјекослав Згомба и брат му, поп

50 Сведочење Јулке Шкаре налази се у Зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 48–51.

51 Сведочење Лазара Вишњичког и Владе Илића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 143–145.

Иван Шаловац и т.[ако]д.[аље]. Уз њих су пристајали остали заклети усташе, чији списак имају некоји Карловчани."[52]

Јован Ковачевић из Сарајева је навео зачетнике злочина: „Од Хрвата и Муслимана који су се истакли у прогонима против Срба као главни иницијатори истичем нарочито Др. Хакију Хаџића, који је одмах по успостављењу Н.Х.Д. постављен за повереника при банској управи у Сарајеву као и Божидара Бралу, сарајевског жупника, те Јосипа Зубића, несвршеног студента медицинара, сада власника грађевинског предузећа. Овде међу ове треба навести и Др. Хинка Ферића, раније шефа административног одељења сарајевске општинске управе, а сада директора магистрата, који је заједно са градским начелником Др. Атифом Хаџи-Кадићем понајвише зло учинио са материјалне стране Србима приликом исељавања Срба и конфисковања српских имања."[53]

Паја Јањанин из Винковаца је казиваоо оном што је видео и проживео: „Као истакнути усташе, који су се одликовали по свом раду и положају у усташком покрету, нарочито у прогону против Срба били су ови: Турковић, шумарски инжињер; Пакић Павле, порески чиновник; (одлежао две године робије ради убиства); жена Пакића, учитељица викала је на улици: Србе на врбе); Владо Цврковић, адвокат и жена му Зденка; Антон Фегели, Немац и усташа; (одговарао ради више кривичних дела); професори Виктор Јустић, Мато Суботић, Стипе Фрањковић, Кларин и други, нарочито се истицала у усташком раду Здена Врабац, Душко Марчеља, професор музике (прозвали су га патријархом, јер је „управљао" имовином српске црквене општине, која је била богата). Затим Стјепан Чуриловић, Ђуро Смолић, Јосип Стилиновић, његов син и кћери, Цвејић Јосип и браћа Тадијановић, кројач; Лукачевић Лука, опанчар, Фрањо Дучмалић (касније постао председник општине и жена му Јуцијка, те два сина, Фрањо и Антун Рок, Баумшабл, Бушбахер Смилај Иван, шумарски инжињер и његова жена, Лав Логер, шумарски инжињер, те нарочито први римокатолички млади капелан, коме не знам имена; Др. Матија Дивић, градски физик и син му Мато; берберин Жишка (тај је у затвору мучио Србе)."[54]

52 Сведочење Симеона Симе Гроздановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 154–164.

53 Сведочење Јована Ковачевића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 160–164.

54 Сведочење Паје Јањанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 164–192.

Ђорђе Бајић из Бање Луке је сведочио: „Главни иницијатор свих прогона и покоља, те пљачке Срба у оном крају јест већ поменути Др. Гутић Виктор, који је у својим говорима стално харангирао против Срба. Затим су се особито истицали: Гутић Блаж, адвокатски солицитатор, и брат Гутића Виктора: Чондић Нико, зидар; Ђелић (Асим – *примедба аутора*), слуга; Буторац Вилко, банковни чиновник и његова два брата, којима не знам имена; Кан (Јосип – *примедба аутора*), шеф Гутићева кабинета, за којег кажу, да је био југословенски добровољац; Момчиловић (Стјепан – *примедба аутора*), бивши чиновник Банске управе, те напред већ споменути фратар Филиповић (Томислав касније Мирослав – *примедба аутора*). Такођер и други фратри долазили су на договор Гутићу, али ја њихова имена не знам...“[55]

Лука Милинковић из Томиновца код Славонске Пожеге изјавио је следеће: „Одмах после успоставе независне државе Хрватске појавили су се усташе у Сл.[авонској] Пожези и околним селима. У усташке редове ступили су у Слав.[онској] Пожеги Хрвати, а у околним селима насељени Чеси и Словаци, те нешто цигана. Усташе су одмах почели са прогоном Срба. Купили су испочетка све виђеније Србе из Слав.[онске] Пожеге и околице, затварали их у усташки стан у Слав.[онској] Пожеги, где су их страховито злостављали, а потом по ноћи трпали на камионе, извозили у оближње шуме и тамо их убијали...[56]

Десанка Гаковић је казала: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Крупић Фето бивши народни посланик из Бос.[анске] Крупе, Смаил хоџа, Чаушовић Хасан ага трговац, Реџић Хасан општински стражар, Урумов Хасан општински стражар. Рекић Ахмед кочијаш, Куленовић Малић трговац, Бешић Хусеин кочијаш, Валагић Хусеин општински стражар, Бешировић Мухамед кафеџија, Езић Хусеин пекар, који је својом руком у љето 1942 године, проваливши у кућу заклао Ђујку млинарицу и њезиних троје деце, а након тога је опљачкао, Здунић срески начелник, Вујић Фрањо старешина фин.[ансијске] контроле, Микулчић Фрањо порески чиновник, Бојановић Драго порески чиновник, Пинтар машиниста сви из Бос.[анске] Крупе, те још много других, чијих се имена сада више не сећам. Затим Бартовски усташки

55 Сведочење Ђорђа Бајића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 102–104.

56 Сведочење Луке Милинковића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 155–160.

сатник, Орешковић усташки надпоручник, Хаџић Имзо усташки поручник, који је родом из Бос.[анске] Крупе, Риц усташки поручник. Може се мирне душе рећи, да су скоро сви Муслимани без изнимке из Бос.[анске] Крупе и околних села ступили у усташке редове и активно суделовали у покољу и пљачки Срба.“[57]

Г. Злочинци о злочинима и стратишта

Познато је да је комунистичка власт после рата истраживала злочине и саслушавала злочинце. О томе је сачувано мноштво документације, али су ту грађу историчари мало користили.

Ђуро Затезало објавио је саслушања припадника усташких јединица и обичних сељака Хрвата о злочинима у којима су лично учествовали.

Искази злочинаца обилују подацима што би могли допринети спознаји обичног војника или Хрвата о ономе што је чинио и у чему је својом вољом учествовао. То је, међутим, као што рекох, више у домену психологије и психијатрије неголи историје. Неколико примера иду у прилог поменутој тврдњи.

***

Миле Милић Абрамовић, припадник Прве усташке бојне, учествовао је у масовном клању: „Dok su jedni klali i ubijali Srbe nad iskopanim jamama i bezdanom, drugi su držali okolo straže, udaljeni jedni od drugih oko 50 metara tako da ni jedan Srbin ne bi pobjegao. Srbi su vođeni iz škole svezani dvojica po dvojica do jame i nad njom ubijani batovima i noževima.“ [58]

Јанко Медвед из Хрватског Благаја учествовао је у масовном злочину у насељу: „Kada su jame bile gotove mi smo uveče izvodili isprebijane 10 po 10. Mi smo njih tukli krampovima, noževima i batovima tj. macolama. Kada smo ih doveli do jame mi smo komandovali da legnu i oni su morali poleći, pa smo išli od jednog do drugog i udarali ga dva puta u glavu sa batom i s njim odmah u jamu.“[59]

Петар Ерент из Прекопе код Глине учествовао је у масов-

57 Сведочење Десанке Гаковић из Босанске Крупе налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*..., стр. 252.

58 Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, Zagreb, 2005, str. 20–21 (у даљем тексту: Ђ. Затезало, *Радио сам*...).

59 Ђ. Затезало, *Радио сам*..., стр. 23–25.

ном злочину у родном селу: „Kamion su dočekale ustaše među kojima Nikola Lipak Čuklje iz Prekope i Ivan Šantek iz Kihalca. Oni su iz kamiona izvlačili Srbe i dodavali ih drugim ustašama, a ovi ih odvodili držeći ih za vrta do jame gdje su ih dohvatile ustaše Janko Kihalić iz Kihalca, Lipak Stjepan iz Prekope i trojica ustaša Dalmatinaca koji su došli s drugima iz Zagreba. Oni su pred nama ubijali Srbe na taj način što je svaka žrtva morala najprije leći na zemlju, a zatim bi ispalili metak žrtvi u potiljak. Neke su još i žive prevaljivali u jamu.“ [60]

Јосип Колендић, оружник у Брезју, сведочио је следеће: „Srbi su bili zatvoreni u nekom starom krajiškom magazinu iz kojeg su odvođeni pod batinama i psovkama u šumu Brezje gdje su klani i udarani drvenim batovima po glavi.... Srpski narod bio je vredan da su im ovi pobrojani susjedi Hrvati ustaše bili zavidni na njihovoj imovini i to je bio glavni razlog što su ih masovno poklali i imovinu im opljačkali, a kuće popalili.“[61]

Фрањо Манце из Брода Моравица говорио је о сопственом уделу у злочинима : „Dana 15. prosinca bili smo u Gornjim i Donjim Dubravama. Tom sam prilikom uhvatio žensko dijete od 10 godina i prerezao mu grkljan, a to sam isto učinio jednom 35-godišnjem muškarcu kojeg su držali Barbarić i Štajduhar... Barbarić i Štajduhar zaklali su svaki po jednu ženu. Oni su im prerezali grkljane, odsjekli sise i ruke. Nakon ove akcije ponovo smo se zabavljali uz vino. rakiju i pjesmu.“[62]

Анте Антуновић, стражар у логору у Госпићу: „Ulijetali su u ćelije i na razne načine tukli i mrcvarili pohapšene Srbe. Ljudi su pod batinama umirali. Svojim sam očima vidio kada su mučili i ubili u ćeliji Milivoja Zeca. Gledao sam kada je Pudić zaklao jednog Srbina kome se ne sjećam imena.“[63]

Мато Шљарић из Чанка код Плитвица у свом исказу наводи: „Kad sam išao u akciju u Kozjan i Međugorje, nijesam bio naoružan ničim, a sjekira se je kod mene slučajno tada zadesila jer sam išao u šumu kresati list za janjce... Najprije su nam neki naoružani ljudi doveli jednu žensku, koja je bila stara oko 20 godina i kazali su nam da je vodimo sa sobom. Luka Ivanušić mi je tada kazao da ja tu žensku ubijem sjekirom, jer da je šteta trošiti municiju. Ja nijesam ni pokušao da se suprotstavim tome, već sam uzeo sjekiru i tu žensku onako na stojeći udario ušicama

60 Ђ. Затезало, *Радио сам*..., стр. 42–44.

61 Ђ. Затезало, *Радио сам*..., стр. 129–131.

62 Ђ. Затезало, *Радио сам*..., стр. 215–217.

63 Ђ. Затезало, *Радио сам*..., стр. 254–255.

sjekire po čelu, od kojeg se udarca ona srušila, a zatim dok je ona tako ležala bez svijesti na zemlji, udario sam je snažno oštricom po vratu od čega je odma potekla krv i vidio sam da joj je vrat prerezan, ali glava ipak nije bila potpuno otkinuta od tijela."[64]

4.1-2. Римокатолички и муслимански свештеници учесници у злочину

Независну Државу Хрватску прихватила је апсолутна већина припадника хрватског народа и клера Римокатоличке цркве предвођеног надбискупима и бискупима и то су отворено исказивали на разне начине. Немогуће је, међутим, сачинити списак свештеника што су припадали усташком покрету или били њихове присталице а који су предводили злочине и учествовали на разне начине у њима.[65]

Међу „старим" усташама, то јест првоборцима, било је и римокатоличких свештеника, додуше нису били у емиграцији у Мађарској или Италији, али су у својим самостанима и жупама на друге начине исказивали привржености тој идеологији. Познато је да су фрањевачки самостани, нарочито у Херцеговини, представљали упоришта у ширењу усташких идеја, а сами фрањевци су се ангажовали у покрету од априла 1941. године: од учешћа у харанги против православних Срба и предвођења злочиначких похода у разним крајевима, до обављања функција војних душебрижника (што је подразумевало и освећење оружја) и заповедника разних постројби.[66]

64 Ђ. Затезало, *Радио сам*..., стр. 329–330.

65 Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946 (у даљем тексту: Ј. Хорват, З. Штамбук, *Документи о*...). Мада хрватски историчари сматрају да је ова књига идеолошка и у функцији јер, како тврде, представља обрачун са Римокатоличком црквом у Хрвата, нису оспорили веродостојност и аутентичност коришћене документације и њеног садржаја; Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1986; Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987 (у даљем тексту: В. Дедијер, *Ватикан и*...); Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo – Prilozi za Magnum Crimen*, Beograd, 1988; Ђуро Виловић, *Крвава црква – Хрватски попови и фратри у распаду Југославије и у покољима Срба*, Београд, 2009; Значајно место има следећи текст: Irina Ognyanova, „Religion and church in the Ustasha ideology (1941-1945)", *Croatica Christiana peridica*, 64, Zagreb, 2009, p. 157–190.

66 Радослав фра Главаш основао је у самостану Широки бријег у Херце-

О свештеницима Римокатоличке цркве који су били у усташком покрету од настанка и спроводили његову политику објављено је довољно радова што бацају велику мрљу на њих првенствено због односа према српском православном народу и његовој Цркви. Према истраживањима Виктора Новака, 888 свештеника и монахиња свих редова и из свих бискупија и надбискупија служило је у разним формама усташкој организацији у Независној Држави Хрватској.[67]

***

Римокатолички жупник Петар Пајић објаснио је појаву Адолфа Хитлера следећим речима: „Do sada je Gospod govorio kroz usta svojih učenika, papskih okružnica, besjeda propovjednika. Ali na njegovu riječ i njegove pozive nije bilo odziva. Sada je odlučio da promijeni metodu. On će organizirati svoje europske i svjetske misije: njih više neće voditi svećenici, već velike vojne vođe s Hitlerom na čelu. njihove propovijedi će se slušati, ali ovoga puta, zahvaljujući topovima, mitraljezima, bombarderima i njihovim bombama.“[68]

***

После Другог светског рата објављено је неколико радова у којима има података о активностима појединих свештеника у усташком покрету. Подаци су засновани на текстовима у хрватској штампи и изјавама прогнаника и избеглица.[69]

говини усташку организацију – *Hrvatski narod*, 4. 6. 1941. Проусташким деловањем истицали су се Вилим Цецеља, Младен фра Барбарић, Дидак Церић, Томо Сеферовић, Иван Јаковић, Фрањо Бинички, Иван Микан – *Случај надбискупа Степинца* (приредио Сава Косановић), Београд, 2021. (Садржај поменуте књиге упућује на закључак да је то део рукописа Виктора Новака *Magnum Crimen*). Видети и: Ј. Хорват, З. Штамбук, *Документи о*....

67 Миле Станић, „Римокатолички клер у усташком покрету по белешкама Виктора Новака за Magnum Crimen“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 7, Београд, 2009, стр. 493–560. Вредно је помена да је Новак користио рукопис „Крвава црква“ Ђуре Виловића (који је 2009. године приредио за објављивање аутор ове студије). „Općenito je poznato da se dio katoličkog svećenstva pružio punu podršku ustaškom režimu, i više od toga, aktivno učestvovao u terorističkoj politici toga režima, protiv Srba i Židova, i ne samo njih.“ – Ljubo Boban. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, Zagreb, 1985, str. 26.

68 *Katolički tjednik*, Sarajevo, 31. 8. 1941.

69 Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948 (Beograd, 1986); Ј. Хорват, З. Штамбук, *Документи о*...; Видети и: В. Дедијер, *Ватикан и*...

Хрватска штампа објавила је неколико чланака о активностима појединих римокатоличких свештеника у Априлском рату. Чланке је писао свештеник Еуген Белухан. У првом тексту описао је како је Јуре Врдољак Бишчевић учествовао у разоружавању југословенских војника око Неретве.[70] Други Белуханов чланак величао је Ивана Милетића из Бијељине.[71]

У првим недељама после проглашења Независне Државе Хрватске, у органима нове власти учествовали су и римокатолички свештеници. Тако је Божидар Брало из Сарајева постављен за усташког повереника за Босну односно за бившу Дринску бановину. Петар фра Берковић, жупник у Дрнишу, био је усташки повереник у Книну. У Двору на Уни служио је Антун Ђурић, по успостављању нове власти предводио је хапшења угледних Срба и организовао извршење злочина (о чему је оставио записе у свом дневнику). Јосип Асталош из Даља био је усташки таборник. Драгутин Камбер из Добоја био је постављен за усташког повереника за котар Добој.[72]

Мартин Гецина, жупник из Речице код Карловца (заробили га 1945. партизани), положио је усташку заклетву и радио на ширењу покрета у том месту успевши да окупи око 300 Хрвата.[73]

Посебно место међу римокатоличким свештеницима имају они који су били у усташким постројбама као душебрижници или војници, а припадали су готово свим бискупијама. Нема поузданих података колико их је било с усташким чиновима. Према сачуваној и објављеној архивској грађи, могу се са сигурношћу прихватити следеће тврдње: Иван Шахеља, војни душебрижник, био је усташки сатник који је због заслуга унапређен у виши чин. Ђука Марић, што је одранније симпатисао усташки покрет, именован је за душебрижника у Поглавниковом тјелесном здругу. Нико Даришић, свештеник у Трстену код Дубровника, усташки сатник, служио је у 369. дивизији на Источном фронту у Совјетском Савезу, био је одликован од немачке команде. Анте Микулић из Имотског, заклети усташа, био је душебрижник у чину усташког сатника. Јосип Галешић, душебрижник у чину сатника, више пута је одли-

70 „Župnik s Neretve“, *Hrvatski narod*, 25. 7. 1944.

71 „Župnik s Drine“, *Hrvatski narod*, 4. 7. 1944.

72 ВА, НДХ, 85-38/15.

73 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Dokumenti – Zagreb i središnja Hrvatska*, Slavonski Brod–Zagreb, 2008, str. 244.

кован, посебно због учешћа у борбама на Козари и околини у лето 1942. године. Боно фра Рендулић, душебрижник у чину усташког сатника у постројбама које су биле на обуци у Италији, добровољно је дошао 1944. у Осијек и Винковце. Грујо Балоковић, душебрижник у чину усташког сатника, био је добровољац у немачкој легији на Источном фронту где је и погинуо 1942. године, је одликован је више пута. Јосип Јосо Вукелић, душебрижник у Првом зборном подручју, учествовао је у више злочина на Банији и Кордуну. И тако даље!

Поједини свештеници, осим као душебрижници, били су и на командним позицијама у постројбама, углавном у локалним: Анте Зрно у Томиславграду; Берто фра Драгичевић у Ракитну код Посушја; Амброз фра Матонички је служио у јединици која је пратила возове; Звонимир Брекало, усташки сатник, био је духовник Одбрамбеног здруга логора Јасеновац; Јосип Јоле Бујановић био је усташки сатник 4. дјелатног здруга; Мијо Јагодар, сатник, био је душебрижник усташко-домобранске пуковније у време њених акција на Козари. И тако даље.

***

Тешко је из више разлога навести бројне изјаве римокатоличких свештеника у којима су они директно залагали за убијање Срба. Неколико примера то потврђује.

Свештеник Иво фра Губерина, предратни усташа и емигрант, поручивао је пастви: „Protiv takva protivnika dopuštena je obrana i mačem, a po potrebi i preventivna, ne čekajući na napadaje... To su načela, o kojima ovisi prirodni zakon, a za to je svaki katolik u savjesti obavezan provoditi i pomagati, da se provedu u djela. Ako je ustaštvo u sadašnjim prilikama uzelo na svoja leđa, da to u Hrvatskoj provede, to ometati značilo bi u najmanju ruku biti nesvjestan svoga katoličkoga poziva... U ovakvim prilikama bio bi grijeh protiv Stvoritelja stati po strani sudbonosne borbe... Hrvatskim katolicima pruža se prilika, da se pokažu koliko su Božji borci. Dužnost je katolika poduzimati sve, da ono bitno i pozitivno u ustaškom pokretu otskoči... Vjerska je dužnost podupirati ustaški pokret... Crkvi će biti mnogo ugodnije ako je njezin vjernik toliko savjestan, da se bori u redovima ustaškog pokreta.“[74]

Мато Могуш, жупник из Удбине у Лици, био је конкретан:

74 Guberina Ivo, „Ustaštvo i katolicizam“. *Hrvatska smotra*, 7-10/1943, str. 435–436.

„Do sada smo za katoličku vjeru radili molitvenikom i krstom, a sad je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom“.[75]

Дионизије фра Јуричев, усташки сатник душебрижник у Поглавниковој тјелесној бојни, казао је, између осталог, у селу Стази код Суње: „U ovoj zemlji ne može više da živi nitko osim Hrvata, jer je ovo zemlja Hrvatska, a tko se neće pokrstiti, mi znademo kuda ćemo s njim. Danas nije grehota ubiti i malo dijete od sedam godina, a koje smeta našem ustaškom pokretu. Nemojte misliti što sam ja u svećeničkoj odori da ne mogu uzeti strojnicu u svoje ruke i potamaniti sve do kolijevke, sve što je protiv ustaške države!“[76]

Инспиратори и предводници злочињења били су фрањевци Сидоније Шолц и Вјекослав Шимић, жупник Мате Могуш, Алојзије Венко, унијатски свештеници Петар Гвозденовић и Илија Крајачић...[77]

„Samostan našički bio je centar ustaški. Pater Sidonije je formirao ustaške logore i počeo je s polaganjem zakletve u samostanu na nož i revolver. Dolazio je i major Lukac, koji je formirao te formacije i donio letke... U lipnju mjesecu najedanput formira on neku ustašku grupu kao akciju katoličkih muževa. Ta grupa vezala se s ustašama u Našicama.“[78]

Слично је било и у Чапљини: Тугомир фра Солдо, предводник Друштва Светог Антуна, после проглашења нове државе формирао је усташку постројбу која је касније починила више злочина.[79]

Знајући колики је био утицај римокатоличког свештеника на прост народ могло би се слободно закључити да су поједини монструозни злочини били инспирисани проповедима управо тих „пастира“.

---

75 *Novi list*, Zagreb, 24. 7. 1941.

76 Ј. Хорват, З. Штамбук, *Документи о*..., стр. 59. Факсимил изјаве сведока видети у: Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčica i dečaka*, I, Banja Luka–Beograd, 2000, str. 19. Дионисиј фра Јуричев погинуо 1. септембра 1943. код Сиња у борби против партизана.

77 Прогнаници и избеглице сведочили су о злочињењу римокатоличких свештеника (и то је углавном сабрано у зборницима *Акција Римокатоличке цркве* и *Акција фрањеваца*, мада о томе има речи и у другим зборницима сачињеним у Патријаршији и Комесаријату за пресељенике и избеглице под насловом „Саслушања српских избеглица“).

78 Branimir B. Stojanović, *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Beograd 1985, str. 435 (у даљем тексту: Б. Станојевић, *Алојзије Степинац*...).

79 Б. Станојевић, *Алојзије Степинац*..., стр. 447.

***

У терору над православним Србима учествовао је, нажалост, и Василије Шурлан, рашчињени свештеник Српске православне цркве који се касније ангажовао у неканонској Хрватској православној цркви.[80] Он је у својим проповедима истицао и величао усташког поглавника Анту Павелићу. Јован Орешчанин из Сремске (Хрватске) Митровице о томе је сведочио: „На римокатоличког Св.[етог] Антуна, као поглавников рођендан, отслужио је у Земуну у српско-православној цркви службу свештеник Шурлан Васо, који је тада у проповједи, алудирајући на лешеве, који плове Савом и Дунавом, рекао: 'Ово нису жртве, што плове Савом и Дунавом, него су жртве, што наш дични поглавник подноси'."[81]

А. Сведочења о активностима римокатоличких свештеника

После проглашења Независне Државе Хрватске појиле су се групе локалних усташа и њихових присталица које су се упустиле у злочине над српским становништвом. Познато је више случајева да су римокатолички свештеници предводили такве групе. То потврђују десетине сведочења прогнаника и избеглица који се о томе казивали у Србији.

Свештеници су били инспиратори и предводници терора и злочина. Тако се у сведочењима прогнаних и избеглих Срба из Независне Државе Хрватске, поред осталих, помињу: фрањевци Томислав Филиповић (користио је и друго име: Мирослав Мајсторовић), Срећко Перић, Петар Берковић, Сидоније Шолц и Вјекослав Шимић, жупници Божидар Брало, Петар Сивјановић, Јакоб Марјановић, Мате Могуш и Алојзије Венко, унијатски свештеници Петар Гвозденовић и Илија Крајачић и понеки муслимански хоџа.

80 Биографски подаци и поменутом свештенику објављени су у: Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд, 1989; Радован Пилиповић, „Момчило Ђујић и Василије Шурлан – два антипода у свештеничким мантијама", *Ореоли и сенке – Расправе из историје Српске Православне Цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Београд, 2016, стр. 148–160.

81 Сведочење Јована Орешчанина из Сремске Митровице налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем II*, стр. 111–115.

***

Десимир Михић из Стоца поменуо је двојицу римокатоличког свештеника као организаторе усташке власти: „Перо Јукић, трговац из Чапљине, скупа са дон Илијом Томасом, католичким свештеником из Клепаца, већ је био приступио организацији усташке власти... Усташки одбор сачињавали су у то доба: Омербег Ризванбеговић, католички свештеник дон Марко Зовко, трговац Илија Рагуж, гостионичар Божо Пуљић, сељак из Крушева, Станко Рогуж, земљорадник из Доњег Поплата, Станко Обрадовић... У селу Бјелом Пољу код Мостара католички свештеник дон Андрија Мајић испречио се пред усташе, кад су долазили да изврше покољ над тамошњим Србима и рекао им заклињући се, да ће само преко његовог мртвог тела проћи са том намером у Бијело Поље. И Бјелопољци су били спашени! Нажалост то је једини, мени познати случај, да је неки католички свештеник извршио своју хришћанску дужност.“ [82]

Вукосава Пудар, Стана Шакота, Милица Шкоро, Софија Шакота, Милева Чорлука и Љубо Пудар у исказу су навеле: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Јукић Перо трговац из Чапљине, фра Тугомир (Солдо – *примедба аутора*) фратар из Чапљине, фратар дум Илија (Томас, није био фратар – *примедба аутора*) римо-католички свештеник из Клепаца, који је како смо то навели у сукобу са Србима погинуо у години 1942.“[83]

Група Српкиња из околине Чапљине сведочила је да је дон Илија Томас предводио злочине и наредне године: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Јукић Перо трговац из Чапљине, фра Тугомир (Солдо – *примедба аутора*) фратар из Чапљине, фратар дум Илија (Томас, није био фратар – *примедба аутора*) римо-католички свештеник из Клепаца, који је како смо то навели у сукобу са Србима погинуо у години 1942... Трећи дан после Ускрса 1942 године предводио је усташе на село Пребиловце фратар дум Илија (није био фратар – *примедба аутора*), римокатолички свештеник из Клепаца. Настао је сукоб између усташа и Срба, којом је приликом погинуо фратар дум Илија. За освету ради смрти фратра

82 Сведочење Десимира Михића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 5–24.

83 Сведочење Вукосаве и Љубе Пудара, Стане и Софије Шакота, Милице Шкоро и Милеве Чорлука налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 28–36.

дум Илије усташе су поновно приредили покољ Срба.“[84]

Љубо Калинић из Зенице поменуо је брата бискупа скопско-призеренског Смиљана Чекаде као усташу: „По слому Југославије усташку власт у Зеници организовао је католички свештеник Миливоје Чокода (Чекада – *примедба аутора*), који је са зеничким усташама провео сва смањивања у државним надлештвима.“[85]

Марија Богуновић и Љубо Црногорац из Ливна тврдили су да је у злочинима учествовала и група фрањеваца: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Др. фра Срећко Перић, фратар фрањевац у самостану Горица крај Ливна, који је за време Југославије био дуље времена римокатолички свештеник у Нишу. Са овим фратром прогонили су Србе и остали фратри из овог самостана имена не знамо. Уз фратра Перића и остали фратри овог самостана потстрекивали су Хрвате на покољ Срба.... Овим описаним покољом Срба у срезу ливањском руководио је Др. фра Срећко Перић, фратар фрањевац из самостана Горица код Ливна. Овај фратар родом је из среза ливањскога, а имаде једну сестру, која је у ливањском срезу удата за једног Србина. Он је прије покоља једне недеље са олтара у цркви у Горици сакупљеним Хрватима наредио да започну покољ Срба са речима: ’Браћо Хрвати идите и кољите све Србе. Најпре закољите моју сестру, која је удата за Србина, а онда све Србе одреда. Када овај посао завршите, дођите мени у цркву, где ћу вас исповедити и причестити, па ће вам онда сви греси бити опроштени.‘ После тога започео је покољ Срба.“[86]

Паја Јањанин из Винковаца указао је на понашање појединих римокатоличких свештеника: „У понедељак 7 априла 1941 године пошао сам на расправе код среског суда у Винковцима. У суду су већ настале ратне прилике, те су грунтовне књиге и акти били припремљени за пренашање у нека сигурнија места, да се осигурају од бомбардовања. Рочишта су била одложена. После тога стајао сам пред судом и разговарао са неколико Срба адвоката и судских службеника. Поред нас пролазио је винковачки жупник монсињор Др.

84 Сведочење групе Српкиња и једног Србина из Чапљине (Вукосава Пудар, Стана Пудар, Милица Шкоро, Софија Шакота, Милица Ћорлука и Љубо Пудар) налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 28–34.

85 Сведочење Љубе Калинића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 142–146.

86 Сведочење Марије Богуновић и Љубе Црногорца налази се у зборницима *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 179–190 и *Босна и Херцеговина*, стр. 106–207.

Антун Митровић, кога сам у пролазу запитао, шта он мисли, како ће се овај сукоб свршити. Он је на то одговорио: 'Уосталом ја мислим, да ће на концу победити Др. Анте Павелић!' и притом се грохотом насмијао. Ми смо се међусобно погледали и изненадили на ову дрскост католичког жупника, који је, како изгледа, био о ствари добро информисан. По каснијим догађајима уверили смо се, да је католичка црква и њезин клер била легло усташке мисли."[87]

Стеван Живковић из Босанског Грахова сведочио је о локалном свештенику: „Концем месеца маја о.[ве]г.[одине] повукла се је талијанска војска из Бос.[анског] Грахова и околице и одмах послије тога дошла је у Грахово једна усташка банда из села Обљај, среза Грахово у јакости од 30 људи. Ова усташка банда била је састављена од сељака римо-католика из села Обљаја, а предводио их је римо-католички жупник из села Обљаја (Јурај Господнетић – *примедба аутора*), те сељак Сарић Стипо из истог места. Одмах су у Бос.[анском] Грахову и суседним селима покупили виђеније Србе. Покупили су из Грахова месног православног свештеника (Дамјан Штрбац – *примедба аутора*) бившег претседника општине, те око 20 других виђенијих Срба из мјеста и околице. Све ове Србе затворили су у затвор среског суда, где су их држали 15-20 дана и за то су их време усташе страшно злостављали. Касније су их отпремили аутобусом у правцу Бенковца. Сељак Рашула Петар од страшног злостављања био је толико ослабио и изнурен, да није могао нити ући у аутобус, па су га усташе унијели. Шта је даље било са овим Србима нико ништа незна казати, јер им се је изгубио сваки траг.... Око половице месеца јуна о.[ве]г.[одине] почела је долазити у Бос.[анско] Грахово и околна српска села такођер једна усташка банда састављена од муслимана из Ливна. И ова усташка банда ставила се под вођство римокатоличког жупника из села Обљаја (Јураја Господнетића – *примедба аутора*), па је заједно са усташама-католицима пљачкале Србе у Бос.[анском] Грахову и осталим српским селима, те вршила над њима напред описана насиља."[88]

Бошко Драгић из Глине изјавио је следеће: „Ја сам био државни лугар и као такав службовао сам све до 10 априла о.[ве] г.[одине] т.[о]ј.[ест] до проглашења независне државе Хрватске у селу Волињи, општине Дивуша, среза Двор на Уни. На 11 априла

87 Сведочење Паје Јањанина налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем II*, стр. 164–182.

88 Сведочење Стевана Живковића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 104–106.

око 5 сати после подне дошао је у мој стан у Волињу римокатолички жупник из Дивуше Ђуричић (Ђурић – *примедба аутора*) Анте са још тројицом мени непознатих усташа. Жупник ме је одмах прогласио ухапшеним а као разлог навео је да сам ја четник. Свезали су ми руке жицом на леђа, метнули у аутомобил и одвезли у Бос. [анску] Костајницу, где су ме предали у усташки стан, којему је био на челу тада усташки поручник Пудић."[89]

Православни свештеник Ристо Јовановић из Обудовца код Брчког навео је злодела једног фратра: „Села Доња и Горња Слатина спадали су под усташки табор Трамошница. Таборник овог усташког табора био је римокатолички жупник у Трамошници, који се зове фра-Анто, а презимена му не знам, само знам да је фрањевац. Он је са својим усташама страшно прогонио Србе у селима Доња и Горња Слатина, а знао је кад када слати своје усташе и у села Обудовац, Баткушу и Брвник. Усташе су по његовом наређењу долазили у наведена села по дану или по ноћи, вукли људе из кућа и злостављали их. Некоје су одводили у Трамошници, где их је жупник затварао у једну шупу и ту их држао по више дана без јела и воде."[90]

(Хрват) Анте Шумановић из Крижеваца сведочио је о двојици свештеника: „Док су нас утоварили у аутобус скупила се гомила наслађујући са нашим одвођењем, те сам међу њима видео Фрању Петровића, једног од виновника тих хапшења, банкара из Крижеваца, Звонимира Шонета, трговца из Крижеваца и жупника Јосипа Бајака, за кога смо накнадно сазнали да је био од увек усташа... Када сам дошао у Книн чуо сам како су неких 70 шибенских усташа извели крваво крвопролиће над Србима у Книну, клали су их на цести. Ти усташе из Шибеника отишли су у Книн, јер су у Шибенику одмах након два дана преврата већ дошли Талијани, те не могоше они у Шибенику клати, па су зато клали у Книну. Вођа им је био код клања стожерник Роша (Марко – *примедба аутора*), поријеклом из Шибеника. Он је лично клао једнога старца Србина и са крвавога ножа лизнуо крв и рекао: 'Ала је слатка српска крв'. Ту руљу, која је клала по книнским улицама мирне Србе у кревету, предводио је у фратарском хабиту, али са пушком у руци фратар Др. Берковић (Петар – *примедба аутора*), који је доцније, када су

89 Сведочење Бошка Драгића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 78–79.

90 Сведочење свештеника Ристе Јовановића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 168–171.

Талијани окупирали и Книн побегао у Славонију и католичио по Славонији српска села.“[91]

Војислав Лазаревић и Илија Зебић из Завидовића говорили су о деловању локалног жупника: „Сам римокатолички жупник Буљан Анте држао је за време највећих прогона Срба у цркви проповеди, у којима је нападао Србе на најпогрднији начин и доказивао, како их све треба побити. Тиме је овај жупник и онако велику мржњу Хрвата према Србима још потенцирао. У Завидовићу живи Ђурић Славко, син трговца Ђурића Креше. Овај Ђурић Славко чешће пута је одлазио у својству усташе у разне логоре у Хрватској, где је извесно време тамо остајао на дужности. Он је како је то сам признао, убио у неком логору, у којем је вршио усташку дужност преко 150 Срба. Он је такође суделовао у убиству поменуте двојице Срба, који су били доведени из Маглаја у Завидовић и тамо убијени на муслиманском гробљу. Наведени Ђурић Славко након ових злодела отишао је римо-католичком жупнику Буљану Анти и на исповеди му признао, да је убио преко 150 Срба. Жупник му је опростио грехе и причестио га. Ово је поверио нама један добар католик из Завидовића, којему је ово врло добро познато.“[92]

Мирко Милиновић из Босанског Милановца код Санског Моста казао је конкретно: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Килендар Павле римо-католички жупник из Бронзаног Мајдана и...“[93]

Душан Зеленбаба из Голубића код Книна говорио је о злочињењу једног фратра: „Концем месеца маја 1942 године поновно су се појавили у Книну усташе, који из Книна не смију залазити у околна српска села, јер се боје четника. Једино, ако када којег Србина где-год насамо нађу, онда га мучке убију и потом се крију. Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Шимић Вјекослав, фратар фрањевац из Книнског Поља. Он је био стварни вођа усташа у Книну. Сва убиства Срба извршивала су се по његовом наређењу и према његовим упуствима. Он је шта више и сам лично својом руком убијао Србе. Одлазио је са усташама и у Бос.[анско] Грахово, Кијево и Врлику, одводио Србе из тих места и убијао их.

91 Сведочење Анте Шумановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 162–176.

92 Сведочење Војислава Лазаревића и Илије Зебића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 153–158.

93 Сведочење Мирка Милиновића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 233–236.

Овај фратар усташа побегао је пред четницима прошле године у Загреб, где се наводно и сада налази.“[94]

Светозар Р. Љубинковић из Сремске Митровице сведочио је о активностима римокатоличких свештеника: „Католичка црква и њен клер нису заузели једно одређено становиште према прогонима Срба. Говори се о томе да постоји латентан сукоб између надбискупа Степинца и Поглавника. Сигурно се зна да је један од виших функционера надбискупског каптола неки Лончар (Павао – *примедба аутора*) због неких оштрих речи упућених усташама био суђен на смрт, а затим помилован на 20 година робије. Међутим, у неким крајевима су баш католички свештеници били највећи пропагатори католичења нашег народа. Што се тиче католичког свештенства у Митровици, морам истаћи да је жупник Др. Рачки (Фрањо – *примедба аутора*) у прво време сарађивао са усташким властима, но после је та сарадња престала. Знам да је и он у више махова интервенисао у корист Срба, а нарочито, када су прошле године били похапшени православни свештеници. Чуо сам и то, да је он неке од Срба, који су услед бојазни од последица хтели прећи у католичанство, одговарао од тога, изјављујући им, да их он не може примити за вернике, јер зна добро да они то чине из страха, да би сачували свој живот и иметак, а не из уверења. Знам да је интервенисао и у корист Др. Саве Шијака, лекара, но мислим без успеха. Остала два млађа свештеника нису следила пример жупника Рачког.“[95]

Милољуб Гудурић из Ирига сведочио је о локалном католичком свештенику: „Прошле године држао је римо-католички жупник из Ирига проповед у цркви, у којој је међу осталим казао да су сремски Срби досада лепо живели у богатству, изобиљу и сјају, а сада је дошло време да морају Срем напустити и то богатство предати другима. Име овоме жупнику не знам.“[96]

Ђорђе Бајић из Бање Луке казивао је о фратру-усташи: „У месецу децембру 1941 године дошло је из Загреба у Бања Луку око 3500 усташа из такозване Павелићеве ’телесне бојне‘. На 8 фебру-

94 Сведочење Душана Зеленбабе налази се у зборницима *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца,* стр. 171–174 и *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 209–213.

95 Сведочење Светозара Р. Љубинковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 116–128.

96 Сведочење Милољуба Гудурића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 133–139.

ара 1942 године, једна група ових усташа под вођством фратра-исусовца (био је фратар – *примедба аутора*) именом Филиповића (Томислав – *примедба аутора*) из манастира Петричевца (самостана Петрићевца – *примедба аутора*), крај Бања Луке отишла је у српско село Раковица-Рудник крај Бања Луке. У овом селу радили су у руднику Срби радници заједно са радницима католицима и муслиманима. Фратар-усташа, Филиповић по легитимацијама установио је раднике Србе, које је одмах одвојио од радника католика и муслимана, те их истодобно на лицу места у руднику дао по усташама убити. Усташе су ове раднике Србе убили крамповима. Тада су овде убијена 52 радника Србина. После тога отишли су усташе под водством фратра Филиповића у село Дракулићи крај Бања Луке, откуда потичу убијени радници рудари. У овом селу усташе су под руководством фратра Филиповића убили око 1500 Срба људи, жена и деце. У овом селу тада су убијени сви житељи једино се је спасила једна жена именом Ленка и њезиних 5 деце, те још једно дете, чији су родитељи убијени. Жена Ленка је касније полудела.“[97]

Лука Милинковић из Томиновца код Славонске Пожеге сведочио је о покатоличавању православног народа: „Од месеца новембра 1941 године, па даље вршен је страховит притисак на Србе у срезу славонско-пожешком, да пређу на римокатоличку веру. Овај притисак вршили су: Котарска област у Слав.[онској] Пожеги, поједине општине, усташе те фратар фрањевац, Шолц Сидоније из Нашица и римо-католички жупник из Кутјева, за кога не знам како се зове, али сам чуо, да му је мајка Мађарица. Ако је који Србин православне вере дошао Котарској области у Слав.[онској] Пожеги, или општини и молио какву пропусницу, или што друго, онда га се је најприје питало, да ли се је покрстио, ако је рекао да није, онда му се је одговорило: ’Иди кући и најприје пређи на римо-католичку веру па онда дођи, па ће ти молби бити удовољено‘. Усташе и наведена двојица римо-католичких свештеника претили су се Србима јавно са убиством, ако не пређу на римо-католичку веру. На 28 или 29 новембра 1941 године, сазвао нас је римо-католички жупник из Кутјева у зграду основне школе у Кутјеву и позвао нас, да одмах сви пређемо на римокатоличку веру. Рекао нам је, да овај прелаз мора изгледати, као да сви добровољно прелазимо на римо-

97 Саслушање Ђорђа Бајића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 145–148. Идентичан исказ дала је Добрила Мартиновић – *Исто*, стр. 148–152.

католичку веру. На концу свога говора жупник нам се запретио рекавши, да сваки онај Србин, који одмах не пређе на римокатоличку веру јест против поглавника и независне државе Хрватске, па ће ради тога бити или убијен, или отпремљен у логор... На 17 маја 1942 године, дошао је из Нашица у српско село Сапину, општине Бектешке, среза славонско-пожешког поменути фратар Шолц Сидоније и вршио католичку мису у православној цркви у томе селу. Када се је после мисе враћао кући, дочекали су га неки људи у шуми између Сапине и Љесковице, извукли га из кола и убили. Прича се, да је фратар Сидоније овим људима, пре него што су га убили, признао, да је он лично као хрватски усташа много Срба убио, а у првом реду све оне, који су му сметали код насилног покатоличавања. Људи су га ради ових његових недјела тада убили.“[98]

Растко Крњајић из Босанске Дубице навео је следеће: „Потстрекач за прогоне Срба у Б.[осанској] Дубици био је тамошњи католички жупник Воман Едуард (у литератури нема података о свештенику овог имена и презимена – *примедба аутора*), који се иза свих прогона крио, а у ствари многе прогоне Срба он је аранжирао. У томе му је на исти лукав начин помагао и католички жупник из Хрв.[атске] Дубице Бенко (Венко Алојзије – *примедба аутора*), којему име не знам.“[99]

Миро Милић и Марко Маговац из Сошице код Јастребарског сведочили су о злоделима унијатских свештеника: „Општина Сошице јест део тако званог Жумберка, у којем су насељени искључиво житељи грко-католичке вере, звани унијати. Одмах после успоставе независне државе Хрватске долазили су у општину Сошице усташе из Јастребарског, Карловца и Самобора. Сврха њиховог доласка била је, да надзиру рад и кретање домаћег становништва. Подједно су усташе испочетка наговарали, а после и претњама присиљавали домаће становништво грчко-католичке вјере, да ступи у усташке редове. Међутим становништво није хтело већ се је стално држало далеко од сваке усташке акције. Једино су двојица свештеника грко-католичке вере пришли усташком покрету и то: Гвоздановић Петар, грко-католички свештеник из Кашта, општине Сошице, који је пролетос побегао из своје парохије у Загребу те Крајачић Илија, који је родом из Кашта, општине Сошица, а сада

98 Саслушање Луке Милинковића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 155–160.

99 Саслушање Растка Крњајића налази се у зборницима *Јасеновачки логор*, стр. 164–172 и *Босна и Херцеговина*, стр. 255–264.

врши дужност грко-католичког војног свештеника у Загребу.“[100]

Бранко Стефановић из Славонског Брода присетио се речи римокатоличког капелана: „Кад сам после неколико дана дошао да предам радио апарат нашао сам неког римо кат.[оличког] капелана Марјановића (Драгутина – *примедба аутора*) за столом шефа полиције и сада је овај капелан имао сву власт у својим рукама. Том приликом, кад сам чекао на ред да предам апарат, дошла је једна делегација из Ступ Слатине под водством Мартиновића, председника Хрватске сељачке странке, и известила капелана да је у њиховом селу побијено 20 Срба. На то је он сасвим мирно њима одговорио: ’Зар само 20?‘ Чланови изасланства тога села насмијали су се и одговорили: ’Небрините, биће их још‘.“[101]

Тодор Радовановић, полицијски агент из Славонског Брода сведочио је о сусрету са римокатоличким катихетом у канцеларији полиције: „На улазу у саму зграду полиције стајао је шеф полиције и питао усташе зашто ме предводе, а они су му одговорили, да су добили такво наређење и одвели ме у канцеларију шефа полиције. Тамо сам затекао Марјановић Драгутина, римокатоличког катихету из гимназије у Слав.[онском] Броду који је седео за писаћим столом шефа полиције. Кад сам ступио пред катихету Марјановића, он ме је строгим гласом запитао, како се зовем. Ја сам му казао моје име и презиме, а он ме је даље запитао, да ли сам службовао као полицијски агент за време Јефтићеве владе. Ја сам му одговорио да сам службовао непрекидно од године 1918 за време свих режима. Затим сам римокатоличком катихети Марјановићу казао, да ми је шеф полиције рекао, да ме се не треба затворити, нашто је катихета Марјановић строгим гласом одговорио: ’Ја сам сад шеф полиције, немате шта да говорите, све ћемо да вас истребимо.‘ Затим је наредио усташама, који су ме довели, да ме одведу у полицијски затвор и затворе.“[102]

Саво Ћирић из Ривице код Ирига сведочио је о доласку католичког свештеника из Загреба: „У другој половици месеца новембра 1941 године дошао је у Ривицу један римо-католички свештеник, стар око 35 година, који се је претставио, да је допутовао из Загреба,

100 Сведочење Мире Милића и Марка Маговца налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 160–162.

101 Сведочење Бранка Стефановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 5–18.

102 Сведочење Тодора Радовановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 67–70.

да је усташа и лични капелан Др. Павелића (Дионизије фра Јуричев – *примедба аутора*). Име овоме свештенику нисам могао сазнати. Отсео је код месног учитеља Бакулића Славка, који је као Хрват био, усташки таборник, а уједно и општински начелник у Иригу. Наведени римо-католички свештеник позвао ме је у школу. Ја сам то извршио и позвао око 15 до 20 Срба из Ривице, али су се позиву одазвала само петорица. Римо-католички свештеник из Загреба одржао је тада мени и овој петорици Срба говор, у којем нам је казао, да је он дошао из Загреба у Ривицу, као поверљива личност Др. Павелића и да има задаћу да све Србе из иришког котара преведе на римо-католичку веру. Затим нас је позвао да заједно са осталим Србима из Ривице у року од 5 дана пређемо на римо-католичку веру, претећи нам се да ће у противном случају доћи из Загреба усташе, за које је казао да су жељни српске крви и да ће нас ти усташе хапсити и одводити у логоре. Ја сам на то приметио овоме свештенику да су Срби из Ривице потпуно мирни и лојални и да нема разлога њиховом хапшењу. Овај свештеник ми је на то одговорио, да се Срби неће хапсити као Срби, већ као комунисти. Ја сам на то зашутио. Римо-католички свештеник наредио је на то мени и учитељу Бакулићу, да одмах добошем објавимо народу, да у року од 5 дана мора прећи на римо-католичку веру. После тога римо-католички свештеник је отишао из Ривице, наредивши Бакулићу, да му поднесе извештај о резултату. Сутрадан смо добошем позвали све Србе из ривичке општине да у року од 5 дана пређу на римо-католичку веру. Пријавило се је за прелаз 11 Срба и то оних најсиромашнијих, који су на тај начин хтели да се домогну било какове службе у општини. Када је прошло више од 14 дана, а нико се други није јавио за прелаз на римо-католичку веру, учитељ Бакулић је поцепао списак ових 11 прелазника са изјавом, да не треба нити њих, када остали Срби неће да пређу. Подједно је известио о томе котарску област у Иригу."[103]

***

Међу коловођама злочина било је и муслиманских хоџа. Тако је, на пример, Десанка Гаковић из Босанске Крупе сведочила: „Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Крупић Фето бивши народни посланик из Бос.[анске] Крупе, Смаил хоџа, Чаушовић Хасан ага трговац, Реџић Хасан општински стражар,

103 Сведочење Саве Ћирића налази се у зборнику *Хрватска-Далмација–Славонија-Срем* II, стр. 139–143.

Урумов Хасан општински стражар. Рекић Ахмед кочијаш, Куленовић..."[104]

4.1-3. Жртве

Тешко је утврдити у којем је делу Независне Државе Хрватске страдало највише припадника српског народа. Зна се да су масовни злочини почињени на рубним подручјима (Херцеговина, Подриње и Срем) и на територијама где су Срби били већинско становништво (Лика, Банија, Кордун, Славонија и Босанска Крајина). Још теже је утврдити важне чињенице о инспираторима и починиоцима злочина. Истраживања тих проблема нису била пожељна у контексту комунистичке политике прокламовања братства и јединства.

Жртве су у апсолутном броју били припадници српског народа, православне и нешто мало римокатоличке вере (Далмација), оба пола, свих животних доби – од фетуса у мајчиној утроби до стараца. Први страдалници били су, за пример осталим, свештеници, учитељи и наставници, и уопште образованији људи. У мањим градовима на мети злочинаца најпре су се нашли припадници богатијих слојева; најчешће су то били трговци, власници ресторана и занатских радњи...

У више сведочења избеглих и прогнаних помињу се међу заточеницима у затворима и логорима поједини Хрвати и муслимани, углавном они који су јавно исказивали своју привржености Краљевини Југославији или били државни службеници и други што су се одраније замерили припадницима усташког покрета. У неколико сведочења наведено је да су и Словенци побијени.

***

Немогуће је утврдити када је после 6. априла 1941. године на територији Независне Државе Хрватске почињен први злочин. Зна се да су у околини Сиска локални становници нападали и убијали војнике Југословенске краљевске војске а касније учествовали у клању Срба у цркви у Глини.[105]

104 Сведочење Десанке Гаковић налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 245–252.

105 ВА, Нда, 40-100/6II.

***

Јелена Басарић из Госпића казивала је о првим данима нове власти и првим страдалницима међу Србима: „На 10 априла 1941 године проглашена је Независна држава Хрватска, те исти дан у вече појавили су се у Госпићу усташки одреди под водством Фрковић Јурице, трговца из Госпића. Следећег дана т.[о]ј.[ест] на 11 априла 1941 год.[ине] започело је хапшење Срба у Госпићу. Тада су ухапшени: Дукић Никола, трговац, Обрадовић Никола трговац стоком, адвокат, Плећаш Васо, управник казнионе у пензији, Плећаш Илија, чиновник, Станић Богдан, адвокат, те више других Срба, чијих имена се сада не сећам. Сви ови похапшени Срби били су затворени у казниону и држани у затвору око 15 дана, а затим једне ноћи на камионима некуда одведени и од тада се о њима више ништа не зна.“[106]

Марија и Милица Вујновић из Дивосела код Госпића су сведочиле: „Усташе су тада хапсили Србе из Дивосела и одводили их у свој стан и тамо их тукли и убијали. Тако су ухапсили Бјеговића Дмитра, Поткоњака Милу, Обрадовић Јована, Поткоњака Петра, Гомбића Ђуру, све земљорадници из Дивосела, те Крајновића Марка, Кричковића Саву, Јањића Бранка и Крајновића Николу, земљораднике из Читлука, општине Госпић. Њих су одвели у усташки стан у згради основне школе, тамо их све страшно тукли и злостављали. Бјеговића Дмитра, Поткоњака Милу, Обрадовић Јована, Поткоњака Петра убили су у самој згради основне школе, а остале су превели у казниону у Госпићу, и они су после из казнионе одведени у Велебит и од тада се за њих не зна.“[107]

Душан Драгић из села Цивљана код Книна казивао је, такође, о првим недељама нове власти и првим страдалницима међу Србима: „У времену од римо католичког Св.[етог] Антуна, па до православног Св.[етог] Петра, т.[о]ј.[ест], од 13. јуна до 12. јула 1941 године усташе су купили Србе, затварали их у усташком табору у Врљики (Врлици – *примедба аутора*), где су их страховито мучили и тукли, а онда их одводили и убијали. У то време усташе су убили следеће Србе: Тришић Милана, свештеника; Попадић Тодора, гостионичара; Ћук Милана, поседника и Бачковић Јована, поседника, сви из Врљике; затим: Балаћ Петра, Балаћ Јована, и Балаћ Милу, земљорадник из села Балаћи (реч је о засеоку – *примедба*

106 Сведочење Јелена Басарић објављено је у зборнику *Лобор Град*, стр. 38–43.

107 Сведочење Марије и Милице Вујновић налази се у зборнику *Лобор Град*, стр. 64–67.

аутора), Костур Душана Јованова, Костур Илију Петрова, Костур Павла Душанова, сви земљорадници из села Костури (реч је о засеоку – *примедба аутора*); Драгић Марка Шпирина и Јојић Милана Петрова, земљораднике из Цивљана, те још много других из осталих села синјскога среза, којима не знам имена. Сви ови Срби држани су неко време у затвору усташког табора у Врљици, где су их усташе сваки дан и ноћ ужасно тукли и мучили, а затим их једне ноћи свезали дебелом жицом, потрпали у камионе и одвезли у Промину крај Книна, где су их живе бацили у једну велику и дубоку јаму."[108]

Јованка Тешановић и Милева Петковић, обе из Требиња, у свом исказу су навеле: „Обилазећи српске куће (по Требињу – *примедба аутора*), убијали су домаћине по тим кућама на очиглед њихових жена, деце и родитеља. Тако су убили: Милана Брковића, опш.[инског] чиновника, Васу Бабића, старца од 75 година, угледног трговца и врло омиљеног човека Гаша Ковачевића, електромеханичара, Влајка Паликућу, обућара, Душана Ногулића, гостионичара, Владу Поповића, опш.[инског] бележ.[ника] Илију Кукурића, трговачког помоћника, Шћепа Ђурића, званог 'Жути', месарског помоћника Милована Лечића. Овога последњег су убили на цести изван Требиња, док је бежао пред усташама. Поповића и Бабића Илију нису такође убили у кући, него у дворишту суда, камо су их били одвели."[109]

Заточеници логора у Госпићу и Јасеновцу Пане Петровић, Драго и Саво Хаџи Чолаковић, Јова Чолаковић и Дико Томић изјавили су следеће: „Срби који су тада доведени у Госпић транспортима били су скоро сви испребијани, изнакажени, рањави и крвави. Било их са поломљеним рукама, те повређеним ногама, са видним ранама и модрицама по лицу и телу. Било их је, који су били по читавом телу модри од силних удараца. Затекли смо у Госпићу једног младића сељака из среза јајачког, око 18 година старог, којему је десно уво било потпуно одсјечено до саме кости и био је сав крвав по лицу и врату. Крв се је на њему већ била скорила."[110]

108 Сведочење Душана Драгића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 207–209.

109 Сведочење Јованке Тешановић и Милеве Петковић налази се у зборнику *Лобор Град*, стр. 50–55.

110 Сведочење Пане Петровића и групе (Драго и Саво Хаџи Чолаковић, Јова Чолаковић и Дико Томић) налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 74–90.

Милка Ј. Тошовић из Дубровника сведочила је о томе шта се дешавало у граду: „На 1 августа 1941 год.[ине] ухапшени су по усташама: Тошовић Јово, књижар; ја његова жена и наши синови Душан и Богдан; Корчуланин, прив.[атни] чиновник, његова жена и кћерка; један поморски капетан из Цавтата, којему незнам име, те још неколико Срба сељака римокатоличке вере из околице Дубровника, којима незнам име. Сви ми ухапшени стрпани смо у један камион са везаним рукама на леђима и спроведени у Мостар.... У Мостару смо били 2 дана, па смо спроведени са још много других ухапшених у Јабланицу крај Коњица. У Јабланици смо били у логору 10 дана, а потом смо сви опремљени у Госпић.“[111]

Ђорђе Ковачевић из Вуковара у исказу наводи: „У месецу јануару ове године (1942 – *примедба аутора*) осуђено је по преком покретном суду у Вуковару на смрт 19 људи, од којих су били 9 Срби из Негославаца и дана 19 јануара о.[ве]г.[одине] извршена је пресуда стрељањем. Од убијених Срба из Негославаца по сећању наводим: Плећаша Душана, свршеног правника; Петричевић удову Анку, учитељицу; Наранџић Николу и Душана земљораднике; Парошког, којему име не знам, земљорадника из Бингулца. Од Негославчана неки Шербић, којему име не знам, убијен је пре довођења у Вуковар у згради општине у Негославцима од једног војника хрватске војске, иначе муслимана, и то у моменту када је хтео из општине побећи. У овој групи стрељаних пресуђен је и Брандајс Јован, члан југословенског Сокола из Вуковара, иначе по рођењу од родитеља Немаца. Остали број стрељаних били су намештеници творнице ’Бата‘ из Борова и то Хрвати.“[112]

Илија Грубић из Петрињаца код Петриње је сведочио: „Почетком месеца маја 1942 године усташе су покупили из села Петрињаца око 140 Срба и то људи, жена и деце и отерали у логор у Јасеновац. Пре три недеље побегао је из Јасеновца Шапоња Јовица, земљорадник из Петрињаца, који је са овом групом био отеран у Јасеновац. Он је приповедао, да су у логору у Јасеновцу усташе оделили жене и децу од одраслих мушкараца, па су жене и децу отпремили у Стару Градишку, а одрасле мушкарце задржали у Јасеновцу. Здрави и способни за рад мушкарци отпремљени су у Земун, а старе и за рад неспособне мушкарце усташе у Јасеновцу

111 Сведочење Милке Ј. Тошовић налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 191–194.

112 Сведочење Ђорђа Ковачевића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца,* стр. 165–168.

убијају. Он је једнога дана био одређен, да са другима људима ископа јаме и покопа мушкарце, које су усташе убили, јер су за рад били неспособни. Тада му је успело побећи и он је дошао кући, те се и сада налази у ономе крају, крijући се по шумама... У исто време отпремљени су у логор у Јасеновац и Срби из суседних српских села Бестрме, Кињачке, Блињског Кута, Брђана, Паукове Мале, Вукошевца, Свињице, Дрљача, Четвртковца, Радоње Луке, као и из свих осталих села среза петрињскога. Неколи житељи ових села успели су спасити се бегством у шуму, где се и сада крију, а остали су сви отпремљени у логор у Јасеновац. Отпремљено је из ових села око 2.000 Срба у Јасеновац. После тога усташе су опколили ова села, а кога су год нашли, или ухватили, заклали су га. Највише су тако заклали стараца и мале деце, који нису могли бежати у шуму. Након свега тога усташе су сва ова села потпуно опљачкали. У пљачки ових села суделовали су и Хрвати из околних села.“[113]

Раде Ђурђевић из Горњих Кијеваца код Босанске Градишке казивао је о судбини Срба тог краја и своје породице: „Једнога дана у месецу септембру 1941 године, зашли су усташе по српским селима, Милошево Брдо, Јабланица, Гашчица и Горњи Подградци – Општине подградичке, и покупили 120 угледних Срба из наведених села и одвели их до неке баре у селу Јабланици, тамо их натерали све у поток који протиче кроз ту бару и поубијали из митраљеза. Како су после тога некоји показивали знакове живота, зашли су усташе по потоку и боли ножевима свакога онога, који је и најмањи знак живота показивао. Њихове лешеве оставили су усташе у потоку... Иза мене (средином јула 1942. године – *примедба аутора*) у Старој Градишки остала је моја жена Јованка, те двоје деце и то: кћерка Бранислава 4 године и Радмила, стара 2 године, отац Лазар стар 70 година, мајка Вида стара 65 година, снаха Милка стара 42 године и њезиних петоро деце у старости од 5 до 19 година, те снаха Анка стара 40 година и њезиних шесторо деце у старости од 14 до 20 година.... Истом овде у Београду дознао сам од некојих мојих сељана који су пре мене дошли овамо у Београд, да су ми жена и деца, те родитељи и снахе са својом децом иза мене били остали у логору у Старој Градишки месец дана, а затим премештени у логор у Млаки крај Јасеновца. У овоме потоњем логору деца су ми услед страшних лоших прилика који владају у свима хрватским логори-

113 Сведочење Илије Грубића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 124–128.

ма, оболила, а затим отпремљена у Загреб и тамо умрла. Мајка ми је умрла у логору у Млаки. Дознао сам надаље, да су ми и снахе враћене у опустелу кућу у селу Гор.[њи] Кијевци. За оца не знам ништа, као нити за шесторо млађе деце од мојих снаха, док је четворо одраслије деце отишло у Немачку на рад. Очеви ове деце – један је умро још пре рата, а један се налази као ратни заробљеник у Немачкој.“[114]

Анка и Мара Мишчевић из Топуског и Љубица Лончар Вргин Моста казивале су о усташкој одмазди: „На 20 априла 1942 године, погинуло је 14, а рањено 16 усташа на путу између Топуског и Вел.[ике] Кладуше. Двојица рањених усташа умрли су на путу у Глину. Тко је напао ове усташе, није нам познато. Међу погинулим усташама био је и усташки заставник неки Буљић. Усташе су ради овога случаја поново почели убијати Србе и то жене и децу, јер мушкараца нема, те палити српска села. Тако су прошле недеље побили жене и децу у српским селима Катиновцу, Црном Потоку, Пецкој и Дебелој Коси. Усташе су у овим селима жене и децу доводили у појединe сељачке куће и онда куће палили тако, да су жене и деца у овим кућама изгорили. Ова села су још пре тога од усташа опљачкана.“[115]

Фимија Тохољ, Јованка Грубјеша, Мара Церовина, Анђа и Душанка Биберџић и Аника Новокмет из Љубиња сведочиле су о одвођењу у логор: „Једна старица, нека Анђа Таминџић из Стоца, није могла због старости и изнемоглости да с нама сиђе из камиона, нашто су је усташе гурнуле тако да је са кола пала на цесту. Нас су одвели према Оштаријама, а стара Анђа је остала на цести, и никоме од нас није било допуштено да јој помогнемо. Старица ја остала тако целу ноћ на цести, а сутра дан су и њу донели у Оштарије. Ми смо били смештени у неку шталу. Анђу нису донели к нама, него су је положили подаље од нас на ледину. Нико од нас није смео да јој приђе. Усташе су говориле, да је старица имала код себе бомбе. Након два сата је умрла онако сама. Кад је умрла морале су наше младе девојке из наше групе, да је пренесу на кола, којима су је некамо одвели.“[116]

114 Сведочење Раде Ђурђевића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 239–245.

115 Сведочење Анке и Маре Мишчевић и Љубице Лончар налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 62–67.

116 Сведочење Фимије Тохољ, Јованке Грубјеша, Маре Церовине, Анђе и Душанке Биберџић и Анике Новокмет налази се у зборнику *Лобор Град*, стр. 7–22.

Вукашин Жегарац из Главица код Оточца говорио је о тортури у Јасеновцу: „Први несретници које сам видео да су издржавали казну у ’жици‘ била је једна група од 26 људи, који су изагнани из наше бараке. То су били најугледнији и највиђенији људи међу нама, који су били кажњени због тога што су два заточеника, два дана пре нашег доласка, успела да побегну. Сећам им се имена: један је био Бранко Мраковић из Травника и његова ми судбина није позната, други је био Љубо Поповић бравар из Тузле, и он је данас у Београду. До Београда је дошао на ’амерички начин‘, подвукао се под вагон и тако је сретно стигао. Иначе је већина од оних, који су били осуђивани на жицу били официри који су се вратили из ропства из Немачке. Колико ја знам од тих официра нико није остао на животу осим једног јединог Ђурице Немање, који и данас чами у Старој Градишки.“[117]

Мићо Кашиковић из Брчког сведочио је о злоделима у свом граду: „Некако у зими 1942 године усташе су ухапсили у Брчком око 60 муслиманске деце у доби од 16 до 20 година те око 20 Српкиња, девојака и жена под сумњом, да су они комунисти и да су сарађивали са комунистима и четницима. Сви они били су затворени у затвору среског начелства у Брчком. За време док су били у затвору, били су сви тучени и мучени од стране усташа. Поступак над затвореницима водио је срески начелник Монтани уз свесрдно помагање Др. Саболића, великог жупана из Слав.[онског] Брода. Познато ми је да је једнога дана Монтани дао предвести из затвора у своју канцеларију Мајсторовић-Костић Јулу, Мајсторовић Наду, Мајсторовић Богу и Мирјану Медунић. У присуђу среског начелника Монтанија усташе Рашид Ужичанин, Дане Бабић и други, које не познам, силовали су Медулић Мирјану на којој су се све усташе изредали. Сем тога усташе су их толико тукли жилама, да им је месо са бутина одпадало. Док се ово одигравало у канцеларији Среског начелника Монтани је са усташама мезетио и пио кафу и ракију.“[118]

Светозар Вујанић из Босанског Шамца у свом исказу је навео: „Тако је пре годину дана, једнога дана пред вече на капији своје куће у селу Српским Барама мој братић Вујанић Марко младић од 20 година, који је баш тада био дошао са пољскога посла. Туда су про-

117 Сведочење Вукашина Жегарца налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 48–64.

118 Сведочење Миће Кашиковића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 136–137.

лазили један Муслиман и један Хрват, којима не знам имена. Муслиман пролазећи крај Вујанића упозорио је Хрвате са речима: 'И оно је Србин'. Хрват је одмах скинуо са рамена пушку и на Вујанића опалио три метка и убио га на месту. После тога Хрват и Муслиман продужили су даље, као да се ништа није ни догодило."[119]

Десанка Гаковић из Босанске Крупе сведочила је следеће: „Одлазећи из села Вел.[ика] Јасеница у Бос.[анску] Крупу прошла сам кроз следећа села: Горња Суваја–Доња Суваја–Војевац–Горња–Велика Јасеновица (Јасеница – *примедба аутора*)–Гудовац (Гудавац – *примедба аутора*) –Липик–Крупа. Уз пут сам, пролазећи кроз српска села видела много обешених српских жена и деце, које су обесили хрватски легионари. Слика је била уопште грозна. Тако сам видела у селу Гудовцу (Гудавцу – *примедба аутора*) код куће Пајић Госпаве о једно дрво обешену жену са шесторо деце мале. Исто тако видела сам у Вел.[икој] Јасеници код куће Грубор Ђује жену и четворо деце обешене о једно дрво крај пута. Видела сам у селу Гудовцу код згаришта Штрбца Ђоке обешену жену и троје деце. Ове страшне слике ређале су се целим путем. Иначе видела сам само згаришта, на којима завијају гладни пси."[120]

Миле Ивановић из Шпановице код Пакраца у свом исказу је навео: „Дошавши у село Кусоње и тамо су ишли од куће до куће и најпре тражили да им се изручи сав новац и накит, а затим су све Србе искупили и одвели до гостионе Османа Матића, где су већ чекали Срби, које су довели из Чакловца и Драговића. Овде су најприје издвојили мушке старије од 10 година од жена и деце. Жене и децу су потом отерали на жељезничку станицу у Пакрац, потрпали у вагоне и отпремили у Стару Градишку. Мушкарце су отерали до српско-православне цркве у Кусоњима и затворили их у цркву. Након тога су донели у цркву сламе и цркву запалили тако, да су сви изгорели у цркви. После тога су још бацили неколико мина на цркву и зидови црквени су се срушили. Оне, који нису могли стати у цркву, поклали су у штали свештениковог стана, а њихове лешеве бацили у бунар у свештениковој авлији. У селу Кусоњима било је настањено и неколико словенских породица, које су из Словеније након слома Југославије пребачене у Хрватску и настаниле се у Кусоњима. Усташе су овом приликом и ове словенске породице

119 Сведочење Светозара Вујанића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 138–142.

120 Сведочење Десанке Гаковић налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 245–252.

поклали са Србима јер да су Словенци једнаки као Срби.“[121]

Радојка Васиљевић из Сарајева прошла је неколико сабиралишта и логора да би се домогла спаса у Београду. Сведочила је о својим сапатницама које су умрле у логорима Лобор град и Горња Река: „Имам евиденцију о смрти 20 жена Српкиња и двоје деце, од којих је највећи део умро у логору у Лобору“.[122]

Марија Радошевић из Сарајева казивала је о страдању групе сарајевских Срба: „Мој муж Милан Радошевић ухапшен је у Сарајеву још 3 маја прошле године, по сарајевској полицији те стављен у полицијски затвор. У исто време ухапшени су у Сарајеву и прота Милан Божић, бивши народни посланик и Др. Војислав Бесаровић претседник Трг.[овачке] Коморе, у Сарајеву као и проф.[есор] Милутин Јањушевић, управник сарајевског позоришта. Мој муж задржан је у полицији 24 дана, а тада је с једним транспортом већином Јевреја, послан у логор Копривница. Овде је у логору боравио до почетка месеца августа пр.[ошле] год.[ине] и само ми се одатле једном јавио. Из Копривнице је са другима Србима пребачен у Госпић, и то у Јадовно у Велебиту (где су сви убијени – *примедба аутора*).“[123]

Љубица Тушевљаковић из Добоја сведочила је о страдању групе Срба: „Ноћу 23 августа пробудила ме је хука аутомобила пред мојим станом и кад сам погледала кроз прозор видела сам и чула католичког свештеника из Добоја Драгутина Камбера како виче: ’Могли су нас изненадити‘. Наиме те ноћи дошло је у самоме Добоју до сукоба и крваве борбе између усташа, који су тероризирали српски сељачки свет у селима око Добоја, и Србе из околине, која је борба потрајала око 2 сата, и после које су се Срби повукли из Добоја у своја села. После овога, догађаја домаћи добојски усташе, већином муслимани, покупили су у граду и ухапсили 19 Срба мушкараца и три женске и без икаквог испитивања одвели их до једне јаме у близини католичке цркве и ту их стрељали као и на једном новом просеченом путу између две добојске улице, који су пут месец дана пре овога догађаја правили по налогу добојских уста-

121 Сведочење Миле Ивановића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија-Срем II*, стр. 42–45.

122 Сведочење Радојке Васиљевић налази се у зборнику *Лобор Град*, стр. 94–105.

123 Сведочење Марије Радошевић налази се у зборнику *Лобор Град*, стр. 106–108. Поменути заточеници побијени су негде на Велебиту: Ђуро Затезало, *Јадовно – Комплекс усташких логора 1941*, I, Београд, 2007, стр. 242–250.

шких власти највиђенији грађани Срби из Добоја. Од стрељаних Срба у Добоју од стране усташа наводим: Ису Бегована, казанџију, Бранка Кресоја, машиновођу, Ђорђа Митровића, машиновођу, машиновођу Велемировића, којему имена не знам, Милана Станковића бравара жељ.[езничке] радионице на Усори, Љубомира Поповића, радника, а од жена Љубицу Поповић, мајку поменутог Љубомира Поповића, као и жену му Јелену, те Јованку, жену поменутог убијеног Милана Станковића.“[124]

124 Сведочење Љубице Тушевљаковић налази се у зборнику *Лобор Град,* стр. 115–117.

4.2-1. Логори као стратишта и гробишта

Усташка политика према оним становницима Независне Државе Хрватске који нису били уз њихову власт имала је своје законодавно покриће. Zakonska odredba o obrani naroda i države, обзнањена 17. априла 1941. године, била је основа за организовање логора.[1] Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan rad u sabirne i radne logore проглашена је тек 25. новембра исте године.[2]

Први логори успостављени су непосредно после проглашења Независне Државе Хрватске.[3] Говорило се да логори имају привремени карактер. Именовани су као сабирни, исељенички, усељенички и радни: Даница код Копривнице, Керестинец, Јастребарско, Крушчица код Травника, Тење код Осијека, Лепоглава, Ђаково, Сисак, Лоборград (Лобор Град), Горња Река (Горња Ријека), Госпић, Јасеновац и други, укупно 30-ак логора.[4]

Командант свих логора био је Мијо Бабић Ђовани[5], стари усташа. Када је погинуо 3. јула 1941. године у сукобу са устаницима у Херцеговини, наследио га је Вјекослав Макс Лубурић[6], такође стари усташа. Обојица су били личности од високог поверења поглавника Анте Павелића.

***

Први логор Даница формиран је 20. априла 1941. године у приградском насељу вароши Копривнице. Први заточеници били су Хрвати пројугословенске оријентације, припадници структура Хрватске сељачке странке, комунисти, Срби и Јевреји. Били су

1 *Zakoni, zakonske odredbe*..., knjiga I, str. 33; *Narodne novine*, 17. 4. 1941.

2 *Zakoni, zakonske odredbe*..., knjiga IX, str. 146–148; *Narodne novine*, 26. 11. 1941.

3 О логорима у Независној Држави Хрватској има неколико корисних радова: Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990 (у даљем тексту: М. Першен, *Усташки логори*,); Ђуро Затезало, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, 1–2, Београд, 2007 (у даљем тексту: Ђ. Затезало, *Јадовно*...); Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945.: logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb, 2003.

4 М. Першен, *Усташки логори*.

5 „Babić, Mijo", *Tko je tko u NDH..., стр*. 16–17.

6 „Luburić, Vjekoslav", *Tko je tko u NDH...*, стр. 240–242.

то ухапшеници из Бјеловара, Пакраца, Карловца, Огулина, Вараждина, Сарајева, Бијељине, Винковаца, Сремске Митровице, Бање Луке, Дервенте, Тузле...[7] Знатан део тих заточеника после извесног времена био је депортован у логоре за брзе ликвидације, на пример у Госпићу и на Велебиту.

Логор Даница расформиран је 1. септембра 1942. године.

Број заточеника није могуће утврдити, мада се наводи да их је било од 5.000 до 6.000, а око 200 њих је убијено у самом логору.[8]

***

Логор Керестинец основан је 19. априла у старом дворцу породице Ердеди (који је од 1922. био у власништву породице бана Антуна Михаловића), а расформиран 14. јула 1941. године. Први заточеници били су Срби похапшени у Загребу, а потом су стизали ухапшеници из других крајева. Логор је имао три дела: српско-југословенски, јеврејски и комунистички.

После покушаја пробоја групе комуниста у ноћи с 13. на 14. јул, део преживелих био је депортован у Госпић а одатле на стратишта на Велебиту.

Нема поузданих података о броју заточеника који су „прошли" кроз логор, мада се најчешће помиње број око 250 особа.[9]

***

Друга етапа у историји логора у Независној Држави Хрватској текла је паралелно са првом и односила се на стварање концентрационих логора.

Почело је 11. априла када су госпићке усташе преузеле власт и казниоицу Окружног суда претворили у логор. Први заточеници били су Срби.[10] Како је бивало све мање места, заточенике су одводили на Велебит, ка стратиштима, где су их бацали у безброј

7 Zdravko Dizdar, „Odnos ustaša prema HSS-u na koprivničkom području i u ustaškom logoru Danica kraj Koprivnice (1941/42)", *Podravina*, br. 5, Koprivnica, 2006, str. 86–114; Zdravko Dizdar, „Žene u logoru Danica kraj Koprivnice 1941.-1942. godine", *Podravski zbornik*, Koprivnica, 2008, str. 159–208.

8 Mišo Deverić, Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.-1945.*, Zagreb, 2008, str. 41 (у даљем тексту: М. Деверић, И. Фумић, *Хрватска у логорима...*).

9 М. Деверић, И. Фумић, *Хрватска у логорима...*, стр. 38–40.

10 О тим данима сведочио је и др Фердо Чулиновић, председник Окружног суда у Госпићу, који је смењен 11. априла 1941. године – Ђ. Затезало, *Јадовно*, 1, стр. 153–154.

крашких јама, а касније на острво Паг. Као помоћни логор казнионице настао је логор Јадовно на Велебиту, око 20 километара од града и на надморској висини од око 1200 метара.

Заповедник логора Стјепан Рубинић[11] и командант постројбе која је обезбеђивала логор Јурај Јуцо Рукавина[12] били су старе усташе.

Логор Слана на острву Пагу кратко је трајао: од 25. јуна до 20. августа. Већину заточеника чинили су Јевреји. Нема података колико је у њему било заточеника мада се најчешће наводи око 16.000 страдалника.

Има више процена о томе колико је у систему логора од Госпића до Пага страдало заточеника: најчешће се наводи бројеви од око 30.000 до 48.000 убијених.[13]

Стево Симић из Цепелишта код Петриње казивао је о својим првим данима заточеништва: „На 27 јула 1941 год.[ине] око 7 сати увече изведени смо из затвора среског начелства, повезани и по том припојени једној групи Срба сељака из глинског среза, који су се налазили интернирани у дворишту основне школе у Петрињи. Тада су нас све скупа усташе и домобранци тукли кундацима и воловским жилама у дворишту основне школе. После тога извели су нас повезане из дворишта и водили на жељ.[езничку] станицу у Петрињи. Успут до жељ.[езничке] станице морали смо певати песму 'Спремте се спремте четници', а усташе који су нас пратили тукли су нас. На род је гледао нашу поворку и при том урлао 'Удрите их удрите'. Исто вече укрцани смо сви скупа у два теретна ваго на и отпремљени у Госпић у логор. На 28 јула 1941 стигли смо у Госпић где су нас на жељ.[езничкој] станици дочекали и преузели усташе из Госпића. Када су нас водили од жељ.[езничке] станице до казнионе у Госпићу силили су нас опет да певамо песму 'Спрем-

11 У лексикону *Tko je tko u...* нема биографије Стјепана Рубинића. Користан је рад: Davor Kovačić, „Vlado Singer i Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika do zatočenika koncentracijskih logora", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.,* Zagreb, 2010, str. 75–91.

12 „Rukavina, Juco (Juraj)", *Tko je tko u*...., str. 351.

13 Ф. Јелић Бутић, *Усташе и...,* стр. 186; Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941–1945*, Beograd, 1988, str. 74-75. Најпотпунији рад о Јадовну написао је Ђуро Затезало: *Јадовно – Комплекс усташких логора 1941,* 1–2, Београд, 2007. Његове процене налазе се на странама 382–384. Затезало је написао своју процену броја страдалих: 40.123. Он је, међутим, сачинио списак са подацима 10.502 жртве!

те се спремте четници', те још и неке друге српске песме. Ми смо морали певати а усташе су нас тукле. Франковачка руља је у Госпићу то гледала и одобравала. У Госпићу смо смештени у казниони где смо затекли много Срба, који су тамо били доведени из свих крајева и смештени по затворима и у дворишту.

„Сутрадан на 29 јула 1941 год.[ине] сви они који су самном дотерани из Петриње у Госпић, осим мене, те Калинић Милана, Николиш Јове, Релић Живка и Саблић Јована, повезани су и до усташама одведени у Велебит. О њиховој судбини више се ништа не зна. Сигурно је да су сви у Велебиту убијени. Сваки дан одводили су усташе у Велебит по два транспорта Срба из казнионе у Госпићу. Један транспорт одводили су пре подне, а други после подне. У сваком транспорту било је око 500 Срба. Колико год их је дневно из казнионе у Госпићу одвођено у Велебит, толико их је нових пристизало у Госпић из свих крајева. Сваки дан су усташе све оне Србе, које су одредили за транспорт у Велебит постројили у дворишту у редове, повезали их чврсто жицом два по два, за тим се заједно везали са једним дугачким ланцем и та ко их онда одводили. О одведенима у Велебит није се никада ништа са знало, али је потпуно сигурно, да су сви тамо убијени и да су одведени са том сврхом.“[14]

Радојка Васиљевић из Сарајева прошла је неколико сабиралишта и логора: најпре је извесно време провела у Госпићу а на крају у Лобору Граду: „Нас три чиновнице Шипада биле смо одмах одведене и смештене у једну ћелију казнионе међу остале женске и у овој ћелији провеле смо 15 дана. Кроз ово читаво време довођени су кроз сваких пола сата транспорти Срба из разних крајева а исто тако одвођене групе Срба из казнионе у разним правцима: на оток Паг, Велебит, Јадовно, Оштарије итд. Језиве сцене дешавале су се у овоме затвору по разним мрачним собама и ћелијама затвора и то понајвише ноћу. Усташе су људе мучили, са клештима кидали месо, као на пр.[имер] једном старцу, који је у грозним мукама умро, а многе су Србе убијали и ту у казниони на лицу места. Тако је на пр.[имер] у дворишту казнионе убијен један железничар из Херцеговине само зато што је пришао бунару да се напије воде. Пошто није било места у затворским ћелијама двориште казнионе било је препуно интернирцима, који су ту данима издржавали под ведрим

14 Саслушање Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 35–48.

небом и најтежу врућину као и невреме. Насред дворишта био је постављен један митраљез, као претња ухапшенима да морају бити покорни, у противном да ће сви бити покошени из овог митраљеза. Дана 12 августа одведен је мој муж Саво са осталим чиновницима Шипада, као и великим бројем Херцеговаца, грађана и интелектуалаца из овога затвора у непознатом правцу. Кључари затвора рекли су да су одведени у Јадовно или негде другде на Велебит, а можда и на оток Паг. Шта је у ствари било није се могло дознати.“[15]

Драго Свјетличић из Добоја био је заточен у Госпићу и Јасеновцу: „Сви Срби који су из казнионе у Госпићу отпремљени у Велебит убијени су ударцима тврдим предметима по глави, а затим побацани у једну дубоку јаму. Ово сам све касније сазнао од самих усташа. То ми је казао усташа Ивица, којему не знам презиме, а који нас је пратио у Јасеновац. Он нам је у возу из Госпића за Јасеновац казао: ’Захвалите Богу, што ћете остати живи, да нисте отишли у оним ланцима у Велебит, јер да сте тамо отишли, данас би били већ на небу‘.“[16]

***

Логор Крушчица код Травника чиниле су две бараке у којима су били смештене жене и деца, што су депортовани из Госпића после затварања тамошњег логора. Осим Српкиња било је и Јеврејки. Ликвидација логора обављена је крајем септембра тако што су мушкарци спроведени у Крапје и Брочице, жене и деца у Лобор Град.

Фимија Тохољ, Јованка Грубјеша, Мара Церовина. Анђа и Душанка Биберчић и Аника Новокмет, из Љубиња у Херцеговини, прошле су пут од места живљења, преко Госпића, Јастребарског, Крушчице до Лобор Града. О боравку у Крушчици су казале: „Поступак према нама од стране усташа у Крушчици био је према нама више него страшан. Нарочито је био бруталан неки Грга. Логор се је састојао од 5 барака у којима смо биле ми Српкиње измешане са Јеврејкама, те две зидане куће у којима су били само Јевреји. Међу нама је било лепих жена и девојака, Српкиња и Јеврејки. Једног дана у вече око 7 сати, кад смо морале све бити у бараками, ушла су четири усташа у нашу бараку, ту нас је било 150 Српкиња

15 Саслушање Радојке Васиљевић налази се у зборнику *Лобор Град*, стр. 94–105.

16 Саслушање Драге Свјетличића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 172–187.

и око 80 Јеврејки. Спремали смо се на спавање. Усташе су заредале од једне до друге, осветљавали нас електричним лампама и свакој млађој и лепшој наредили да се те исте вечери у 11 сати има да јави у усташком стану ради присилног рада. Било је јасно, о чему се радило, па су све старије жене на сваки могући начин, својим скутима и телима скривале млађарију од усташких погледа."[17]

Босиљка Радан, Јованка, Видосава и Љубица Кнежевић, Јелка и Ранка Курилић, Љубица, Бранка и Добрила Дрекаловић, Лала и Данка Марић, Цвија, Зора, Ксена и Станислава Митриновић, Босиљка Зинаида, Тијана и Љиљана Хамовић, Анђелка и Жарко Јовичевић, Бојка и Љубица Граховац, Милка Окука, Крстиња Мравушић, Даринка, Зорка и Љубица Гига и Босиљка Бијелић, из Стоца и Љубиња, на путу од Херцеговине до Лобор Града провеле су извесно време у Крушчици: „У логору у Крушчици крај Травника био је командант логора неки усташки сатник, којему имена никао нисмо могли дознати. Тај сатник био је особито окрутан и немилосрдан према нама Српкињама. Био је уз то врло прост и неотесан без икакве интелигенције, што се је на њему већ на први поглед могло приметити. Усташе у логору биле су: Грга Иван, Турудић Миле, Врбан Иван, Шмит Дане, Јаклић Петар, Шупер Милан, Шупер Никола, Дошен Ивица, Дошен Марко, Дошен Стипе. Потоња петорица родом су из Брушана среза Госпић. Некима од ових усташа, који су били у Крушчици било је име Паладин, Милан и двојица Јоза, али им не знамо презимена."[18]

***

Логор Цапраг код Сиска, организован у некадашњим војничким складиштима и коњушницама, створен је почетком јула а расформиран крајем септембра 1941. године. Нема поузданих података колико је кроз то сабиралиште прошло заточеника. Међу њима било је нешто више од 330 српских свештенослужитеља и око 700 чланова њихових домаћинстава.[19]

Један од заточених свештеника Српске православне цркве сведочио је о доласку у логор: „У логор смо просто утрчали под

17 Сведочење шест поменутих жена и девојака објављено је у зборнику *Лобор Град*, стр. 7–22.

18 Сведочење 29 поменутих жена и девојака објављено је у зборнику *Лобор Град*, стр. 23–37.

19 М. Деверић, И. Фумић., *Хрватска у логорима...*, стр. 73–75.

батинама од стране пратилаца. Када смо ушли – били смо пописани: име, презиме, година рођења, занимање и место становања. Ваљда у оскудици писаћег папира, били смо пописани на два омота савског дувана, са оне унутрашње стране. На свако омот по 21 име са другим подацима. Сваки је био добро промерен од стране од двојице 'жутих' усташа, који су стајали поред писара... после пописа ушли смо међу бараке и одједном се пред нама створише неке усташке главешине, а међу њима тројица 'жутих' (то су усташе емигранти, који свуда воде главну реч). Један ће. кад нас спази: Основали смо логор. дај да га крвљу одмах прекрстимо, – те нареди нашим пратиоцима да нас поредају уза зид зграде, која је била врло дугачка... У нашој згради, у приземљу, били су Бјеловарчани, да набројим неколицину: Никола Бан, катихета; Ђорђе Милошевић, свештеник из Нових Пављана; Јово Бакић, професор, Милан Бакић – Баја и брат му Алекса – Аца Бакић; судија Вукобратовић; Митар Томић, трговац; лугар Добричић итд., ко све да их побројим поименце..."[20]

Слични логори формирани су и у Славонској Пожеги[21] и Бјеловару. Већина заточеника депортована је за Србију – најчешће помињан број је око 9.200 особа.

***

Логор Лобор Град је формиран 5. септембра 1941. године поред истоименог насеља у Хрватском Загорју.[22] Био је једини логор којим нису управљале усташе већ Немци фолксдојчери.[23]

Прве заточенице биле су Јеврејке из градских насеља, потом

20 Сведочење проте Димитрија Јоке – Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна – Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Призрен, 2016, стр. 511–513.

21 Миодраг Бјелић, *Усташки сабирни логор у Славонској Пожеги* 1941, Београд, 2008.

22 Narcisa Lengel-Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1945", *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976, str. 884–894. Проналаском нових извора о истој теми ауторка је написала нови рад: „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH – Ženski sabirni logori 1941–1942. godine", *Povijesni prilozi*, 4, Zagreb, 1985, str. 3–38. Наташа Матаушић у својој књизи *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb, 2013) посветила је знатан део Лоборграду, користећи искључиво грађу у архивима у Хрватској.

23 У сведочењима некадашњих заточеница има много података о условима живота и збивањима – *Лобор Град – Хрватски логор српске жене и деце*.

су првих дана октобра депортоване жене и деца из Крушчице.[24]

Известан број Јеврејки одведен је у Јасеновац, мало их је спасено оних што су рођене на италијанској територији и сходно томе биле италијанске држављанке.

У неколико наврата логор је снабдеван храном коју је два пута недељно камионима слала Жидовска општина у Загребу. Помоћ Српкињама у храни стизала је захваљујући напорима Диане Будисављевић и њених сарадника.[25]

Пренатрпаност је навела управу да организује помоћни логор у селу Горња Ријека (Горња Река) код Крижеваца. Тамо су премештене углавном Српкиње са децом из Босне и Херцеговине. Већина је пре депортовања у Горњу Ријеку прошла заточеништво у Госпићу, Јастребарском и Крушчици, мањина је доведена из Бијељине, Сарајева, Добоја и Бихаћа. Крајем марта заточенице су враћене у Лобор Град. Део заточеница (око 130) депортован је преко Загреба у Србију.[26]

Затварање логора у Лобору Граду уследило је у другој половини августа 1942. године.

Нема тачних података колико је заточеница прошло кроз тај логор. Помиње се број од око 3.800. Нема ни података колико их је депортовано у друге логоре, на пример, у Аушвиц, Јасеновац и Стару Градишку.[27]

Јелена Басарић из Госпића била је заточена у неколико логора, најпре у самом Госпићу, потом у Крушчици и на крају у Лобору Граду: „У Лоборграду биле смо смештене у једној напуштеној властелинској згради. Управу логора водили су немачки војници.

24 Narcisa Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH – Ženski sabirni logori 1941–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, 4, Zagreb, 1985, str. 3–38. Ауторка тврди да је сачуван списак са именима и презименима 236 српских жена и деце оба пола – *Исто*, стр. 12.

25 Најпотпунији рад о хуманитарним активностима те жене: Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević – Prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Profil knjiga, Zagreb, 2019 (друго издање: Laguna, Beograd, 2020).

26 *Дневник Диане Будисављевић*..., разне стране.

27 Карл Хегер, управник логора Лоборград и Горња Ријека, известио је 9. марта 1942. године немачку Службу безбедности о стању у логорима под његовом командом и навео да у њима има око 1.600 женских заточеница и деце, од тога око 1.150 Јеврејки: *Усташка зверства. Зборник докумената* (приредио Милан Кољанин), Нови Сад, 2020, стр. 271–272. Реч је о збирци архивске грађе коју је деценијама чувао пуковник Славко Одић, а после његове смрти предата је Архиву Војводине у Новом Саду – Архив Војводине, фонд 562.

Управник логора је Хегер Карло (Карл – *примедба аутора*), Немац из Загреба. У овом логору поступак према нама био је у сваком погледу добар, а и храна била је много боља, него у логору у Крушчици.

„На 19 децембра 1941 год.[ине] једна група Српкиња међу њима и ја премештене смо из логора у Лоборграду у логор у Горњој Реци, крај Новог Марофа. Управу овог логора водили су такође Немци, а управник логора био је Пелц Карло, Немац из Загреба. У овом логору био је поступак према нама у сваком погледу нарочито добар. У оба логора т.[о]ј.[ест] у Лоборграду и Горњој Реци могле смо се дописивати са нашим породицама, а могле смо примати и посјете. Исто тако могле смо примати и новаца и пакете."[28]

А. Јасеновац

Систем логора Јасеновац организован је у дане затварања логора у Госпићу и околини – после 21. августа.[29] Почело је са исушивањем Лоњског поља и претварањем мочвара у корисно земљиште. Први заточеници новог радног логора били су Срби, Јевреји и понеки Хрват. Смештени су у бараке у Крапју (Јасеновац I) и Брочицама (Јасеновац II), селима надомак Јасеновца код Новске. После поплаве реке Струга, део заточеника је побијен а остали премештени на трећу локацију –некадашњи мали индустријски комплекс (циглана и више радионица) српске породице Јована Бачића и његових синова – био је то логор Циглана или „Јасеновац III".

Село Јасеновац је нудило повољну локацију за логор због комуникација пошто су се у близини налазили железничка пруга и друмови.

Логор Јасеновац IV формиран је у Старој Градишци (око 30 километара источно, низводно уз Саву), а Јасеновац V (Кожара) у селу Јасеновац.

Први заточеници депортовани су између 14. и 16. новембра у Циглану. У почетку логор је био примитиван, ограђен бодљикавом

28 Сведочење Јелене Басарић објављено је у зборнику *Лобор Град*, стр. 38–44.

29 Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Laktaši–Banja Luka–Beograd, 2000: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945.* (I–II, Beograd, 1986; III, Beograd, 1987; IV, Jagodina, 2007). Посебно место у истраживању Јасеновца требало би да имају сведочења заточеника – *Јасеновачки логор – Сведочења српских избеглица* (Бања Лука–Нови Сад, 2023)!

жицом. Зидови високи између три и пет метара, дужине око три километра, прављени су од пролећа 1942. године. Четврта страна логора била је река Сава. На одређеним размацима налазиле су се стражарнице са митраљезима. У логор се улазило на једна врата на западном делу, према селу Јасеновац, мада су постојала још једна на истоку, ка селу Кошутарици.

Логор се састојао од два дела: радни и стамбени.

Готово немогуће је реконструисати доласке и број заточеника јер усташка управа није водила евиденцију.

Логорска управа била је подељена на два дела: усташка – спољна и логорашка – унутрашња.

Усташка управа звала се спољна управа: први командант био је Ивица Брклачић[30], почетком 1942. године наследио га је Љубо Милош[31], у данима одсуства Милоша командовао је Ивица Матковић[32].

Посебно место међу командантима Јасеновца заузима рашчињени римокатолички свештеник фрањевац (Вјекослав) Томислав Филиповић[33] (после рашчињења и доласка у Јасеновац добио је ново име: Мирослав Мајсторовић). Међу припадницима управе било је неколико римокатоличких богослова, теолога и свештеника.

Унутрашњу управу сачињавали су заточеници, бирао их је командант логора. Та група је извршавала наредбе команде логора. Логорник је примао директиве од заповедништва логора.

Од десетак логорника остали су запамћена двојица Јевреја (Бруно Дијаманштајн, Херман Спилер) и један Србин (Слободан Мицић). Мада су сва тројица уживали поверење Вјекослава Лубурића, судбине су им исте: прва двојица су убијени у логору док о страдању трећег има више верзија (једна је да је убијен 1944. године негде код Бијељине)!

На нижим нивоима били су групници и десетници.

Сличан систем успостављен је и у логору Стара Градишка с тим што су тамо већину чиниле жене или девојке.

Брочице и Крапје осигуравали су припадници 13. и Личке бојне: командант Брочица био је Анте Марић а Крапја Иван Рако,

30 *Tko je tko u NDH*..., стр. 49.

31 *Tko je tko u NDH*..., стр. 276–277.

32 *Tko je tko u NDH*..., стр. 261.

33 *Tko je tko u NDH*..., стр. 114–115.

обојица старе усташе. Циглану су обезбеђивале усташе 17. сатније („личка“ или „злогласна“) са командантом Вјекославом Илеом. Почетком 1942. придружили су им се 13. сатнија, састављена углавном од Херцеговаца (командант Иван Стиер[34]) и 49. сатнија, састављена од муслимана из околине Јајца. Почетком 1942. године промењено је осигурање тако што је отишла 17. а доведена једна сатнија Усташког одбрамбеног здруга (са око 1.800 усташа).

Први заточеници били су некадашњи логораши из Госпића.

Тешко је утврдити одакле су стизали заточеници, али се може претпоставити да су били са разних страна Независне Државе Хрватске (Херцеговина, Босне, Славонија, Босанска крајина, Срем, Славонија...). Апсолутну већину чинили су Срби, потом Јевреји, Роми, непријатељи Независне Државе Хрватске, комунисти...

Индустријски комплекс породице Бачић имао је више радионица чији је рад донекле обновљен до пролећа 1942. године: браварија, циглана, ланчара, столарија и пушкарница радиле су већим делом за спољне наручиоце. За логорске потребе радиле су електрична централа и радионице – столарска, кројачка, грађевинска итд. Заточеници су били присилна радна снага.

Тешко је набројати све важније разлоге за упућивање у Јасеновац: због националне припадности, идеологије, криминала, разних прекршаја... У Јасеновцу су били заточени и поједини главари и обичне усташе због разних прекршаја. Међу најпознатије заточенике спада и Владимир Владко Мачек, челник Хрватске сељачке странке. Од осталих познатијих личности из разних сфера живота издвајали су се припадници масонских организација, југословенског Сокола. Било је и седам-осам римокатоличких свештеника Словенаца и неколико православних.

Депортације су биле честе, ухапшеници су пристизали камионима, возом до Новске, али и пешице. Од железничке станице у Окучанима до логора Циглана ухапшеници су непрекидно малтретирани и тучени. На самом улазу спровођена је преметачина и одузимање новца, накита и разних драгоцености, као и бољих делова одеће.

Готово немогуће је утврдити све начине малтретирања и убистава заточеника. Посебна тортура извођена је изгладњавањем. За убијање су коришћени нож и слични оштри предмети, мађеви

34 *Tko je tko u NDH*..., стр. 369.

и чекићи (дрвени и метални), пиштољи, пушке... Било је и вешања. Убијању појединаца или групе обично су претходила постројавања („наступ“) логораша пред усташким главарима. Убијања су вршена, поред осталог, и на монструозне и морбидне начине.

Срето Поповић из Осијека, бивши заточеник логора Јасеновац и Стара Градишка, сведочио је о једном нарочитом злочину почињеном у Циглани: „Након два сата стајања пред логорском канцеларијом, одвели су нас усташе у тунел циглане и тамо су извршили над нама темељити претрес. Одузели су од нас све ствари, које смо били собом донели, као и готов новац. Осим тога су нас усташе у овом тунелу страховито истукли. Док смо се још налазили у тунелу, издвојили су од нас Борбаш Павла, апотекара из Осијека и Пеноту[35], радника из Белишћа. Како су обојица били обрасли у браде, јер се нису могли бријати, приступио је к њима један усташа и са лампом у руци спалио им браде. Затим су их остали усташе почели ударати летвама, а након тога одвели су их мало подаље и убили из пушака. Све се је ово догодило пред нашим очима.“[36]

***

Зна се да су страдалнике сахрањивали унутар логорских жица на посебном месту, у насипу уз Саву, на другој страни Саве у Доњој Градини. Било је случајева бацања лешева у Саву. Има сведочења да су лешеви, али и живи заточеници, спаљивани у пећима у циглани.

Немогуће је утврдити колико је заточеника ушло међу логорске жице као ни колико их је страдало.[37] Исто тако немогуће је утврдити колико их је ослобођено (најчешће на рођендан поглавника Анте Павелића).

Војислав Прњатовић из Сарајева оставио је два сведочења са веома прецизним чињеницама:

„Убијања заточеника у Јасеновцу делимо на ’масовна убијања‘ и ’појединачна убијања‘.

„Масовна убијања су: када у логор дође нови транспорт заточеника тада усташе редовно један дио тога транспорта одмах побију, а тек мањи дио пусте у логор. Шта више усташе не само да знају

35 Непознато презиме. Нема га на списку ратних жртава.

36 Сведочење Срете Поповића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* II, стр. 88–95.

37 Нешто више података о томе налази се на странама 400–408.

него врло често и практикују да све нове транспорте заточеника побију одмах код пријема. Тако је био случај да су сви транспорту заточеника, који су у логор дошли у времену од 27 децембра 1941 год.[ине] до конца јануара 1942 год.[ине] сви до последњег човека одмах побијени. Ми осуђеници за то све сазнамо од наших другова 'гробара'. Рачуна се да је у споменутом времену од свега месец дана на тај начин побијено између 3–4000 новопридошлих заточеника.

„Затим масовно убијање следи и онда, када се бројно стање заточеника повећа у логору преко 1000 јер усташе стоје на становишту да логор не смије имати већи број заточеника. Када се бројно стање повећа тада усташе наређе 'наступ ' (збор) заточеника. Након што су заточеници извршили наступ (ступили у збор) тада долазе усташе те одабирају по својој вољи одређени број заточеника у сврху 'ликвидације'. Након што су извршили избор одређеног броја заточеника, остале распуштају, а одабране све двојицу по двојицу вежу жицом за руке, одводе их на гробље, наређују да ту потрбушке легну у ископане раке, а затим узму дрвене мањеве те њима туку заточенике у тјеме – глава да им прсне. Ако и послије једног два ударца неко од заточеника даје знаке живота, тада га ножевима изболу или секирама раскасапе.

„На исти начин услеђује и масовно убијање болесних заточеника и то стално од времена до времена као што сам већ напријед споменуо. Појединачна убијања су свакодневна и вишебројна, а врше их самовласно и без ичијег питања све усташе одреда када то нађу за потребно и основано. Довољно је да заточеник украде крумпир, један клип кукуруза, и сл.[ично] или да поклекне или попусти на раду, па да одмах буде убијен од присутног усташе. Убијање се извршују бодежима, сјекирама, мањевима, револверима а ређе пушкама. Новопридошли заточеници бивају редовно бодежима избодени и преклани. Заточеници који су из 'наступа' дигнути и одређени за убијање бивају редовно убити мањевима и секирама, мање избодени бодежима. Појединачна убиства се врше оним чиме је то усташи било најзгодније и најбрже учинити."[38]

Симо Ђурковић из Доње трнаве код Бијељине, преживео је Јасеновац. Сведочио је, поред осталог, и о једном злочину усташа над заточеником: „У новембру или децембру доведен је са једном групом Срба у логор и један врло леп висок и снажан човек. Дво-

38 Сведочење Војислава Прњатовића налазе се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 7–22 и 23–35.

јица усташа гледајући га повели су разговор, па један од њих рече другоме: ’Овај сигурно има два срца‘. Други му на то одговори да то не може бити, нашто онај први рече: ’Уверићеш се да овај има два срца‘ и тада је извадио свој усташки нож и с њим је полако копао по прсима овог човека све дотле док га није повредио у срце и док овај снажни човек није пао на земљу. Наравно да је ова игра усташа била унапред договорена, јер им је сметало да виде овако снажног и здравог човека пред собом.“ [39]

***

Остали су забележени и случајеви бежања са разних делова логорског система. Нема поузданих података колико се логораша спасло на тај начин.

Раде Станојевић из Отишића, села између Врлике и Сиња, Далматинска Загора, преживео је Госпић, Циглану у Јасеновцу и Стару Градишку: „У логору у Старој Градишки одређен сам као кројач за шивање усташких одела. Сам логор смештен је у зградама постојеће казнионе. Са мном је радило још око 10 Срба кројача. Прекрајали смо одела бивше југословенске војске за усташе, а тако исто смо шивали за њих и нова одела... Ја сам као кројач чешће пута уз пратњу једног усташе излазио из логора у варош и тамо куповао кројачки прибор за усташка одела. Тако сам на 9. априла 1943 године изишао у варош са усташом, коме је име Иван, да купим кројачки прибор. Усташа Иван навратио се је у гостиону, па је и мене позвао, да ме почасти вином. Кад смо сели, он је поручио за себе и мене пола литре вина. Усташа Иван је већ пре тога био доста пијан. Ја сам неко време с њиме седио за столом, а затим сам замолио усташу Ивана, да ме пусти, да изиђем у нужник, да обавим нужду. Он ми је то дозволио. Ја сам изишао и више се нисам повратио. Побегао сам и сакрио се код једне госпође у месту, код које сам преноћио и сутрадан цео дан остао. Следеће ноћи упутио сам се пешице у Босну и идући по шумама наставио сам пут правцем Дрине. Након путовања од 22 дана дошао сам на Дрину, коју сам препливао и прешао у Србију. На 1. маја 1943 године дошао сам у Ниш и пријавио се полицији. Полиција ме је саслушала и предала испостави избегличког Комесаријата. Пошто нисам имао средстава, да даље путујем, а желио сам ићи у Београд, јер сам овде

39 Сведочење Симе Ђурковића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 188–207.

пре рата радио, а имам и брата грађевинара, то сам замолио нишку полицију, да ме стражарно препрати у Београд и преда полицији, што је и учињено. У Београд сам стигао на 10. маја 1943 године.“[40]

Б. Концентрациони логор Земун

Историјска наука још није одговорила на питање ко је и због чега иницирао бројна депортовања по више стотина јасеновачких заточеника у Концентрациони логор Земун (Сајмиште). Постоје индиције да су то чинили немачки официри како би између заточеника пробрали здраве и способне за рад у привреди Трећег рајха, а остале су предавали српским колаборационистичким властима на другој страни реке Саве.

На територији Независне Државе Хрватске постојао је и Концентрациони логор Земун[41] (познат и као логор на Сајмишту). Логор, међутим, није био у усташком систему већ под директном управом немачког војноуправног команданта Србије, то јест Гестапоа.

Одлуку о оснивању логора на београдском Сајмишту донео је 28. октобра 1941. генерал Франц Беме, војноуправни командант Србије, после добијања формалне сагласности врха Независне државе Хрватске.[42] Логор, међутим, није отворен тада из више разлога међу којима је општенародни устанак најважнији: прве депортације Јевреја збиле су се 8. децембра!

Објекти Сајмишта страдали су у мањој мери у бомбардовању 6. априла па је обнова и припрема простора окончана средином децембра. Припремне и адаптационе радове обавила је организација „Тот“, која је у томе имала вишегодишње искуства. Поменута организација имала је одраније своје бараке на ушћу Саве и Дунава, у процесу прикупљања припадника јеврејске заједнице.

Око Сајмишта постављена је жичана ограда висине око два метра. Објекти су донекле прилагођени намени, у стилу других нацистичких логора

Служио је као нека врста гета за Јевреје, првенствено жене

40 Сведочење Раде Станојевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 213–221.

41 О Концентрационом логору Земун објављено је на десетине радова, али је најмање историчара међу ауторима: Душан Никодијевић, *Библиографија радова о Концентрационом логору Земун (1941–1944)*, Београд, 2020.

42 Milan Koljanin, *Nemački logor na Starom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992 (у даљем тексту: М. Кољанин, *Немачки логор на...*).

и децу, који су до првих дана маја 1942. године били најбројнији заточеници.

Такозвано „јеврејско питање“ у Србији у великом делу окончано је око 10. маја 1942. године када је логор Земун остао без припадника поменуте заједнице.

***

После окончања ликвидације Јевреја, логор је добио другу намену јер је претворен у општи па су у њега депортовани ухапшеници готово из свих крајева Југославије. Био је то прихватни логор користан првенствено за организацију „Тот“. Та организација је у сабирном логору проналазила радну снагу потребну немачкој привреди.

Немачки званичници и припадници првенствено обавештајних служби познавали су прилике у Независној Држави Хрватској а то значи и усташке планове о српском народу, нарочито спровођене у концентрационим логорима, поготову Јасеновцу и Старој Градишци. Тек у пролеће 1942. године Немци су показали већи интерес за заточенике у логорима. Тада је започео процес ослобађања логораша и њихова предаја немачким командама. Према договору Еугена Диде Кватерника, челника Равнатељства за јавни ред и сигурност), и генерала Аугуста Мајснера, заповедника немачке Полиције безбедности и Службе безбедности Рајха, склопљеног у другој половини априла 1942, Немци су добили могућности да из Јасеновца и других логора изводе групе логораша за своје потребе. Прве депортације уследиле се после 10. маја, после уништења последњих Јевреја на Сајмишту. Познато је да је већ 5. маја пристигао један транспорт из Јасеновца на Сајмиште, потом су уследили следећи, не само из поменутог логора већ и из других сабиралишта, на пример, из Вишеграда.[43]

Депортације су биле повремене и зависиле су од воље усташке стране. Познато је да су се Немци жалили на Хрвате да им не ослобађају младе и здраве Србе већ дечаке, старце и болеснике. Крајем маја и током јуна 1942. године у логор Сајмиште долазили су представници Комесаријата за пресељенике и избеглице владе Милана Недића ради преузимања заточеника и одвођења у Београд.[44]

43 Раде Ристановић, *Логор на Сајмишту – Сведочења двојице заточеника*, Београд, 2021, стр. 22.

44 М. Кољанин, *Немачки логор на...*, стр. 161.

***

После здружене немачко-хрватске офанзиве на Козари и Просари у лето 1942. године, Немци су тражили што је могуће више заробљеника мушкараца да их искористе као радну снагу за потребе у својој привреди. Тада почиње интензивније депортовање Срба у логор Земун,где би уследило издвајање млађих и здравих који су потом упућивани и Немачку и Норвешку на рад.[45] (Последњи транспорт заточеника за Немачку организован је маја 1944. године. Немци су логор тада препустили Независној Држави Хрватској, то јест усташама који су га расформирали крајем јула.)

***

Посебан период историје логора Земун односи се на депортацију великих група ухапшеника Срба из разних крајева Независне Државе Хрватске, најчешће из логора Јасеновац и Стара Градишка и других сабиралишта и њихово кратко задржавање ради избора радника и пребацивање остатлих на другу страну реке Саве, у Београд, на слободу.[46] О томе су записана десетине сведочења.

Сведочење 23 становника села Јасеновца и Уштице код Новске: „Након што су усташе све српске породице из Јасеновца и Уштице отпремили у логоре, зашли су по српским домовима и пљачкали све што су тамо нашли. После тога су наше куће запечатили. У логору у Јасеновцу остали смо до 17 маја 1942 године када смо отпремљени у Земун.... У Земуну смо били смештени у бараке на сајмишту и данас смо из Земуна преведени у Београд.“[47]

Лазо Бркић и Милош Ковачевић из Маљевца код Слуња: „У казниони у Старој Градишци допратиле су нас усташе, а на станици су нас преузели Немци. У Земун смо стигли 22 маја. У Земуну су млађи и јачи градили бараке, а ми старци смо вршили лакше

45 М. Кољанин, *Немачки логор на...*, стр. 162–163.

46 Изјаве десетине Срба у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I–II,* разне стране.

47 Саслушање 23 Србина из Јасеновца и Уштице (Глишо Радуловић, Михаило Радуловић, Петар Драча, Константин Батар, Петар Седларић, Никола Батар, Стево Мачкић, Васо Шестановић, Јово Рокић, Симо Тривуновић, Милан Видаковић, Никола Чукалац, Симо Мачкић и Марко Корица – сви из Јасеновца, и Петар Рашинац, Михаило Растовац, Коста Димитрић, Стево Вучинић, Тешо Растовац, Симо Божић, Јово Радуловић, иле Унчанин и Ђуро Томашевић – сви из Уштице) налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем II*, стр. 20–27.

послове. Данас смо стигли у Београд, који смо гледали 6 недеља са земунске стране, уздисали за њим из дана у дан и плакали. Сада нам се ето испунила жеља и ми смо прешли преко Саве.“[48]

Ђуро Медић из Славонског Брода: „30. марта 1942. године ја сам са још мојих 12 другова ослобођен из логора (Јасеновца – *примедба аутора*) и транспортом допремљен у Земун одакле смо други дан пребачени у Београд“.[49]

Владимир Лончар из Пакраца: „Ја сам на 20 маја 1942 године са групом од 700 Срба, у којој је било око 60 Хрвата отпремљених из Старе Градишке у Земун. У Земуну смо сви били смештени на сајмишту у павиљонима и ја сам тамо остао до 27 маја 1942 године, када сам са још 25 Срба пребачен у Београд. Остали су Срби остали иза мене у Земуну.“[50]

Светозар Ћералинац из Подравске Слатине: „Ја сам на 21 маја 1942. године са транспортом од око 750 људи отпремљен у Земун. У Земуну сам остао све до 15 октобра 1942 године, када сам пуштен на слободу и исти дан прешао у Београд.“[51]

Лазар Туцаковић из Смртића код Нове Градишке: „У Јасеновцу сам остао 5 дана и тада је мени као и осталим речено да смо сви одређени за рад у Немачку и доиста после пет дана са једним транспортом од 550 људи дошао сам у Земун у логор у коме је извршен избор свих способних за рад, који су убрзо и транспортовани за Немачку, док смо ми, старији и неспособни за рад, остављени у логору све до дана 1 јула о.[ве]г.[одине] када смо доведени у Београд“.[52]

Дамјан Шкорић из Ратковице код Нове Градишке: „Што у усташком затвору, а што код полиције у Новој Градишци провео сам неколико месеци, а 13 маја 1942 године преведен сам у логор у Јасеновац, где сам остао пет дана и након тога упућен сам са једним великим транспортом у логор у Земун. Како сам стар и неспособан

48 Саслушање Лазе Бркића и Милоша Ковачевића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I*, стр. 70–74.

49 Сведочење Ђуре Медића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 64–74.

50 Саслушање Владимира Лончара налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 137–145.

51 Саслушање Светозара Ћералинца налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем II*, стр. 49–55.

52 Саслушање Лазара Туцаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем II*, стр. 60–63.

за физички рад нисам одређен за рад у Немачку, него сам остао у логору у Земуну све до 1 јула 1942 године када сам са једном партијом од 159 људи већином стараца, болесних и неспособних превеђен у Београд.“[53]

Група Срба (19) из Јасеновца и Уштица: „У логору у Јасеновцу остали су само до 17 маја 1942 године, онда смо сви, који смо способни за рад отпремљени у Земун.... У Земуну смо били смештени на сајмишту у павиљонима све до 27 маја 1942 године, када смо преведени у Београд.“[54]

Стојан и Велимир Билановић из Тарчина код Сарајева: „На 17 маја 1942 г.[одине] отпремљени смо нас двојица са транспортом, у којем је било 500 заточеника, у Земун, где смо остали до 27 маја 1942 године када смо били преведени у Београд. Остали наши другови остали су иза нас у Земуну.“[55]

Славко Кокоруш из Високог: „На 18 маја 1942 године отпремљен сам у групу од 500 заточеника из Јасеновца у Земун, ту сам остао до 27 маја 1942 године, када сам преведен у Београд“.[56]

Јован Ковачевић из Сарајева: „По доласку у логор усташе су одмах из наше партије, која је дошла из Сарајева одвојили на страну занатлије и исте упутили на рад у логорске радионице, а нама осталима одмах је речено да идемо као на допуну за радну службу у Земун. И тако смо нас око 150 из сарајевске партије са партијом Срба сељака из Јасеновца и Бос.[анске] Дубице укупно од 650 људи кренули и стигли у Земун 17 маја. У Земуну смо остали 7 дана и за ово време стигла је из Нове Градишке једна партија од 700 људи предвиђена за рад у Немачкој. У Земуну је извршено одвајање стараца од млађих и за рад способних људи. Тако до нашега транспор-

53 Саслушање Дамјана Шкорића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем II*, стр. 64–65.

54 Сведочење 19 Срба из села Јасеновац и Уштице (Глишо Радуловић, Михаило Радуловић, Петар Драча, Константин Батар, Петар Седларић, Никола Батар, Стево Мачкић, Васо Шестановић, Јово Рокић, Симо Тривуновић, Милан Видаковић, Никола Чукалац, Симо Мачкић и Марко Корица – сви из Јасеновца, и Петар Рашинац, Михаило Растовац, Коста Димитрић, Стево Вучинић, Тешо Растовац, Симо Божић, Јово Радуловић, Иле Унчанин и Ђуро Томашевић – сви из Уштице) налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 145–151.

55 Сведочење Стојана и Велимира Билановића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 151–155.

56 Сведочење Славка Кокоруша налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 155–160.

та одвојено је око 150 стараца, којима је речено да ће бити пребачени у Србију, наиме они, који су Срби, а Муслимани и Хрвати да ће бити пуштени кућама. Међутим, сасвим неочекивано, издвојено је нас 26 Срба, који смо дошли из Јасеновца и 27 маја одређени смо по немачким војницима у Београд, где смо прихваћени од изасланика Комесаријата за избеглице."[57]

Растко Крњајић из Босанске Дубице: „Шестог дана образован је транспорт од 500 људи из јасеновачког логора у којем сам и ја ушао и упућен у Земун. У овом транспорту били су већином заточеници из Сарајева, њих око 150, који су недавно били допремљени у логор као и један део од нас 70, који смо допраћени из Нове Градишке, но највећи број били су сељаци из села Јасеновца и Уштице. Жене и деца ових покупљених Срба сељака из Јасеновца и Уштице одведени су у Стару Градишку. У Земуну смо затекли један ранији транспорт од 700 људи, већином Срба, који је такође стигао из Јасеновца. Овде у Земуну извршен је распоред за оне који ће бити упућени за рад у Немачку, док се говори да ће сви неспособни за рад бити враћени у јасеновачки логор."[58]

Симо Ђурковић из Доње Трнаве код Бијељине: „У месецу мају поред мањих група које су стигле у Јасеновачки логор дошла је и једна већа група из Нове Градишке, њих 76 углавном Срба и десетак Хрвата, као и партија из Сарајева са 180 људи Срба, Хрвата и Муслимана, од којега је броја било половица Срба. Ова је група је била врло мешовита по своме саставу, јер је у њој поред интелектуалаца и доста занатлија и сељака. У овој партији налазио се инжињер Черни (Јарослав – *примедба аутора*) као и инжињер Стипетић из Сарајева, који су били Хрвати а од Муслимана били су ту судија Мехмедагић и Налић члан сарајевског позоришта, сви из Сарајева. У овој партији било је доста и домобранаца, војника хрватске војске. Све ове партије као и мање одмах су се формирале и упућивале у Земун, и са овом партијом као и партијом Срба из Јасеновца пошли смо и нас неколицина старих заточеника и стигли у Земун 26 маја о.[ве]г.[одине]."[59]

Милан Гаврић из Прњавора: „На 17 маја 1942 године преме-

57 Сведочење Јована Ковачевића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 160–164.

58 Сведочење Растка Крњајића налази се у зборницима *Јасеновачки логор* (стр. 164–172) и *Босна и Херцеговина* (стр. 255–264).

59 Сведочење Симе Ђурковића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 188–207.

штен сам у групу од 500 заточеника у Земун. Ова група је наводно била одређена да отпутује као радници у Немачку, јер су нам тако усташе у логору пре одласка казали. У логору у Земуну остали смо све до 1 јула 1942 године, а ја сам тада са 158 другова преведен у Београд и предан Комесаријату за избеглице."[60]

Нема поузданих података колико се Срба на овај начин домогло спаса, иако постоји најмање двадесетак изјава о групама од по неколико стотина депортованих и ослобођених.

Не постоје прецизни подаци о броју заточеника и страдалника, већ само различите процене, најчешће се помиње број од око 12.000 Јевреја, Срба, Цигана (Рома) и осталих, оба пола и свих година старости.

4.2-2. Стратишта и гробишта

Комунистичка политика није вођена краткорочно. Уосталом, сами комунисти су непрестано говорили о својој ери! Свако иоле озбиљније истраживање крваве прошлости доводило би до потребе исправљања њихових тумачења рата и револуције.

Посебан део поменуте политике односио се на релатиивизацију и заборав злочина. У том контексту, стратишта, као што су бројне крашке јаме, после рата била су забетонирана, док је национална припадност злочинаца и жртава прекривена синтагмом „жртве фашистичког терора", која у својој суштини не значи ништа али је била својеврсна опомена што је упозоравала да није дозвољена никаква расправа.

Комунистички систем и идеологија градили су свој однос према рату у Југославији 1941–1945. године о чему сведоче на стотине и стотине радова различитих квалитета и обима. Тешко је казати када је та слика почела да бледи и да се јављају другачија тумачења. Изгледа да је то кренуло 1973. у данима обележавања годишњице борби на Сутјесци када су јавно поменути преговори партизана и Немаца из марта 1943. године.

Комунистичка елита, предвођена Јосипом Брозом Титом, следила је схватање Комунистичке интернационале (Коминтерне) о националном питању у Југославији, и сходно томе водила анти-

60 Саслушање Милана Гаврића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 223–228.

српску политику. Истраживање размера страдања српског народа од припадника хрватског народа, које је предводила усташка организација, могло је да доведе до урушавање слике о комунистичкој револуцији а то значи и политике братства и јединства и, у крајњем случају, растурања Југославије. Како је слабила комунистичка централна власт, тако су се појачавали захтеви за разјашњењем прошлости. А онда је дошла криза 1990. године којом је почео распад Југославије кроз грађански рат.

***

Бројна мања стратишта и Хрватској и Босни и Херцеговини на неки начин су остала у сенци система концентрационог логора Јасеновац. Није могуће утврдити да ли је у првим послератним годинама било речи да ће се кад-тад доћи до барем приближног броја страдалника. А дотле, требало је игром бројева отклонити потребу за утврђивањем стварних размера тоталног, а не само физичког, геноцида који је вршен непрекидно у готово сваком делу територије Независне Државе Хрватске до краја средине маја 1945. године. У том контексту треба тражити одговоре на питање зашто никада није урађена карта масовних стратишта и гробишта (не рачунајући веома користан, рад инжењера Страхиње Курдулије *Атлас усташког геноцида*, објављен 1993).

Познато је да, без обзира на бројност наслова, историјска наука није до краја разрешила бројне недоумице око концентрационог логора Јасеновац, да расте интересовање за ту тему међу појединим историчарима у Америци и Европи, а за већину њихових објављених радова можемо да кажемо да нису пристрасни.

***

Тешко је сачинити списак стратишта на којима су мучени и убијани припадници српског народа. Зна се да их је било најмање 3.500 широм Независне Државе Хрватске.[61]

После злодела злочинци су уклањали тела страдалника, а често су то чиниле и најближе комшије жртава. Постоје сведочења о неколико случајева када су за то ангажовани Цигани/Роми.

Лешеви су бивали закопавани по шумама, њивама, у двориштима, бацани у бунаре, потоке и реке. Готово да и није било забе-

61 Страхиња Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима 1941–1945. године*, Београд, 1993.

лежено сахрањивање жртава на локалним гробљима!

***

Сведочења прогнаника и избеглица која обилују бројним прихватљивим и уверљивим чињеницама могу допринети прављењу мапа стратишта и гробишта. То показује неколико примера изабраних насумице.

Хилмија Берберовић из Босанског Новог казивао је о злочину у православној цркви у Глини и гробницама: „Ово клање почимало је обично у вече у 22 часа па је трајало ујутро до 2 часа. За време док је и последњи Србин био жив све су ове манифестације трајале. Ово клање у цркви десило се 7 до 8 пута, а ја сам учествовао три пута. За време овог клања смо сви били умрљани толико крвљу да се униформа није могла очистити, већ смо је замењивали у магацину а доцније прали. После свакога клања црква је прата. Кад се завршило клање, долазили су камиони који су носили лешеве. Обично су их бацали у реку Глину, а неке су и закопавали.“[62]

Милко Стављак из Горажда и Јово Марковић из Петровице код Чајнича сведочили су о злочинима уз Дрину: „Средином месеца маја 1941 године, оборужани усташе почели су залазити у околна српска села, где су проваљивали у српске куће под изликом, да траже оружје. Овом приликом су поједине Србе злостављали, одводили их под изликом, да их воде на рад, и онда их крај Дрине убијали, а њихове лешеве бацали у воду. Тако су око половице месеца маја 1941 године усташе покупили и одвели: Кнежевић Раду земљорадника из Сопотнице, Данојлић Данила кројача из Горажда, Стојановић Радишу трговачког помоћника из Горажде, те много других из Горажде и околице, којима се не сећамо имена. Све су их повезали, потрпали на камион, одвезли на Устипрачу и тамо убили.“[63]

Душан Зеленбаба из Голубића код Книна указао је чему су послужиле јаме у руднику: „На 5 јуна 1941 године провели су усташе прво хапшење и убијање Срба. Тада су похапсили више угледних Срба из Книна и околице. Похапшене држали су неколико дана у затвору Среског суда у Книну, где су их свакојако злостављали а затим су их камионима одвели у Промину, општине Оклај, сре-

62 Сведочење Хилмије Берберовића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 21–24.

63 Сведочење Милка Стављака и Јове Марковића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 68–70.

за Книн и ту су их најприје убили, а затим бацили у јаму рудника 'Монте Промине'."[64]

Ђука Самарџић из Дабра код Берковића сведочила је о злочинима почињеним у згради општине и око ње: „Након успоставе независне државе Хрватске било је у општини Берковићи мирно све до Видовдана 1941 године. Тачно на Видовдан 1941 године усташе су од Срба из Берковића покупили све оружје. Други дан после Видовдана позвали су усташе Србе из Берковића, да дођу у општину, да потпишу неки списак. Срби нису веровали усташама, па се нису одазвали. Једино дошли су деветорица браће презименом Радан и једна њихова сестра из Берковића. Када су браћа Радан са сестром дошли у општину, тамо су их дочекали наоружани усташе Муслимани и све их побили из митраљеза. Када су усташе Муслимани видели, да други Срби неће да дођу на њихов позив у општину, опколили су цело село Берковић и хватали Србе, те их гонили у општине и тамо убијали. То је све било неколико дана после Видовдана 1941 године. Тада је побијено из Берковића 380 Срба мушкараца. Њихови лешеви су покопани уз тако звани Раданов поток, више села Берковића."[65]

Пет Српкиња (Вукосава и Стана Пудар, Милица Шкоро, Софија Шакота и Милева Ћорлука) и један Србин (Љубо Пудар) из Чапљине казивали су о страдању Пребиловчана код Чапљине: „Једнога дана у другој половици месеца јула 1941 године дошло је много наоружаних усташа у село Пребиловци. Усташе су из овога села покупили све жене и децу, те старце који нису могли побећи у шуму и довели их у Чапљину. Тада је било доведено из Пребиловаца у Чапљину око 900 Срба, највише жена и деце. Исти дан потрпани су ови Срби у вагоне и одвезени у правцу Мостара. Усташе су казали, да их воде у један логор. Међутим већ на првој станици Шурманци извукли су их из вагона, одвели у Брдо крај хрватског села Бијаковића и тамо их све поклали, а њихове лешеве побацали у јаме."[66]

64 Сведочење Душана Зеленбабе налази се у зборницима *Акција Римокаголичке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 171–174 и *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 209–213.

65 Сведочење Ђуке Самарџић налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 26–28.

66 Сведочење Вукосаве, Стане и Љубе Пудара, Милице Шкоро, Софије Шакота и Милеве Ћорлука налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 28–36.

Гојко Шкоро из села Слипчића код Мостара говорио је о судбини својих сусељана: „Село Слипчићи има 15 српских кућа, а остали су све Хрвати, којих има око 120 кућа. Исто тако општина Мостар-Села у великој већини је хрватска, а мањина је српска. Најмање има муслимана. Пре Видовдана на дан два, довели су усташе 15 до 20 Срба из села Пјесака и Одбине у хрватско село Буну крај Неретве и тамо су их на обали Неретве све осим једног убили, а њихове лешеве бацили у воду.“[67]

Миле Симовић из Рогатице сведочио је о нестанку Срба: „На дан 11 јула 1941 године, одведени су сви српски свештеници из среза рогатичког у Цапраг, а потом пребачени у Србију. Концем месеца јула и почетком августа 1941 године, одведено је 45 људи по усташама, већином угледнијих Срба грађана и сељака, за које се доцније сазнало да су транспортовани у Госпић и за њихову судбину није се могло до данас ниша сазнати.“[68]

Сретенко Драгић, из Церемошњака код Нашица у Славонији, присетио се лета 1941: „Једнога дана прошлог лета дошли су усташе у село Сужине, среза Нашице, покупили 6 Срба сељака, отерали их у месно гробље, где су их присилили, да сами ископају јаму, а затим су их убили и њихове лешеве у ту јаму закопали. Имена убијених не знам, јер је то село удаљено од мога села.“[69]

Милош Бијелић из Тушиловића код Војнића казивао је о злочину у селу Крњак: „Када су тако накупили свега скупа 530 Срба, стрпали су их све у камионе и одвезли у долину звану ’Божића Јарак‘, које се налази на по пута између Тушиловића и Крњака. Ту су их истрпали из камиона и убили. Убијали су их из пушака, затим са крамповима, сјекирама и лопатама. Тројица од ових Срба успели су побећи и то: Ђурић Марко и Павковић Аћим, земљорадници из Доњег Будачког, те Срдић, ковач из Крњака. Павковић Аћим је био теже рањен, па је после код куће умро, а остала двојица су и данас живи. Поубијани Срби покопани су на лицу места у ’Божића Јарку‘ у јамама које су пре тога ископали Муслимани из Босне. Многи Срби нису били потпуно убијени већ тамо само теже рањени, па су живи закопани. Како су јаме биле плитко ископане, то сеје

67 Сведочење Гојка Шкора налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 38–42.

68 Сведочење Миле Симовића налази се у зборнику *Босна и Херцеговина*, стр. 89–94.

69 Сведочење Сретенка Драгића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве – Акција фрањеваца*, стр. 152–154.

после овога покоља још пуна три дана чуло јаукање несретних Срба, који су били покопани и то једнако по дану као и по ноћи. Како су на овом месту, где су Срби убијени по одредби усташа, хрватски жандарми држали стражу још пуних 10 дана, то се оним несретницима, који су тешко рањени у јамама јаукали, није смело а није ни могло помоћи.“[70]

Миле Војновић из Бојне код Цазина казивао је о страдању људи у црквама: „Рано ујутро око 4 сата опколили су усташе горња села. Све живо сатерали у цркве, закључали и спалили живе заједно са црквама. Куће су опљачкали, марву отерали и коначно запалили све куће. Тако су горња села збрисана са лица земље. Чак су и гробља оскрнавили повадивши крстове и срушивши споменике. Ту је погинуло око 3000 Срба.“[71]

Ђуро Вујичић из Церовљана код Босанске Дубице говорио је о томе шта је видео: „Око Велике Госпојине 1941 године једнога дана дошао сам у Дубицу и видео на своје очи како су усташе из затвора довели на мост у Дубицу 15 до 17 Срба и све их побили секирама и побацали у воду. Секао их је са секиром неки Муслиман из Бос.[анске] Дубице, којег зову ’Рама‘, а по занимању је киријаш. У овој групи побијених Срба препознао сам Јајчанин Остоју, земљорадника из Бос.[анске] Дубице.“[72]

Милица и Милан Дмитрашиновић из Коренице казивали су о убиствима и паљевини лешева: „У месецу августу 1941 године усташе су у селу Бунићу затворили у једну дрвену зграду Кнежевића Мићу, општинског бележника у Бунићу са целом његовом породицом, а затим зграду запалили тако да су сви живи изгорели. Тада су убијени или заклани и многи други Срби из Бунића. Многи су затварани у куће и заједно са кућама живи спаљени. У исто време усташе су ухватили пред кућом у Бунићу Кнежевић Наду, свршену студенткињу медицине, кћер Кнежевића Тоше, трговца из Бунића, заклали је пред кућом, а затим њезин леш одвукли до цркве и бацили у цркву, а потом цркву запалили.“[73]

70 Сведочење Милоша Бијелића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 34–39.

71 Сведочење Миле Војновића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 137–139.

72 Сведочење Ђуре Вујичића налази се у зборнику *Хрватска–Дачмација–Славонија–Срем I,* стр. 145–149.

73 Сведочење Милице и Милана Дмитрашиновића налази се у зборнику *Хрватска–Дачмација–Славонија–Срем I,* стр. 30–33.

Љубица Цвјетичанин из Садиловца код Слуња сведочила је о злочину у православној цркви: „На 14 августа 1942 године, био је петак, око 8 часова ујутро дошле су две колоне усташа у Садиловац. Једна колона дошла је од Ваганца, а друга од Дрежник-града (Дрежника града – *примедба аутора*). Усташе су били већином муслимани из Босне, а њима су се придружили домаће усташе из Дрежник-града. Усташе су ишли од куће до куће и купили одреда све Србе без обзира на спол и старост. Купили су чак и малу децу из колевака. Усташе су овај пут Србима казали да их воде до цркве у Садиловцу, где ће извршити неки попис, а после тога их пустити кућама. Срби су томе поверовали. Када су овако покупљене Србе довели до садиловачке цркве, онда су мушкарце одвојили и повезали жицом два по два и поклали их, а жене и децу су стрељали из митраљеза. Оне који нису овако изгинули, затворили су у цркву у Садиловцу, потом донели сламе и полили бензином и онда цркву запалили тако да су сви изгорели у њој.“[74]

Станко Шапић из Блатуше код Вргин Моста говорио је о дивљању усташа у његовом селу: „На 19 септембра о. [ве]г.[одине] (1942 – *примедба аутора*) дошла је група усташа у јакости око 50 њих поновно у моје село Блатушу. Почели су одмах од врха села убијати свакога кога су год нашли, те пљачкати и палити. Куће су најпре пљачкали, одвезли са колима сву покретну имовину, а стоку одагнали а потом куће и остале зграде запалили. Тај пут су усташе у мојој кући убили моју жену Евицу и моје троје деце Петра и Ружицу и Милорада у старости од 9 до 12 г.[одина]. Сву моју покретну имовину су одвезли, стоку одагнали, а затим кућу и зграду запалили. Ја сам се спасио бегом и повео са собом сина Драгутина, старог 15 г.[одина] који се је у то време налазио у пољу код блага. У некоје куће су затворили жене и децу и онда куће запалили, тако да су сви у кући изгорели. Тако су у кућу мојега суседа Тркуље Ђуре који је још прије убијен у Глини, затворили његову жену и још троје деце, те кућу запалили тако, да су сви у кући изгорели. У некоје запаљене куће бацали су живу децу да тамо изгоре. Тај дан је у моме селу убијено око 150 особа, а један врло мали број се спасао бегством у шуму. Истодобно је спаљено више од 100 кућа.“[75]

Група становника Јасеновца и Уштица је сведочила о уби-

74 Сведочење Љубице Цвјетичанин налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем I,* стр. 84–87.

75 Сведочење Станка Шапића налази се у зборнику *Акција Римокатоличке цркве*, стр. 39–42.

ствима изван насеља: „У месецу септембру 1941 године усташе су ухватили Божичић Гојка, свирача из Јасеновца, одвели га у поље звано Брочке Јесенине наредили му, да се сам ископа раку, а затим су га убили и закопали у ту раку. У месецу октобру 1941 године провалили су усташе у стан Познановић Мојсија, железничара из Уштице, који је баш ту исту ноћ дошао из службе, одвели су њега и његовог сина Мирка у усташки стан. Ту су их усташе страховито тукли, а након тога исту ноћ Познановић Мојсија су убили и закопали у башту парохијског стана.“[76]

***

Гробишта настала у близини одређеног логора била су намењена, пре свих, заточеним логорашима и она су према броју укопаних, колико је истражено, била најмасовнија, рецимо, Јадовно, Јасеновац, Стара Градишка...

Драго Свјетличић из Добоја је прошао логоре у Госпићу и Јасеновцу па је сведочио о великим злочинима: „За време мојега боравка у Госпићу т.[о]ј.[ест] од 9 до 25 августа 1941 год.[ине] одведено је на овај начин из казнионе у Госпићу у Велебит око 18.000 Срба. Сви Срби који су из казнионе у Госпићу отпремљени у Велебит убијени су ударцима тврдим предметима по глави, а затим побацани у једну дубоку јаму. Ово сам све касније сазнао сам од самих усташа. То ми је казао усташа Ивица, којему не знам презимена, а који нас је пратио у Јасеновац. Он нам је у возу из Госпића за Јасеновац казао: Захвалите Богу, што ћете остати живи, да нисте отишли у оним ланцима у Велебит, јер да сте тамо отишли, данас би били већ на небу.“[77]

Војислав Прњатовић из Сарајева казивао је до ситних детаља о збивањима у Јасеновцу: „Међутим усташе су се држале принципа да у логору не сме бити више од 1000 заточеника јер се само толики број могао редовно упослити. Како је прилив заточеника

76 Сведочење 19 Срба из села Јасеновац и Уштице (Глишо Радуловић, Михаило Радуловић, Петар Драча, Константин Батар, Петар Седларић, Никола Батар, Стево Мачкић, Васо Шестановић, Јово Рокић, Симо Тривуновић, Милан Видаковић, Никола Чукалац, Симо Мачкић и Марко Корица – сви из Јасеновца, и Петар Рашинац, Михаило Растовац, Коста Димитрић, Стево Вучинић, Тешо Растовац, Симо Божић, Јово Радуловић, иле Унчанин и Ђуро Томашевић – сви из Уштице) налази се у зборнику *Јасеновачки логор,* стр. 145–151.

77 Сведочење Драге Свјетличића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 172–187.

био, разуме се, далеко виши, усташе су их било приликом доласка било доцније од времена до времена ’ликвидирали‘. Оне групе, које сам мало пре споменуо готово од реда су све поубијане пред зградом управе логора одмах по доласку и то углавном на гробљу. Пошто би их пред зградом управе поредали, као и нас повезали их међусобно жицом за руке и одвели их на гробље. Ту су морали да легну потрбушке у већ раније ископане јаме дуге 100 до 200 метара, широке 2 метра а дубоке само 50 сантиметара, ради тамошњег подводног терена. Затим би усташе узеле дрвене мађеве и секире, те би заредали од заточеника до заточеника и разбијали им мађевима лубање или би их расколили секиром а боли су их и бодежима. Кад их тако све поубијају онда пошађу на гробље ’гробаре‘ који тада затрпавају лешеве земљом. То се догађало сваког дана од 25 децембра до краја јануара. Не знам колико је на тај начин људи побијено али према приказу ’гробара‘ негде између 3000 и 4000 хиљаде људи.“[78]

Стево Симић из Цепелишта код Петриње сведочио је о пристизању нових заточеника у транспортима и њиховој судбини: „Нове транспорте Срба који су стизали у Јасеновац почевши од половице месеца новембра 1941 год.[ине] усташе су одмах убијали, а тим убијањем наставили су и даље све до мога одласка из логора (крајем марта 1942. године – *примедба аутора*). Усташе су убијање Срба, који су пристизавали новим транспортима извршивали на следећи начин: Месечно стизавало је у Јасеновац 4 до 5 транспорта Срба из свих крајева, највише из Босне. У сваком транспорту било је 30–200 Срба. Ови Срби били су већ на жељезничкој станици повезани у жице два по два и тако дотерани у циглану пред усташку канцеларију. Ту су их дочекивали усташки официри. Свима су одузели њихове ствари. Затим су из сваке групе Срба издвојили само по неколико најјачих и најздравијих и предали их управнику бараке, а остале су одмах одводили изван логора, где су их на једном пољу у близини саме циглане приводили до већ унапред ископаних јама и ту их убијали и одмах покапали. Убијање су извршивали тако, да су дрвеним мађевима и секирама тукли Србе по глави. Ако би случајно који после тога давао знакове живота томе су онда још ножем пререзали гркљан. Убијање су извршивали усташки официри заједно са обичним усташама.... Познато ми је, да за време зиме поједине партије Срба усташе одводили преко залеђене Саве

78 Сведочење Војислава Прњатовића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 7–35.

у Босну у село Градину и тамо их убијали. Чуо сам, да су их тамо живе затварали у куће и онда куће палили, али ни о томе није ништа поближе познато.“[79]

79 Сведочење Стеве Симића налази се у зборнику *Јасеновачки логор*, стр. 35–48.

4.3-1. Жртве рата у Независној Држави Хрватској

Број страдалих у рату 1941–1945. године, а нарочито у Независној Држави Хрватске, честа је тама у јавности. На релативизацију посебне врсте одавно је упозорио један историчар следећим речима: „Podosta je protivnika tzv. nekrofilske istorije koji obezvređuju napore istraživača da objasne uzroke nečuvenog zločina kako se nikada više ne bi ponovila slična klanica naroda, ali njihova argumentacija kao da pre uverava da strategiju ćutanja ili zaborava treba ozakoniti za sva vremena. Potiskivanje istine, međutim, najveći je protivnik skladnih nacionalnih odnosa, ozdravljenja duha, uspostavljanja harmonične politike saradnje. Puno saznanje o korenima zločina i razlozima njegovog prekrivanja velom zaborava pretpostavka je istinskog zbližavanja. Kao što ne može biti tačna teza ultranacionalističkih srpskih snaga koje ovaj monstruozni zločin nad jednim narodom žele da poistovete sa odgovornošću celog jednog naroda, hrvatskog, neprihvatljiva je i ona suprotna da je zločin delo malog broja ljudi pomračene pameti, nahuškanih ustaša. Koreni sežu i u istoriju srpsko-hrvatskih odnosa i imaju više svojih incidentalnih manifestacija, izazvanih verskim, političkim i socijalnim razlozima, iako ih ne bismo apsolutizirali odbacivanjem situacije koju je nametnula nacistička okupacija Jugoslavije 1941. godine.“[1]

***

У српској историографији не постоји методолошки узор како би требало да тече процес прикупљања релевантних података у истраживању ратних губитака у коме би посебно место заузимали званични подаци из пописа становништва.[2]

Нема ни научних радова са упутствима о терминологији, то јест о употреби одређених појмова који имају конкретно значење а користе се у научноистраживачким пројектима. Тај недостатак

1 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 119.

2 Један од озбиљнијих научноистраживачких радова међу школованим историчарима може бити студија Милоша Јагодића: „Процене броја Срба (1890–1910)“, *Српске студије*, 1, Београд, 2010, стр. 39–80. Он се бавио статистичким подацима о становништву за подручја Краљевине Србије, аустроугарских покрајина (Угарске, Хрватске, Славоније, Далмације), Старе Србије, Црне Горе и Сједињених Америчких Држава и Канаде.

види се у истраживањима и радовима о ратним жртвама где се користе појмови који нису одговарајући па само продубљују замешатељство о конкретној теми. Зато је потребно мало појашњење неколико појмова који се најчешће (зло)употребљавају.

Појам „жртва“ подразумева најпре цивиле – убијене, погинуле и од последица рата преминуле, потом и војнике – ратне заробљенике који су убијени или умрли.

Појам „страдали“ подразумева војнике погинуле у рату.

Појам „страдалници“ подразумевају све оне који су рат преживели, али су на различите начине оштећени, рањени, оболели, избегли и прогнани.

Појам „стварни губици“ подразумева погинуле, убијене и умрле током рата.

Пописи подразумевају поименичне пописе страдалих и/или жртава што се односе на поједине категорије људских губитака у одређеном историјском догађају и на одређеној територији.

Појам „процена“ ратних жртава и страдалих за одређени историјски догађај и на одређеној територији настаје као резултат у истраживачком пројекту на основу коришћења проверљивих извора.[3]

У статистици се помиње и појам „демографски губици“ и користи се најчешће у припреми материјала за мировне конгресе: то подразумева погинуле, убијене и умрле током рата, пад наталитета због ратних неприлика, као и миграције. Помињање демографских губитака, међутим, није одвећ битно за конкретну тему.

***

Није разјашњено да ли је партизански вођа Јосип Броз са сарадницима планирао тотално уништење усташко-домобранских формација које су се повлачиле из Загреба ка западу. Зна се да је наредио друге операције, на пример, освајање Истре и Трста 1. маја 1945, па су у Загреб партизанске јединице ушле без борби недељу дана касније.

Немачки Трећи рајх је капитулирао 9. маја 1945. године. То, међутим, није био крај Другог светског рата – формално је завршен капитулацијом Јапана потписаном 2. септембра исте године. Кад је реч о југословенским просторима, рат је окончан 15. маја

3 Igor Graovac, „Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici“, y: Igor Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zagreb, 2005, str. 25–38.

растурањем хрватске војске на територији Немачког рајха.

Тешко је тачно констатовати када је почео неминовни слом Независне Државе Хрватске. Постоје тврдње да је то наговештено првог дана реализације програма затирања српског народа, а који је, поред Милета Будака, обзнанио Стјепан Рубинић, заповедник концентрационог логора Јадово: „Moramo nešto učiniti za svoje potomstvo. Naša će nas djeca možda i proklinjati, ali će nas unuci blagoslivljati. Ostavit ćemo im mnogo slobodnog prostora, Hrvatska Hrvatima.“[4]

Крај Независне Државе Хрватске описао је Еуген Дидо Кватерник, један од усташких главара, следећим речима: „U svibnju godine 1945. hrvatski narod je doživio političku i vojničku katastrofu, kakvu od turskih ratova ne pamti. Ta katastrofa uzrokovala je gubitak hrvatske državnosti, raspad hrvatske vojske koju smo imali prvi puta nakon osam stoljeća – i fizičko uništenje najidealnije i najborbenije hrvatske mladeži zadnjih pokoljenja.“[5]

Другачијег мишљења био је, како наводе историчари, усташки генерал Вјекослав Макс Лубурић, некадашњи командант свих концентрационих логора у Независној Држави Хрватској. „Luburić je govorio da je poglavnik 1945. izdao vojsku i pobjegao – zato što je jedino mislio o vlastitoj sigurnosti.“[6]

***

Од завршетка Другог светског рата до данас траје, као што је познато, готово непрекидно такозвана игра бројевима жртава рата. Замешатељство у тумачењу прошлости, нарочито великих ратних злочина и трагедија, најчешће стварају аматери – заљубљеници у прошлост. Њихове „тврдње“ углавном немају научно утемељење, нити су засноване на историографској методологији, али имају добру прођу у медијима и на глобалним мрежама.

„Игра бројевима“ ратних жртава започела је већ 27–28. априла 1941. године, три недеље после проглашења Независне Државе Хрватске. Реч је о масакру у селу Гудовац српских становника из неколико села у околини Бјеловара који су починили припадници Хрватске сељачке заштите, паравојне формације Хрватске сељач-

4 Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi,* Zagreb, 1999, 328.

5 Е. Д. Кватерник, *Сјећања и*..., стр. 11.

6 Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike – Kazivanje Peri Zlataru*, Zagreb, 2003, str. 158.

ке странке и локалне усташке организације, предвођени Еугеном Дидом Кватерником. Тачан број страдалих није утврђен (помињу се бројеви од 182 до 243), најчешће се наводи број 197, то јест број лешева ексхумираних жртава које су фотографисали припадници немачке јединице из Бјеловара другог дана после масакра. Од свих мештана који су похапшени и масакрирани и закопани у плитким јамама, преживео је само један рањени Србин. Њега су немачки војници пронашли приликом откопавања тела масакрираних цивила. То наводи на закључак да је на стратишту убијено 196 Срба.[7]

Вест о масакру после неколико дана пронела се и Загребом. О томе сведочи текст Ивана Шибла, једног од руководилаца комунистичког и партизанског покрета у Хрватској: „Odmah poslije sloma stare Jugoslavije i kapitulacije bivše vojske pročulo se u Zagrebu da su gudovačke ustaše poklali tri stotine Srba iz okolnih mjesta“.[8]

Поменута „игра бројевима“ кад је реч о гудовачким жртвама настављена је у току рата. Наиме, у књизи потписаној псеудонимом Псуњски, штампаној највероватније у Београду, помиње се тај масакр: „У селу Гудовцу среза Бјеловарског пали су као прве жртве 180 Срба, које су усташи побили ножевима и кољем“.[9]

***

Велики допринос „игри бројевима“ дао је и партизански маршал Јосип Броз Тито тврдњама изреченим у разним приликама. Наиме, Броз је у контексту помена жртава, било да је реч о укупном броју, било да је реч о делу тог броја (страдали од Италијана, Немаца, усташа..., страдали омладинци или припадници неког од југословенских народа, и слично) чешће посезао за синтагмама које су биле непрецизне: „десетине хиљада“, „стотине хиљада“, „десетине и стотине хиљада“, „стотине и стотине хиљада“; а повремено и „милионске“, „џиновске“, „безбројне“ и „огромне“. То може бити основа за тумачење да је и сам био свестан да је званичан број од 1.706.000 жртава био преувеличан па је због тога радије прибе-

7 *Гудовац. Пут злочина*, Нови Сад, 2019. Видети и: Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“ 28. travnja 1941“, *Radovi* Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, 2007, str. 197–208; Miloš Bjelovitić, „Gudovac (Naselje sa prvim genocidom nad Srbima 1941)“, *Гласник Географског друштва Републике Српске*, Бања Лука, 2008, стр. 213–225.

8 Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966, str. 390.

9 Псуњски, *Хрвати у светлости историске истине*, Београд, 1944, стр. 208.

гавао поменутим језичким конструкцијама.[10]

***

Колико је страдало Срба у Независној Држави Хрватској у периоду од 10. априла 1941. до 15. маја 1945. године није ни приближно утврђено. Разлога за то има много, мало је оправданих, а много више оних других. Утврђивање броја страдалих је веома сложен посао који подразумева рад мултидисциплинарног истраживачког тима стручњака, од историчара до статистичара.

Да би се поменули сви или барем поузданији и озбиљнији аутори требало би много простора. Тешко је навести који су све бројеви нуђени као тврдње о жртвама. Зато расправа о тим чињеницама није у првом плану овог поглавља.[11]

Мада није сачињена библиографија радова о жртвама страдалим у Независној Држави Хрватској, познато је да је о томе објављено више студија у Загребу него у Београду. Зна се да се тој теми посветило далеко више истраживача међу Хрватима него међу Србима.[12]

Међу Србима школованим историчарима није могуће пронаћи двојицу да су објавили исти број жртава.[13] Стога би набрајање шта је ко објавио представљало подршку „игри бројевима" у којој из више разлога не желим да учествујем! Да бих поткрепио свој став нудим следећих неколико давно објављених процена о жртвама Југославије.

Богољуб Кочовић: 1.014.000 (од тога Срба 487.000)[14]

---

10 Ненад Лајбеншпергер, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945–1980)*, докторска дисертација одбрањена 2019. године на београдском Филозофском факултету, стр. 117–118.

11 Уместо набрајања све литературе, где су публиковани тачни и нетачни подаци, наводим само књигу која је објављивана на српском језику у неколико издања и нуди обиље чињеница – Лазо М. Костић, *Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавама њихових савезника*, Мелбурн, 1983.

12 Упоредити, примера ради, текстове Владимира Гајгера из Хрватског института за повијест у Загребу и Драгана Цветковића из Музеја жртава геноцида из Београда!

13 Видети текст о броју жртава у Јасеновцу на странама 400–408.

14 Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985 (Sarajevo, 1990); Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, Paris, 1999 (у даљем тексту: Б. Кочовић, *Наука, национализам и пропаганда*...).

Владимир Жерјавић: 1.27.000 (од тога Срба 530.000)[15]
Савезни завод за статистику: 1.016.000–1.056.000 жртава.[16]

***

„Игра бројевима" видљива је и у радовима неколицине страних историчара који су се, у оквиру својих студија о Другом светском рату, дотицали и проблема ратних жртава. Тако је, на пример, Марк Мазовер истражујући историју Европе 20. века, пишући о злочинима поменуо и Независну Државу Хрватску: „U poređenju sa primitivnim tehnikama koje su koristili drugi pobornici genocida kao što su to bile hrvatske ustaše (koje su pobile najmanje 334.000 Srba u Hrvatskoj i Bosni) i Rumuni (koji su napravili krvave pogrome u Transistriji, Endslösung je pokazao premoćnu genocidnu efikasnost operacije kojom je rukovodila savremena birokratija koristeći se industrijskom opremom".[17]

Роберт Б. Макормик је био конкретан: до краја рата Павелић и усташе се убиле између 330.00 и 390.000 Срба.[18]

Џон Корнвел, добар познавалац прошлости Ватикана и савременије (тамне) историје Римокатоличке цркве, написао је да је по најновијим поузданим прорачунима, у Независној Држави Хрватској убијено око 487.000 Срба.[19]

15 Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

16 Нисам желео да наведем и процене Животија Ђорђевића (*Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд, 1997) из више разлога. Најпре, јер тврдње нису могле да издржи математичку и логичку проверу, и потом, што је аутор на појединим страницама, уместо стручних сазнања наводио вулгарне политичке пропагандне процене – Б. Кочовић, *Наука, национализам и пропаганда*..., стр. 17–19 і 99–100.

17 Mark Mazover, *Mračni kontinent – Evropa u dvadesetom veku*, Beograd, 2011, стр. 191. Аутор се позива на књигу Алексе Ђиласа *The Conseted Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*, Cambridge, Mass – Harvard University Press, 1991, str. 125–127. Ђиласова књига је објављена и на српском: *Osporavana zemlja: Jugoslovenstvo i revolucija,* Beograd, 1990. У поглављу „Broj žrtava ustaškog terora" (175–178) пише: „Srbi su u Hrvatskoj izgubili 125.000 ili 17,4% ukupnog broja, a u Bosni i Hercegovini 209.000 ili 16,7%, što znači da je u NDH približno svaki šesti Srbin izgubio život tokom rata"! Ђиласов извор бројева јесте Богољуб Кочовић: *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1995.

18 Robert B. McCormick, *Croatia under Ante Pavelić: America, the Ustaše and Croatian Genocide in World War II*, London–New York, 2014, p. 71, 196.

19 Jonh Cornwell, Hitler's Pope: *The Secret History of Pius XII*, 2002, mrežno izdanje, str. 253.

***

Мађарски историчар Ласло Биро указао је да се једно од питања која су почела да се често постављају у јавности пет-шест година иза смрти Јосипа Броза Тита 4. маја 1980, тицало броја ратних жртава и демографских губитака.[20]

Променом унутрашње политике у Србији крајем осамдесетих година 20. века (уклањањем са политичке сцене Ивана Стамболића и доласком Слободана Милошевића) поново је актуелизовано питање страдања српског народа. У том контексту, а сходно потреби да се омаловаже радови Богољуба Кочовића и Владимира Жерјавића, треба посматрати и рад инжењера др Животија Ђорђевића *Губици становништва Југославије у Другом светском рату* (Београд, 1997), којем је посебну подршку дао рецензент академик Василије Ђ. Крестић (узгред буди речено, овај историчар није меродаван за оцену радова из савремене историје). Ђорђевић је тврдио да је у Југославији убијено 1.607.000 Срба![21]

***

О размерама крвопролића над припадницима српског народа у Независној Држави Хрватској говоре следећи случајеви.

Према истраживањима Марка Јанковића, општина Босанска Дубица је најстрадалније насеље у Независној Држави Хрватској. На основу пописа обављеног 1931.и претпостављеног прираштаја, ондашња општина Босанска Дубица је априла 1941. године могла да има 40.000–41.000 становника. У трагању за бројем страдалих, Јанковић пореди попис спроведен 1948. и 1953. године, па претпоставља да тај број није биовећи од 17.000 до 18.000 житеља.[22]

У области Слуња живела су 24.352 припадника српског народа и 21.470 хрватског. У рату је страдало 9.430 Срба и 228 Хрвата (и око 3.000 припадника Усташке војнице).[23]

---

20 Laslo Biro, „Partijske direktive i interpretiranje prošlosti, pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji", *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 19141–1948* (tematski zbornik radova), Mađarska akademija nauka, Filozofski istraživački centar, Budimpešta, 2017, str. 39–66 (у даљем тексту: Л. Биро, *Партијске директиве и*...).

21 Л. Биро, *Партијске директиве и*..., стр. 63.

22 Марко Јанковић, „Губици становништва општине Козарска Дубица током Другог свјетског рата", *Геноцид над Србима у НДХ и устанак – Козара 1942–2022*, Бања Лука, 2023, стр. 25–33.

23 Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес – Фрагмент из хисторије*

У граду Карловцу пре 1941. живело је око 2.500 Срба, 352 Жидова/Јевреја и око 80 Цигана/Рома. Рат је преживело око 100 Срба и 13 Јевреја, док од Рома није нико. Знатан део преживелих Срба био је ожењен Хрватицама или су имали пријатеље Хрвате.[24]

***

Познати су подаци о националном саставу партизанских јединица које су биле потчињене Главном штабу Хрватске, о војним активностима оних са српском већином у односу на оне са хрватском, о ратним жртвама поменутих јединица. Све то указује на чињенице да је српски народ у народноослободилачкој борби бројчано страдао више од хрватског, да је број страдалих партизана Срба знатно већи од партизана Хрвата.[25]

А. Статистика и процене ратних жртава у Независној Држави Хрватској

Нема поузданих доказа да је хрватска власт успостављена 10. априла 1941. године намеравала да спроведе попис свог становништва. Било је, међутим, покушаја да се попишу православни Срби, али то није било могуће спровести услед актуелних злочина и устанка.[26] Државна власт је затражила од стручњака да сачине процене броја становника и то је урађено и објављено већ 1941. године.[27]

Комунистичке власти у новој Југославији наложиле су израде стручних процена ратних жртава у склопу аргумената за расправу на мировној конференцији у Паризу која је свој рад отпочела 15. октобра 1946. а окончала 10. фебруара наредне године. Познато је да је већ тада започела „игра бројевима": процена демографских губитака је проглашена за стварне ратне губитке!

Прилика за пописивање ратних жртава указала се 1948. године у току општег пописа становништва. Она, међутим, није искоришћена из сијасет разлога. Попис ратних жртава делимич-

постојања, Београд, 2019, стр. 51 (у даљем тексту: Ч. Вишњић, *Кордунашки процес*...).

24 Ч. Вишњић, *Кордунашки процес*..., стр. 57.

25 В. Иветић, *Срби у*..., II, стр. 46–47.

26 Распис (Тајно бр. 2/1941.-II) Равнатељства усташког редарства од 23. јула 1941. године – ВА, НДХ, 179-13/2-1.

27 О томе има више података у поглављу *2.1. Независна Држава Хрватска 1941. године!*

но је сачињен 1964–1965. године. Већ тада је на резултате стављена забрана коришћења и обзнањивања.[28] Забрана је скинута 1992. године.[29] Забрана коришћења резултата пописа и стручне процене била је повод манипулацијама.[30]

***

За протеклих осам деценија од завршетка рата створене су основе за адекватне процене броја жртава. На пример: када се упореде тврдње (немачке и/или хрватске) о броју Срба у Независној Држави Хрватској 1941. године са проценама о броју Срба у Народној Републици Хрватској на дан 31. марта 1945. и подацима из пописа спроведеног 15. марта 1948. године, могуће је доћи до оквирне процене броја жртава.

Југословенски статистичари проценили су да је 31. марта 1941. године на територији тадашње Народне Републике Хрватске могло да живи 3.709.289 а у Босни и Херцеговини 2.850.396 – укупно 6.659.685 становника. Према истим проценама, 31. марта 1945. године у Хрватској је могло да буде 3.848.820, а у Босни и Херцеговини 3.061.924 – укупно 5.910.774 становника.[31] Разлика у броју споменутих становника износи 748.911 особа и она би могла да послужи у расправи.

Употреба наведених резултата отежава посао око утврђивања ратних жртава, јер при навођењу поменутих бројева треба имати у виду да се границе република Хрватске и Босне и Херцеговине из 1945. године не поклапају са границама Независне Државе Хрватске. Наиме, у Независној Држави Хрватској нису били Истра, мањи део Далмације уз море и поједина острва, Барања и део Међумурја, али је био Срем (који је 1945. припао Војводини односно Србији).

---

28 *Žrtve rata 1941–1945. (Rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966.

29 Попис је доступан на глобалној мрежи, на званичном порталу Музеја жртава геноцида, а постављен је за друге године мог мандата на позицији директора те институције.

30 Ненад Л. Лајбеншпергер, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945–1980* (докторска дисертација одбрањена 2019. године на Филозофском факултету у Београду).

31 *Демографска статистика. Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд, 1945.

Нема поузданих процена броја Срба у Народној Републици Хрватској марта 1945. године.[32] Позната је само једна процена: 560.000 особа.[33]

Нема процена броја Срба у Народној Републици Босни и Херцеговини марта 1945. године.[34]

Попис спроведен 15. марта 1948. године у Југославији показао је да на територијама република Хрватске и Босне и Херцеговине живи 1.679.911 особа српске националности![35] Поменути број би требало посматрати у контексту процене броја становника Независне Државе Хрватске 1941. и 1945. године.

	Југославија	Хрватска	Босна и Херцеговина
Процена за 31. 3. 1941. године*	15.839.364	3.709.289	2.850.396
Процена за 31. 3. 1945. године*	16.601.493	3.848.820	3.061.954
Попис 15. 3. 1948. године**	15.841.566	3.779.022	2.563.767
Број Срба 15. 3. 1948. године**	6.547.117	543.795	1.136.116

* Реч је о територији Краљевине Југославије!

** Реч је о територији Федеративне Народне Републике Југославије.

Jugoslavija 1918–1988 – Statistički godišnjak, Beograd, 1989, str. 45–46.

4.3-2. Број жртава у концентрационом логору Јасеновац

Систем концентрационих логора Јасеновац представља највеће стратиште и гробиште у Независној Држави Хрватској. Зато је он у првом плану кад је реч о страдању сСрба, Јевреја и Рома.

32 *Демографска статистика. Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд, 1945, стр. 7.

33 Велимир Иветић наводи да је на основу пописа 1921. и 1931. године прорачунато да је маја 1945. године у Народној Републици Хрватској требало да има најмање 740.000 Срба али, стицајем околности, тај број реално износи око 560.000 – В. Иветић, *Срби у...*, I, стр. 167. Аутор се позива: *Jugoslavija 1918–1988 – Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 40!

34 *Демографска статистика. Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд, 1945, стр. 7.

35 *Jugoslavija 1918–1988 – Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 45–46.

У мору објављених тврдњи највише их је посвећено врсти злочина и броју страдалих. Многе тврдње су без основа, али имају утицај у стварању опште слике о страдању и злу.

Јасеновац није био забрањена тема, јер је о њему само до 2000. године било речи у најмање 2.500 радова.[36] После штампања библиографије Јована Мирковића објављено је барем још 250 нових радова! И поред тога остала су неразјашњена бројна питања, рецимо о броју заточеника и страдалих. У међувремену, од нестанка логора (1945) до данас (2025), кад је реч о жртвама траје добро позната „игра бројевима"!

***

Нема поузданих доказа да је Усташка надзорна службе, односно заповедништво било ког логора у Независној Држави Хрватској, од Госпића до Јасеновца, уредно водило евиденцију о заточеницима и исписивало персоналне картоне заточеника као што су то радили, на пример, Немци у концентрационом логору Земун.[37]

Из поменуте чињенице произилазе и остале, па тако нема тачних података колико је страдало заточеника у систему логора Госпић–Јадовно–Паг. Доњу границу могао би представљати поименични списак Ђуре Затезала, најистрајнијег истраживача у вези с том проблематиком.[38]

Нема, такође, поузданих података колико је било жртава међу заточеницима у Крапју (Јасеновац I) и Брочицама (Јасеновац II) од 21. августа до 15. новембра 1941. године, а од тада у Циглани (Јасеновац III) и нешто касније у „Кожари" (Јасеновац IV) и Старој Градишки (Јасеновац V).

Сведочења некадашњих заточеника и сачувана архивска грађа указују да нема чврстих основа за ма какве коначне тврдње о макар приближном броју жртава.[39] Постоје само процене које су у протеклих осам деценија постале саставни део „игре бројевима"!

36 Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000.

37 Milan Koljanin, *Nemački logor na Starom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992.

38 Ђуро Затезало, *Јадовно – Комплекс усташких логора 1941,* Beograd, 2007.

39 Душан Никодијевић, *Јасеновац између броја и жртве – Прилог проучавању броја жртава у систему концентрационог логора Јасеновац*, Београд, 2019.

***

Тешко је утврдити ко је из комунистичко-партизанског врха први поменуо број убијених у Јасеновцу. Зна се да је крајем јула 1942. године Иво Рибар известио Јосипа Броза о приликама у Хрватској и поменуо да је до тада у Јасеновцу страдало око 500.000 Срба.[40]

***

У партизанској штампи из ратних година посебно место заузима пропагандна брошура *Jasenovački logor – Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, штампана крајем 1942. године. Један од сведока, Габријел Винтер, тврдио је да је кроз тај логор до почетка октобра те године (када је побегао са још петорицом заточеника међу козарачке партизане) прошло између 200.000 и 300.000 заточеника.[41] У том контексту ваља напоменути да приређивачи поменуте публикације кад је реч о томе нису помињали тврдње Андрије Хебранга, доскорашњег јасеновачког и старогрдишког заточеника у том периоду. Он је, наиме, тврдио да је до средине јуна 1942. године убијено око 25.000 заточеника, што се очито није уклапало у замисли приређивача публикације.[42]

Поменута брошура била је достављена секретарима партијских ћелија по бригадама. Зна се да је на састанцима партизана комуниста и скојеваца читана.[43] Нема, међутим, никаквих трагова о реакцијама слушалаца: „U jedinicama je pročitana kolektivno brošura 'Jasenovački logor '."[44]

Партизанска пропаганда, ширена последњих месеци рата, с

40 *Зборник НОР-а*, II-5, стр. 169.

41 *Jasenovački logor, Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, Dokumenti o zločinima okupatora i njihovih ustaških i četničkih pomagača, Propagandni odsjek AVNOJ-a, str. 22; Брошура је објављена и у: А. Милетић, *Јасеновац...*, 1, стр. 546–567.

42 Писмо Андрије Хебранга из Јасеновца, половина јуна 1942, Централном комитету Комунистичке партије Хрватске – А. Милетић, *Јасеновац...*, 1, стр. 330–331. Видети и: Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952, str. 142–143.

43 Извештај секретара партијске ћелије Прве чете Другог батаљона Прве пролетерске бригаде, од 15. јануара 1943. године – *Зборник НОР-а*, IX-3, стр. 105; Извештај секретара партијског бироа Првог батаљона Прве пролетерске бригаде, од 13. фебруара 1943, заменику политичког комесара Прве пролетерске бригаде – *Зборник НОР-а*, IX-3, стр. 262.

44 Извештај политичког комесара Првог одреда од 18. јануара 1943. политичком комесару Треће оперативне зоне – *Зборник НОР-а*, IX-3, стр. 146.

циљем јачања борбеног духа у сопственој војсци, преувеличавала је ионако тешке злочине припадника непријатељске стране, у првом реду усташа. Тако је, примера ради, новембра 1944. године у књижици под насловом *Koncentracioni logori* објављено, осим осталог, и ово: „Ustaški koncentracioni logori najokrutnija su mučilišta i klaonice stotina hiljada ljudi. U njima je usmrćeno maljem (batom), sjekirom ili zaklano nožem (upravo neznatan dio metkom iz puške ili revolvera), umoreno glađu do 800.000 ljudi. Tačan broj ubijenih neće se moći nikada odrediti.“[45]

***

Партизанска Телеграфска агенција нове Југославије (Танјуг) објавила је 4. маја 1945. године да је у Јасеновцу убијено 800.000 заточеника. То саопштење наредног дана пренела је београдска *Политика*! Те новине објавиле су и интервју са Лазаром Јанковим, једним од некадашњих заточеника, који је казао да је од својих сапатника да је убијено 840.000 особа свих узраста и оба пола.[46] Недељу дана касније, *Политика* објављује нови број страдалих: 900.000![47]

Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у елаборату *Злочини у логору Јасеновац*, објављеном 1946. године у Загребу, процењује да се број страдалих креће од 500.000 до 600.000 грађана.[48]

***

Нема сврхе расправљати зашто никада није сачињен попис ратних жртава у Југославији – зна се да је иза забране стајала комунистичко прокламовање политике „братства и јединства“ и „једнакости народа и народности“ у свему, па и у жртвама.

Неколико школованих историчара старијих генерација, из ко зна којих разлога, вероватно и из политичко-пропагандистичких потреба, изјашњавали су се о темама из области које не припадају основном домену њиховог научног рада, али су, с друге стране,

45 *Koncentracioni logori*, Vjesnik Jedinstvenog Narodno-oslobodilačkog fronta Hrvatske, 1944, str. 6.

46 *Политика*, 5. мај и 6. јун 1945, стр. 1.

47 *Политика*, 28. мај 1945.

48 *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, str. 42.

у јавности словили као неприкосновени ауторитети. Њихове тврдње прихваћене су као догме – а у догме се није сумњало!

Василије Ђ. Крестић: „... само у усташком логору Јасеновцу убијено је од 1941. до 1945. г. око 800.000 Срба. Насилно је преведено на католичку веру 265.000 православних. На стотине хиљада било је присиљено да напусти своје домове и да се у њих више никада не врати...“[49]

Милорад Екмечић: „Обично се у проценама између ’неколико стотина хиљада‘ и 1.200.000, узима број од 750.000, како су процењивали немачки политичари и војне установе. Влада СР Босне и Херцеговине је званично установила, снимањем из ваздуха, проучавањем експерата, да је у Јасеновцу страдало укупно 700.000 људи.“[50]

Драгољуб Р. Живојиновић и Дејан Лучић наводе сведочења бившег заточеника Лазара Јанкова: „Od zatočenika koji su radili u logorskoj kancelariji, saznao sam da je kroz knjige prošlo 840.000 pobijenih ljudi, žena i dece.“[51]

Радомир Булатовић је био прецизнији: убијено је тачно 1.110.929 заточеника.[52]

Антун Милетић оставио је дубоке трагове кад је реч о истраживању злочина у Јасеновцу. Он се том темом бавио готово пет деценија објавивши на десетине радова. На почетку свог научноистраживачког рада прихватио је број од 700.000 жртава да би у зениту професионалне каријере тврдио да број од око 146.248 представља доњу границу кад је реч о јасеновачким страдалницима.[53]

Бранко Петрановић није се бавио проценама броја страдалих.

Анализом процена сачињених после пописа ратних жртава

49 Василије Ђ. Крестић, „Разарање српског народа“, *Банатски весник*, бр. 53, бр. 1–2, 1993; (Прештампано у: *Историографски чланци и расправе*, књига прва, Нови Сад, 2020, стр. 319–321.

50 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања* и орања – *Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2008, стр. 461.

51 Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo – Prilozi za Magnum Crimen*, Beograd, 1988, str. 669. Аутори се позивају на текст објављен 28. маја 1945. у београдској *Политици*!

52 Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo, 1990, str. 413.

53 Antun Miletić, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941–1945*, Jagodina, 2011, str. 27.

спроведеног 1964. године – страдало је између 1.016.000 и 1.056.000 лица – долази се до процене броја жртава у јасеновачким логорима: између 122.600 и 130.200 страдалих заточеника.[54]

У *Енциклопедији српског народа* наведено је више бројева, а последњи је био конкретан 982.680![55]

Иако су се Богољуб Кочовић и Владимир Жерјавић посветили израчунавању броја страдалих југословенских грађана у Другом светском рату, Јасеновцем се нису посебно бавили. Жерјавић је само на једном месту поменуо да ту број жртава варира од 100.000 до више од 1.000.000 људи.[56] Кочовић није конкретно износио процене о броју јасеновачких страдалника, али је тврдње о 700.000 жртава сматрао за чисту бесмислицу.[57]

Б. Хрвати о броју жртава

Стицајем одређених, првенствено политичких, околности, на српској страни формиран је стереотип о јасеновачких 700.000 жртава што је временом прерасло у својеврсни мит, док је на хрватској број заокружен на око 83.000 страдалника.[58]

Јавно преиспитивање тврдње о 700.000 јасеновачких жртава међу Хрватима први је, колико је познато, започео Бруно Бушић текстом „Жртве рата" објављеним јула 1969. године у *Hrvatskom književnom listu* тврдећи да је тај број знатно мањи. Бушић је радио у Институту за хисторију радничког покрета Хрватске у време када је директор те установе био Фрањо Туђман, касније први председ-

54 „Žrtve rata 1941–1945. (Rezultati popisa), Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966, str. 7; Драган Цветковић, „Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац", *Токови историје*, бр. 4, Београд, 2007, стр. 160.

55 *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2006, стр. 441–442.

56 Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989, str. 170.

57 Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985, str. 54.

58 Бројем жртава комплекса јасеновачког бавио се и Ласло Биро. Он је закључио да је на хрватској страни углавном прихваћен податак Спомен-подручја Јасеновац (83.145), док је на српској и даље реч о 700.000 (Милан Булајић) и 1.100.000 (Радомир Булатовић) – Laslo Bito, „Partijske direktive i interpretiranje prošlosti. Pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji", *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941–1948 / Hungarians and Serbs on both sides of the changing boundaries 1941–1948* (tematski zbornik radova), Budimpešta, 2017, str. 39–66, 64–65.

ник хрватске државе. Бушићу и Туђману је 1972. године суђено али у том процесу нису спомињање њихове тврдње о броју страдалих.

Књижевник Вјекослав Калеб је 19. новембра 1971. године у недељнику *Hrvatski tjednik* истакао да је у комунистичкој пропаганди број страдалих у Јасеновцу удесетостручен, истичући да су већину жртава у том логору чинили Хрвати.

Негирање дотадашње тврдње о 700.000 јасеновачких жртава поновљено је 1980. године у *Enciklopedije hrvatske povijesti i kulture* (под паском Мирослава Крлеже) тврдњом да је кроз логорски комплекс прошло „više desetina tisuća ljudi" и већина их је убијена у покољима. Целокупан тираж енциклопедије убрзо је повучен из продаје, а аутор текста историчар Иван Јелић партијски је кажњен.

На хрватској страни, међу историчарима који су се бавили Независном Државом Хрватском, посебно место припада Љуби Бобану. Постао је познат по одредници „Ustaše" у *Enciklopediji Jugoslavije* Лексикографског завода објављеној 1971. године, у којој је наведено да је у Јасеновцу страдало 600.000 заточеника. Бобан је, међутим, касније тврдио да тај податак није био његов, већ је то био став редакције. Наредних година објављивао је бројне полемичке прилоге оспоравајући тврдње да је у време Независне Државе Хрватске почињен геноцид над српским народом и одбацујући оптужбе да је хрватски народ геноцидан. Тако је 1988. године устврдио да су озбиљни истраживачи установили да страдали припадници српског народа у Југославији за време Другог светског рата чине мање од половине броја од 700.000 жртава, броја што се до тада најчешће наводио као број страдалника само у Јасеновцу.

За сам Јасеновац Бобан је истицао да се ту може говорити о око 50.000 жртава, наводећи да то потврђују резултати пописа спроведеног 1964. године, али никада није децидно изнео властиту процену. Бобан је у својим текстовима и говорима инсистирао да пописивање жртава захтева време и стрпљење, сматрајући да се до коначног списка неће никада доћи, али да се могу одредити доња и горња граница.

Са српске стране Бобану није реплицирао ниједан школовани историчар. Најчешће се у вези с тим јављао правник Милан Булајић.

Фикрета Јелић Бутић у књизи *Ustaše i NDH* даје користан пресек односа усташке власти према Србима. У том контексту

наводи да је кроз Јасеновац прошло десетине хиљада људи, а већина их је погубљена у безбројним покољима.

Богдан Кризман, врстан познавалац историје усташког покрета, у својим је радовима избегао да конкретно говори о размерама злочина у Независној Држави Хрватској, па није посебно писао о Јасеновцу.

Јавна установа Спомен-подручје у Јасеновцу обзнанила је резултате својих вишегодишњих истраживања: страдало је нешто више од 83.135 заточеника, углавном Срба.

***

„Игра бројевима" видљива је и о тврдњама о броју жртава сахрањених у Доњој Градини!

У извештају Народног одбора општине Приједор од 25. октобра 1961. године наведено је: „Број жртава према... у Градини и другим подацима о уништавању људи и јасеновачком логору цијени се на 350.000 до 400.000 људи, жена и дјеце."[59]

Момчило Диклић: „Utvrđeno je da se samo na jednom mestu, na desnoj obali Save nalazi 380.000 kostura."[60]

В. Пример манипулација са „сведочењима" Милана Дуземлића

Да је „игра бројевима" одвећ провидна потврђује и неколико тврдњи некадашњег заточеника Јасеновца Милана Дуземлића, родом из Дреновог Бока, некадашњег чиновника општине у Јасеновцу.

Дуземлић је сведочио 18. маја 1945. године пред члановима Анкетне комисије Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Хрватске и том приликом изјавио: „Do dana moga uhapšenja t. j. 21. decembra 1943. bilo je kod općine Jasenovac takovih zapisnika oko 900.000 odnosno po spisku prijava slučajeva smrti bilo je 900.000 takvih žrtava".[61]

У закључку извештаја Земаљске комисије стоји: „U nešto od

59 В. Дедијер, А. Милетић, *Против заборава*..., стр. 128.

60 Momčilo Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950*, Beograd, 2004, str. 49.

61 А. Милетић, *Јасеновац*..., III, стр. 494–496; В. Дедијер, А. Милетић, *Против заборава*..., стр. 106–108.

preko četiri godine postojanja ove ljudske klanice, prema iskazima očevidaca, nasilno je usmrćeno od prilike 1,400.000. (iskaz svedoka Duzemlić Milana.)“[62]

Месец дана касније, београдски дневник *Политика* објављује други број жртава: „Према анкети која је објављена о логору у Јасеновац од стране Земаљске комисије за утврђивање ратних злочин, по тврђењу бившег логораша Милана Дуземлића, о свакој смрти у логору је чињен записник и један примерак одношен у општину јасеновачку, у архиву. Према тим подацима, које су усташе при повлачењу уништиле, у јасеновачком логору страдало је девет стотина хиљада Срба и Хрвата.“[63]

У Извештају Југословенске државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, предатом Међународном војном суду у Нирнбергу 1947. године, поменут је и логор Јасеновац. Том приликом наведен је исказ Милана Дуземљића (Дуземлића – *примедба аутора)*: „Prilikom ubijanja u logoru pravljeni su zapisnici, od kojih je po jedna kopija dostavljana upravi mesta Jasenovac. Po iskazu beležnika te opštine, Milana Duzemljića, iz tih zapisnika je vidljivo, da je do konca 1943 godine poubijano najmanje 600.000 (šest stotina hiljada) ljudi u ovom logoru. Među žrtvama najviše je bilo Srba, zatim Jevreja, Cigana i samih Hrvata.“[64]

62 А. Милетић, *Јасеновац*..., III, стр. 496–497; В. Дедијер, А. Милетић, *Против заборава*..., стр. 108–109.

63 „Хрватске народне масе активно учествују у откривању и прогоњењу ратних злочинаца“, *Политика*, 6. јун 1945, стр. 5.

64 *Izveštaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom Vojnom sudu u Nirnbergu*, Beograd, 1947, str. 35.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ
Спасавање Независне Државе Хрватске

5.1. Ватикан и судбина Независне Државе Хрватске

Ватиканска спољна (балканска) политика припремана је одавно и спровођена вековима.[1] Мада је Света столица тешко прихватала распад Аустроугарске и стварање јужнословенске краљевине, није одустајала од пројекта обнове римокатоличког царства у другој форми. Једна од идеја била је стварање такозване Подунавске федерације. Та идеја је имала подршку извесних кругова у Сједињеним Америчким Државама (нарочито од појединих тамошњих бискупа) и Великој Британији. Јавно су је у Конгресној библиотеци у Вашингтону промовисали јуна 1941. године потомци аустроугарских владара (надвојводе Ото и Феликс Хабзбуршки). У новој држави биле би, поред Хрватске, Босна и Херцеговина и Војводина. То би подразумевало и релативизацију злочина почињених у Независној Држави Хрватској.[2]

Ватикан није вољно прихватао пропаст Трећег рајха па је припремао нове планове за будућу Европу. Најпре су помињани компромисни мир и милосрђе према нацистима и то било правдано хришћанском теологијом (што проповеда и љубав према непријатељима). То је здушно заговарано у појединим новинама римокатоличке провенијанције које су излазиле у Сједињеним Америчким Државама.[3]

***

Тешко је утврдити ко је и када у Загребу поменуо Подунавску федерацију као послератну државу у оквиру новог европског поретка.

Станислав Рапотец, специјални сарадник Југословенске краљевске владе, боравио је маја 1942. године у снарочитој мисији у Загребу. Том приликом састајао се и са надбискупом загребачким Алојзијем Степинцем. Надбискуп му је казао да Подунавска федерација није прихватљива ни Хрватима ни Словенцима.[4]

---

1 Радослав Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Београд, 1998.

2 В. Дедијер, *Ватикан и*..., стр. 568–569.

3 D. Petrov, *O politici Vatikana*, Zagreb, 1946, str. 3–15.

4 Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 631.

***

Прилике на ратиштима, нарочито на фронту у Совјетском Савезу и контраофанзива Црвене армије биле су повод врху Римокатоличке цркве да размишља о новој политици. У том контексту помињана је и судбина Независне Државе Хрватске. У Ватикану је разматрано више комбинација нарочито после доласка надбискупа њујоршког Френсиса Спелмана из Сједињених Америчких Држава у Рим, фебруара 1943. године.[5] Осим расправа о судбини Италије и Немачке, и Независна Држава Хрватска је помињана у разговорима. Надбискуп Спелман састао се са хрватским дипломатом Ервином Лобковицем. Један од предлога тицао се формирања нове државе око Аустрије и Баварске у којој би се нашле Словачка, Мађарска, Словенија и Хрватска (такозвана Подунавска федерација). Та творевина представљала би бедем према протестантизму и комунизму.[6]

Винстон Черчил се 18. септембра 1944. састао са Отом Хабзбуршким. Нема доступне архивске грађе о чему су разговарали. Могуће је претпоставити да је гост помињао Подунавску федерацију.[7]

Поменуту идеју заговарао је и папа при крају рата увидевши да је немогуће сачувати Независну Државу Хрватку. У пројекат Подунавске федерације укључио се и аустријски бискуп Алојз (Луиђи) Худал, на служби у Риму као ректор Католичког института римског понтификата при Цркви Свете Марије, који је Јосипу Смодлаки, делегату Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) у Италији, доставио меморандум за Јосипа Броза. Худал је предлагао федерацију Аустрије, Угарске, Чехословачке и Југославије. Нема трагова о томе како је Броз реаговао.[8]

---

5 Milan Bulajić, „Spašavanje ustaške Civitas Dei – Misija njuroškog nadbiskupa Spellmanna“, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1, Beograd, 1992, str. 720–728; Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 65 (у даљем тексту: Ј. Кришто, *Сукоб симбола*...); Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 631.

6 О планирању Подунавске федерације видети и у: Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 54–56.

7 Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада – Обмане савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997, стр. 194. Аутор сматра да је Черчил то помињао Брозу 12.августа 1944. године на састанку у Казерти код Напуља.

8 M. Melnikov, *Vatikan i problemi poslijeratne izgradnje*, Zagreb, 1946, str. 25–44, 35; Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 57–60; В. Ђуретић, *Употреба Русије*

Готово сви ти планови били су заустављени после тројног договора на Јалти почетком фебруара 1945. године америчког председника Френклина Делана Рузвелта, председника британске владе Винстона Черчила и совјетског вође Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина.[9]

(Ватикан се одужио Хрватима после рата кроз спасавање усташких главара у оквиру такозваних пацовских канала.[10] Тим путем избегао је и поглавник Анте Павелић!)

***

Тешко је утврдити ко је први предложио да се и клер ангажује око заштите опстанка Независне Државе Хрватске. Зна се да је августа 1943. године надбискуп Степинац посредством Крунослава Драгановића, новоименованог саветника при хрватској делегацији у Ватикану, поручио папи да „ако има бирати између привремене комунистичке владе у комунистичким земљама и четничке, бира ону комунистичку".[11] Према другој верзији, надбискуп је дао инструкције Драгановићу за разговоре о приликама у Независној Држави Хрватској нагласивши следеће: „Ako Vas budu pitali, što misli zagrebački nadbiskup o stanju u zemlji, recite svima, da on, ako ima birati između privremene komunističke vlade u hrvatskim zemljama i četnika, bira onu komunističku. Komunisti će ubijati svećenike i inteligenciju, a četnici u izvjesnim krajevima neće ostaviti ni hrvatsko dijete u kolijevci."[12]

Крунослав Драгановић допутовао је поново у Рим 16. јануара 1944. године под изговором да ради на припремању некада-

и Запада..., стр. 178. Видети и: Mark Aarons, John Loftus, *Pacovski kanali: Kako je Vatikan, krijumčareći naciste iz Evrope, izdao Sovjetima obaveštajce sa Zapada*, Beograd, 1991, str. 28-53 (у даљем тексту: М. Аронс, Ц. Лофтус, *Пацовски канали...*)

9 В. Дедијер, *Ватикан и...*, стр. 570–573; Д. Р. Живојиновић, *Ватикан...*, стр. 59–60.

10 М. Аронс, Ц. Лофтус, *Пацовски канали...*, стр. 79–98.

11 В. Ђуретић, *Употреба Русије и Запада...,* стр. 228; О Крунославу Драгановићу видети и у: М. Аронс, Ц. Лофтус, *Пацовски канали...*, стр. 63–65.

12 Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* 2, Beograd, 1992, str. 829 (у даљем тексту: М. Булајић, *Мисија Ватикана...* 2); Д. Р. Живојиновић, *Ватикан...*, стр. 66. Булајић као извор наведених надбискупових речи наводи: Vinko Nikolić, *Pred vratima domovine* II, Munchen, 1967, str. 321–366, а Живојиновић на књигу Бранимира Станојевића *Tunel pacova*, Beograd, 1988, str. 35–42.

шњих хрватских заточеника у италијанским логорима за повратак у домовину.[13] Главна обавеза Драгановића била је, међутим, сасвим другачије природе – информисање представника англоамеричких дипломатских и војних структура о Независној Држави Хрватској.[14]

Драгановић је 14. фебруара предао промеморију посланику Велике Британије у Ватикану, то јест Годолфину Френсису Озборну (с тим да један примерак проследи фелдмаршалу Бернарду Монтгомерију, главнокомандујућем англоамеричких трупа у Италији). Материјал је три дана касније стигао у Лондон министру иностраних послова Ентонију Идну, а у Рим је упућен фелдмаршалу Монтгомерију.[15] Нема, међутим, трагова о томе како су Британци реаговали! Зна се да контакти нису прекидани.

Надбискуп је био упознат с геополитичким и геостратешким положајем Хрватске и њеним значајем за будуће европске односе. У том контексту је нагласио: „Током векова, ми смо последња брана против азијске инвазије Европе, управо због тога папе су нам дале почасну дужност и признање: Antemurale christianitatis".[16]

На састанку Драгановића и Озборна највише времена било је посвећено Независној Држави Хрватској. Драгановић је нагласио да хрватску државу подржава листом хрватски народ из више разлога. Нагласио је и да ће „nekoliko stotina tisuća grobova koji leže između Hrvata i Srba zauvijek ostati razlog za krvnu osvetu". Закључио је да „ako Hrvatska ne može i dalje biti potpuno nezavisna, onda sigurno ne bi trebala biti dio balkanskoga saveza, ni na komunističkim ni na nacionalističkim osnovama, nego jedne zapadne, srednjoeuropske po dunavske federacije". Драгановић је нагласио домаћину да је текст меморандума „istinski izraz čvrstog uvjerenja svih pozitivnih elemenata u današnjoj Hrvatskoj, a osobito crkvenih krugova na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Stepincem".[17]

---

13 Dominik Mandić, „Moje uspomene na kardinala Stepinca", *Stepinac tu je ime* I, Zagreb, 1991, str. 139.

14 М. Аронс, Ц. Лофтус, *Пацовски канали*..., стр. 63–65; В. Ђуретић, *Употреба Русије и Запада...,* стр. 228.

15 Упоредити: М. Булајић, *Мисија Ватикана*... 2, стр. 831–835; Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 68–72; Ј. Кришто, *Сукоб симбола*..., стр. 396–400.

16 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 74–77.

17 М. Булајић, *Мисија Ватикана*... 2, стр. 829–848; Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 68–72. Видети и: Ј. Томашевић, *Рат и револуција*..., стр. 629–631.

Стјепан Лацковић, секретар надбискупа Алојзија Степинца, понео је средином марта исте године поруке из Загреба: једну за кардинала Маљонеа, а другу за британског представника у Ватикану Осборна.[18] Судећи по потоњим догађајима, учинак писама надбискупа загребачког Алојзија Степинца био је испод очекивања.[19]

Крунослав Драгановић поново је боравио у Риму средином јуна 1944. године у сличној мисији. Овога пута планирао је да се састане са Мајроном Тејлором (Myron Taylor), специјалним изаслаником америчког председника у Ватикану. Како до сусрета није дошло, Драгановићу је преостало само да му достави писмо.[20]

Британска иницијатива о припремању нове Југославије, која ће бити и по њиховој жељи, започета споразумом Јосипа Броза, комунистичко-партизнског вође, и Ивана Шубашића, председника Југословенска краљевске владе, била је надбискупу Степинцу и Крунославу Драгановићу знак да дипломатску мисију треба наставити. Стога су планирали пут у Сједињене Америчке Државе, како би од хрватске дијаспоре затражили посебну помоћ за будућу Хрватску. Рачунали су и на подршку од надбискупа њујоршког Френсиса Спелмана. План није реализован јер Американци нису били одвећ заинтересовани за судбину Независне Државе Хрватске због свог односа према ратном савезнику Совјетском Савезу.[21]

***

Аустријски историчар Петер Броучек тврди да је генерал Едмунд Глез фон Хорстенау 1944. године уговорио састанак надбискупа загребачког Алојзија Степинца и Андрије Хебранга, секретара Комунистичке партије Хрватске. Двојица Хрвата састали су се најмање два пута.[22] Нема, међутим, трагова о садржају разгово-

18 Ј. Кришто *Сукоб симбола*...), стр. 400–403.

19 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 73–80. Факсимил надбискуповог писма Американцима и превод на српски језик налази се на странама 74–77. Писмо је објавио и Јуре Кришто, додуше на француском језику – *Сукоб симбола*..., стр. 401–403.

20 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 80–81. Факсимил Драгановићевог писма и превод на српски језик налази се на странама 81–82. Јуре Кришто понавља Живојиновићеве речи о Драгановићевом покушају – *Сукоб симбола*..., стр. 404.

21 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 83. Занимљиво је да Јуре Кришто не помиње планове о мисији у Сједињене Америчке Државе.

22 Петер Броучек приредио је белешке генерала Едмунда Глеза фон Хор-

ра. Има индиција да је једна од тема била Подунавска федерација. Било је то време у коме је помињана могућност издвајања Хрвата партизана од осталих јединица и њихово прикључење будућој „подунавској војсци".[23]

***

Тешко је у контекст ватиканске политике према Независној Држави Хрватској поставити посету Јосипа Броза Риму 9. августа 1944. године. Броз је од 5. до 15. августа боравио у Италији: разговарао је са Винстоном Черчилом, генералима Хенријем Вилсоном, командантом савезничких снага на Средоземљу, и Стенлијем Александером, командантом снага и другим дипломатама. Посетивши Рим провели су извесно време у Ватикану. Судећи по италијанским, америчким и југословенским извештајима, Броз није био у прилици да се сусретне са папом Пијем XII.[24] То, међутим, није значило да није било покушаја сусрета на нижим нивоима.

Партизанско руководство имало је своју војну мисију у Риму. Поједини чланови мисије покушавали су да се састану са ватиканским државним секретаром кардиналом Ђованијем Монтинијем, али су успели да дођу само код његовог секретара. Југословенски официри пренели су домаћину поруку да Броз жели добре односе са Ватиканом. Нема поузданих података шта су све официри радили, постоје индиректни подаци у наводима представника италијанских и америчких дипломата у Ватикану: „Поред тога, чланови југословенске Војне мисије одржавали су везе са др Драгановићем, посећивали Завод св. Јеронима и разговарали са управником монсињором Мађерецом (Ђуро – *примедба аутора*). Поједини свештеници посећивали су југословенску Војну мисију и распитивали се

станауа за објављивање и написао увод – Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Novi Sad – Beograd, 2013, стр. 25.

23 Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада – Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997, стр. 356. Видети и: Dragan Kljakić, *Dosije Hebrang*, Beograd, 1983.

24 „С. Аврамов, Геноцид у Југославији у светлости међународног права, Београд, 1992, тврди, без доказа, да је Тито приликом посете Риму, 9. августа 1944. године, посетио Ватикан и разговарао са Пијем XII, о чијем садржају није никога обавестио по повратку у земљу. То је назвала закулисном делатношћу. Богдан Поповић, „Тито није видео папу", *Борба*, 27. март 1992, стр. 19, тврди да Пије XII није могао да види Тита тајно, заверенички за тако кратко време, Да је то остварио, био би то његов највећи политички успех, који се не би скривао." – Д. Р. Живојиновић, *Ватикан...*, стр. 88-90.

о приликама у земљи, о својој родбини. Члан мисије Милатовић и др Драгановић одржавали су везе и касније."[25]

***

Када је одвећ постало јасно да је крај рата на видику, поједини припадници усташког и клерикалног врха покушавали су да промене политички карактер Независне Државе Хрватске како би омогућили њено одржање у будућим временима. За те активности сазнало се и у Ватикану. Познато је да су у разговору папе Пија XII и дипломате Давида Синчића помињани Владимир Мачек и Хрватска сељачка странка у контексту трагања за личностима које би могле бити погодне за промену прилика и система у Хрватској.[26]

У јесен 1944. године приметна је промена у усташкој пропаганди. Почело је истицање традиционалне повезаности Хрвата с западноевропском културом и геополитичког значаја Хрватске као врата средње, западне и јужне Европе у спречавању „најезде са истока". Промена није била случајна јер је постојала намера да се владајућим структурама у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама пошаље својеврсна порука да не би смели остати равнодушни пред поразом Независне Државе Хрватске. (Занимљиво је да нешто слично објављено и у немачкој штампи под паском Хермана Геринга). Упозорење из Загреба могло се схватити и као својеврсна прелазна форма у односима према поменутим државама. То потврђује и неколико специјалних акција.[27]

Једна од тих акција је имала потпору Римокатоличке цркве. Из хрватског државног врха, са знањем поглавника Павелића, крајем 1944. и почетком 1945. године, покренуте су дипломатске активности у циљу испитивања ставова Англоамериканаца према Независној Држави Хрватској. Посао је поверен др Казимиру Врљичаку[28], службенику Министарства спољних послова у конзулату у Мадриду, због његових веза и познанстава са шпанским и португалским политичарима и припадницима римокатоличког клера. Он је требало да информише Англоамериканце о Хрватима

25 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 94.

26 *Тајни документи о односима Ватикана и*..., стр. 151.

27 Б. Петрановић, *Активност римокатоличког клера*..., стр. 267.

28 Неколико корисних података објављени су у биографији његове супруге: „Vrljičak, Mira", *Tko je tko u*..., str. 422.

како би их заинтересовао за судбину Независне Државе Хрватске. Пројекат је помагао и свештеник Крунослав Драгановић, који је већ дуже време боравио и радио у Ватикану и Риму.[29]

***

Крајем јануара 1945. године, папа је упутио хрватском епископату поруку у којој наглашава да је подржавање Немаца мањи грех од подржавања Брозовог покрета. То је био подстицај свештенству да настави активности против комуниста.[30] У том контексту треба посматрати и састанак бискупа у Загребу.

Посебно место кад је реч о промени пропаганде сходно приликама припада надбискупу загребачком Алојзију Степинцу и неколицини бискупа због посланице обзнањене 24. марта 1945. године. Почело је са говором надбискупа Степинца против партизана.[31] Следила је серија текстова у усташкој и црквеној штампи против партизанске Југославије.[32]

Прилике на ратиштима у Европи с краја марта нису биле повољне за Независну Државу Хрватску. Без обзира на све то, усташки врх је настојао да у последњем часу поправи свој положај. Одлучено је да се сазове нарочита конференција надбискупа и бискупа са које би уследила посланица као потпора очувању „компактности територија независне државе Хрватске" и усташке власти.[33] Сазивање конференције и посланица морали су да буду одобрени од Ватикана![34]

Организацију конференције спровеле су усташе предвођене министром Паваом Цанкијем.[35] И поред великих напора у Загреб нису дошли сењски бискуп Виктор Бурић, крчки Јосип Сребрнић као ни великодостојници чије су се дијецезе налазиле на територијама којима су увелико владали партизани. Присуствовали су надбискупи загребачки Алојзије Степинац и врхбосански Иван Шарић, бискупи бањалучки Јозо фра Гарић, ђаковачки Антун Акшамовић и унијатски владика крижевачки Јанко Шимрак.[36]

29 Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 307.

30 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 95.

31 *Katolički list*, 12-13/1945.

32 *Katolički list*, 11/1945; *Hrvatski narod*, 7. 3. 1945.

33 *Документи о протународном раду*..., стр. 402.

34 Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Београд, 1990, стр. 130.

35 *Документи о протународном раду и*..., стр. 105–107.

36 Вреди истаћи да Јуре Кришто не помиње ову конференцију у књи-

Основу текста посланице сачинили су у усташком врху – највероватније је то дело усташког пропагандисте Иве Богдана. Бискупи су свему томе само додали споредни религиозни садржај.

Одмах по усвајању, посланици је дат велики публицитет, и то не само у црквеној и усташкој штампи него и у иностранству, јер је то, у ствари, био главни разлог њеног доношења. Посланица је разаслана по европским земљама преко хрватских дипломатских посланстава, а, по неким изворима, и посредством Ватикана.[37]

Бискупска конференција и посланица подржавали су државу у жељи да она и даље опстане: „Povijest svjedoči, da Hrvatski narod kroz cijelu svoju tisućutristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost, koju od srca želi i svakom drugom narodu. A kad je u Drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj državi, Hrvatski su katolički biskupi poštovali volju Hrvatskoga Naroda. Nitko, prema tome, nema prava optuživati bilo kojega građanina Hrvatske države, pa ni Hrvatske biskupe, zato što poštivaju tu neodstupnu volju Hrvatskog naroda, kada on na to ima pravo i po božijim i po ljudskim zakonima.“[38]

Посланица објављена у усташкој штампи донекле се разликовала од верзије коју су бискупи усвојили. Те измене, међутим, нису утицале на суштину.[39]

Римокатолички клер са својом посланицом није превише постигао у европским државама. Успели су само да покажу да је Независна Држава Хрватска била и њихова, као и да истакну жељу да тој творевини буде продужен век! Једини резултат видеће се касније када Англоамериканци искажу жељу да наставе контакте, додуше, у другим околностима! Реч је о меморандуму хрватске владе (са Павелићевим потписом) који је Вјекослав Врančић предао 4. маја 1945. године у италијанском граду Казерти америчком фелдмаршалу Харолду Александеру, команданту савезничких снага на Медитерану. Основу меморандума чиниле су тврдње

зи *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Загреб, 1998. У другој књизи истог наслова доноси текст посланице – *Katolička crkva i Nezavisne Država Hrvatska 1941–1945. Dokumenti*, Zagreb, 1998, str. 366–368. Кришто не спомиње конференцију ни у књизи *Sukob simbola*, Zagreb, 2001! Видети и: Д. Р. Живојиновић, *Ватикан...*, стр. 84.

37 Б. Петрановић, *Римокатолички клер...*, стр. 268.

38 *Katolički list*, 12–13/1945.

39 *Исто*.

да хрватски народ припада западноевропској цивилизацији, да је Независна Држава Хрватска била међународно призната држава и да води рат против бољшевизма. На крају су Хрвати предлагали да им се пошаље војна мисија а потом и војска која би заштитила Независну Државу Хрватску.[40] Англоамериканци нису одговорили на меморандум. Да је и сам поглавник Анте Павелић унапред био свестан неуспеха потврђује чињеница да је он са владом и остацима усташких и домобранских постројби напустио Загреб и кренуо на запад.[41]

***

Последњи директни разговори поглавника Анте Павелића и надбискупа загребачког Алојзија Степинца тицали су се судбине државе – поглавник се увелико припремао на одлазак! Пре тога је понудио надбискупу да преузме власт у држави: „Човек толико сумњичав у свакога, нудио је своје место оном кога је сматрао да може најбоље да заштити и сачува његову творевину. Нико, ни др Павелић, није могао да сумња у снагу надбискупових уверења. Њихови ранији неспоразуми били су гурнути у страну, заборављени пред налетом заједничког непријатеља – комуниста".[42]

40 Меморандум је објављен у *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb, 1946, str. 46–48. Помињу га: Б. Петрановић, *Активност римокатоличког клера*..., стр. 270–271; Ф. Јелић-Бутић, *Усташе и*..., стр. 307–308; Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002, str. 237–238. У фуснотама га помињу: Ј. Кришто, *Католичка црква и*... II, стр. 326–327 (фуснота 806); Ј. Кришто, *Сукоб симбола*..., стр. 315 (фуснота 101); Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1990, str. 314 (фуснота 487). Видети и: С. Аврамов, Геноцид у Југославији..., стр. 271–272.

41 Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, str. 238.

42 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 85.

Садржај

Пролегомена 5

ПРВО ПОГЛАВЉЕ
Увод 7

1.1. Уводно слово или Чему ова књига 9
1.2. Реинтерпретација или ревизионизам? 24
1.3. О изворима и литератури 35

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ
Историјски контекст 59

2.1. Историјски контекст 61
2.2. Усташа – Хрватска револуционарна организација 149
2.3. Римокатоличка црква у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославији 167

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ
Независна Држава Хрватска 179

3.1. Независна Држава Хрватска 1941 181
3.2. Немци (нацисти) и Хрвати (усташе) 218
3.3-1. Оружане снаге Независне Државе Хрватске 233
3.3-2. Хрватско домобранство 241
3.3-3. Оружништво односно Жандармерија 247
3.4. Римокатоличка црква и Независна Држава Хрватска 251
3.5-1. Политика Независне Државе Хрватске према српском народу 260
3.5-2. Државни злочин над српским народом 273
3.6-1. Однос Немаца према Србима у Независној Држави Хрватској 298
3.6-2. Однос Италијана према Србима у Независној Држави Хрватској 306

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ
Злочинци, злочин и жртве 311

4.1-1. Злочинци 313
4.1-2. Римокатолички и муслимански свештеници учесници у злочину 335
4.1-3. Жртве 351
4.2-1. Логори као стратишта и гробишта 361

4.2-2. Стратишта и гробишта 381
4.3-1. Жртве рата у Независној Држави Хрватској 391
4.3-2. Број жртава у концентрационом логору Јасеновац 400

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ
Спасавање Независне Државе Хрватске 409

5.1. Ватикан и судбина Независне Државе Хрватске 411

Издавачи
Вељко Ђурић Мишина
Удружење „Мост“, Скелани–Сребреница

За издаваче
др Радомир Павловић

Лектура и коректура
Драгана Јовановић

Графички прелом
Дејан В. Ђурић

Графичко решење
Здравко Мирчета

Штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж
200

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.485(=163.41)(497.13+497.15)"1941/1945"
329.18(497.1)"1929/1945"
94(497.1)"19418/1945"

ЂУРИЋ Мишина, Вељко, 1953-
Српски народ у НДХ : нестајање под крижом, мањом и петокраком. Књ. 1, Усташе / Вељко Ђурић Мишина. - Београд : В. Ђурић ; Скелани : Удружење Мост, 2025 (Горњи Милановац : Графопринт). - 422 стр. ; 24 cm

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-904586-3-9 (ВЂ)

а) Срби -- Геноцид -- 1941-1945 -- Независна Држава Хрватска б) Усташе -- 1929-1945 -- Југославија в) Југославија -- Историја -- 1918-1945

COBISS.SR-ID 167811593